

ISSN 2224-5529

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

ELMİ ƏSƏRLƏR
HUMANİTAR ELMLƏR SERİYASI

SCIENTIFIC WORKS
THE SERIES OF THE HUMANITARIAN

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

№ 1 (90)
I CİLD

NAXÇIVAN, NDU, "QEYRƏT" - 2018

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

HÜSEYN HƏŞİMLİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

huseyn.hashimli@mail.ru

UOT: 82-3.512

ƏLİ SƏBRİ QASIMOVUN “ŞƏBİ-HİCRAN, YAXUD MÜSİBƏTİ-ŞADI” ƏSƏRİ

Açar sözlər: *Azərbaycan ədəbiyyatı, nəsr, Əli Səbri*

Key words: *Azerbaijan literature, prosa, Ali Sabri*

Ключевые слова: *Азербайджанская литература, проза, Али Сабри*

İyirminci əsr Azərbaycan ədəbiyyatında oxunaqlı nəsr əsərləri ilə tanınan Əli Səbri Qasimov (1892-1983) Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirməsidir. Yaradıcılığının ilk mərhələsindən yazıçı hekayələrlə yanaşı, povest və roman janrlarına da üz tutmuş, diqqətəlayiq sənət axtarışları aparmışdır. Onun çap olunmuş ilk kitabı “Şəbi-hicran, yaxud müsibəti-Şadi” adlanır. 1912-ci ildə Bakıda Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsində işıq üzü görən bu otuz dörd səhifəlik kitabda (5) iyirmi yaşlı gənc qələm sahibinin eyni adlı əsəri verilmişdir. “Şəbi-hicran” əsas xüsusiyyətlərinə görə povest janrının tələblərinə uyğun gəlir. Bu əsər uzun illər boyu unudulmuş, yalnız bu sətirlərin müəllifi tərəfindən transliterasiya edilərək “Əli Səbri” monoqrafiyasının “Əlavələr” bölməsində müasir oxuculara çatdırılmışdır (3, s. 89-117).

Aşıqanə-melodramatik səpkidə yazılmış “Şəbi-hicran, yaxud müsibəti-Şadi” povestində nakam bir eşqin acı taleyi özünün sentimentalist ifadəsini tapmışdır. Ə.Səbrinin 1910-cu illərdə yazdığı bir sıra əsərlər (“Qaraçılar” hekayəsi, “Solğun çiçək” romanı və s.) kimi, “Şəbi-hicran” povesti də həmin dövrdə ədəbiyyatımızda geniş yayılan sentimentalizm cərəyanına aiddir. Müəllif hadisəçilikdən daha çox mənəvi yaşantıları ön plana çəkmiş, beləcə, lirik-sentimentalist povest yaratmışdır.

“Şəbi-hicran”ın əsasında məhəbbət xətti dayanır. Əsərdəki bütün təsvir və təqdimlər xalis sentimentalist səpkidə, lirik-psixoloji ovqatdadır.

Əsərin əsas obrazı olan Şadi müvəqqəti yaşadığı (belə anlaşılır ki, təhsil aldığı) şəhərə başqa yerdən, yazıçının ifadəsi ilə desək, “N” adlı yaşayış məntəqəsindən gəlib. Ə.Səbrinin digər əsərlərində də “N” şəhəri, “N” diyarı ifadəsi işlənilir və mətdəki bəzi ştrixlər “N”-in Naxçıvan olduğunu düşünməyə əsas verir. Belə olan halda Şadinin də Naxçıvandan gəldiyini, həm də təhsil dalınca gəldiyini düşünə bilərik. Yəni o, yeni fikirli gəncliyin nümayəndəsidir. Şadinin kirayə etdiyi mənzilin sahibi Annanın evində onun rəfiqəsi Olqanı görməsi, dərhal da ona aşıq olması süjetin duyğun nöqtəsini təşkil edir. Olqaya məhəbbəti getdikcə şiddətlənən Şadinin bu sevgisinə Anna qısqançlıqla yanaşır, qızı onun gözündən salmağa çalışır. Lakin eşq atəşi Şadini büsbütün öz ağuşuna almışdır. Olqanın rəfiqəsi Gitavananın köməyi ilə sevdiyinə ürək sözlərini çatdıran Şadi qızın da onu sevdiyini öyrənir. İllər ötür, Şadi uzunmüddətli inad və əzab bahasına valideynlərinin bu izdivaca müqavimətini dəf etməyə özündə güc tapır. Lakin qızın valideynləri övladlarını başqasına verəcəklərini bildirir, Şadinin bütün ümidlərini qırırlar. Olqa isə ata-anasının iradəsinə qarşı çıxıb bilmir. Sevgi oxu daşa dəyən, uğrunda dörd il əzab çəkdiyi ülvə məhəbbəti fənaya uğrayan gənc Şadi sevgilisinə yetmədən dünyada yaşamağı özünə haram bilir və Olqayla vidalaşır tapança ilə özünü öldürür, onun ağuşunda həyatla vidalaşır.

Göründüyü kimi, bu yığcam süjetli əsərdə hadisəçilikdən daha çox, obrazların hissi-mənəvi yaşantıları, könül çırpıntıları, duyğu və düşüncələri ön mövqedə dayanır ki, bütün belə məqamlar əsərin sentimentalist xarakterindən irəli gəlir. Dünya sentimentalist nəsrinin əksər nümunələrində analoji hallar qeydə alınır. Tanınmış alim S.D.Artamonov qeyd edirdi ki, ingilis sentimentalist yazıçısı S.Riçardsonun “romanlarının süjetlərini yarım səhifəyə də sığışdırmaq olar. Onlarda

hadisəçilik azdır, amma hisslərin geniş lövhələri vardır” (6, s.311). Azərbaycan sentimentalizminə aid bir çox nəsr əsərlərində (Ə.Qərib “Qəlbimin sultanı”, R.Zaki “Fədayi-eşq”, A.Divanbəyoğlu “Can yangısı” və s.) olduğu kimi, Ə.Səbrinin “Şəbi-hicran”ında da oxşar vəziyyət – yığcam süjet, dərin hissiyyat müşahidə olunur.

Obrazların təqdimində də sentimentalizm poetikasının özəllikləri aşkar şəkildə qeydə alınır. Şadinin Olqaya ilk baxışdan, dərhal aşıq olması, sarsıntılı, təbəddülatlı, qeyri-adi hallara düşməsi, bəlkə də, bəzilərinə inandırıcı görünməyə bilər. Fəqət unutmayaq ki, sentimentalist yazıçıların əsərlərində belə məqamlar adi haldır. Qəlbinin hökmüylə hərəkət edən, hisslərinin ardınca gedən obrazlar hər şeyə məhz hissiyyat prizmasından yanaşırlar. Ürəyin, həssas qəlb qəbul etdiyi hər şey burada məqbul sayılır. Hisslərin saflığı və sərbəstliyi ideyasına əsaslanan sentimentalist ədəbiyyatın qəhrəmanlarının hərəkət və davranışlarında real məntiqin, ağılın prinsipləri baxımından uyğunsuz görünən bir sıra məqamların varlığı məhz ədəbi cərəyanın xarakterindən irəli gəlir və təbii hesab olunmalıdır. Ədəbiyyatşünaslığın haqlı qənaətinə görə, “psixoloji nəsrə analiz yolu ilə təsdiqi mümkün olmayan paradoksallıq da mümkündür” (7, s.218).

“Şəbi-hicran”ın qəhrəmanı Şadinin Olqaya dərhal aşıq olması, son nəticədə bu eşq yolunda özünü fəda etməsi də məhz belə məqamlar sırasındadır və sentimentalist nəsrin xarakterindən irəli gəlir. Qəlbinin hökmüylə hərəkət edən qəhrəmanın davranışının bir səciyyəvi məqamı da var. Sentimentalistlərin fikrincə, əsl sentimental obraz, saf hissiyyatlı insan saf duyğuların diqtəsi ilə hərəkət edir, ona görə də saxtakarlıq, qeyri-təbiilik etməz. Məşhur sentimentalist Abdulla Divanbəyoğlunun “Əbdül və Şahzadə” əsərindən Şahzadənin sözlərini yada salaq: “Məgər mən günahkarammı, Əbdül! Mən qəlbimin ardınca gedirdim, mən sevgi axtarırdım...” (1, s.117).

Bu da sentimentalist əsərdə hissiyyat barədə ötən əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan ədəbi yaddaşından – şair və tənqidçi-ədəbiyyatşünas Əli Məhzunun fikirlərindən səciyyəvi nümunə: “Yazı yazdığımız zaman hər şeydən əvvəlcə hissiyyatımıza rücu və təbəiyyət edəcəyimiz təbiidir... Qəlb hissiyyatı qayıma (saxta, cəli) ola bilməz. Saxta olursa, o zaman dəxi ona qəlb hissiyyatı demək olmaz... Hissiyatın saxta olub-olmadığını kəndi hissimizlə anlaya bilərik. Qəlbimizdə təsir hasil edən hissiyyata həqiqi deyə bilərik. Qəlbimizi mütəəssir etməyən asari-ədəbiyyə isə həqiqi hissiyyatdan hesab olunmaz” (2, s.2).

“Şəbi-hicran” çapdan çıxandan sonra ona münasibət birmənalı olmadı, əsəri tənqid edənlər də oldu. Məsələn, yazıçı-tənqidçi Seyid Hüseyn Kazımoğlu 1914-cü ildə “İqbal” qəzetində dərc etdirdiyi “Yaralarım” adlı məqalədə Ə.Səbrinin “Şəbi-hicran”ına da toxunmuş, onu “məfkurəsiz əsər” saymışdı (4). Bəs əslində vəziyyət necədir? Onu nəzərə alaq ki, Seyid Hüseyn haqqında fikir söylədiyi əsərlərdə daha çox ictimai qayə axtarırdı, bu, qabarıq olmadıqda bədii nümunəyə münasibət mənfi çalarlar qazanırdı. “Şəbi-hicran”da, etiraf edək ki, ictimai mündəricə zəifdir, arxa plandadır, amma yox deyil. Lakin, təbii ki, məhəbbət xətti, hissiyyatların təqdimi burada daha aparıcıdır və tənqidçidə “məfkurəsiz əsər” qənaətini doğuran da bu idi. Əslində diqqət yetirsək, görürük ki, məhəbbət xəttinin arxasında müəyyən ictimai mətləblərə (mədəni geriliyin tənqidi, qadınların maarifləndirilməsi və s.) də toxunulmuşdur. Başqa sözlə desək, sevnələrin faciəli taleyi ilə yanaşı, buna səbəb olan ictimai mühitə də müəyyən diqqət yetirilmişdir.

Şadi Olqanı – bu təhsil almış, mədəni və yaraşılıq qızı görüb ona aşıq olur. Bunun ardınca isə xəyalı “N” diyarına yönəlir. Orada Şadi ilə gələcəkdə ailə quracaq qızla Olqanı xəyalən müqayisə edir, üstünlüyü Olqaya verir: “Şimdi əsrimizin təğzasına görə, hər bir qadına elm vacib və əlzəmdir... Elm çeşməsindən sirab olmayan qadın mirvari də olsa, qiymətini itirir” (3, s.91). Başqa bir məqamda Şadi qadınların təhsilə, müasir dünyagörüşə yiyələnməsinin vacibliyini, valideynlərin də bu məsələni diqqətdə saxlamasının mühümlüyünü belə şərh edir: “Məsud ol qadındır ki, dünyada elm təhsil edə. Gözləri açıq kəndisinin ağır və çətin “anahıq” vəzifəsin bilə. Nəinki qəflət yuxusunda qalıb, ... dürüşt və vəhşi ola. Bəxtiyar və layiqi-təhsin ol valideyindir ki, qızının istiqbalın axtara, təhsili-eliminə diqqət edə,... ta ki, o da zəmanədə ari (pak) təmkinli övlad becərib, millətinə xidmət edə... Bədbəxt ol valideyindir ki, ari-təmiz qızların oxutmayıb təbii gözəlliyin də ləkələndirə, bahalı töhfəsin xar edib, qiymətdən sala” (3, s.93). Göründüyü kimi, Əli Səbri povestdə baş qəhrəmanın dili ilə qızların müasir təhsil almasını bütövlükdə xalqın gələcəyi, yeni nəsillərin sağlam ruhda tərbiyəsi üçün vacib saymışdır.

Olqaya ilk baxışdan aşıq olan Şadinin təbəddülatlarını da müəllif canlandırmağa səy göstərmişdir. Ümumiyyətlə, bütün əsər boyu Şadinin, müəyyən qədər də Olqanın hisslər aləmi, sevgi düşüncələri özünə geniş yer tapmışdır. Aşağıdakı cümlələr Şadinin qəlb sarsıntılarını lirik-emosional tərzdə üzə çıxarır: “Mənə nə olmuş ki, qəm dəryasına qərq oldum? Mənə nə lazım ki, Olqanın tərcümeyi-halın sordum? Ah! Bu nə gücdür, bu nə məxfi əlamətdir ki, hər dəqiqə mənim qəlbimi atəş ilə doldurur? Zülfi-pərişan bu mələkə qəlbimdə getdikcə məhəbbət bustanı göyərdir. Bu surətdə insan olmaz. Qəlbimi, fikrimi, aqlımı ahənribə misal cəzb edir.

Ah!!! ... Ah! Ey fələk, bu nə vətəyi-hövləkdir, mən düçar oldum? Özüm də qana bilməm, bu mələksima qadına qarşı əmiğ və ləziz hissiyyatın təvəllüdünə səbəb nə oldu? Bəli. Mən çox biqərar oldum. Biqərar yaşamaq insanı öldürür. Durub bir qədər seyr etsəm, havamı başıma cəm edərdəm və istiqbalda tutacaq xətti-hərəkətimə düşünərdəm” (3, s.94).

Göründüyü kimi, Şadinin qəlbə təzadlı duyğularla dolub, ürəyin hökmüylə aqlın mübarizəsi gedir. Nəticə isə yenə də sentimentalizmin prinsiplərinə uyğundur: hissiyyat, qəlb səsi üstünlük qazanır, sevgi xətti davam edir. Fəqət sərt həyat həqiqəti hisslər aləmini çilik-çilik parçalayır. Mühitin reallıqları sevnələrin önünə “ayrılıq hasarı” çəkir. Sentimental təbiətli qəhrəmanlar çıxış yolu tapmaqda çətinliklərlə üzləşirlər, göz yaşı axıtmaqla, ağlayıb-sızlamaqla, hisslərini dilə gətirməklə sanki hər şeyin həll olacağına inanırlar. Düşüncülər ki, hamı onlar kimi saf qəlblidir, “hissi-təbii” sahibidir. Fəqət belə deyil. Ortaya çıxan əngəllər başqa şey deyir. Nəticədə isə Şadi – kövrək hissiyyatlı bu gənc dərin sarsıntı keçirir.

Doğrudur, onu passiv obraz saymaq da doğru deyil. Ən azından ona görə ki, Şadi “N” diyarında gözaltı edilmiş qızla evlənməkdən imtina etməsi, Olqa ilə ailə qurmağa qərar verməsi barədə öz fikirlərini inadkarlıqla təkrarlayır, son nəticədə isə valideynlərinin, qohum-əqrabanın müqavimətini qıra bilir. Daha doğrusu, müəllifin qısa qeydlərindən anlaşılır ki, Şadinin Olqa ilə məhəbbətini valideynləri və qohumları ilk vaxtlar öləri hiss sayaraq ciddiyyə almasalar da, sonra oğlanın inadı müqabilində müəyyən qədər güzəştə getməli olurlar. Daha doğrusu, Şadinin sevgidəki qətiyyətini görə valideynləri əslində: “özün bilərsən, daha biz qarışmırıq” prinsipi ilə yanaşırlar. Olqanın sözlərindən anlaşılır ki, Şadinin hərəkətini valideynləri onların üzünə ağ olmaq kimi qiymətləndirmişlər: “Məhbubən ... təkmlikli olduğu, həya valideyninə ürəyini açmağa və hətta bir söz də söyləməyə mane olur. Sənin valideynin isə imdada yetməz. Sən onlara ağ oldun. Onların məsləkindən çıxdın” (3, s.112).

Bu cümlələrdən və müəllifin digər təsvirlərindən o da bəlli olur ki, uşaqlıqdan çox məsum və utancaq böyüyən Olqa öz sevgisini valideynlərinə açıb deyə bilmir. Çarəsiz qalan Şadi qızın valideynlərinə məktubla müraciət edir. Olqanın valideynləri bildirirlər ki, qızlarını əvvəlcədən başqasına vermək barədə qərarlıdırlar (bəlkə də, Şadiyə belə deyirlər). Povestdə Annanın Olqa haqqında dediyi: “ali nəsiləndir”. –sözləri (3, s.93) ehtimala əsas verir ki, valideynləri Şadını, bəlkə də, öz yüksək zadəgan təbəqələrinə yaraşdırmayaraq qızlarını ona verməmək üçün bəhanə uydururlar.

Ümidsizliyə qapılan, könül dünyası tarmar olan Şadi çıxış yolunu intiharda görür, - “Sənsən əlacsız dərdlərin dərmanı!” - deyərək həyatına son qoyur. Onun Olqaya dediyi son sözlər də qəlbini yanıqlı hissiyyatı təsiri bağışlayır: “Dörd ilin məhəbbət xəstəsi həyatdan bac almadısa, fələyə bac verməyi özünə vacib bildi. Səndən bircə təvəqqeyim var: Mənim əksimi məndən sonra məhv etmə. Məni yad edərək xəlvətcə məzarım üstə gəl və əşki-məşuqədən məni məhrum qılma! Mən səndən razıyam. Səndə əsla günah yoxdur. Bu gecə bizim üçün şəbi-hicrandır” (3, s.115).

Bununla yanaşı, əsl sentimentalist obraz kimi Şadinin sevdiyi qız ilə bağlı digər düşüncələri də üzə çıxır və bunlar müəyyən qədər paradoksal təsir bağışlayır. Belə ki, Şadi vəsiyyəət xarakterli sözlərində bir tərəfdən, Olqaya müraciət edərək onu unutmamasını, şəklini yadigar saxlamasını, qəbrinin üstünə gələrək göz yaşı tökməsini diləyir, digər tərəfdən də sevdiyi qızın bu intiharını unudaraq xoşbəxt yaşamasını arzu edir: “Xudavənda, sən şahid ol! Mən bu ahunun yolunda həyatımı, istiqbalımı fəda etdim. Bunda əsla günah yoxdur. Sən bunu həmişə səadətli və bəxtiyar et! Və bunun müqəddəs qəlbindən tez mənim intiharımı çıxart, ta ki, ürəyinin yarası sağalsın” (3, s.116). Qeyd etdiyimiz kimi, bu cür hallar sentimentalist əsərlər üçün xarakterik olan hissiyyatın paradoksallığından qaynaqlanır və dünya sentimentalizmində analoji məqamlar çoxdur.

Şadinin intiharında bir təsəvvüf qatı da nəzərə çarpır. O, son nəfəsində deyir ki, eşq yolunda canımı fəda etmək mənim məqsədim idi, şükür ki, arzuma çatdım. Bu isə artıq sufi məhəbbət ənənələrindən süzülüb gələn ovqatın təzahürüdür: “Rahi-eşq içrə mənə ancaq fəna məqsud idi. Şükür olsun qüdrətinə ki, məqsudimə məhəbbəm yanında çatdım. İntizarım qalmadı” (3, s.116).

Şadinin eşq yolunda ölümü təsadüfi xarakter daşımır. Çünki sentimentalist ədəbiyyatda saf qəlbli, təmiz hissiyyatlı qəhrəmanların ölümü sadəcə effekt yaratmaq, əsərin təsir gücünü artırmaq üçün düşünülmüş vasitə deyil. Özlüyündə ölüm faktı sentimentalizmdə xüsusi çəkiyə və mənaya malikdir. Məşhur ədəbiyyatşünas Y.Lotmanın sözləri bu məqamda ən münasib istinad mənbəyidir: “Ölüm – məhəbbət atributudur, ölümü qəbul etməyə hazır olmayan hissiyyat məhəbbət tərəfindən tanına bilməz. Buna görə də məhəbbət sujetinin sonu hər cür alternativdən kənar, bir səpkidə ola bilər. Qəhrəmanların ölüm faktının özü başqa mənə alır: o, qaçılmazdır... Ölüm – hissin qüdrətinin əlamətidir. O, qarşımızda əsl məhəbbət olduğuna şəhadət verir, məhəbbət isə ən yüksək mənəvi dəyərlər sırasındadır” (9, s.282).

Azərbaycan sentimentalizminin bir çox nümunələrində – A.Divanbəyoğlunun “Can yangısı”nda Əhməd, “Əbdül və Şahzadə”sində Murad, Nigar, Şahzadə, N.Bəsinin “İki nakam”ında Camal, R.Zakinin “Bədbəxt gəlin”ində Nəzif, İşvəbaz, “Köhnə Türkiyə”sində Aslan bəy və s. kimi obrazların ölümü də məhz “hissin qüdrətinin əlaməti” səviyyəsində ortaya çıxır, belə bir faciəvi sonluğa gətirib çıxaran dövrə, cəmiyyətə qarşı etiraz kimi də mənalanır, həm də təkcə sevgi xətti üzərində qurulan əsərlərdə deyil, digər sentimentalist bədii nümunələrdə də ölüm faktoru bu cür sosial-mənəvi tutuma malikdir. Ə.Səbrinin “Şəbi-hicran” əsərindəki Şadinin sevgisi safdır, dəruni hissiyyatı isə “ölümü qəbul etməyə hazırdır”, onun intiharı da “hissin qüdrətinin əlamətidir”. Deyə bilərik ki, Şadi xalis sentimentalist obrazdır.

Povestin ikinci əsas surəti olan Olqa təmiz hissiyyatlı, pak mənəviyyatlı, ismətli, mükəmməl təhsilli bir qız kimi təqdim olunur. Bu rus qızı o dərəcədə utancaqdır ki, Şadiyə bəslədiyi sevgini valideynlərinə açıq deyə bilmir, onların iradəsi əleyhinə getməyi bacarmır. Şadinin ölümündən sonra hətta intihar da etmək istəyir, lakin heysiz əlləri silahı işə sala bilmir. O da bu sevginin faciə ilə bitməsində valideynlərini günahlandırır: “Atam və anam məni də bədbəxt etdilər. Könlüm sevdiyi əlimdən getdi. Qiyamətə kimi çıxacaq fələyə naleyi-zarım” (3, s.116).

Müəllif təsvirlərindən o da yəqinləşir ki, Olqa Şadidən sonra kimsəni sevməyəcək və xoşbəxt olmayacaq. Onun aşağıdakı sözləri də bunun ifadəsi kimi səslənir: “Əzizim Şadi! Bütün ömrüm mənə zəhər oldu... Sənə bu barədə yəqin söz verirəm. Səndən savay mənim izdivacıma müştəq olan nəşimi görür” (3, s.114).

Povestin ideya-bədii arxitektonikasında müəyyən yer tutan Anna və Gitavana surətləri bir-birinə zidd mövqeləri ilə səciyyələnir. Yazıçı bu qızları əks xarakterli obrazlar kimi təqdim etmişdir. Anna gənclərin sevgisinə hər vəchlə mane olmağa çalışaraq Olqa haqqında böhtanlar uydurmaqdan da çəkinmirsə, əksinə, Gitavana sevgililərə imkan daxilində köməklik göstərir.

“Şəbi-hicran”dakı obrazlardan Anna, Olqa, Gitavanın başqa millətdən (rus və gürcü) olması elə bir narazılıq doğurmur. O dövrün Azərbaycan nəsrində belə hallara tez-tez rast gəlinirdi: S.M.Qənizadə “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani”, Y.V.Çəmənşəminli “Studentlər”, Ə.Qərib “Qəlbimin sultanı” və s. Xüsusən Ə.Qəribin əsərində azərbaycanlı tələbə oğlanla Rozaliya adlı rus qızının məhəbbəti təsvir olunur, lakin orada qızın valideynləri bu sevgiyə normal münasibət bəsləyirlər.

Əsərdəki hadisələrdə birbaşa iştirak etməsə də gənclərin valideynlərinin münasibətləri ilə də tanış oluruq. Valideynlər bu sevgiyə xeyir-dua vermir, əksinə, maneçilik göstərirlər. Son nəticə isə göz qabağındadır, yeniliklə köhnəliyin toqquşmasında ikincilər, hələ ki, üstündür.

“Şəbi-hicran”da sentimentalizm estetikasına uyğun olaraq təbiətə paralellik prinsipindən istifadəni də vurğulamaq gərəkdir. Əsərin əvvəlində “günəşin ovfaq-ovfaq şüaati-şadlıq və fərəhəfza bir yerləş ilə ziya əhmərini uca dağlara saçması” təsvir olunur. Şadinin eşq sevinci yaşaması ərəfəsində bu cür mənərə yerinə düşür. Sevən aşıqın sarsıntılı anlarında isə təbiət mənəvi təskinlik mənbəyi kimi mənəlandırılır: “Gedib, bəlkə, təbiət ilə könlümü alam”. Şadinin intihar öncəsi sözləri də müvafiq təbiət fonu ilə paralellik məqamında üzə çıxır: “Bunu yəqin bil ki, sən mənə məhəbbun sabahın günəşinə həsrətdir. Gün tulu etməmiş ay ilə batasıdır” (3, s.115).

Povestdə süjetin və obrazların təqdimində, münasibətlərin aydınlaşmasında məktub faktoru önəmli rol oynayır. Dünya, o cümlədən Azərbaycan sentimentalizminin bir çox nümunələrində (A.Şaiq “İki müztərib, yaxud əzab və vicdan”, Ə.Qərib “Qəlbimin sultanı”, N.Bəsir “İki nakam”, A.Divanbəyoğlu “Əbdül və Şahzadə” və s.) “məktub” özünəməxsus funksiya daşıyıb obrazların qəlb aləminin, dünyagörüşünün, həyata baxışının təqdimində əhəmiyyətli faktor kimi çıxış edir. Ədəbiyyatşünas A.Dimanın qeyd etdiyi kimi, “Məktub forması özlüyündə xüsusi hissiyyatlılığın təzahürüdür” (8, s.120). “Şəbi-hicran”da da məktublardan istifadə geniş yer tutur. Şadi və Olqanın məktubları, bir tərəfdən, dillə deyə bilmədiklərinin ifadəsi kimi üzə çıxırsa, digər tərəfdən də hissiyyatın tərcümanı səviyyəsində mənalandır. Maraqlıdır ki, bunu obrazların özləri də nəzərə çatdırırlar. Məsələn, Olqanın məktubundan bir parça: “Mənim sevgilim Şadi! Lisanən söyləməyə cürət etməyib şu vərəqparədə hissiyyatımın cüzini sənə təhrir edəlim” (3, s.107). Hətta Şadi Olqa ilə evlənmək niyyəti barədə qızın valideynlərinə məktubla müraciət edir və cavabını da eyni formada alır.

Ə.Səbri müxtəlif nəsr əsərlərinin daxilində şeir parçalarından istifadəyə tez-tez yer vermişdir və belə lirik parçalar obrazların hissi-mənəvi yaşantılarının ifadəsinə yönəlmişdir. “Şəbi-hicran”da şeir parçaları daha çoxdur. Povestin epiqrafında verilən farsca beyt məşhur sufi şairi Cəlaləddin Rumidəndir, ayrılıq nisgilini dilə gətirən həmin misralar əsərin başlıca qayəsi ilə həmahəng səslənir. Süjetin axarı boyunca isə müxtəlif məqamlarda Şadinin əhvalına uyğun Məhəmməd Füzulinin, Molla Pənah Vaqifin, Həsənəli xan Qaradağının şeirlərindən parçaların mətnə qatılması emosionallığın güclənməsinə öz təsirini göstərir. M.Füzulinin:

Məhəbbət ləzzətindən bixəbərdir zahidi-qafil,

Eşq zövqün zövqü eşqi var olandan sor,

- misraları eşqə düşər olmuş Şadinin övqatına tam uyğundur (3, s.95-96). Eləcə də başqa yol bulmayıb intiharı seçən Şadinin bu addımı çarəsizlikdən atması qəlb şairinin aşağıdakı beyti ilə mənalandır:

Ey Füzuli, istəməz kimsə rizası ilə fəna,

Mən ki, bundan özgə bilməm çarə, naçar istərəm (3, s.114).

Olqanın gözəlliyindən təsirlənən Şadinin M.P.Vaqifin “Xumar-xumar baxmaq göz qaydasıdır” misrası ilə başlanan bəndini xatırlaması da bu cəhətdən əlamətdardır. Yaxud qəfil eşq bəlasına tutulan Şadi öz əhvalına uyğun olaraq XIX əsr şairi Həsənəli xan Qaradağının misrasını təkrarlayır: “Fələyin bir belə dövrü olacaqmı, nə bilim?!” (3, s.97). Şadi sevdiyi qıza göndərdiyi məktuba da hissələrinin tərcümanı kimi Füzulinin misralarını əlavə edir.

Ə.S.Qasımovun “Şəbi-hicran, yaxud müsibəti-Şadi” povestində bəzi çatışmazlıqlar da nəzərə çarpır. Məsələn, oxucu üçün o qədər də aydın olmur ki, Olqanın valideynləri doğrudanmı övladlarının başqası ilə ailə qurması barədə əvvəlcədən qərar qəbul ediblər, yaxud Şadini başdan etmək üçün ona belə cavab yazırlar? Əgər belədirsə, Şadini rədd etməyin səbəbi nədir? Bütün bunlar bir qədər dərinlən əsaslandırılmış şəkildə təqdim olunsaydı, povestdəki sentimentallığın həyatı kökləri daha dolğun və mükəmməl biçimdə təzahür edərdi...

Bütövlükdə Əli Səbrinin “Şəbi-hicran, yaxud müsibəti-Şadi” povestində üzə çıxan səciyyəvi məqamlar yazıcının yaradıcılığında getdikcə təkmilləşmiş, “Solğun çiçək” kimi dəyərli romanın, “Qaraçılar” kimi mükəmməl hekayələrin yaranaraq Azərbaycan sentimentalizmini zənginləşdirməsinə rəvac vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Divanbəyoğlu A. Can yangısı. Bakı, Yazıçı, 1981
2. Ə.M. Ədəbiyyata dair. Hissiyat. “Bürhani-həqiqət” jurnalı, İrəvan, 15 fevral 1917, № 3
3. Həşimli H.M. Əli Səbri. Bakı, Nurlan, 2007
4. Kazımoğlu. Yaralarım. “İqbal” qəzeti, Bakı, 12 iyun 1914, № 676
5. Qasımov Ə.S. Şəbi-hicran, yaxud müsibəti-Şadi. Bakı: Orucov qardaşları nəşriyyatı, 1912
6. Артамонов С.Д. История зарубежной литературы XVII-XVIII веков. Москва, Просвещение, 1988
7. Гинзбург Л. О психологической прозе. Ленинград, Художественная литература, 1977

8. Дима А. Принципы сравнительного литературоведения. Москва, Прогресс, 1977
9. Лотман Ю. Об одном читательском восприятии «Бедной Лизы» Н.М.Карамзина. В книге «Роль и значения литературы XVIII века в истории русской культуры». М-Л., Наука, 1966

ABSTRACT

Huseyn Hashimli

ALI SABRI KASIMOV'S WORK "FAREWELL NIGHT"

The article deals with the creativity of the forgotten literary Ali Sabri Kasimov (1892-1983). Ali Sabri takes an important place in the history of Azerbaijan literature. Ali Sabri is one of the most prominent sentimentalism of the Azerbaijani literature of XX century. His prose is rich with dear humanistic senses and qualities.

The article has been dedicated to the a work of Ali Sabri. There are have been telis opinions about his poetic style. It explores the literary-theoretical work "Farewell Night" (1912) of Ali Sabri Kasimov. But till nowadays this work hasn't been investigated. The article their features have been clarified.

РЕЗИОМЕ

Гусейн Гашимли

ПРОИЗВЕДЕНИЕ АЛИ САБРИ КАСУМОВА «НОЧЬ РАЗЛУКИ»

Статья посвящена творчеству забытого литератора Али Сабри Касумова (1892-1983). Али Сабри занимает значительное место в истории азербайджанской литературы. Он является одним из выдающихся представителей азербайджанской сентименталистической литературы двадцатого века. Его проза пронизана гуманизмом, глубокими чувствами.

В статье анализируется одна повесть Али Сабри Касумова – «Ночь разлуки, или бедствие Шади» (1912), выявляются его идейно-художественные особенности. Здесь высказываются мнения о художественном стиле писателя. В работе определяются специфические особенности этого произведения.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

HİKMƏT MEHDİYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-3.512

MƏNZUM DRAMIN ƏDƏBİ-ESTETİK SƏCİYYƏSİ

Açar sözlər: *mənzum dram, müasirlik, azərbaycançılıq, estetik zövq, bədii tələblər*

Key words: *drama written in verse, modernity, studies of Azerbaijan ideology, aesthetic pleasure, artistic requirements*

Ключевые слова: *драма в стихах, современность, азербайджанское самосознание, эстетический вкус, требования к художественности*

Son zamanlar təkcə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında deyil, ümumiyyətlə, qloballaşan dünyanın başqa elm sahələrində olduğu kimi, ədəbiyyatşünaslıq sahəsində də ayrı-ayrı struktur elementlərinə daha dərinlən nüfuz etməklə konkret elmin inkişaf qanunauyğunluqlarını, proqres və innovasiya proqnozlarını üzə çıxarmağa maraq və ehtiyac get-gedə daha çox aktualıq kəsb etməkdədir.

Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum dramın tarixi o qədər böyük olmasa da, bu janrda bir çox ölməz əsərlərin meydana gəlməsi onun yeni təfəkkür işığında araşdırılmasını son dərəcə zəruri etməkdədir. Xüsusən dövlət müstəqilliyimizin dönmədən get-gedə daha çox möhkəmləndiyi indiki dövrdə ədəbiyyatımızın bel sütununu təşkil edən başqa janrlarla birlikdə mənzum dram janrı da milli birliyimizin aparıcı motivi olan Azərbaycançılıq ideyasına xidmətdə özünün yeni-yeni potensiallarını üzə çıxarmaq üçün ədəbiyyatşünaslıq elminin şərhçilik fəaliyyətinin yeni səviyyədə və maksimum elmi obyektivliklə bərpasına böyük ehtiyac duymaqladır.

Cəmiyyətin humanitar həyat sahələrindən biri kimi ədəbiyyatın da formalaşmasına və inkişafına xidmət etdiyi ümummilli ideyanın son zamanlarda müstəsna dərəcədə artan əhəmiyyətinə toxunan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev çıxışlarından birində bu ideyanın cəmiyyətdə getdikcə güclənməsini razılıq hissi ilə qeyd edərək aşağıdakıları demişdir:

“Mən çox şadam ki, Azərbaycan cəmiyyətində ümummilli ideya ətrafında bütün cəmiyyət səfərbər olunub, cəmiyyət Azərbaycançılıq ideyası uğrunda, dövlətçilik ideyası uğrunda birləşibdir. Budur bizim əsas siyasi prinsiplərimiz və bu prinsiplər əsasında biz öz siyasətimizi qururuq – istər ikitərəfli formatda, istər bölgədə gedən əməkdaşlıq prizmasından” (1).

Əlbəttə, aydındır ki, Prezidentin müəyyən etdiyi əsas siyasi və ideoloji prinsiplər humanitar sahənin alimləri üçün də işıqlı bir yol açır və xüsusi halda ədəbiyyatşünaslar bu yolun ilk yolçuları olmalıdır. Demək, burada ədəbiyyatşünasın əsas vəzifəsi–Azərbaycançılıq ideyasına xidmətdə hər bir janrın öz estetik arsenalını necə sərf etməsini üzə çıxarmaq, dəyərləndirmək və bununla da ənənəvi janrda daha dəyərli əsərlərin meydana çıxmasına yardım göstərməkdən ibarət olmalıdır. Bəs bütün bunlar konkret bir janrın-yəni indiki halda mənzum dram janrının ideya-estetik həddləri daxilində özünü necə reallaşdırır?

Hər şeydən öncə nəzərə almaq lazımdır ki, mənzum dram – sadəcə dialoq və monoloqları şeir vəznlərinin – sərbəst vəzn, heca və ya əruzun formal tələblərinə uyğunlaşdırılmış və qafiyələndirilmiş adi dram deyildir. Onu gərək yaddan çıxarmayaq ki, mənzum dramı adətən şairlər yazır və şeirin də ən ümdə xüsusiyyətlərindən birini məhz lirik vüsət təşkil edir. Böyük Azərbaycan şairi və dramaturqu Hüseyn Cavidin mənzum dramlarının bu özəlliyini çox incəliklə müəyyən etmiş akademik İsa Həbibbəylinin araşdırmasına müraciət edək: “...Hüseyn Cavidin dramları lirik ünsürlərlə zəngindir. Səhnə əsərlərində dramatik gərginliyi azaldan, tamaşaçıları yorulmağa qoymayan, bədii təsiri, mənə və ideyanı son dərəcə qüvvətləndirən şeirlərdən ibarət olan belə vasitələr həm də Cavidin lirikasının dəyərli incilərindən hesab olunur. Ona görə də lirik ünsürlərin tədqiqi təkcə ədibin dramaturji yaradıcılığının orijinal cəhətlərini üzə çıxarmaqla məhdudlaşmır. Bu

cəhət eyni zamanda Cavid lirikasının poetik formalarını və onların sənətkarlıq xüsusiyyətlərini də hərtərəfli öyrənməyə geniş imkan yaradır” (2, 226).

Aydındır ki, hörmətli akademiklərin lakonik bir surətdə verdiyi bu təhlildə “lirik vasitələr” dedikdə eyni zamanda Cavid dramaturgiyasında, ilk növbədə isə onun ölməz mənzum dramalarında özünü sıx-sıx göstərən və Cavid dramaturgiyasının ayrılmaz əlamətlərindən biri kimi nəzərə çarpan romantik təsvir və tərənnüm üsulu da nəzərdə tutulmuşdur.

Məhz bu iki vasitənin vəhdətdə götürülməsi ilə təkcə Cavidin mənzum dramalarına deyil, ümumilikdə Azərbaycan mənzum dramalarının yeni təfəkkür işığında təhlili üçün səmərəli və universal açar tapmağın mümkün olduğunu düşünürük.

Mənzum drama bu meyarlarla yanaşdıqda onu nəslə yazılmış dramdan fərqləndirən daha bir neçə özəlliyi aşkara çıxarmaq mümkündür ki, onlardan biri hadisələrin və şəxsiyyətlərin qiymətləndirilməsinə fəlsəfi yanaşmanın, ikincisi isə dialoq və monoloqlarda aforistik təhkiyəyə meylin daha güclü olmasıdır. Bunlar isə öz növbəsində oxucu və tamaşaçı auditoriyasının müəyyənlişməsində öz rolunu oynayır. Belə ki, mənzum dramalar oxucu və tamaşaçının ideya-estetik tərbiyəsi məqsədini güdsə də, eyni zamanda, müəyyən hazırlıq dərəcəsinə malik olan auditoriya üçün nəzərdə tutulur. Əlbəttə, bu, bütün ədəbi janrlar üçün bir qanunauyğunluq kimi nəzərə çarpır; burada sadəcə fərq ondadır ki, mənzum dramın auditoriyasında Şərq və Qərb fəlsəfəsinin əsaslarına bələd olan, eyni zamanda lirik və aforistik həyata baxış yönü ilə seçilən oxucu və tamaşaçılar üstünlük təşkil edir.

Bütün bu dediklərimiz müəyyən mənada keçmişə nəzərsalma istiqamətli sayıla bilər: yəni klassik dramaturgiyadan danışarkən onun auditoriyası kimi klassik tamaşaçı amilini nəzərə aldıqda irəli sürülən fikirlərin doğru olacağını düşünməliyik. Ancaq yaddan çıxarmayaq ki, indi XXI yüzilliyin əvvəlləridir və informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının görünməmiş bir sürətlə inkişaf etdiyi dövrdə klassik dramın və klassik tamaşaçının, kobud şəkildə desək, nəslə kəsilmək üzrədir və biz istəsək də, istəməsək də bu acı realıqla barışmalı oluruq; həm də təkcə barışmaqla iş bitmir – biz bu realığa uyğunlaşmalı və onun faydalı cəhətlərindən milli-mənəvi ehtiyaclarımıza uyğun olaraq istifadə etməyə çalışmalıyıq. Bizcə, ədəbiyyatşünaslıq elmi də bu baxımdan inad göstərməməli, “bütləri” sındırmalı və “yeni dini” qəbul etməlidir.

Bir vaxt Azərbaycan dramaturgiyasının banisi Mirzə Fətəli Axundzadə də yəqin ki, bizim vəziyyətimizdə - eyni dilemma qarşısında qalmışdı: yüzillərin sınağından keçmiş köhnə divan ədəbiyyatı ənənələrini davam etdirmək, yoxsa cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsində daha operativ rol oynaya biləcək dramaturgiyanı qəbul etmək. Tarix göstərir ki, inkişaf üçün ənənəni sındırmaq vacibdir. Demək biz də mənzum dramamızı, sadəcə, seyrçi mövqedən və retrospektiv istiqamətdə təhlil və qiymətləndirmə ilə kifayətlənməməli, yeni sosial-texnoloji şərtlər daxilində ondan necə yararlanmağın ideya-estetik və psixoloji vasitələrini üzə çıxarmağa cəhd göstərməliyik. Əlbəttə, aydındır ki, bu iş kompleks yanaşma tələb edir və təkcə bir elm sahəsi əməkdaşlarının (bu halda mən ədəbiyyatşünasları nəzərdə tuturam) səyi ilə başa gətirilə bilməz.

Başqa bir tərəfdən, informasiya və sürət əsrində qloballaşmanın get-gedə gücləndiyi bir dövrdə bu proses təkcə sənaye texnologiyalarına deyil, insanların düşüncə və davranış tərzinə də təsirini artırmaqda, bəşəriyyətin mənəvi vəhdətini gücləndirməkdədir. Son zamanlar dünya elmində komparativist təhlil metoduna getdikcə daha çox üstünlük verilməsi də məhz bunun nəticəsi sayılmalıdır.

Rus alimi Y.B.Vipper yazır ki: “Bizim təhlil sferasına daxil etdiyimiz ədəbi hadisələrin dairəsi coğrafi və tarixi baxımdan nə qədər çox genişlənsə (bu proses isə çox sürətlə baş verir), bu hadisələrin daxili qarşılıqlı əlaqəsi o qədər aydın görünür, ya da hər halda onların qarşılıqlı müqayisə zəminində, təcrid edilmiş şəkildə deyil, bəşəriyyətin bədii fəaliyyətinin ümumi kontekstində öyrənilməsinə ehtiyac o qədər kəskin şəkildə üzə çıxır. Bu cür təhlil üsuluna cəhd göstərmədən ayrı-ayrı ədəbiyyatların milli spesifikasiyasını, onların təkamül xüsusiyyətlərini, dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə verdiyi töhfələrin dəyərini üzə çıxarmaq çox çətinidir.” (3)

Təxminən yüz əlli il bundan öncə rus ədəbiyyatşünası və filosofu N.A.Dobrolyubov öz dövrünün nəhəng söz ustalarına bir növ istehza ilə yanaşaraq yazırdı: “Bizdə hay-küylü xalq yazıçısı adı da nahaqdır: təəssüf ki, Puşkin bədiiliyinin, Jukovski şeirlərindəki heyranediciliyin, Derjavinin yüksək bəlağətinin və s. və i.a. xalqa heç bir dəxli yoxdur. Hələ bir az da artıq desək, hətta Qoqol yumoru və Krilovun

hiyləgər sadəliyi də xalqa çatmamışdır. O hətta savad öyrənsə belə, bizim kitabçalarımız arasında eşələnməyə vaxtı yoxdur. O, daha çox, yarım milyon oxucunu və bu oxucuların həzz alması üçün qələm çalan min nəfər yazıçını necə yemləmək haqqında düşünür.” (4, 131)

Bu sözlərin yazıldığı mədəni-mənəvi şəraitlə bizim dövrümüz arasında yerlə göy qədər fərq olsa da, hər halda müəyyən analogiyaya da yer vardır. Bizim başlıca vəzifəmiz də məhz ədəbi dəyərləri geniş xalq kütlələrinin malına çevirmək və xalqın mənəvi birliyini daha da möhkəmləndirmək yolunda ədəbi əsərlərdən, o sıradan mənzum dramlardan maksimum istifadə edərək Azərbaycançılıq ideologiyasına, milli dövlətçiliyimizin möhkəmlənməsinə, xalqımızın daha da firavan yaşamasına xidmət göstərməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Respublika” qəzeti, 13 iyul 2008.
2. Nəbibbəyli İ. Hüseyn Cavid və sənəti \ \ Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, “Nurlan”, 2007.696 səh.
3. Ю. Б. Виппер. О некоторых теоретических проблемах истории литературы.
<http://www.philology.ru/literature1/vipper-90g.htm>
4. Добролюбов Н.А. Избранные философские произведения. Том I. Москва, ОГИЗ. Госполитиздат, 1948. 582 стр.

ABSTRACT

Hikmet Mehdiyev

LITERARY-AESTHETIC CHARACTER OF DRAMA WRITTEN IN VERSE

Although the history of drama written in verse in Azerbaijani literature is not so ancient, the creation of many immortal works in this genre necessitates to investigate it in the new thinking context. First of all, it should be taken into account that the drama written in verse is not simply ordinary literary work, dialogue or monologue of which are adapted to the formal requirements of aruz or syllabic metres. It should not be forgotten that the drama written in verse is usually composed by poets, and one of the most common features of poetry is its lyrical scope. The problems, such as, preserving of structural features, meeting of the genre of drama written in verse the modern principles from the ideological point of view, keeping up with both aesthetic and social requirements of time, rounding up the global and local problems are amongst ideas causing to think, which have been investigated in this article.

РЕЗЮМЕ

Хикмет Мехдиев

ЛИТЕРАТУРНО-ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ДРАМЫ В СТИХАХ

История драмы в стихах в азербайджанской литературе хоть и не имеет древних корней, но следует отметить, что в этом жанре был написан целый ряд бессмертных произведений. Следовательно, есть крайняя необходимость в анализе этих художественных образцов уже в свете тенденций последних лет. Прежде всего, необходимо отметить, что драма в стихах не является обычной драмой, в которой диалоги и монологи подогнаны и рифмованы в соответствии с формальными требованиями поэтических размеров хеджа или аруз. Они обычно являются плодом труда поэтов, а одной из основных черт поэзии считается наличие лирического размаха. В наше время такие проблемы, как сохранение жанровых особенностей драм в стихах в сочетании с их соответствием с идейной точки зрения принципам, обусловливаемым современным течением жизни, способность этой разновидности драматургии шагать вровень с современными эстетическими и общественными требованиями, ее способность откликаться на глобальные и локальные вызовы глубоко волнует литературоведческую науку. Поэтому в данной статье внимание читателей заострится именно на этих вопросах.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

İMAN CƏFƏROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-3.512

**“MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALINDA DÜNYA ƏDƏBİYYATI İLƏ BAĞLI
BƏZİ EPİSODİLƏRİN ƏDƏBİ-ESTETİK MAHİYYƏTİ****Açar sözlər:** *Vahdati, "Kelile və Dimna", Oscar Shimerling, ərəb əlifbası, Mejlisi Mebusan***Key words:** *Vahdati, "Kelile and Dimna", Oscar Shimerling, the Arabic alphabet, Mejlisi**Mebusan***Ключевые слова:** *Вахдати, «Келле и Димне», Оскара Шимерлинг, арабский алфавит, Меджлиси-мебусан*

C.Məmmədquluzadənin baş redaktorluğu nəşr olunan “Molla Nəsrəddin” jurnalında dünya ədəbiyyatına davamlı şəkildə müraciət edilməsi, bu yolla Azərbaycan milli təfəkkürünün öz növbəsində dünya ədəbiyyatını dəyərləndirilməyə istiqamətləndirilməsi məlum faktıdır. Mollanəsrəddinçi qələm sahibləri mütərəqqi ideyaların cəmiyyət üzvlərinə çatdırılması məqsədilə dönə-dönə Qərb-Şərq ədəbiyyatını təmsil edən Əbülqasım Firdovsi, Ömər Xəyyam, Sədi Şirazi, Namiq Kamal, Emil Zolya, Lev Tolstoy, İ.Qasıralı kimi görkəmli qələm sahiblərinin yaradıcılığına üz tutmuş, yeri gəldikcə tərəqqipərvər düşüncənin imkanlarından faydalanmışlar. O da var ki, məcmuənin səhifələrində bəzən dünya ədəbiyyatını təmsil edən müəlliflərin, yaxud əsərlərin sadəcə adının çəkildiyini izləyirik. Əlbəttə, belə bir ədəbi-publisistik gediş birbaşa mollanəsrəddinçi sənətin prinsipləri ilə bağlıdır, mollanəsrəddinçi təlimə xidmət edən yaradıcılıq formasıdır. Bu mənada mollanəsrəddinçilərin yaradıcılığında rast gəlinən, lakin elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etməyən dünya ədəbiyyatı ilə bağlı bir neçə məqamın dəyərləndirilməsini əhəmiyyətli sayırıq.

“Kəlilə və Dimnə”. Məcmuənin 28 aprel 1906-cı il tarixli 4-cü sayı Mirzə Cəlilin “Niyə məni döyürsünüz” felyetonu ilə başlayır. Bir həqiqətdir ki, mirzəcələlçüləşmənin böyük əksəriyyəti öz tədqiqat əsərlərində bu felyetondan da söz açmışlar. Çünki “Niyə məni döyürsünüz” felyetonu mübariz Cəlil Məmmədquluzadənin – yeni Molla Nəsrəddinin estetik məramını, ictimai-sosial missiyalarını tam aydın şəkildə, həm də məramnamə səviyyəsində elan etməkdədir. Felyetonda XX əsr Azərbaycan mətbuatının Molla Nəsrəddini özü ilə digər mollaların fərqlərini aydınlaşdırarkən ilk növbədə diqqəti aşağıdakı cəhətlərə çəkir: “Bizim təfavütümüz bir neçə qisimdər:

Əvvəla: Mən molla ola-ola müsəlman qardaşlarıma vəz edən vaxt deyirəm: Bir Allaha sitayiş edin, bir də peyğəmbərə və imamlara itaət edin. Amma siz deyirsiniz: Allaha da sitayiş edin, peyğəmbərə də, imamlara da, mollalara da, dərvişlərə də, ilan oynadanlara da, fala baxan, tas quran, dua yazan, cadukün, həmzad, əcinnə, Kəlilə-Dimnə, şeytan, div, mərrix, sərrix, tərrix, amax, saşan, küflə qurdu: mığmığ, mozalan – bunların cümləsinə sitayiş edin.” (8, s. 42)

Göründüyü kimi, Mirzə Cəlil açıq şəkildə bildirir ki, cəmiyyət öz inkişafı naminə Tanrı, peyğəmbər və imamlardan başqa, sitayiş etdiyi digər məfhumlardan üz döndərməlidir. O sırada bizi düşündürən “Kəlilə və Dimnə”dir. Hər halda izaha ehtiyac vardır ki, Cəlil Məmmədquluzadə dünyanın Şərq deyilən qütbündə artıq sitayiş obyektinə çevrilmiş bu ədəbiyyatı – vaxtilə kitab mədəniyyətində yeni bir mərhələnin əsasını qoyan “Kəlilə və Dimnə”ni gərəksiz saymışdır.

Məlumdur ki, yaradılması eramızdan əvvəl I əsrə aid edilən “Kəlilə və Dimnə” zülmə qarşı qələmə alınmışdır. Bununla belə, əsərin müəllifi özünü qorumaq məqsədilə fikir və düşüncələrini rəmzlərlə ifadə etmək qərarına gəlmiş, bu səbəbdən bütün əsərdəki əsas hadisələr alleqorik üsulla söylənilmişdir. Mirzə Cəlil isə artıq o fikirdə idi ki, yeni həyat naminə ədəbiyyat tamamilə yeniləşməli, müəllif ideyaları hər hansı simvol və rəmzdən uzaq, kütlənin başa düşəcəyi dildə ifadə edilməlidir. Böyük ədib müasirlərinə üz tutaraq onları daha qısa və aydın şəkildə yazmağa səsləyir, “Sürmə” felyetonunda birbaşa Əhməd bəy Ağaoğluna müraciət etsə də, prinsipcə bütün qələm

sahiblərindən dövrün ədəbiyyatını yaratmağı tələb edirdi: “Ey mənim əzizim, indi yaydı, indi sözü qısa demək lazımdır.

Bax, müxtəsər, “niyə biz dünyada xar və zəlil olmuşuq?” Vəssalam. Dəxi burada tarix-marix lazım deyil, çünki onsuz da xalqın yuxusu gəlir.

Niyə zəlil olmuşuq? Vəssalam.” (9, s. 180)

Öz fikirlərini qəliz şəkildə qələmə almaları səbəbindən həmkarlarına qarşı çıxan C.Məmmədquluzadənin “Kəlilə və Dimnə”dən üz döndərməsi tamamilə təbii idi. Bəli, Mirzə Cəlil artıq yeni dünyada “Kəlilə və Dimnə” kimi əsərlərin mövhumat və cəhalətin göstəricisi olaraq yalançı din nümayəndələri tərəfindən yazılan dualar qədər gərəksizliyi qənaətinə gəlmişdir. Məcmuənin birinci ilinin 4-cü sayındakı satirik elan “Kəlilə və Dimnə”yə münasibətdə redaktorun radikal mövqeyini bir daha təsdiqləməkdədir: “Gəncədə iyirmi nəfərdən ziyadə dua yazan var. Hər bir cür dua yazırlar: məhəbbət, şirinlik, zəbanbənd, həmzad, əcinnə, Kəlilə-Dimnə. Hətta tasa da baxırlar və fal da açırlar. Xahiş edənlər buyursunlar.” (8, s. 47)

“Məclisi-məbusan marşı”. “Molla Nəsrəddin”in 4 yanvar 1909-cu il tarixli 1-ci sayında guya dövrü mətbuata istinadən Türkiyədə baş verən hadisələrdən danışılır, müxtəlif mətbu orqanların Osmanlı millət məclisinə dair məlumatları təhlil edilir, sultan tərəfindən millət məclisinin dəstəklənməsi xəbərinə Molla Nəsrəddinin münasibəti oxucuların diqqətinə çatdırılır. Qoca Molla Nəsrəddin hadisələrin mahiyyətinə aydınlıq gətirməklə bərabər, bu dəfə öz fikrini Osmanlı şairinin sözü ilə tamamlayır: “Bu sözlər 32 il əvvəl də verilmişdi, Məhəmmədəli şah da üç dəfə Qurana and içib.

Aciz və çarəsiz vaxtlarda söylənilən bu kimi söz və andların başa yasdıq qoymaقدan özgə bir şey olmadığını tarix bizə göstərdi.

Doğru söz budur ki, genə Osmanlı şairi deyir:

Osmanlılar bu gün oldu müzəffər,

Fəth etdi yenidən vətəni əsgər.

Açdı məbuslara yolu süngülər,

Yaşasın Niyazi, yaşasın Ənvər!” (9, s. 449)

Ədəbiyyatımızda marş janrının yaranması və inkişaf yolunu bütün tərəfləri ilə dəyərləndirən Hüseyn Həşimli türk ədəbiyyatında yazılan marşların Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığına təsirindən ayrıca söz aşmışdır. (Bax: 4, 94-96) “Molla Nəsrəddin”də “Osmanlılar bu gün oldu müzəffər” mısrası ilə başlayan şeir parçası isə Osmanlı “Məclisi-məbusan marşı”nın ilk bəndini təşkil etməkdədir. (16). Beləliklə, “Məclisi-məbusan marşı”ndan bir bəndi verməklə “Molla Nəsrəddin” Azərbaycan jurnalistikasında marş janrına yer ayıran ilk mətbu orqanlardan biri kimi də milli düşüncəyə xidmət göstərmişdir.

Cəlal Nuri. “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1910-cu ilə aid 2-ci sayında getmiş “Ərəb hürufatı” başlıqlı və cəmi bir cümləlik materialda Osmanlı ədiblərindən Cəlal Nurinin adının çəkildiyini görürük. Əlbəttə ki, Mirzə Cəlil əlifba məsələsində həmişə böyük ehtiramla yad etdiyi Mirzə Fətəli Axundzadə ilə eyni mövqedə dayanmış, bu fikirdə olmuşdur ki, Şərq ölkələrində maarifin inkişafı qarşısında ciddi maneələrdən biri ərəb əlifbasıdır. “Ərəb hürufatı” başlıqlı və bir cümləlik materialın məzmunundan aydın olur ki, Cəlal Nurinin məqsədi ərəb əlifbasını latın əlifbası ilə əvəzləməkdir. Molla Nəsrəddin Cəlal Nurinin bu səyini alqışlasa da, bu sahədə gecikməyimizə acı-acı gülərək yazır: “Nuri əfəndi oxşayır bir təbibə ki, əlində dava şişəsi durub xəstənin başının üstündə və deyir:

– İç bu dərmanı, yoxsa öləcəksən.

Nuri əfəndi kimi indiyədək bir neçələri müsəlman maarifinin can verdiyini görüb istəyiblər latın hürufatı ilə xəstənin bədəninə dirilik mayəsi daxil edələr. Amma qəza öz bildiyini edir və əcəl tamam olanda dəxi heç bir müalicə nəticə bağışlamır.” (10, s. 359)

Cürçi Zeydan. “Molla Nəsrəddin” jurnalının və eyniadlı ədəbi məktəbin yaradıcısı Cəlil Məmmədquluzadə, eləcə də digər molla-nəsrəddinçilər dünya xalqları ədəbiyyatından seçmə nümunələrin Azərbaycan dilinə tərcüməsi məsələsinə daim diqqətlə yanaşmışdır. Məcmuənin səhifələrində tərcümə olunan əsərlərlə bağlı maraqlı yazılar çap olunmuş, tərcümənin səviyyəsi molla-nəsrəddinçi yazarları təmin etmədikdə öz tənqidi qeydlərini də satirik formada bildirmişlər. Belə satirik “bildirişlərdən” biri ilə jurnalın 23 fevral 1912-ci il tarixli 7-ci sayında qarşılaşırıq. Məcmuənin qeyd edilən sayında “Bakı müxbirimizdən telefon ilə” başlıqlı 9 abzaslı və “Təzə

dəmdəməki” imzalı materialın 8-ci abzasından oxuyuruq: “Bakı qazisi Cürçi Zeydanın “Kərbəla yangısı” adlı kitabını türk dilinə tərcümə elədiyinə görə qazi həzrətlərinin tərcüməsi Cürçi Zeydanın artıq xoşuna gəldiyindən mütərcim əfəndiyə həmin kitabın üstünə yazılmaqdan ötrü təzə bir ləqəb əta buyurubdur. Bu ləqəb hələ gizlin tutulur.” (11, s. 432)

Əlbəttə ki, bu gün Cürçi Zeydanla (1861-1914) əlaqəli Azərbaycan elmi ictimaiyyətindəki bilgilərin qənaətləndiriciliyini söyləmək obyektivlikdən uzaq olar. İnternet resurslarından öyrənirik ki, ilk dəfə “Qurani-Kərim”i Azərbaycan dilinə çevirən Bakı qazısı Mir Məhəmməd Kərim ağa (1855-1938) eyni zamanda ərəb yazıçısı Cürçi Zeydanın İslam tarixinə dair on yeddi romanından beşini, o cümlədən “Kərbəla yangısı” əsərini Azərbaycan dilində oxuculara təqdim etmişdir. (Bax: 15) Cürçi Zeydanın “Kərbəla yangısı” əsəri ilə bağlı “Təzə dəmdəməki” imzalı müəllifin “Molla Nəsrəddin”ə yazdıqları deməyə əsas verir ki, “Kərbəla yangısı” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcümə səviyyəsi tənqidi-realist qələm sahibini qane etməmişdir. Doğrudur, Bakı müxbirinin “telefon söhbətində” Bakı qazısının adı çəkilmir. Əsas müsbət cəhət ondan ibarətdir ki, ərəb ədəbiyyatında tarixi romanın böyük ustadı ilə bağlı materiallar hələ 1912-ci ildə “Molla Nəsrəddin” tərəfindən bir daha gündəmə gətirilmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Mir Məhəmməd Kərim ağa ərəb yazıçısı Cürçi Zeydanın beş əsərini dilimizə tərcümə etmişdir ki, onlardan biri də “Əzrayi-Qüreyş” romanıdır. Düşünürük ki, “Molla Nəsrəddin”in redaktoru adıçəkilən romanın tərcüməsi zamanı mütərcimin ərəb-fars sözlərindən gərəksizcəsinə istifadəsi ilə razılaşa bilməmiş, bu isə öz növbəsində Oskar Şimerliq tərəfindən yeni bir karikaturanın çəkilməsi ilə nəticələnmişdir. Məcmuənin 27 fevral 1913-cü il tarixli 7-ci sayının I səhifəsində verilmiş karikaturada üç obraz canlandırılmışdır. Öndə əlində təsbeh və əsa olan Mir Məhəmməd Kərim ağa irəliləməkdədir. Onun arxasınca gedən Molla Nəsrəddinin bir əlində “Əzrayi-Qüreyş” kitabı vardır və digər əli ilə axunda işarə edir. Molla Nəsrəddinin yanında isə Cürçi Zeydan dayanmışdır. Diqqət edilərsə, karikaturada Bakı qazısının sifət cizgilərindən özündən son dərəcədə razılıq yağır. Barmağı ilə onu işarələyən Molla Nəsrəddin Bakı qazısına kinayəli gülüslə baxır. Onlardan boyca kiçik çəkilmiş Cürçi Zeydan isə pəjmürdə vəziyyətdədir. Satirik rəsmin daxilində bu sözləri oxuyuruq: “Yazanı: Cürçi Zeydan.” Karikaturanın aşağısında isə belə yazılmışdır: “Mütərcimi: Fazili-yeganeyi-əllameyi-fəhhamə Axund Mir Mehdi Kərimülhac Mir Cəfərzadə Ələvi Hüseyni Əl Musəviyyül-Bakuyi sədri-quberinski məclis və qazi-yilayəti-Baku və nəvahi.” (11, s. 499) Əlbəttə, karikaturaya ərəb yazıçısına məxsus “Əzrayi-Qüreyş” əsərinin tərcüməsinə Molla Nəsrəddinin münasibətini aydın şəkildə ifadə etməkdədir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 5 aprel 1913-cü il tarixli 11-ci sayında yenidən Cürçi Zeydan əsərlərinin Bakı qazısı tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi mövzusunda qayıldığını görürük. Daha doğrusu, “Əli yüngüllük” felyetonunda müəllifi düşündürən təkə bir romanın yarıtmaq şəkildə tərcüməsi deyil, yaradıcı ziyalılar tərəfindən tərcümə sənətinə etinasız yanaşılmasının kütləviləşməsidir. Ökədə kitaba maraqlardan faydalanaraq öz maddiyatlarını artırmaq istəyənlərin tənqid olunduğu “Əli yüngüllük” felyetonundan oxuyuruq: “Mən çox əliyüngül adamlar hər sinif və hər silkdən görmüşəm. Amma Bakı qazisi Əlhac Mir Cəfərzadə kimi əliyüngül adama rast gəlməmişəm. Həqiqət, o gündən ki, o əllameyi-fəhhamə və fazili yeganə, Cürçi Zeydanın kitablarının tərcüməsinə başlayıb və neçə cild nəşr edib Qafqaza dağıdıbdır, müsəlman aləminin hər tərəfində, ələlxüsus, Qafqazın hər şəhərində, qəsəbəsində, kəndində böyük bir cümbüş və həyacan əmələ gəlib kitab yazmaq və tərcümə eləmək üz qoyubdur artmağa.” (11, s. 533)

Fikrimizcə, Cürçi Zeydan yaradıcılığının molla-nəsrəddinçi sənətə təsirindən danışmaq qeyri-obyektivlik olar. Hətta demək olar ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalı səhifələrində roman olaraq ancaq “İbrahimbəyin səyahətnaməsi” (Marağalı Zeynalabdin), “Hərb və sülh” (L.N.Tolstoy), “Rim” (Emil Zolya) əsərlərindən bəhs edilmişdir. Yəni böyük Mirzə Cəlil, ümumiyyətlə, Cürçi Zeydan ilə əlaqəli yazı və karikaturada qələm sahiblərindən tərcümə işinə məsuliyyətlə yanaşmağı tələb etmiş, həqiqətin üzə çıxarılması üçün ziyalılar tərəfindən Cürçi Zeydan əsərlərinin oxunmasını məqsədüuyğun saymış, məcmuənin 28 mart 1913-cü il tarixli 10-cu sayında İstanbuldan alınıb satılan farsca romanlar sırasında bu ərəb yazıçısının da əsərlərinin olduğunu göstərmişdir. (11, s. 529)

Tofiq Fikrət. “Molla Nəsrəddin” jurnalının 15 mart 1913-cü il tarixli 9-cu sayında “Tofiq Fikrətə bənəzmə” adı ilə iki bəndlik bir şeirin verildiyini görürük. Hər halda, molla-nəsrəddinçi şair

Məşədi Sijimqulunun məşhur sərvəti-fünunçu Tofiq Fikrət (1867-1915) irsinə üz tutması düşündürücü, bəlkə də, çox az təsadüf edilən hadisələrdəndir. Çünki, fikrimizcə, “Molla Nəsrəddin” sənət məktəbində dünya ədəbiyyatına münasibətin prinsipləri əsasən Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir kimi ustad qələm sahibləri tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir. Salman Mümtazın yazdıqlarına əsaslansaq, böyük Mirzə Ələkbər Sabir türk şairi Tofiq Fikrəti əsərlərinin dilindəki fars-ərəb sözlərinin çoxluğu səbəbindən o qədər də xoşlamamışdır. Elm aləminə məlum Salman Mümtaz – Sabir sual-cavabında Ələkbər Zeynalabın oğlu Tahirzadə türk ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutan Tofiq Fikrətə münasibətinə belə aydınlıq gətirmişdir: “S. – Osmanlıların klassik şairlərindən kimləri bəyənirsiniz?

C. – Ziya Paşa ilə Namiq Kamal bəyi.

S. – Tofiq Fikrəti bəyənirsiniz, düzdürmü?

C–Siz osmanlı şairlərini soruşdunuz, mən də fikrimi dedim. Fikrət ərəb şairidir. Bu adda türk şairi yoxdur. Yaxşı olardı ki, bunu Məhəmməd Hadi əfəndidən soruşaydınız. Yaxşısını o bilər.” (13, s. 438)

Salman Mümtazın “Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları” kitabında bu sual- cavabın olduğu səhifənin sonunda aşağıdakı qeyd də verilmişdir: “M.Ə.Sabir T.Fikrətin əsərlərində ərəb sözlərinin çox işləndiyini nəzərdə tutur.”

Mirzə Ələkbər Sabirin türk şairi Tofiq Fikrətə münasibətinə baxmayaraq, Əli Nəzmi “Tofiq Fikrətə bənzətmə” şeirində tamamilə Hophopun yolu ilə getmiş, türk şairinin “Universitet marşı”na istinadən çox maraqlı bir xəyali deyişmə qələmə almışdır. Bu xəyali deyişmə haqqında mülahizələrini ədəbiyyatşünas Hüseyn Həşimli belə ümumiləşdirmişdir: “Əli Nəzminin (1878-1946) 1913-cü ildə qələmə aldığı “Tofiq Fikrətə bənzətmə” şeiri məşhur türk şairinin “Darülfünun marşı”na satirik nəzirədir. Ədəbiyyatşünas Aydın Abıyevin yazdığı kimi: “Tofiq Fikrətin şeiri gələcək haqqında parlaq ümidlə, nikbin baxışla, böyük sevinc və inamla dolu olduğu halda, Əli Nəzmidə isə əksinə “gülüş içərisində göz yaşları, bədbinlik əhvali-ruhiyyəsi gözə çarpır”. Belə nümunələrə digər satiriklərin də yaradıcılığında rast gəlinir.” (4, s. 106)

Qeyd edilən xəyali deyişmədə Azərbaycan satirik poeziyasının qazandığı uğuru görmək üçün hər iki əsərin müqayisəli təhlilinə ciddi ehtiyac vardır. Xatırladaq ki, hər iki şeir cəmi iki bənddən ibarət olduğu kimi, şeirlərin hər bəndini də 6 misra təşkil etməkdədir. Yəni quruluş etibarilə bir-birinin eyni olan şeirlərin orijinallığını təmin edən onların məzmun, ideya fərqi. Maraqlıdır ki, Tofiq Fikrət öz əsərində zülmətə bürünmüş təfəkkürlərə “yox” deyir, mədəniyyət nurunun cəmiyyətlərə şafəq saçmasını arzulayaraq bildirir ki, artıq, cəhalətin, zülmün sonu gəlməli, bütün bəşəriyyət haqqa qovuşmalı, həqiqətin sübhü açılmalıdır:

Yüksəlməli, bəsdir daha bu zillətü-zülmət,

Hər üzde işıq saçmalı nuri-mədəniyyət.

Cəhl ölməli, zülm ölməli, haqq tapmalı qüvvət.

Haqqın üzü güldükcə gülümsər bəşəriyyət...

Qəflətlərə, zillətlərə, zülmətlərə lənət,

Sən gül bizə, sən gül bizə, ey sübhi-həqiqət! (14, s. 82)

Əli Nəzminin satirasında isə tamamilə başqa məzmunla qarşılaşırıq. Belə ki, yeniliyə düşmən olan köhnəpərəstin dilindən yazılmış satirada cəmiyyət üzvləri ətalətə çağrılır, insanların kifayət qədər elm öyrəndiyi göstərilir, bəşəriyyəti tərəqqiyə səsləyən maarifpərvərlərə “lənət” oxunur, ümid yeri olaraq keçmişin zülmətinə üz tutulur:

Dincəlməli, artıq, yetişir bir belə zəhmət,

Rahatlanaraq, yuxlamalı bir neçə müddət.

Əlhəq neçə ildir çəkirik xeyli əziyyət,

Oldu dəxi həp elmi, sənətli bu millət.

Həyyilərə, hökmilərə, babilərə nəhlət,

Sən gül bizə, sən gül bizə, ey maziyi-zülmət. (11, s. 520-521)

“Universitet marşı”nın ikinci bəndində Tofiq Fikrət yeni həyat haqqında düşüncələrini davam etdirir, xoşbəxt gələcəyin qazanılmasında əsas vasitə kimi insanların həqiqətə olan sevgisindən söz açır, bildirir ki, məhz həqiqətin nuru ilə yer üzünün cənnətə çevrilməsi mümkündür.

Türk şairinin qənaətinə, insanlığın hüriyyəyə qovuşması üçün hər kəs zülmə, istismara qarşı çıxmalıdır:

Ey nuri həqiqət, səni sevmək bizə haqdır,
Xoşbəxt gələcək ulduzu səndən doğacaqdır.
Gülsün bəşəriyyət, bu cəhənnəmləri söndür,
Hər kəs əbədi nəşəli, hər kəs əbədi hürr...
Dəhşətlərə, zülmətlərə, zillətlərə lənət,
Sən doğ bizə, sən doğ bizə, ey nuri üxüvvət! (14, s. 82)

“Tofiq Fikrətə bənzətmə” şeirinin ikinci bəndində isə satirik tip həqiqət nuruna deyil, keçmişin zülmətinə üz tutur, dünyanın düzəlməsi üçün cəhələtin, mövhumatın, zülmün, ətalətin yenidən geri dönməsini lazım bilir, özünün yeniliyə düşmən kəsildiyini qəti surətdə elan edir, anti-humanist insanlarla eyni mövqedə dayanaraq azadlıq, bərabərlik, insanlıq, elm tərəfdarı olan mətbuat nümayəndələrinə, yazıçı və şairlərə lənət oxuyur, ümumiyyətlə, çıxış yolunu zülmətlə qardaşlıqda görür:

Ey zülməti-mazi! Sənə azdır bu təəssür,
Dünya düzələr dövrün əgər etsə təkərrür,
Saç zülmətini, tazəliyin nurunu söndür.
İstər yaşasın hər lotu, hər bambılı hürr
Məcmuəçi, şair və mühərrirlərə nəhlət!
Sən gül bizə, sən gül bizə, ey növmi-üxüvvət! (11, s. 521)

Beləliklə, istər Tofiq Fikrətin, istərsə də Əli Nəzminin şeiri gələcək haqqında arzuların ifadəsindən ibarətdir. Lakin türk şairi xalqın nurlu sabahını görmək istəyən tərəqqipərvər bir insanın xəyallarını tərənnüm edirsə, molla-nəsrəddinçi satira ustadı bütünlüklə cəhələt və ətalətdən ibarət keçmişin geri qayıtmasını arzulayan, bu səbəbdən daima dünənlə yaşayan mühafizəkarın düşüncələrini göz önündə canlandırır.

Dərviş Vəhdəti. Müşahidələr deməyə əsas verir ki, XX əsrin I yarısında Azərbaycanda baş verən hadisələrə son dərəcədə həssaslıqla yanaşan molla-nəsrəddinçilər, eyni zamanda dünya xalqlarının tarixi təcrübəsindən faydalanmağı gərəkli sayır, Yaxın Şərq ölkələrində gedən proseslərin mahiyyətinə nüfuz etməyə çalışır, ictimai-siyasi hadisələr burulğanında yaşayan həmvətənlərini diqqətli olmağa çağırır, sosial dəyişiklikləri öz xalqının xeyirinə istiqamətləndirməyin yol və vasitələrini göstərməyə səy göstərirdilər. Bu baxımdan “Dalısı var” imzası ilə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 11 oktyabr 1917-ci il tarixli 19-cu sayında getmiş “Hikmət” felyetonu xüsusi əhəmiyyət daşımaqdadır. Maraqlıdır ki, felyeton aşağıdakı iki misra ilə başlayır:

Bu dəhri-gəcmədarın rəmzin ey dil axtarıb sorma
Ki bu iş bir dərin hikmətdir, “Hikmətdən sual olmaz”.
Şair Vəhdəti (12, s. 152)

Qeyd edək ki, “Hikmət” felyetonu molla-nəsrəddinçilərdən hər hansı birinin əsərləri külliyatına daxil edilmədiyi kimi, şair Vəhdətinin kimliyini də müəyyənləşdirmək o qədər də asan olmadı. Amma bəzi faktlar deməyə əsas verir ki, “Hikmət” felyetonunun müəllif elə C.Məmməd-quluzadədir və bu fikri aşağıdakı göstəricilərə görə əsaslandırmaq mümkündür. Birincisi, cəmiyyətdə baş verən hadisələrin mahiyyətinin “fəlsəfə” temrinindən daha çox “hikmət” temrini ilə əlaqələndirilməsi Mirzə Cəlil yaradıcılığı üçün səciyyəvi haldır. “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaktoru “Çerivanski ilə yoldaşının söhbəti” (“Molla Nəsrəddin, 14 aprel 1906, № 2”), “Bir para hikmətli danışqlar” (“Molla Nəsrəddin, 28 aprel 1906, № 4”), “Hansı elmlər lazım” (“Molla Nəsrəddin, 26 may 1906, № 8”), “9 yaşında” (“Molla Nəsrəddin, 15 dekabr 1906, № 37”), “Meşədə gördüklərim” (“Molla Nəsrəddin, 13 yanvar 1907, № 2”), “Çuval” (“Molla Nəsrəddin, 26 may 1908, № 21”), “Tərəkəmə” (“Molla Nəsrəddin, 6 sentyabr 1909, № 26”) felyetonlarında da “hikmət” kəlməsini eyni anlamda işlətməmişdir. Hətta ədib məcmuənin 14 fevral 1929-cu il tarixli 7-ci sayında getmiş yazılarından birini “Hikmətli sözlər” adlandırmışdır. Ümumiyyətlə, böyük Mirzə Cəlilin satirik tipləri sırasında öz mənfur əməllərini Tanrı “hikməti” ilə əlaqələndirən, cəmiyyət üzvlərini zehni ətalətdə saxlamaqdan ötrü “hikmətə əl uzatmaq olmaz” fikrini yaşam fəlsəfəsinə çevirən fəndgirlər xüsusi yer tutmaqdadırlar. “Hikmət” felyetonunda da müəllifi düşündürən əsas

məsələ müsəlmanların yalançı din mücahidləri tərəfindən sünni, şiə, sufi, şeyxi, kərimxani kimi adlar altında qarşı-qarşıya qoyulması, parçalanmasıdır. Bu parçalanmanın səbəkarlarını müəllif belə ifşa edir: “Məsələn, fikir verib görürsən ki, bir-birinə rast gələn vaxt sünni şiəni bəyənmir, şiə sünninin dediklərini rədd edir, sufi şeyxiyə yanakı baxır, şeyxi kərimxaniyə salam vermir, kərimxani də öz qəlbində bunların hamısını söyür... Ancaq genə baxırsan ki, iş bir az dərin yerə çatanda bu “fikri ayrı qardaşların” cümləsi gəlib bir sözün başında birləşir. Və o da o vaxt olar ki, bunları bir-bir tutub sorursan ki, “a balam, axır bəs belə nöşün oldun ki, işlər belə degil idi...” Onda hamısı bir ağızdan səs-səsə verib deyəcəklər ki, zəhmət olmasa, sən belənçi işlərə qarışma, çünki bu işlərin cümləsi “hikmətdir” və hikmətdən də sual etmək olmaz. (12, s. 153)”

Şübhəsiz ki, islam dünyasını ayrı-ayrı təriqətlərə parçalayan dərvişlərlə “şair” Vəhdətinin əlaqəsi maraqlıdır. Ümumiyyətlə, türk ədəbiyyatına dair mənbələrdə şair Vəhdətinin adına rast gəlmirik. (Bax: 6, s. 7; 1, s. 637; 7, s. 7; 2; 3; 5). İnternet resurslarından öyrənirik ki, 1869-1909-cu illərdə yaşamış, gah dərviş, gah siyasətçi, gah jurnalist, gah cəmiyyət yaradıcısı cildinə girmiş dərviş Vəhdəti əslində maddi nemətlərə bağlılığı və hakimiyyətə hərisliyi səbəbindən ingilis casusuna çevrilmiş, Türkiyədə 31 mart 1909-cu il hadisələrində mühafizəkarların önündə adımlamış, qiyam yatırıldıqdan sonra tutulmuş və edam edilmişdir. Hər halda, çağdaş Türkiyə elmi ictimaiyyətinin dərviş Vəhdəti haqqında bizlərə təqdim etdikləri bunlardır: “Dərviş Vahdeti ...yeterli təhsil almamışdır ...Gençliğinde ingiliz etkisinde kalmıştır. ...Ahlaken zayıf, dengesiz, haris, para ve menfaat için, özellikle makam için her şeyi göze alacak yaratılıştadır... Kılıktan kılığa girmekte ustadır. Gözü saraydadır.

... Kıbrıslı Dərviş emelleri için din kurumunu araç olarak kullanır. ... Allah, Peygamber, Kur'an, Şariat adlarını sık sık kullanır. İşine yarayacağını fark ettiği bir olayı alıp ona İslami bir kimlik büründürmeye çalışır... Hasımlarına “dinsiz” gibi yaftalar yapıştırarak halk arasına ayrılık tohumu serper. ...Genç yaşta ingilizlerle hemhal olmuştur...En doğru siyasetin ingiliz siyaseti olduğunu savunur. Kurduğu Cemiyet ingiliz desteklidir... Bir ingiliz ajanı olması kuvvetle muhtemeldir...

Önderimiz Atatürk bizden sahte din adamlarını gerçek din adamlarından ayırmamızı ister. Dərviş Vahdeti'nin yukarıda sunduğum portresi bize bu konuda yardımcı ola bilir.” (17)

Fikrimizcə, Türkiyədə məşrutə hərəkatı tarixinə xüsusi maraqlı göstərən Cəlil Məmmədquluzadə dərviş Vəhdətinin mühafizəkar fəaliyyətindən də xəbərdar olmuş, cəmiyyətlərdə gedən proseslərdən faydalanmaq naminə bəzilərinin köhnəlik tərəfdarlarına arxalanaraq nə kimi fəsadlar törədəcəyini də diqqətdə saxlamağı gərəkli saymışdır.

Beləliklə, tədqiqatlar deməyə əsas verir ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalı səhifələrində dünya ədəbiyyatı ilə bağlı rast gəlinən hər hansı bir əsər, yaxud yazar adı Cəlil Məmmədquluzadənin, eləcə də digər molla-nəsrəddinçilərin sənət prinsiplərinə uyğunluqla qələmə alınmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmet Hamdi Tanpınar. 19-uncu asır türk edebiyatı tarihi. İstanbul, 2001
2. Aydın Abi Aydın. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi. I cild. Bakı, Tural Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi, 2005
3. Aydın Abi Aydın. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi. II cild, I hissə. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007
4. Həşimli H. Avropa lirik janrları və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Elm və təhsil, 2009
5. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, CBS mətbəəsi, 2008
6. Mehmet Kaplan. Türk edebiyatı üzerinde araştırmalar (I kitab). İstanbul, Dergah yayınları, 1997
7. Mehmet Kaplan. Türk edebiyatı üzerinde araştırmalar (II kitab). İstanbul, Dergah yayınları, 1997
8. Molla Nəsrəddin. 12 cildə, I cild. Bakı, Elm, 1988
9. Molla Nəsrəddin, 10 cildə, II cild. Bakı, Azərnəşr, 2002
10. Molla Nəsrəddin, 10 cildə, III cild. Bakı, Çinar-çap, 2005
11. Molla Nəsrəddin, 8 cildə, IV cild. Bakı, Çinar-çap, 2008
12. Molla Nəsrəddin, 8 cildə, V cild. Bakı, Çinar-çap, 2009
13. Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı, Yazıçı, 1986
14. Tofiq Fikrət. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1969
15. https://az.wikipedia.org/wiki/Mir_Məhəmməd_Kərim_ağa_Mircəfərzadə
16. <https://eksisozluk.com/mebusan-marsi--4539416>

17. <http://www.guncelmeydan.com/pano/bir-dincinin-portresi-dervis-vahdeti-prof-dr-cihan-durat33216.html>

ABSTRACT

I.Jafarov

THE LITERARY-AESTHETIC ESSENCE OF SOME EPISODES CONNECTED WITH THE WORLD LITERATURE IN "MOLLA NASREDDIN" MAGAZINE

We sometimes meet the names of the authors representing the world literature or simply the title of the works on the pages of "Molla Nasreddin" magazine. Examples of such episodic reminiscences are "Kalila and Dimna", "The March of Maclisi-mabusan", writers Jalal Nuri, Jurji Zeydani, Tofik Fikrat, poet Vahdat. Each of these episodes has its own literary-aesthetic essence. For example, Jalil Mammadguluzade didn't satisfy with giving ideas by symbols, allegorical statements in "Kalila and Dimna" and the writer also pointed out that "Kalila and Dimna" stood among the other artificial objects of worship. In the 1st issue of "Molla Nasreddin", January 4, 1909, the events taking place in Turkey are clarified, a couplet of "Majlisi-mabusan march" is taken into account.

The name of Jalal Nuri is mentioned only once in "Molla Nasreddin" magazine. Speaking about Jalal Nuri's idea of the replacement of Arabic alphabet with the Latin alphabet, Jalil Mammadguluzade emphasized that the Turks are delayed in this area too much.

The translation level of the Arab writer Cürçi Zeydan's "Karbala Yangisi" into Azerbaijani language didn't satisfy the author with the signature of "Teze Demdemeki" This subject was even reflected in the cartoon shot by Oscar Sheringle.

In "Molla Nasreddin", we see that Ali Nezmi wrote "Tofiq Fikret's analogy" at one point. In the magazine, while remembering the poet Vahdet, the fragmentation of the Islamic world by those who call themselves dervishes were criticized.

РЕЗЮМЕ

И.Джафаров

ЛИТЕРАТУРНО-ЭСТЕТИЧЕСКАЯ СУТЬ НЕКОТОРЫХ ЭПИСОДИЕВ В ЖУРНАЛЕ «МОЛЛА НАСРЕДДИН», СВЯЗАННЫХ С МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРОЙ

На страницах журнала «Молла Насреддин» временами наблюдаем лишь употребление названий произведений или авторов-представителей мировой литературы. Примером тому служат такие произведения, как «Келиле и Димне», «Марш Меджлиси-мебусан», а из писателей Джалал Нури, Джурджи Зейдан, Тофик Фикрет, поэт Вахдати. Каждый из перечисленных эпизодов имеет своеобразную литературно-эстетическую суть. Например, Джалила Мамедкулизаде не удовлетворяла передача идеи в «Келиле и Димне» символами, аллегорическими выражениями, следовательно писатель указал в ряду других вымышленных объектов поклонения «Келиле и Димне». Или же в 1-ом номере журнала «Молла Насреддин» за 4 января 1990-го года, проясняя происходящие в Турции события, внимание обращено на один отрывок из «Марш Меджлиси-мебусан».

В «Молла Насреддин» имя Джалала Нури встречается всего один раз. Мирза Джалил, говорящий об идее Джалала Нури сменить арабский алфавит латинским, особо подчеркнул значительное припоздание турков в этом деле.

Уровень перевода произведения «Трагедия Кербела» арабского писателя Джурджи Зейдана на азербайджанский язык не удовлетворил молланасреддиновца под псевдонимом «Тезе демдемекки». Эта тема даже нашла свое отражение в карикатуре Оскара Шимерлинга.

В одном эпизоде сборника «Молла Насреддин» видим написанное Али Назми «Бензетме Тофик Фикрету». В журнале, вспоминая поэта Вахдати, подвергнуто критике разделение некоторыми, так называемыми «дервишами» исламского мира на различные направления.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

ŞİRMƏMMƏD QULUBƏYLİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 821.111(73)

ERNEST HEMİNQUEY VƏ ONUN “QOCA VƏ DƏNİZ”
POVESTİ HAQQINDA**Açar sözlər:** *hərbi jurnalist, roman, povest, Nobel mükafatı, köpək balığı, ləyaqət, skelet, marlin***Key words:** *a military journalist, novel, narrative, Nobel prize, a shark, dignity, skeleton, marlin***Ключевые слова:** *военный журналист, роман, повесть, Нобелевская премия, акула, достоинство, скелет, марлин*

1899-cu ilin 21 iyulunda Çikaqo şəhəri yaxınlığındakı Ouk-Park şəhərciyində həkim ailəsində doğulmuş Ernest Miller Heminquey Amerika ədəbiyyatına bütün dünyada şöhrət gətirən jurnalist, qısa hekayələr və romanlar yazarı olmuşdur. Onun orijinal yazı üslubu bütün XX əsr nəsrinə, xüsusilə ABŞ və Böyük Britaniya ədəbi prosesinə qüvvətli təsir göstərmişdir. Bir çox Amerika yazıçıları kimi o da fəaliyyətə jurnalist kimi başlamış, jurnalistlik onun üçün, özünün dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, ədəbi məktəb olmuşdur. 1917- ci ildə “Kanzas deyli star” qəzetində işləməyə başlayan Heminqueyin jurnalist kimi fəaliyyəti hərtərəfli olmuş, ən müxtəlif sahələri əhatə etmişdir.

Həyatının çox hissəsini xarici ölkələrdə keçirən yazar uzun müddət Fransa, İtaliya, İspaniya, Almaniya, İsveçrə və digər Avropa ölkələrində olmuş, Afrikaya səfərlər etmiş, xeyli vaxt Kubada yaşamışdır. Təsadüfi deyildir ki, yazarın bütün romanlarının mövzuları məhz yuxarıda adı çəkilən ölkələrlə bağlıdır. Amerikadan bəhs edən yeganə romanı olan “Olmaq, ya olmamaq” əsərinin özü də Kuba ilə sıx surətdə bağlıdır (1, 323).

O, sağlığında yeddi roman, altı hekayələr kitabı nəşr etdirmiş, ölümündən sonra daha üç romanı, dörd kiçik hekayələr məcmuəsi işıq üzü görmüşdür. Eyni zamanda, dünya şöhrətli yazıçının jurnalistlik fəaliyyətinin məhsulu olan bir neçə məcmuə nəşr olunmuşdur. Ernest Heminqueyin əsas romanları aşağıdakılardır:

"Yaz selləri" - (1926), "Günəş də qalxır" - (1926), "Silahlara əlvida" - (1929), "Olmaq, ya olmamaq" - (1937), "Zənglər kimin üçün çalır" - (1940), "Çay içrə ağaclara sarı" - (1950), "Okeanda adalar" - (1986), "İlk baxışdan doğru" - (1999), "Kilimancaro ətklərində" - (2005) (2).

Boksla, futbolla məşğul olmuş, üç müharibədə iştirak etmiş, "Pilar" adlı kiçik gəmisi ilə okeanda faşist yeraltı gəmilərini partlatmaqla məşğul olmuş, safarilərdə şirlərlə döyüşdən çəkinməmiş, dəfələrlə real ölümlə çarpışmış, o cümlədən, iki dəfə təyyarə qəzası keçirərək ölümlə üz-üzə qalmış, bədəni saysız-hesabsız çarıqlarla dolu olan, yorulmaq bilmədən yazıb-yaradan Heminquey nəhayət fiziki və əqli cəhətdən tükəndi. Ona 1960-cı ildə Mayo klinikasında depressiya və əqli pozuntu diaqnozu qoyuldu. Həkimlər onu indi tamamilə yararsız müalicə hesab olunan elektro-damar terapiyası ilə müalicə etməyə başladılar. Artıq fəal həyata qayıtmağın qeyri-mümkün olduğuna tam əmin olan, həyat devizi "Əsl kişi yataqda ölə bilməz. O, ya döyüşdə ölməli, ya da heç olmasa başına bir güllə çaxmalıdır" olan yazar 1961 ci il iyul ayının ikisində özünü silahla vuraraq həyatla vidalaşdı. Bütün dünya ədəbi ictimaiyyəti bu xəbəri dərin kədər hissi ilə qarşıladı. Məmməd Araz isə özünün məşhur "Qoca və dəniz" şeirini yazdı:

Saçları-rənginə bənzər, Səsi-ahənginə bənzər, Yatağı - sinəsi olan, Ləpəsi-nəğməsi olan Bir dəniz yaratdı qoca. O, sərhəd bilmədən üzdü, Üzdü qitələr boyunca... Tale fırtına yaratdı, Avar düşdü, qayıq batdı. Fəqət sahil daşlarına Həkk olunan bir iz qaldı: “Qoca getdi, dəniz qaldı...” (3, 70).

Yazarın əsərlərinin əksəriyyəti Amerika ədəbiyyatının ən dəyərli nümunələrindən hesab olunur. Bununla belə, Heminquey tədqiqatçıların ümumi fikrinə görə, “Qoca və dəniz” povesti bu dahi yazarın nəsr yaradıcılığının zirvəsidir. Heminquey özü də bu qənaəti bölüşərək həmin povest haqqında fikrini belə ifadə etmişdir: “Mən əsl qocanı və əsl uşağı, əsl dənizi, əsl balığı və əsl

akulaları göstərmək, onların necə olduğunu vermək istəmişəm. Hərgah bunu kifayət qədər yaxşı və düzgün göstərməyə nail olmuşamsa, onda onları müxtəlif cür yozmaq da mümkündür” (4)

“Qoca və dəniz” 1951-ci ildə yazılmış və ilk dəfə 1952-ci ildə “Life” (“Həyat”) ədəbi məcmuəsində nəşr olunmuşdur. Əsər oxucular tərəfindən böyük maraq və rəğbətlə qarşılanmış, iki gün ərzində məcmuənin beş milyon nüsxəsi satılmışdı. Elə həmin il povestin kitab halında ilk nəşri əlli min tirajla işıq üzünə görünür. 1953-cü ildə “Qoca və dəniz” povesti (Əsəri kiçik roman hesab edənlər də var) Amerikanın yüksək ədəbi mükafatı olan Pulitzer mükafatını qazandı. Uğurlar bununla bitmədi. 1954 –cü ildə təhkiyə ustalığına və müasir nəsrə göstərdiyi təsirə görə “Qoca və dəniz” müəllifinə Nobel mükafatı qazandırdı. Povestin qısa məzmunu aşağıdakı kimidir.

Balıq tutmağın bütün sirlərinə bələd olan təcrübəli qoca dənizçi Santyaqo səksən dörd gün müddətində hər gün dənizə çıxmasına baxmayaraq bir dənə də olsun balıq tuta bilmir. Bütün həyatı balıq ovundan asılı olan bir insan üçün bu durum bəxti gətirməməyin son həddi idi. İş o yerə çatır ki, valideynləri onun şagirdinə - Manolin adlı gəncə qoca ilə dənizə çıxmağı qadağan edir və onu uğurlu balıqçılarla işləməyə məcbur edirlər. Bununla belə, qoca balıqçını bütün varlığı ilə sevən Manolin hər gecə öz ustadına baş çəkərək ona əlindən gələn köməyi edir, ona tənhalığını, kimsəsizliyini və uğursuzluğunu unudurmağa çalışır. Uğursuzluğun səksən dördüncü günü qoca gənc dostuna bildirir ki, uzaqlara - Qalf Strimə, Kubanın şimalına gedəcək və əmindir ki, nəhayət bəxti üzünə güləcək.

Beləliklə, uğursuzluğun səksən beşinci günü, Santyaqo özü kimi qocalmış avarlı qayıqçı ilə Qalf Strimə gəlir, tilovları atır və günortaya yaxın bir nəhəng balıq – marlin tutur. Qoca balıqçı nəhəng balığı qayıqca qaldıra bilmir, əksinə balıq qayıqçı istədiyi kimi çəkib aparır və onlar iki gün, iki gecəni birlikdə keçirirlər. Balıqla mübarizədə Santyaqo yaralanıb əldən düşsə də, onun öz ovuna – rəqibinə qarşı hüsn- rəğbəti bir an belə azalmır, balığa tez-tez “qardaşım” deyərək müraciət eləyir. O, nəhəng balığa olan sonsuz məhəbbəti və sayğısı, balığın ləyaqətini yüksək qiymətləndirməsi nəticəsində, belə qərara gəlir ki, həmin balığın ətinə yeməyə layiq olan adam çətin tapılar.

Üçüncü gün balıq yorulur və gəminin ətrafında fırlanmağa başlayır. Dözülməz ağırlardan, yuxusuzluq, yorğunluqdan artıq az qalza aqlını itirmiş qoca bütün gücünü və iradəsini toplayaraq balığı gəmiyə yaxınlaşmağa məcbur edərək nizə ilə onu öldürür. Nəhəng balığı gəminin yanına bağlayan Santyaqo dor ağacını qaldıraraq sahilə - evinə doğru yönəlir. Yol boyu qoca balıqçı nəhəng balığı necə yüksək qiymətə satacağı, onun ətinin neçə adama bəs edəcəyi barədə düşünür.

Lakin tale qocanı daha amansız, qalib gəlməyin mümkün olmadığı bir mücadilə ilə üz-üzə qoyur. Gəmi irəlilədikcə nəhəng balığın qanı su üzərində iz əmələ gətirir və qan iyi akulaları özünə cəlb edir. Santyaqo aqlaşmaz bir rəşadət göstərərək böyük bir akulanı öz nizəsi ilə öldürə bilir, lakin bu mücadilədə nizəsini itirir. O, bıçağı ilə nizə düzəldərək daha beş akulanı öldürür və bir neçəsini mübarizədən uzaqlaşdırır. Lakin akulalar gəlməkdə davam edir və gecənin qara pərdəsi ətrafa hakim kəsilir. Qoca daha heç nə edə bilmir və akulalar nəhəng balığı acgözlüklə yeyib qurtarırlar, balığın ancaq skeleti – quyruğu, bel sümüyü və başı qalır. Beləliklə, qoca dənizçinin aqlaşmaz cəhdlərinə baxmayaraq, onun nəhəng balıqla bağlı arzuları məhv olur. Qocanı ən çox yandıran isə elə ləyaqətli bir balığın ətinin onun ucbatından görməmiş, ləyaqətsiz akulalara qismət olmasıdır. Sabahısı gün dan yeri ağarmamışdan qabaq qoca dənizçi sahilə gəlib çatır. O, nəhəng balığın skeletini sahilə qoyub ağır dor ağacını çiyinə alaraq bir təhər ki, daxmasına gəlib çıxır. Özünü yatağına salır və dərin yuxuya gedir.

Səhər balıqçılar nəhəng balığın skeletinin ətrafına yığışır. Onlardan biri skeletin uzunluğunu ölçür və məlum olur ki, balığın uzunluğu beş metr yarımdır. Bu günlər ərzində qocanın taleyindən son dərəcə narahat olan Manolin onun daxmasına gəlir və Santyaqonu sağ-salamat yatağında yatmış gördükdə göz yaşlarını saxlaya bilmir.

O, ustadına kofe və qəzetlər gətirir. Qoca ayıldıqdan sonra oğlan söhbət əsnasında bildirir ki, valideynlərinin etirazına baxmayaraq o yenə də qoca ilə balıq tutmağa gedəcək. Yorğun qoca yenidən yatır və yuxusunda gəncliyini, həmçinin Afrika çimərliklərindəki şirləri görür.

Dünya ədəbiyyatının şah əsərləri ilə müqayisə olunan, sırf Heminquey üslubunda yazılmış bu povestin baş qəhrəmanının prototipi Kubada yaşamış, Heminquey yaxşı tanıdığı bir balıqçıdır. (Yazarın özünü də Santyaqonun prototipi hesab edənlər var.) Başqa sözlə, əsərin bu qədər oxucu rəğbəti qazanmasının bir səbəbi də məhz Heminquey istedadı ilə onun uzun müddət Kubada

yaşayaraq balıqçılarla söhbətlərdən əldə etdiyi həyatı təcrübənin əl-ələ verməsidir. Uşaqlıqdan balıq tutmağı sevən yazar bu peşə ilə bağlı ən kiçik təfərrüatları, incəlikləri bilməsəydi, milyonların sevgisini qazanan bu əsəri yaza bilməzdi.

Qoca dənizçinin timsalında yazar müxtəlif situasiyalarda öz oxucusuna belə bir fikri aşılıyır ki, öz qüvvəsinə, qüdrətinə, gələcək uğurlarına inam olmadan bəşər övladı həyatın çətin sınaqları qarşısında davam gətirə bilməz, bütün yaranmışların ən alisi statusunu doğrulda bilməz. Oğlanla qocanın söhbətindən bəlli olur ki, bir dəfə onlar səksən yeddi gün hər səhər dənizə çıxmış, bir dəne də olsun balıq tuta bilməmişlər, lakin sonra onlar üç həftə dalbadal hər gün dənizdən böyük bir balıqla geri dönmüşlər. Deməli, talenin amansız sınaqları qarşısında boyun əyməmək, özündən qat-qat güclü rəqiblə mərdanə vuruşmaq qabiliyyəti ümumilikdə insan övladını təmsil edən qoca dənizçinin canında, qanındadır.

Əsərin səciyyəvi cəhətlərindən biri əks qütblərin qarşılaşdırılmasıdır. Povestdə qocalığı Santyaqo, gəncliyi onun şagirdi olan oğlan – Manolin təmsil edir. Onların timsalında həyat bilgisi, təcrübə ilə güc, qüdrət müqayisə obyektinə çevrilir. Qoca nəhəng balığın əlində aciz qalanda, gücü, qüvvəsi tükənəndə dəfələrlə Manolini xatırlayır, oğlanın yanında olmamasına dərinlən təəssüflənir. Oğlan isə özünün ürəkdən gələn, sevgi, sayğı və səmimiyyətlə dolu sözləri ilə qocanı ruhlandırır, onu məğlubiyyət acısı ilə barışmağa qoymur: “Dünyada yaxşı balıqçılar kefin istəyən qədərdir, lap yaxşı balıqçılar da az deyil. Amma sən kimisi heç yanda yoxdur, ustalıqda heç kəs sənə çatmaz” (5, 584).

Əsərdə xüsusi diqqət çəkən məqamlardan biri Santyaqonun dənizə olan məhəbbətidir. Təsadüfi deyildir ki, əsasən Santyaqonun nəhəng balığı tutmaq uğrunda mücadiləsi müstəvisində yazılan bu povesti Ernest Heminquey “Qoca və balıq” deyil, məhz “Qoca və dəniz” adlandırmışdır. Qoca dənizçinin təbiətin bir parçası olan dənizə sevgisi son dərəcə səmimidir. Dəniz öz tükənməz nemətlərindən ona heç nə qıymadıqda belə, qoca 87 gün dənizə yol döyüb əliboş qayıtdıqda belə onun dənizə olan sevgisi zərrə qədər azalmır. Dəniz öz nemətlərini əsirgəyəndə onu pisləyib lənətləyənlərdən fərqli olaraq, qocanın dənizə məhəbbəti təmənnəsizdir, “qoca üçün dəniz hər şey idi, dəniz onun həyatı idi; qoca dənizə ilahə kimi baxırdı.” (5, 589). Qoca balıqçı dənizdəki canlıları da eyni hərəratla sevir, onlardakı mübarizə əzminə heyran qalır, yeri gəldikdə onlardan nümunə götürməyi belə özünə rəva bilir. Nəhəng balığın həyat uğrunda mübarizəsi ona ilham verir: “Madam ki, balıq dözü, mən də bacardığım yerə qədər dözməliyəm...” (5, 605).

Santyaqonun heyvanlara məhəbbəti özünü spesifik şəkildə göstərir. İnsanlar qidalanmaq üçün heyvanları öldürməyə məcburdur. Qoca dənizçi də balıqları öldürür, çünki insanlar güclü olmaq üçün ət yeməli, deməli, heyvanlara qarşı amansız olmalıdırlar. Bununla belə, qoca dənizçi və şagirdi bir dəfə tutduqları marlini öldürməzdən əvvəl ondan səmimiyyətlə üzr istəyir və dərhal parçalayırlar ki, balıq çox əzab çəkməsin. Tutduğu nəhəng balığa qarşı da qocanın münasibəti eynidir. O, balığa müraciətlə bəyan edir ki, onu çox sevir və ona qarşı hörməti sonsuzdur. Bununla belə, onu öldürməyə məcburdur. O, gəminin kənarına qonmuş balaca quşla da eyni məhəbbətlə danışır, hətta onu öz daxmasında yaşamağa dəvət edir. Santyaqo yaşadığı torpağı da, dənizi də, səmanı da, onların nemətlərini də eyni məhəbbətlə sevir. Lakin o dərk edir ki, kainatda insan oğlunun mövqeyi tamam fərqlidir və hər şey onun rifahına xidmət edir. Nəhəng balıq insandan daha nəcib, daha güclü olsa da, insan qədər ağıllı, zəkali deyil, balıq özünün nə qədər güclü olduğunu dərk eləmir. Ona görə də insan oğlu onu öldürməyə qadirdir. Beləliklə, qoca dənizçi insanın qidalanmaq üçün digər canlıları məhv etməsinə haqq qazandırır. O, eyni zamanda allahına şükür edir ki, insan hər gecə ayı, ya da hər gün günəşi öldürməyə cəhd etmir.

Ernest Heminquey bütün yaradıcılığı boyu yaratmaq istədiyi ideal qəhrəmanı məhz bu povestdə yaratmışdır. Qoca dənizçinin dənizdən əliboş qayıtması, akulalara labüd məğlubiyyəti düşüncəli oxucunun ona olan hüsn-rəğbətini azaltmır. Santyaqo akulalar tərəfindən tamamilə məğlub edildikdən sonra belə məğlubedilməz olaraq qalır. Heminqueyin oxucuya aşılamaq istədiyi ideya ondan ibarətdir ki, insan məğlubiyyətlə üz-üzə qaldığı, məğlubiyyətin labüd olduğunu bilə-bilə mətanətlə döyüşdüyü anlarda ən qüdrətli olur. Təsadüfi deyildir ki, yazrın həyat qanunu olan sözlər məhz bu əsərin baş qəhrəmanının dilindən deyilir: “İnsan övladı məğlubiyyət üçün yaranmayıb; insanı məhv etmək olar, lakin onu məğlub etmək mümkünsüzdür.” (5, 640)

Heminquey özü də bu povestin onun şah əsəri olduğunu gözəl bilir, qeyd edir ki, "Qoca və dəniz" onun bütün həyatı boyu yaratdığı ən sadə, asan oxunulan, qısa, eyni zamanda dünyanın və insan ruhunun bütün ölçülərini özündə ehtiva edən nəsr nümunəsidir.

Povest dahi Folkner tərəfindən də yüksək qiymətləndirilib. "Bu əsər Heminqueyin ən yaxşı əsəridir, çünki bu əsərdə Heminquey əvvəllər tapa bilmədiyi Allaha tapıb. Buna qədər onun qəhrəmanları vakuumba hərəkət edirdilər, onların keçmişi yox idi, lakin qəfildən– "Qoca və dəniz"də Heminquey Allaha tapdı. Orada nəhəng balıq var; Allah bu nəhəng balığı yaradıb ki, onu ovlasınlar. Allah qocanı da yaradıb ki, bu nəhəng balığı tutsun. Allah bu balığı yeməli olan akulanı da yaradıb və Allah onların hamısını eyni məhəbbətlə sevir". Deməli, Ernest Heminqueyin qənaəti belədir ki, hər şeyi Allah yaradıb və Allah yaratdıqlarının hər birini eyni məhəbbətlə sevir." (4).

"Qoca və dəniz" Azərbaycan dilinə orijinaldan istedadlı yazıçı Manaf Süleymanov tərəfindən tərcümə olunub. Fikrimizcə, tərcüməçi əsərin əsas ruhunu, Ernest Heminqueyin üslubunu saxlaya bilmişdir. Povest Azərbaycan dilində çox təbii və rəvan səslənir.

ƏDƏBİYYAT

1. История зарубежной литературы XX века. Москва, Высшая школа, 1980, 392 с.
2. <http://xebercik.blogspot.com/2009/11/ernest-hemingway-nahar-xtrin-yazmayan.html>
3. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 656 s.
4. <http://buludxan-xelilov.com/pdf/ebediyasar-edebiyat.pdf>
5. Ernest Hemingway. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2010, 752 s.

ABSTRACT

Shirmammad Qulubayli

ABOUT ERNEST HEMINGWAY AND HIS NARRATIVE "THE OLD MAN AND THE SEA"

This article deals with the life and creative activity of Nobel Prize winner Ernest Hemingway and his narrative "The old man and the sea". The narrative is presented as the masterpiece of the writer. Special attention is paid to the style of writing and the poetic language of this example of prose.

After presenting the plot summary - the story of a battle between an aging, experienced fisherman, Santiago, and a large marlin as well as sharks, the literary analysis of the narrative is given. The main features of the character of the old fisherman are analyzed on the literary material. It is stressed that "The old man and the sea" is an example of prose in which Hemingway devoted the most attention to natural objects. The writer has created the image of the old fisherman as his ideal hero that reflects the best features of human being.

РЕЗЮМЕ

Ширмаммад Гулубайли

ОБ ЭРНЕСТЕ ХЕМИНГУЭЕ И ЕГО ПОВЕСТИ "СТАРИК И МОРЕ"

В этой статье рассматривается жизнь и творческая деятельность лауреата Нобелевской премии Эрнеста Хемингуэя и его повесть "Старик и море". Повесть представлен как шедевр писателя. Особое внимание уделяется стилю и поэтического языка этого примера прозы. После изложения сюжета - битвы между опытным рыбаком, Сантьяго, крупным марлином, а также акулами, дается литературный анализ повести. Основные черты характера старого рыбака анализируются на литературном материале. Подчеркивается, что «Старик и море» - пример прозы, в которой Хемингуэй уделял самое пристальное внимание природным объектам. Писатель создал образ старого рыбака как своего идеального героя, который отражает лучшие черты человека.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

ГУСЕЙН АДЫГЕЗАЛОВ

Нахчыванский Государственный Университет

gusein.adygezalov@mail.ru

УДК: 821.161.1

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОНИМАНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Açar sözlər: *mətnin şərhı, bədii mətn, ədəbi janr, ədəbi növ, lirika, epos, dram, təhlil, dərkətmə prosesi, dərkətmə mərhələləri, nəzəri əsaslar*

Keywords: *text commentary, art text, literary genre, genre, lyric, epos, drama, analysis, comprehension process, stages of understanding, theoretical basis*

Ключевые слова: *комментарий текста, художественный текст, литературный жанр, литературный вид, лирика, эпос, драма, анализ, процесс понимания, этапы понимания, теоретические основы*

Для того, чтобы глубоко и всесторонне знать художественную литературу и правильно судить о цели и замысле, намерении и проблематике текста, недостаточно одного только чтения литературных произведений, предусмотренных вузовской программой специальности «Учителя русского языка» (050103), в которую в 2009 году включена учебная дисциплина по спецкурсу «Комментарий текста» (IPFS-B07). Она представляет собой интегративный курс, учитывающий и обобщающий результаты лингвистических и литературоведческих исследований.

Цель данного курса – научить студентов-русистов интерпретировать художественный текст на основе его основных единиц и категорий. Содержание предмета требует от обучающихся истолкования художественного текста разного жанра и разного уровня на основе изучения его признаков и основных категорий как особой эстетической реальности. Кроме того, данная дисциплина предполагает знакомство с различными подходами к литературоведческому анализу художественного текста, с разными приемами его интерпретации. Изучением данного курса у студентов следует формировать умение и навыки анализа художественного текста и отдельных его категорий.

Исходя из высказыванного, от студентов-русистов филологических факультетов требуется, чтобы они понимали идейное содержание и художественные особенности программных произведений, художественное, историческое и общественное значение литературных образцов разных жанров в связи с общественно-политической обстановкой той или другой эпохи, а также идейно-художественную сущность и значение русской классической литературы. Понятно, что успешно справиться со всеми этими задачами обучающийся сможет лишь при условии, если каждое отдельное литературное произведение в его сознании будет выступать как звено в общей цепи литературного развития.

Для этого студенты должны иметь четкое представление о том, что такое художественная литература в целом, какова ее специфика в системе других литератур. Им следует знать, что представляет собой тема, идея, сюжет, композиция художественного произведения, в чем заключается особенности языка художественной литературы, каковы ее основные роды, виды и жанры. На все эти вопросы отвечает нововведенная в учебную нагрузку литературоведческая дисциплина «Комментарий текста», важнейшая часть литературоведения, дающая знания о наиболее общих свойствах литературных произведений и характеризующая сущность, назначение, особенности содержания и формы художественной литературы.

Необходимость специального учебного предмета «Комментарий текста» для студентов выпускных курсов вызвана тем, что в новой программе резко сократилось количество учебных часов, отведенных на изучение курса «История русской литературы» в специальности «Русский язык и литература», в связи с переименованием ее в «Учитель русского языка» (2005), – вместе 434 часа (лекция 254 ч., семинар 180 ч.) на семи семестрах, изучается только на восьмом семестре в пределах 45 (лекция 30 ч., семинар 15 ч.) часов. Таким образом, данный предмет призван помочь студентам глубже освоить историю развития русской литературы с умелым анализом разнохарактерных литературных произведений. Так как уменьшение учебной нагрузки по изучению русской литературы и наоборот, увеличение количества часов, отведенных на обучение языка специальности, актуализирует изучение русского языка строго на основе художественной литературы.

В методическом аспекте изучения проблемы принято говорить не о понимании, а о читательском восприятии, о чем автор этих строк подробно остановился в специальном разделе учебного пособия «Комментарий текста» (1, с. 166-177). Показателями читательского восприятия являются образная конкретизация и образное обобщение, адекватное понимание позиции автора литературного произведения, то есть понимание внутреннего мира героев и относящихся к нему авторских оценок (2, с. 79).

Проблема понимания текста относится к междисциплинарным исследованиям. Прежде чем перейти к изучению проблемы понимания текста, необходимо охарактеризовать сами понятия «текст», «понимание», «понимание текста», а также сущность процесса понимания текста. Согласно современным научным представлениям, текст понимается как феномен реальной действительности и как способ отражения ее с помощью языка; как основная единица коммуникации, способ хранения и передачи информации, как отражение психической жизни индивида и манифестация менталитета автора текста, как письменная форма фиксации языкового сознания субъекта и т.д. Все это создает основу для множественности описания текста и для его многочисленных определений.

Основными признаками текста являются:

1) завершенность, смысловая законченность, которая проявляется в полном (с точки зрения автора) раскрытии замысла и в возможности автономного восприятия и понимания текста;

2) связность, проявляющаяся, во-первых, в расположении предложений в такой последовательности, которая отражает логику развития мысли (смысловая связность); во-вторых, в определенной структурной организованности, которая оформляется с помощью лексических и грамматических средств языка;

3) стилевое единство, которое заключается в том, что текст всегда оформляется стилистически: как разговорный, официально-деловой, научный, публицистический или художественный стиль.

4) цельность, которая проявляется во вместе взятых связности, завершенности и стилевом единстве.

Текст, как известно, можно рассматривать с двух позиций: первая состоит в рассмотрении его характеристик как готового продукта, созданного автором. Согласно второй, текст рассматривается не как готовый продукт, а как процесс конструирования читателем собственного смысла на основе читаемого (3, с. 10).

Феномен понимания текста изучается в различных аспектах: Понимание – это:

- процесс постижения внутренних связей в содержании текста.
- процесс постижения смысла (или смыслов) текста.
- освоение чужих переживаний, мыслей и решений, отмеченных в тексте.
- движение к знанию, производство знания (хотя и не самознание).
- воссоздание ситуации действия автора текста.

В методическом аспекте изучения проблемы принято говорить не о понимании, а о читательском восприятии. Показателями читательского восприятия являются образная конкретизация и образное обобщение, адекватное понимание позиции автора литературного

произведения, то есть понимание внутреннего мира героев и относящихся к нему авторских оценок. При чтении несложного текста понимание как бы сливается с восприятием - мы мгновенно вспоминаем полученные ранее знания (осознаем известное значение слов) или отбираем из имеющихся знаний нужные в данный момент и связываем их с новыми впечатлениями. Но очень часто при чтении незнакомого и трудного текста осмысление предмета (применение знаний и установление новых логических связей) представляет собой сложный, развертывающийся во времени процесс. Для осмысления текста в таких случаях необходимо не только быть внимательным при чтении, иметь знания и уметь их применять, но и владеть определенными мыслительными приемами. Понимание текста напрямую связано с такой характеристикой как сознательность чтения. Этому компоненту принадлежит ведущая роль, так как чтение осуществляется ради того, чтобы получить информацию, заключенную в тексте, осознать ее смысл, понять содержание. Понимание прочитанного подразумевает осознание обучающимся значения всех слов. Сознательность чтения обусловлена пониманием фактического содержания читаемого текста, идейной направленности произведения, его образов и роли художественных средств (4, с. 39).

Смысловая сторона чтения - это совокупное понимание читающим (с национальным образованием):

- значений большей части слов, употребленных в тексте, как в прямом, так и в переносном смысле;
- содержания каждого из предложений, входящих в состав текста, уяснение смысловой связи между предложениями;
- предметного плана содержания отдельных частей текста (абзацев, эпизодов, глав) и смысла этих частей (т.е. не только о чем говорится, но и что этим сказано);
- основного смысла всего содержания текста, т.е. осознание этого содержания и своего отношения к прочитанному.
- осознанность, уразумение содержания прочитанного, его понимание не имеет границ и пределов.

Этот компонент навыка чтения более всего обуславливает непрерывное совершенствование всех других компонентов, которые в известном смысле обслуживают его и подтягиваются к его уровню.

Глубина осознанности зависит от запросов и возможностей читателя, его общей развитости, круга и уровня притязаний, интересов и потребностей, начитанности, жизненного опыта, запаса наблюдений и многого другого. Вот почему одно и то же произведение может быть понято и осознано по-разному не только обучающимся, но и людьми одного и того же возраста и уровня образованности (4, с. 41).

При оценке глубины и уровня понимания существенное значение имеет учет двух планов содержания текста: а) фактического, предметного плана и б) смысла предметного плана. Предметный план – это описание обстановки, действующих лиц, диалоги, рассуждения, мысли, высказывания персонажей, вся событийная линия, значения слов, предложений, абзацев и т.д. Смысл предметного плана – это то, о чем все это говорит читателю, что всем предметным планом писатель хотел сказать читателю.

Понимание образного содержания художественного произведения студентами-читателями находится в прямой зависимости от работы воссоздающего воображения. Методисты утверждают, что понимание художественного образа, выразительных средств языка (эпитет, сравнение, скрытое сравнение, олицетворение) становится осознанным и доступным, если обучающийся представит в своем воображении прочитанное. В связи с этим, развитие образного мышления и воссоздающего воображения является актуальной задачей подготовительной ступени литературного образования читателей.

В процессе, направленном на понимание текста, сливаются внимание и память, воображение и мышление, эмоции и воля, интересы и установки читателя и т.д. Поэтому одна из основных психологических задач обучения пониманию – активизация психических процессов студента при работе с книгой. Квалифицированного читателя характеризуют

развитое воображение, эмоциональная восприимчивость и отзывчивость, ясный критический ум. Закладывать основу этих качеств читателя необходимо уже в начальных курсах. Процесс, направленный на понимание текста, протекает быстро. Поэтому при обучении пониманию работа с текстом специально замедляется, чтобы помочь читателю в осознании своих умственных действий. С самого начала обучения чтению читатель должен знать, что у него в этом трудном деле есть надежные помощники – приемы понимания текста (5, с. 62).

Итак, под пониманием текста подразумевается сложный речемыслительный процесс, в ходе которого осуществляется выполнение ряда мыслительных задач с целью усвоения некоторого содержания, выраженного в языковой форме.

Научить молодых понимать художественное произведение, воспитать учащихся как вдумчивых читателей – одна из важных задач обучения чтению художественного текста различного уровня. Понимание прочитанного зависит от глубины, полноты и точности восприятия. От уровня читательской грамотности зависит глубина проникновения читателя в смысл художественного произведения, степень переживания и осмысления им нравственных проблем, поставленных автором.

При работе над пониманием художественного произведения используются такие приемы, как различные виды пересказов текста, комментарный анализ текста, составление рассказа о герое, от лица героя, ведение диалога, слушание текста и другие творческие работы. Остановимся на некоторых из перечисленных приемах подробнее, вначале на пересказе содержания текста.

Пересказ текста является прекрасным упражнением, которое помогает человеку осознать свое собственное отношение к прочитанному. Пересказ – это прекрасное средство для развития как логического, так и образного мышления. По форме изложения пересказ представляет собой репродуктивный вид деятельности. Это объясняется тем, что пересказ всегда связан с исходным текстом, на основе которого он выполняется, а так же с тем, что его основная функция – приучить обучающихся правильно с лексической и грамматической точек зрения без искажения передавать чужую мысль. В методике принято различать несколько типов пересказа: **подробный, близкий к тексту, выборочный, краткий и творческий.**

Подробный пересказ – наиболее доступный обучающимся вид пересказа, он помогает учить логике рассуждений, развивает его речь, обогащает память, приучает их фиксировать внимание на фактах произведения (6, с. 43).

Пересказ, близкий к тексту, используется при работе над лирической прозой или художественным описанием. Обучая такому виду пересказа, следует добиваться от студентов включения в речь слов и оборотов непосредственно из произведения, употребления синтаксических конструкций, имеющих место в произведении.

Выборочный пересказ удобен в том случае, если надо привлечь внимание обучающихся к одному эпизоду произведения, помочь проследить отдельные мотивы, отобрать материал для характеристики героя и т.п.

Краткий пересказ – наиболее трудный для освоения читателя вид пересказа, так как при его подготовке требуется выявить в тексте самые существенные детали и передать их в собственной речи.

При организации работы над художественным произведением выбор вида анализа, вида работы над текстом, приема анализа определяется особенностями художественного текста, задачей, которую необходимо решить при анализе. Еще одним приемом понимания текста является диалог с автором. С точки зрения методики преподавания литературы, диалог с автором – это достаточно новый прием работы с текстом во время его самостоятельного чтения. С точки зрения сформировавшегося читателя – это естественная беседа с автором через текст. Чтобы диалог был содержательным и полноценным, читателю необходимо по ходу чтения совершать разнообразную работу:

- находить в тексте прямые и скрытые авторские вопросы;
- задавать свои вопросы;

- обдумывать предположения о дальнейшем содержании текста;
- проверять, совпадают ли они с замыслом автора;
- включать воображение.

Во время диалога с автором происходит вычитывание информации из каждой единицы текста, вероятностное прогнозирование нового содержания и самоконтроль своих прогнозов и предположений. Способность, читая, вести диалог с автором через текст необходимо формировать в процессе совместного чтения текста преподавателя со студентами внеурочное время. Это может происходить и во время первичного чтения, и во время перечитывания – все зависит от особенностей текста, поставленных задач и целей художественного комментарного анализа (7). Можно посоветовать читателям соблюдать при этом такую последовательность действий:

1) включать творческое воображение: по слову, детали, иной свернутой текстовой информации читатель прогнозирует, что случится дальше, как будут развиваться события, чем может закончиться этот эпизод (часть, все произведение). Для этого необходимо выбрать соответствующий текст разножанровых художественных произведений.

2) научить читателя задавать свои вопросы автору по ходу чтения. Это вопросы, ответы на которые содержатся в тексте, но в неявной, скрытой форме: чем это можно объяснить? Что из этого следует? Что сейчас случится? Почему именно так...? Для чего...? Кто такой...? Появляющиеся вопросы опять-таки предполагают возникновение ответов-предположений и проверку себя по ходу дальнейшего чтения. Рассказы И.С.Тургенева, А.П.Чехова и др. являются лучшими объектами для рассуждения таких вопросов.

3) помочь учащимся самостоятельно вести диалог с автором по ходу первичного чтения.

Предлагается при таком переходе от совместного обучающего чтения к чтению самостоятельному, расставлять в тексте (в конце предложений) сигналы: В - вопрос (найди, задай), О - ответ (ответь на этот вопрос), П - проверка (проверь точность своих предположений именно в этом месте текста), З - зеркало (включи воображение, не торопись читать, загляни в волшебное зеркало) (7).

Для понимания текста художественных произведений большими возможностями обладает такой прием как слушание изучаемого текста. Чтобы приохотить читателя к чтению, необходимо учить его слушать чтение произведения другим человеком, а также воспринимать и понимать прослушанное. Уроки литературного слушания не только необходимый этап подготовки к освоению программы по литературе в следующих курсах, но и условие вхождения в мир искусства слова и воспитания чуткого и думающего читателя. Главной задачей уроков литературного слушания является обучение искусству слушать – сказку, рассказ, повесть, отрывки романа и стихотворение.

Умение слушать художественное произведение позволит читателю эмоционально воспринять произведение, задуматься о нравственных категориях – добре и зле, дружбе и вражде, любви и ненависти, а также испытать радость, веселье, гордость, грусть, печаль, нежность, восхищение и другие чувства. Уроки слушания и комментарный анализ с целевыми установками выбранных художественных текстов – это ежедневная школа обогащения нравственного и эмоционального опыта, духовного и эстетического развития. Формирование такого опыта затем позволит читателю лучше осознать и понять прочитанное.

На основе прочитанного и прослушанного, для проведения дальнейшей работы над пониманием текста, целесообразно употреблять такой прием как принципы понимания художественного произведения. Чтобы научить иноязычного читателя понимать текст, необходимо сформировать специальные читательские умения. Эти умения, сформированные в школе, будут необходимы и достаточны для того, чтобы в вузе обучающиеся умели понимать и получать эстетическое удовольствие от чтения литературы разных жанров и разных сложностей.

К обучению пониманию текста можно идти разными путями, так как этой проблемой занимаются многие специалисты. Одна из дорог проложена педагогической психологией – наукой, которая ведет от изучения психологических особенностей процесса обучения к

использованию научных рекомендаций на практике. С психологической точки зрения важно, с какого этапа начинать обучение. Наиболее благоприятным периодом для обучения студентов с национальным образованием считается начальный этап изучения языка специальности на основе художественных текстов по принципу от простого к сложному, так как именно в этот период закладывается так называемое «умение учиться», одной из основ которого является работа с книгой под руководством преподавателя (8, с. 14).

Как уже говорилось выше, важнейшей характеристикой процесса понимания художественного текста является сознательность чтения. Сознательное чтение основывается на том, что у обучающихся, овладевших техникой чтения, сам процесс не вызывает затруднений и протекает довольно быстро. Для того чтобы студенты прочитали текст сознательно, предварительно проводится его анализ с точки зрения содержания и художественных средств изображения. Важнейшим условием сознательного чтения является понимание структуры и содержания произведения. О сознательности чтения преподаватель судит по его выразительности и ответам на вопросы.

Главное, чтобы обучающийся представлял, что он читает связный текст. Его внимание обращается на основные признаки текста: целостность, связность, наличие определенной темы, заглавия, содержания, объединенного общностью мысли, началом и концом. Конечно, осуществлять это нужно в доступной форме, без употребления каких-либо определений. Начинать можно с заглавия и темы текста. По ним легче всего установить, о чем говорится. Постоянное обращение к заголовку и теме воспитывает внимание у обучающихся к целому тексту. Формирование умения видеть заголовок и понимать его роль осуществляется с помощью следующих заданий:

1) выбор заголовка из предложенных вариантов и соотнесение его с текстом. Здесь уместно работать над текстом рассказа М.А.Шолохова «Судьба человека», стихотворения «Смерть поэта» М.Ю.Лермонтова и др. При этом предлагается такой порядок выполнения задания: сначала прочитать текст, потом ответить на вопросы по его содержанию, далее прочитать заголовки, подумать, какой из них больше подходит, почему; рассказать содержание произведения по заголовкам, проверить себя, перечитать текст, заново вернуться к отрывкам и т.д.

2) подбор собственного заглавия, соответствующего содержанию текста. Такие задания способствуют формированию умения ориентироваться в теме текста.

Таким образом, понимание текста идет не через чтение, а через обсуждение прочитанного. Привыкший к постоянному критическому анализу читатель будет не только читать, но и сам себе задавать вопросы, включать фантазию, рисуя живые образы, искать свое я через книгу. Работа с текстом – это во многом работа с воображением обучающегося. Развитое воображение ведет к самостоятельности мышления, к способности давать собственную оценку происходящим явлениям (8, с. 17).

Процесс работы с текстом состоит из нескольких структурных частей: подготовительной работы (первичный синтез), анализа и вторичного синтеза. Первичный синтез подразделяется на три этапа: подготовка к чтению (введение в тему); первичное целостное восприятие произведения; проверка первичного восприятия. Анализ также подразделяется на первичный, который заключается в понимании фактического содержания произведения, а также вторичный, во время которого происходит понимание главных мыслей, чувств героев, оценка поступков. И, наконец, вторичный синтез заключается в целостном осмыслении идейно-образной стороны произведения.

При этом центральным этапом работы является собственно комментарный анализ художественного произведения, так как именно целенаправленный анализ призван способствовать литературному развитию человека. Анализ художественного произведения осуществляется посредством разного рода творческих работ, значение которых заключается в том, чтобы образно и ярко «оживить» прочитанное, воссоздать его в воображении, предоставить учащимся возможность заново почувствовать, пережить, сделать ближе, а значит, лучше понять то, что описано в литературном произведении (9, с. 146).

Учет выделенных аспектов анализа позволяет разработать примерную схему или модель комментарного анализа художественного текста:

- прочитав текст, сформулировать в общих чертах первое впечатление;
- определить жанр произведения;
- определить смысл заглавия, тему произведения;
- рассмотреть структуру художественного произведения;
- определить тип (типы) речи (описание, повествование, рассуждение);
- охарактеризовать хронотоп текста (пространство и время), особенности его выражения;
- охарактеризовать основные образы текста, их конфликт;
- проанализировать средства создания образов: (художественная деталь, лексические средства, тропы и их функция);
- выявить проблему и проблематику, идейное содержание произведения;
- провести мотивный анализ текста;
- анализ произведения во всех возможных контекстах.

Отметим, что эта схема комплексного комментарного анализа прежде всего прозаического текста, который должен включать перечисленные выше основные этапы.

Анализ же поэтического комментарного анализа художественного текста требует также рассмотрения метра и ритма, звуковой организации стиха, системы его рифмовки, графического облика произведения.

А специфика драмы требует большего внимания к организации диалога, соотношению диалога и монолога, к рассмотрению ремарок и других сценических указаний.

Неотъемлемым элементом анализа каждой части произведения должна стать словарная работа. Уточнение лексического значения слов помогает прояснить содержание, включает воссоздающее воображение детей, помогает уяснить авторское отношение к изображаемым событиям. Словарная работа в ходе анализа текста предполагает и наблюдения за изобразительно-выразительными средствами языка произведения (9, с. 221).

Таким образом, процесс, направленный на понимание текста, протекает быстро. Поэтому при обучении пониманию работа с текстом специально замедляется, чтобы помочь читателю в осознании своих умственных действий. С самого начала обучения чтению обучающийся должен знать, что у него в этом трудном деле есть надежные помощники - приемы понимания текста, затронутые в данной статье, хотя вовсе несодержащей исчерпывающие ответы на проблему. Для подкрепления теоретических принципов понимания текста целенаправленно предложить обучающимся примерные вопросы для самостоятельной работы студентов по теме:

1. Охарактеризуйте различные аспекты понимания содержания и формы художественного текста.
2. Принципы сознательного чтения и изучения литературного произведения различных жанров.
3. Основные компоненты навыка понимания художественного текста.
4. Особенности работы и приемы над пониманием литературного произведения.
5. Охарактеризуйте виды пересказа и освоения художественного текста.
6. Примерная схема или модель комментарного анализа художественного произведения разных жанров.
7. Специфические особенности понимания художественного текста ранних родов и жанров.
8. Последовательность комментарного анализа по форме и содержанию литературного произведения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Адыгезалов Г.В. Комментарий текста. Нахчыван, ИПО Аджери, 2017, 272 с.
2. Кудина Г.Н., Новлянская З.Н., Мелик-Пашаев А.А. Как развивать художественное восприятие у школьников. - М.: Просвещение, 1988, 276 с.

3. Алиева Т.И. Развитие восприятия литературных текстов детьми /Т.И.Алиева // Тезисы IX Всесоюзного симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации. Языковое сознание - М., 1988, 328 с.
4. Воюшина М.П. Формирование системы читательских умений в процессе анализа художественного произведения /М.П. Воюшина // Начальная школа.- 2004.- №3. - С.38-42.
5. Козырева А.С. Виды работы над тестом на уроках чтения /А.С.Козырева //Начальная школа. - 1990 - №3. - С.64-68.
6. Мещерякова Н.Я. О формировании читательских умений на уроках литературы / Н.Я. Мещерякова, Л.Я. Гришина //Литература в школе. - 1976. - №3. - С. 37-44.
7. Соболева О.В. Понимание текста: зачем, кого, чему и как учить. URL: <http://rus.1september.ru/articlef.php?ID=200702305>
8. Тулупова К.В. Текст перед лицом современных теорий /К.В. Тулупова //Вестник Воронежского государственного университета, Серия: Филология. Журналистика. - 2006. - №2. - С.14-18.
9. Редозубов С.П. Методика Обучения чтению и письму в начальной школе, Избранные труды. - М.: Изательство АПН РСФСР, 1997, 221 с.

XÜLASƏ

Hüseyn Adıgözəlov

BƏDİİ MƏTNİN DƏRK OLUNMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

Məqalədə “Rus dili müəllimliyi” (050103) ixtisasında tədris olunan “Mətnin şərhı” (İPFS – B07) fənni üzrə müxtəlif janrlı və müxtəlif səviyyəli bədii mətnlərin tədrisi prosesində onların tələbələr tərəfindən düzgün başa düşülməsi və dərk edilməsi probleminin nəzəri əsasları araşdırılır.

Müəllif “Mətnin şərhı” fənninin predmetini, məqsəd və vəzifələrini yığcam şəkildə şərh edir, bədii mətnin əsas vahid və kateqoriyalarının təhlili əsasında öyrənilməsi yollarını müəyyənləşdirir.

Tədqiqatda əsas diqqət bədii mətnin dərk olunmasının nəzəri cəhətlərinə yönəldilir, əsərlə ilk tanışlıqdan başlayaraq sonrakı mərhələlərin mahiyyətinə və əhəmiyyətinə aydınlıq gətirilir. Lirik, epik və dram janrlarının təhlininin onların məzmun və forma xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla aparılması məqsədamüvafiq hesab olunur.

ABSTRACT

Huseyn Adigozalov

THEORETICAL BASIS OF THE UNDERSTANDING OF THE ART TEXT

The article examines the theoretical foundations of the problem of correct understanding and understanding of the students in the process of teaching different genres and different levels of artistic texts on "Text interpretation" (IPFS-B07), taught in Russian language teaching (050103).

The author comprehensively interprets the subject, objectives and tasks of the text "Description of the text", defines the ways in which the art text is based on the basic unit and analysis of categories.

The focus of the research is on the theoretical aspects of the literary textual understanding, starting from the first acquaintance with the essence and importance of subsequent stages. It is expedient that the analysis of genres, epic and drama genres is carried out taking into account their content and shape characteristics.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

QƏHRƏMAN BEHBUDOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-3.512

NƏSİB BƏY YUSİFBƏYLİ VƏ FƏTƏLİ XAN XOYSKİNİN SİYASİ-HÜQUQİ BAXIŞLARI

Açar sözlər: *Yusifbəyli, Xoyski, Respublika, Azərbaycan Hökuməti, Müsavat, təhsil idarəetmə sistemi, ədliyyə sistemi, milli hüquqlar, sosial məsələlər, iqtisadi, siyasi*

Key words: *Yusifbayli, Khoyski, The Republic, Government of Azerbaijan, Musavat, the study management system, justice system, national rights, social issues, economic, political*

Ключевые слова: *Юсифбайли, Хойский, Республика, правительство Азербайджана, «Мусават», система управления исследованиями, система правосудия, национальные права, социальные вопросы, экономические, политические*

Hələ XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan demokratik fikrinin görkəmli nümayəndələri yenilikçilik, müasirlik ideologiyasına sədaqət nümayiş etdirmək yolu ilə millətini azad ola bilməklə müstəqil, azad dövlətinə sahib çıxma biləcəyi amalını gizlin-gizlin vurğulayırdılar. Xalqı, milləti bu amal uğrunda çarpışmağa çağırırdılar və onu buna hazırlayırdılar.

Güclü sosial sarsıntılar və sinfi qarşıdurmalar şəraitində yaşayıb mübarizə aparan bu görkəmli mütəfəkkirlər nəinki əməli fəaliyyətləri, habelə elmi-nəzəri araşdırmaları ilə də bütünlüklə öz həyatlarını Azərbaycan xalqının, eləcə də türk dünyasının azadlıq mübarizəsinə həsr etmiş, zəngin nəzəri irs qoyub getmişlər.

Müsavat partiyasının siyasi platformasının formalaşdırılmasında mühüm rol görkəmli dövlət xadimi Nəsim bəy Yusifbəyliyə məxsusdur. Onun ictimai-siyasi fikir tarixindəki yerini M.Ə.Rəsulzadə tam dəqiqliklə ifadə etmişdir: Azərbaycan ideya Fətəli Xan Xoyskinin siyasi-hüquqi baxışlarını siyasi bir tələb maddəsi şəklində formulə etmək şərəfi mərhum Nəsim bəyindir. Hələ cümhuriyyətin yaranması ərəfəsində Azərbaycanda baş vermiş mühüm hadisələrin ortasında yer alan N.Yusifbəyli milli istiqlaliyyətimizin əldə edilməsinə də əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Cümhuriyyət yarandıqdan sonra yeni təşəkkül tapmış dövlətdə əvvəlcə maarif naziri, daha sonra isə iki dönmə baş nazir vəzifəsində çalışmış Yusif bəy milli dövlət quruculuğunda yaxından iştirak edərək onun hüquqi əsaslarının işlənilməsinə hazırlanmasına da böyük töhfələr vermişdir. Düzdür N.b.Yusifbəyli siyasi və hüquqi məsələlərə dair ayrıca əsər və ya məqalə yazmasa da başçılıq etdiyi hökumətin siyasi xətti ilə bağlı çıxışlarında o özünü əsil dövlətçi və demokrat kimi təsdiq etmişdir. Hələ Azərbaycan hökuməti Gəncədə olarkən maarif nazirliyinə rəhbərlik edən Nəsim bəy Türk (Azərbaycan) dilinin dövlət dili elan edilməsi haqqında qərarın qəbul edilməsinin təşəbbüskarlarından biri olmuş, onun təqdimatı ilə 1918-ci il avqustun 28-də hökumət Azərbaycan məktəblərinin milliləşdirilməsi haqqında mühüm qərar qəbul etmişdi. Bu məqsədlə Türkiyədən müəllimlərin dəvət edilməsi, dərslərin gətirilməsi kimi mühüm işlər həyata keçirilməyə başlanmışdı. O bir müddət sonra uzaqgörənliklə qeyd edəcəkdir: “bizim indiki gördüyümüz işlər əlli, yüz ildən sonra böyük nəticə verə bilər”. (5;311)

1919-cu ilin aprelində Azərbaycan hökumətinin sədri seçilən Nəsim bəy Yusifbəyli Azərbaycanda dövlət quruculuğunun yeni mərhələsinin əsasını qoymuşdur. Sayca dördüncü hökumət kabinetində həm də daxili işlər naziri vəzifəsini tutan Nəsim bəy Yusifbəyli hökumətin daxili və xarici siyasətini özündə ehtiva edən geniş platforma təqdim etmişdir. O, Azərbaycan xalqının öz istiqlaliyyətini elan etdikdən sonra qısa bir zamanda müstəqil yaşamağa layiq olduğunu vurğulayaraq Azərbaycan türklərinin yaxın bir zamanda dünyanın mədəni millətləri ailəsinə daxil olacağına inandığını qeyd etmişdir: Bu belə olacaq idi. Çünki Azərbaycan türkləri yekvücud olaraq erkək, qadın, gənc, ixtiyar, fəqir və zəngin, fəhlə və rəncbər, "Müsavat", "Əhrrar", "Sosialist",

"İttihad", xülasə bütün millət tənə vahid kimi istiqlalımızı mühafizə etməyə yəqin etmişdir. O, hökumətin ən mühüm və müqəddəs vəzifəsi kimi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsini görürdü. O, bunun üçün yeni yaranmış Qafqaz dövlətləri arasında sülhün təmin olunmasına çalışacağına söz vermişdi: Digər qonşularımızla dəxi şimdiyə qədər olduğu kimi sülh və müsəlmlərlə yaşayacağıız. Sevgili Azərbaycanımızın şən və heysiyyətini mühafizə etməklə bərabər hökumət qonşular arasında zühur edən cümlə məsələlərin sülhlə həll edilməsi tərəfdarıdır. (4;135)

Nəsib bəy Yusifbəyli Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların hüquqlarının müdafiə edilməsini öz hökumətinin əsas vəzifələrindən biri hesab edirdi. Bununla bağlı o göstərirdi ki, zülm və istibdad altında yaşayıb, "inorodes" adı almış, bir əsrdən çox maddi və mənəvi təzyiqlərə məruz qalan Azərbaycan türkləri Azərbaycan daxilində bulunan bütün vətəndaşlarına bir gözlə baxmaqla hər kəsin öz dilində yazıb oxumasına, öz dilini və milliyyətini mühafizə etməsinə müsaidə etməzsə, tarixi bir səhv yapmış olur. Onun üçün hökumət sevgili Azərbaycanımızın cümlə vətəndaşlarımız üçün həqiqi bir vətən olmasına çalışacaqdır.(4;135)

Müsavat partiyasının nümayəndəsi kimi o "kəndliyə torpaq, fəhləyə iş" şüarının hökumətin də şüarı olacağını, bununla yanaşı torpaq məsələsinin qəti surətdə həll etmək hüququnun parlamentiə aid olduğunu bildirirdi.(6;93)

Baş nazir kimi o söz, mətbuat və digər ictimai azadlıqların mədəni və demokratik dövlət təşkilinin əsas şərti olduğunu, bu xüsusda Azərbaycanın hər kəsdən irəlidə olduğunu, Azərbaycanda olan azadlıqların (hüriyyətlərin) dünyanın heç bir tərəfində mövcud olmadığını, hökumətin bu müqəddəs hüriyyətləri daim mühafizə edəcəyini qeyd edirdi: "hər kəs nə yazırsa yazsın, hər kəs nə istəyirsə söyləsin, neradaictima edirsə etsin (harada toplaşsın toplaşsın Q.B). Yalnız bir məsələ vardır ki, ona əl uzatmağa təhəmmül edilməz. O da Azərbaycanın istiqlalıyyəti məsələsidir". O insan hüquqlarını pozan məmurlara qarşı xüsusi qanun qəbul edilməsini təklif etmişdi.

N.B.Yusifbəyli azadlıqlardan ən müqəddəsinin vicdan azadlığı, şəxsi və mülkiyyət toxunulmazlığı olduğunu, bu azadlıqların təmin edilməsinin hökumətin borcu olduğunu göstərirdi. Bunun əsas yolu kimi o əhalinin idarəetmə işlərinə daha geniş cəlb edilməsini, yerli özünüidarə islahatlarının keçirilməsini vacib sayırdı. Hüquq pozuntularla mübarizə aparmaq üçün o qanunun sərtləşdirilməsini, hamının qanun qarçısında məsuliyyət daşımaları olduğunu bildirir, bu məqsədlə andlılar məhkəməsinin yaradılmasını təklif edirdi: "ədliyyə məhkəmələri əhaliyə daha yaxın və milli bir ruhda olmalıdır. hökumət tez bir zamanda müməyyiz hakimlərin ədliyyə məhkəmələrinə cəlbinə çalışacaqdır".(6;103) Hərbi məsələlərə toxunan N.B.Yusifbəyli qeyd edirdi ki, əsgərlik kimi müqəddəs vəzifənin ilk əvvəl zənginlərin, qəvillərin, ziyalıların övladlarının vəzifəsi olduğunu hökumət onlara anlatdıracaqdır. Bundan boyun qaçıran bulunarsa lazım gələn cəza veriləcəkdir.

Azərbaycan hökumətini varlı siniflərin müdafiəçisi kimi qələmə vermək istəyən qüvvələrin əksinə olaraq Nəsib bəy Yusifbəyli göstərirdi ki, hökumət Azərbaycanda mətbuat azadlığı, yığınaq, tətill azadlığını daim müdafiə etmiş və bunun da səbəbi odur ki, "hər nə qədər hökumətimizə bəy-xan hökuməti desələr də iş başında olan hökumət öz demokrat və xalqperəst əməli ilə demokratiyyəti isbat etmişdir". (1;114) Eyni zamanda o ölkədə yaranmış demokratik mühitdən istifadə edərək mövcud quruluşu təhdid edənlərə qarşı qanunun bütün tələblərini tətbiq etməyi tələb edirdi. Xüsusən ölkənin daxilindəki bəzi rusiyapərəst siyasi qüvvələr, elə Rusiyanın özündə hakimiyyətdə olan qüvvələr Azərbaycanı müstəqillik yolundan döndərməkdən vaz keçmək istəmirdilər. Bunların da əsl məqsədi Nəsib bəyin dediyi kimi, Azərbaycanı Rusiyaya ilhaq etmək idi. Belə qüvvələr arasında həm Rusiya imperiyasının xiffətini çəkən əsasən rus millətindən olan siyasi təşkilatlar, həm də özlərini sosialist adlandıran partiyalar da var idi.

1919-cu ilin dekabrında Nəsib bəy özünün ikinci kabinetini təşkil etdi. Öz hökumətinin proqramı ilə bağlı parlamentiə çıxış edən N.B.Yusifbəyli hökumətin qarçısında duran iqtisadi, siyasi, mədəni problemlərlə yanaşı idarəetmə və hüquq məsələlərinə də geniş yer vermişdi. Proqramda məhkəmə sistemindəki islahatlara xüsusi yer verilmişdi. Məhkəmə müəsisələrini xalqa yaxınlaşdırmaq, xalqın məhkəmə proseslərində iştirakını təmin etmək, məhkəməni milliləşdirmək, onun müstəqilliyinə nail olmaq vəd edilən tədbirlər sırasında idi. Fəhlə və kəndlilərin ehtiyaclarını təmin etməyin minimum yollarını o fəhlələrə ucuz çörək verilməsində, torpağın tezliklə kəndlilərə keçməsinin təmin edilməsində görürdü. Bu məsələlərin "daxili idarəetmə" ilə bağlı olduğunu

bildirən Nəsim bəy inzibati idarəetməni təkmilləşdirmək yollarını göstərəkən mühüm məqama vurğu vururdu: əhali ilə hökumət arasında mövcud olan lüzumsuz instansiyaların (bürokratiyanın) ləğvinə başlamaq. Qaldırılan problemlərlə yanaşı, ölkədə qayda-qanunun inqilabı yaşamış bütün qalan ölkələrdən qat-qat yüksəkdə olduğunu bildirmiş, Azərbaycanın bütün siyasi mühacirlər üçün sığınacağa çevrildiyini qeyd etmişdir.(3;601)

Azərbaycanda söz, mətbuat və digər azadlıqların olduğunu vurğulayan N.Ç.Yusifbəyli “lakin bütün azadlıqların fəvqündə dayanan ən qiymətli azadlıq istiqlaliyyətimizdir” söyləyərək onu göz bəbəyi kimi qoruyacaqlarını bildirirdi. Eyni zamanda o, “sadalanan bütün azadlıqların məlum hüdudları vardır” deyərək, bu hüquqların Azərbaycanın müstəqilliyinin toxunulmazlığı ilə şərtləndirirdi. Azərbaycanın ən mürəkkəb vəziyyətində belə o özünün demokratik ideallarına sadıq qalmış (“hökumətin siyasi proqramının əsasında dövlətin müstəqilliyi və istiqlaliyyəti durur”), onun “gizli saziçlər siyasəti bizim siyasətimiz deyildir”, “fikir azadlığı azad ölkədə sıxışdırıla bilməz” və digər fikirləri bu gündə öz əhəmiyyətini itirməmişdir. (4;136)

Azərbaycanın siyasi elitasında Musavat partiyasının üzvü olmasalar da onun siyasi platformasını dəstəkləyən bir çox xadimlər var idi ki, siyasi-hüquqi baxışlarına görə onları milli-demokratik düşərgəyə aid etmək olar. Bunlar arasında F.X.Xoyski, Ə.M.Topçubaşov, Behbud Ağa Cavanşir, Mirzə Əsədullayev, Yusif Əhmədzadə kimi görkəmli şəxsiyyətlər var idi. Bu xadimlər Cənubi Qafqaz Seymində partiyasızların demokratik qrupu kimi fəaliyyət göstərmiş, Cümhuriyyətin parlamenti yarandıqdan sonra isə onun tərkibində bitərəflər fraksiyasını yaratmışdılar. Bu siyasi cinahın ən parlaq nümayəndələrindən olan Ə.M.Topçubaşov parlamentin sədri, F.X.Xoyski isə I və II hökumətlərin başçısı, sonra isə xarici işlər naziri vəzifəsini tutmuşlar. Siyasi və iqtisadi baxışlarına görə onları şərti olaraq liberal-demokratlar kimi də səciyyələndirmək olar. Onların bir çox nümayəndələri (Ə.Həsənov, M.Əsədullayev və s.) Azərbaycan hökumətinin nazirləri postlarını tutmuşdular.

Bitərəflər Azərbaycanın istiqlalının mühafizə edilməsini ən əsaslı məsələ hesab edərək bunun üçün ölkənin daxilində və xaricində xalqın etibarını qazanan hökumət və dörd quyruqlu üsul ilə seçilmiş qanunverici orqanın formalaşdırılmasını, tez bir zamanda qüvvətli ordu təşkil edilməsini, Rusiya inqilabının qazancları olan hüriyyət, mətbuat, söz, ittifaq və digər azadlıqların təmin edilməsini, vergilərin yoxsul sinfin üzərindən götürülüb varlıqların (o dövrün dili ilə desək sərvətdarların) boynuna qoyulmasını, ictimai həyatın bütün sahələrində azlıq təşkil edən millətlərin hüquqlarının təmin edilməsini, qısa müddət ərzində Müəssislər Məclisinin çağırılmasını təklif edirdi.(2;46)

Bu qrupun ən parlaq nümayəndəsi olan Fətəli Xan Xoyski Azərbaycan hökumətinə ən mürəkkəb dövrdə başçılıq etmiş, milli dövlətçiliyin təşəkkül taparaq möhkəmlənməsi istiqamətində tarixi xidmətlər göstərmişdir. Məhz onun Azərbaycan hökumətinə rəhbərlik etdiyi dövrdə 1918-ci ilin mayından 1919-cu ilin aprelində Cümhuriyyətin hüquqi əsaslarını müəyyən edən bir sıra mühüm qərarlar qəbul edilmişdi. Bu dövr elə bir dövr idi ki. Azərbaycan təzəcə müstəqilliyini əldə etmiş, yenedövlətin nə ərazisi, nə də paytaxtı hökumətin əlində deyildi, ölkəni qorumaq və idarə etmək üçün silahlı qüvvə , idarə aparatı, maliyyə sistemi belə yox idi. F.X.Xoyskinin obrazlı şəkildə dediyi kimi, bir kənddən o biri kəndə getmək qorxulu idi, gecə yatanda sabaha çıxmaq ümidi yox idi. Heç kəsin irz və namusu əmniyyətdə deyil idi. Hərə başına beş-on adam yığıb hökumət bir qanun düzəltdi idi. Güclü olanlar özünü ağa hesab edirdi. Belə şəraitdə hakimiyyət məsuliyyətini öz üzərinə götürmüş F.X.Xoyski qısa müddət ərzində dövlətin möhkəm bazasını yaratmağa, əmin-amanlığı təmin etməyə, ölkəni yad qüvvələrdən xilas edərək onun ərazi bütövlüyünü təmin etməyə nail olmuşdu. Öz hökumətinin gördüyü işlərə nəzər salaraq o qeyd edirdi ki, fəqət vaxta baxıb tərəziyə qoyulmalıdır ki, bu işləri hansı hökumət və nə vaxt etmişdir? Tarixi sabiqəsi, əsgəri və xəzinəsi olan hökumətmə? Yaxud iki gündə təşkil olunmuş pulsuz və əsgərsiz hökumətmə?(5;401) Birinci Dünya müharibəsinin nəticələrinə, Antanta qoşunlarının Azərbaycanda olmasına baxmayaraq F.X.Xoyskinin başçılığı altında Azərbaycan hökuməti dövlətin müstəqilliyini qorumağa nail olmuş, ölkədə demokratik cəmiyyət quruculuğu genişlənməmişdi. Məhz onun söyləri nəticəsində ingilislərin ölkənin daxili işlərinə müdaxilə etmələrinə, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmələrinə imkan verilmədi.

Qeyd olunan dövrdə Azərbaycanda idarəetmə sistemini, o cümlədən ədliyyə sisteminin formalaşdırılması istiqamətində də təsirli addımlar atılmışdı. Əslində həmin aylarda nə hüquq mühafizə, nə də ədliyyə idarələri var idi. Hökumət buna da diqqət etməli idi. F.X.Xoyskinin qeyd etdiyi kimi, ədliyyə idarəsi olmayınca məmləkəti polis qüvvəsi ilə idarə etmək olmazdı. Qısa müddətdə maariflə yanaşı ədliyyə və polis idarələri də milliləşdirildi. 1918-ci ilin dekabrında Azərbaycan parlamentində başçılıq etdiyi hökumətin fəaliyyəti ilə bağlı çıxışında F.X.Xoyski vurğulayırdı ki, hələ çox şey edə bilməmişik, amma bunu cürətlə deyə bilərəm ki, hökumətin nöqsanları ilə bərabər yol göstərən işıqlı ulduzu bu şüar olmuşdur: millətin hüququ, istiqlalı, hürriyyəti!

Parlamentdən hökumət qurmaq səlahiyyəti alan F.X.Xoyski yeni kabinənin qarşısında duran ən mühüm məsələnin istiqlal məsələsi olacağını bildirmiş istiqlalıyyəti göz bəbəyi kimi müdafiə və mühafizə etməyi özünə borc bildiyini söyləmişdi.

F.X.Xoyski Azərbaycanda bütün hüquq və azadlıqların müdafiə edilməsi üçün çalışacağını, lakin bu işin təkə hökumətdən asılı olmadığını, “millətin özünün də hökumətə kömək etməli olduğunu” bildirdi. (7:69)

O, milli hüquqlar məsələsinə də toxunaraq göstərirdi ki, “bir məmləkətdə yaşayan millətlər özlərini o dövlətin övladı kimi görməlidirlər. Biz müsəlman türk milləti də heç bir zaman özümüzü vətənə övlad görməmişik. İndi hamı millətləri bir vətənin övladı kimi görməli və bizlər özlərimizə istəməyəcəyiz şeyləri digərlərinə də istəməməliyik”.(4:139) O, hökumətin bütün millətlər kimi ermənilərin də hüquq və ehtiyaclarını müdafiə etməyə hazır olduğunu bildirir və göstərirdi ki, bizim içərimizdə yüz illərlə yaşayan millətlər var. O millətlərdən biri də erməni millətidir. Onlar bizim aramızda bir para ixtilafı sadir olmuşdur. Gərək erməni milləti də türk milləti də unutmayalar ki, bunlar min illər ilə yaşayacaqlar. Bunların hamısını hökumət gərək nəzərdə götürsün. Ölkədə millətlərarası razılığı təmin etmək məqədi ilə F.X.Xoyski yeni təşkil etdiyi kabinədə qeyri – müsəlmanlara dörd nazir postu təklif etmişdi ki, onlardan üçü ermənilər üçün nəzərdə tutulmuşdu. O, hamının öz ana dilində təhsil almasını milli hüquqların reallaşdırılmasının əsas şərti hesab edirdi.

Dövlətin ədliyyə sistemindən danışan F.X.Xoyski göstərirdi ki, ədliyyə nəzarəti olmadan heç bir dövlətin işi yürüməz, nə qədər tənbeh və cəza olsa da yenə də ədliyyə nəzarəti olmalıdır. Bu olmaz isə əhali bilməz ki, neçin və nədən öləri onu cəzalandırırlar, səbəblərini anlamaz. O halda ki, sənin sözünü məhkəmələr danışirlar, özün də görürsən ki, cəzanın səbəbi nədir? Ədalətə müvafiq olduğu orada görülcəkdir. Bu mühüm şeydir. Ədliyyəsi olmayan məmləkətdə tərəqqi dəxi olmaz, məmləkət irəliləməz. Məhkəmələrin milliləşdirilməsi zəruriliyinə diqqəti cəlb edən hökumət başçısı qeyd edirdi ki, məhkəmələr də o dildə olmalıdır ki, adamlar hökmləri anlaya bilsinlər. Məhkəmənin dilini başa düşmədikdə məhkum da öz işinin doğru olduğuna heç zaman əmin bilməz. (5:326)

Sosial məsələlərdə ümum demokratik prinsiplərdən çıxış edən F.X.Xoyski torpaqların əkinçilərə verilməsini, səkkiz saat iş gününün tətbiqini öz hökumətinin əsas vəzifələrindən biri olduğunu göstərirdi.

AXC liderlərinin siyasi və hüquqi baxışlarının təhlil göstərir ki, onların dövlət quruculuğu sahəsində irəli sürdükləri və həyata keçirdikləri ideyalar mütərəqqi xarakter daşıyaraq dövrün qabaqcıl ideyaları ilə həmahəng olmuş və Azərbaycan xalqının demokratik ruhunu və müstəqillik istəyini əks etdirmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920), Bakı, Elm, 1998, 336 s.
2. Azərbaycan Demokratik Respublikası, Azərbaycan hökuməti (1918-1920), Bakı, Elm, 1990
3. Azərbaycan tarixi, 7 cildə, V cild, Bakı, Elm, 2007, 635 s.
4. Behbudov Q. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində hüquqi dövlət quruculuğu məsələləri və siyasi-hüquqi fikrin inkişafı. Naxçıvan Qeyrət, 2018.198s.
5. Ələkbərov R., Səlimov S. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi, Bakı, Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı, 2003, 488 s.
6. Nəsim bəy Yusifli-milli istiqlal və dövlətçilik mücahidi, Bakı, Ziya,2013,216 s
7. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, Elm,1990, 116s.

ABSTRACT

Qahraman Behbudov

POLITICAL LEGAL VIEWS OF NASIB BAY YUSIFBAYLI AND FATALI KHAN KHOYSKI

In the article deals with the political–theoretical views of various political parties and forces, statesmen in building the foundation of a democratic society in the process of the independent state in the Azerbaijan Democratic Republic.

At the same time, the main focus was given to the political–legal views of prominent statesman Nasib bay Yusifbayli and the head of the first and second government, then Foreign Minister Fatali Khan Khoyski, who served as the important political platform for the Musavat party's political platform.

The thinkers, representing different parts of the society but wishing the country's national liberty, social and political progress had different social political views. Despite their disagreements, they were objectively serving the progress and development of the people. Articles and monographs devoted to the history of the republic were widely used in the preparation of the article. The relevance of the article is conditioned by political and ideological factors.

РЕЗЮМЕ

Кахраман Бехбудов

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРАВОВЫЕ ВЗГЛЯДЫ НАСИБ-БЕЙ ЮСИФБЕЙЛИ И ФАТАЛИ ХАН ХОЙСКОГО

В статье рассматриваются политико-теоретические взгляды различных политических партий и сил, государственные деятели в создании основы демократического общества в процессе независимого государства в Азербайджанской Демократической Республике.

В то же время основное внимание уделялось политико-юридическим взглядам видного государственного деятеля Насиба бей Юсифбейли и главы первого и второго правительства, затем министра иностранных дел Фатали Хан Хойского, который служил важной политической платформой для партии «Мусават» политической платформы.

У мыслителей, представляющих разные части общества, но желающих национальной свободы страны, социального и политического прогресса, были разные общественно-политические взгляды. Несмотря на их разногласия, они объективно служили прогрессу и развитию народа. Статьи и монографии, посвященные истории республики, широко использовались при подготовке статьи. Актуальность статьи обусловлена политическими и идеологическими факторами.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N. Həşimli

SƏDAQƏT NEMƏTOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Sedaqet_nemet@mail.ru

UOT: 82-3.512

İNANC SİSTEMİNDƏ MİFOLOJİ OBRAZLAR
(Naxçıvan materialları əsasında)**Açar sözlər:** *Obraz, mifologiya, funksiya, su inancı, bəd ruh***Key words:** *image, mythology, function, water faith, evil ghost.***Ключевые слова:** *образ, мифология, функция, убеждения о воде, дурной дух.*

Etnik-mədəni ənənənin özünəməxsus layı olan inanc sistemində mifoloji obrazlar fərqli boy verir. İnanca görə, göy aləmi ulu Tanrının, xeyirxah ruhların məskənidir. Yer inancında insanlarla yanaşı əyələr də vardır. Yeraltı dünya adamlara zərər verən, zəfər toxunduran, demonik özəllikləri olan acıqlı ruhlarla doludur (6, s. 187). Kalmıqlar da inanırlar ki, yuxarı dünyada Tanrı, eləcə də gözəl insanlar, aşağı dünyada isə pis ruhlar olur (10, s. 166). Bu düşüncə “sən göydən düşmüşsən?” və ya “mən yerdən çıxmışam?” deyimlərinə də əsaslanır. Bu mühitdə ruhların görünüşü, varlığı da qəribə bir “dəqiqliklə” təsvir olunur. Altaylar suyun ruhunu ağ, torpağın ruhunu yaşıl, günəşin ruhunu sarı, odun ruhunu isə qırmızı olaraq təsvir edirlər (9, s. 50). Tofaylarda, dunkanlarda dağ ruhu Haya İçite, ev ruhu Erge Sıp İçite, ağac-daş ruhu Mas-Tass İçite adlanır (10, s. 172). Cənubi Azərbaycanda göy, göyün ruhu en, yer, yerin ruhu ki adlanır (10, s. 35). Bizdə ənkə babaya and içilir. Çox ehtimal ki, ənkə baba yerin-göyün (yer ruhunun, göy ruhunun) birliyindən yaranmış obrazdır. Ənkə babaya and içilməsi, onun köməyə çağırılması, kiminsə ənkə babasının lənətlənməsi, yaqın ki, müəyyən vəziyyət və münasibətlərlə şərtlənir. Xətt mifologiyasında yeraltı dünyanın allahı Yelvani adlanır (11, s. 48).

K.Vəliyev yazır: “Dağlara, daşlara, torpağa, ağaclara sahib olan ruhlar istisnasız xeyirxah ruhlardır, insanlara kömək edirlər. Onlara yizim piy deyilir.

Xeyirxah ruhlar da yeri gəldikdə insanı cəzalandırır, xəstəlik göndərir və s.” (14, s. 72).

Qərbi Sibir tatarlarında meşə əyəsi piçen, piçan, peşan, enperi, urman iyase (11, s. 316), su əyəsi kazan, Qərbi Sibir tatarları və qazaxlarda su iyəsi, tatarlarda kişi – su babası, qadın su anası (11, s. 474), karaçaylılarda sun anası, kamuklarda suvanası (11, s. 471) adlanır. Ağac, ot əyəsinə ereke adlandırılan yakutlar onu torpaq əyəsi An darxan xatunun övladı (11, s. 669) hesab edirlər. Yakutlarda atəşin və ocağın sahibi “yiyəcəyi quru odun, yatağı qurumla qaralmış, yatağı köz, yorğanı kül olan ağsaçlı bir qadındır (13, s. 517). Qədim türklərdə odun qarşısında bıçaqla ət doğramaq, oda bıçaq göstərmək günah sayılırdı. Bıçaqla, dəmirlə ocağı qarışdırmaqla odun yaralanacağına inanılırdı. Ocağı su ilə söndürmə būs-bütün yasaq sayılırdı (13, s. 519-520).

Naxçıvanda yayılan inanclarda bu ənənələrin mühafizəsi diqqəti çəkir. Burda inanılır ki, odun üstünə su tökəndə od əyəsinin acığına gələr, sənə sədəmə toxundurur (2, s. 20). Deməli, ocağı su ilə söndürməyin yasaq edilməsi od əyəsi ilə şərtlənir. İnanclar cərgəsinə bu müstəvidən yanaşılarsa, odun qarşısına bıçaqla çıxmağın, ocağı dəmirlə qarışdırmağın günah sayılmasının da səbəbini od əyəsi ilə əlaqələndirmək lazım gəlir.

Naxçıvanda deyirlər ki, ocağa tüpürmək, üstünə su tökmək, ya da ayaqlayıb söndürmək olmaz. Yoxsa ocaq sahibinin acığına gələr, adama zəfər toxundurur (2, s. 16). Göründüyü kimi, eyni və oxşar inanclar od əyəsi, ocaq sahibi kimi təqdim olunan obrazla sıx əlaqələndirilir. Əyə, sahiblə bağlı düşüncə çox yayğındır. Burda deyilir ki, kimin həyatında qoyun varsa, hər gecə onun üstünə yeddi dəfə nur gələr. Qoyunun yiyəsi pak adam olmazsa, nur evin dövrəsini fırlanıb qayıdır (2, s. 17). Gəlmək, fırlanmaq, qayıtmaq canlıya məxsusdur. Deməli, gələn nur düşüncədə canlı olaraq (sahib kimi) qəbul edilir. Onun pak olmayanların yanından geri qayıtması da obrazın funksiyasını

işarələndirir. Mətnlərin birində deyilir ki, keçi olan yerə hal anası getməz. Hətta keçi qızılı olan yerdə də görünməz (3, s. 33). Hər iki inancın yaratdığı qənaətdə ortaq nöqtələr vardır. Deməli, qoyun-keçi olan yerə xeyirxah ruhlar gəlir. Onlar üçün paklıq, təmizlik vacib şərtidir. Bunun üçün qoyun-keçi olan yerə bəd ruhlar gəlməz.

Naxçıvanda inanılır ki, həftənin birinci günü ağac kəsmək günahdır. Həmin gün ağacların ruhu ziyarətə gedir. Həmin gün kim ağac kəssə, ağacın ziyarətdən qayıdan ruhu ona sədəmə vurur (3, s. 34). Mətnə inancın mərhələli şəkildə reallaşır, bu mərhələlər ciddi semantik əlaqələrlə bağlanıblar:

1. Birinci gün ağac kəsmək qorxuludur;
2. Birinci gün ağacların ruhu ziyarətə gedir;
3. Ziyarətə gedən ruh həm də geri qayıdır (deməli, canlıdır);
4. Ziyarətə gedən ruh kəsilən ağacı da, ağackəsəni də görür (deməli, canlıdır);
5. Ağacın ruhu gördüyünü yaddan çıxarmır, nə vaxtsa ağac kəsənə ziyan vurur;

Deyirlər ki, evdə adam olsa da, olmasa da içəri girəndə salam verərlər. Deyərlər, evdə kimsələr var. Onlar evə xeyir-bərəkət gətirir, qaranquş-filan donunda adamın yuxusuna girir (2, s. 16). Göründüyü kimi, mətnə ev əyəsi kimsələr adı ilə işarələnib. Tədqiqat göstərir ki, mifoloji obrazların gözə başqa donda görülməsi də ənənədən gəlir. Məsələn, məleykələrin də bəzən ilan donunda gözə görülməsinə inanılır. Görənlər də onu tanımır, ilan bilir, vurub öldürür. O biri tayı da buna görə evdəkilərə zərər verir (3, s. 33). Göründüyü kimi, əyələr (sahiblər) xeyirxahdırlar. Onlar xoşbəxtlik, ruzi-bərəkət gətirirlər. Onların əsas funksiyaları budur. Müəyyən vəziyyətlərdə zərər vurub, sədəmə toxundururlar. Naxçıvanda inanılır ki, əyələrin içində ən üstünü su əyəsidir. Deyilir ki, su əyəsi suyun başında olur. Sudan addıyanda gərək suyun başına baxasan, yoxsa zərər çəkərsən. Göründüyü kimi, əyələrlə əlaqəli inanclarda zərər çəkmək müəyyən vəziyyətlərdən irəli gəlir. Başqa bir mətnə isə semantik dairə bir az da genişlənir: “Su əyəsi suda yaşayır. Suyun qırağında da bizdən yeylər yaşayır. Gəlib su əyəsinə salam verirsən, əyilirsən su içməyə. Bizdən yeylərin acığı tutur ki, bu niyə su əyəsinə salam verdi, bizə vermədi. Ona görə də sən əyiləndə arxadan vurur. Xəsdəli tapırsan” (3, s. 25). Eyni düşüncə strukturunda su əyəsi bizdən yeyləri də həmin müstəviyə çıxarır. Yaxşı-yaman qoşalığı bu obrazlarla gerçəkləşir. Yeylər su əyəsi ilə mübarizəni çox dərin qatlarda aparırlar. Qarşıdurma birbaşa deyil, müəyyən vasitələrlə reallaşır. Zərər vermək, incitmək yeylərin funksiyasında əsas şərtlərdəndir. Mətnin məntiqinə görə, burda edilən yamanlıq (arxadan vurmaq) su əyəsinə verilən salama görədir. Guya su əyəsinə salam verilməsə idi, ya hər ikisinə salam verilsə idi, zərər vurulmayacaqdı. Su əyəsinə salam vermək yeylərə hörmətsizlikdir və s. Halbuki ənənədə yeylərə salam verilmir. Nə olursa-olsun, yeylər bu pisliyi edəcəkdilər.

Ənənədə yaxşı-yaman qütblərinin bu cür təqdim olunması səciyyəvidir. Məsələn, Naxçıvandan toplanmış su ilə bağlı inanclarda çay qarısı, çay anası obrazları vardır. Çay qarısı pislik edir, hər kəsi yoldan çıxarır. Çay anası isə xeyirxahdır, hər kəsə yaxşılıq edir. Həmin inanclarda yaxşı-yaman qütbləri bu obrazlarla işarələndirilir. Kazan, Qərbi Sibir türklərinə, karaçaylara görə, su anasına hörmətsizlik edilsə, quraqlıq olaq, xəstəlik gələr (7, s. 30). Göründüyü kimi, bu, yamanlıq kimi yox, hörmətsizliyin nəticəsi kimi düşünülür. Naxçıvanda deyilir ki, suya salam verməsən, sənə qarğış edər, suyu hədə yerə qaynatmaq günahdır, su adamı nalə edər (2, s. 27-28). Digər inanclarla müqayisələr apararaq bu mətnlərdə su əyəsi, su anası obrazlarını asanlıqla bərpa etmək olar. B.Ögel çayların, suların qədimdə canlı varlıq olaraq düşünüldüyünü qeyd edir (13, s. 379). Suyun hədə yerə qaynadıldığı günah hesab olunması, bu zaman suyun nalə edəcəyinə inanılması, onun canlı varlıq olaraq düşünülməsinin izlərinin yaşadılmasıdır. Su içəni vurmazlar, su içəni ilan da vurmaz, pis yuxunu suya danışarlar, qaynar suyu yerə atmazlar, qorxan adama su verərlər kimi inanclarda suya münasibətin bir çox istiqamətləri sistem təşkil edir. Dunkanlarda su qablarının ağzı örtülür, inanca görə, şeytan açıq qablara girə bilər (9, s. 127). Eləcə də Naxçıvanda deyilir ki, suyun başına gedəndə salam vermək lazımdı. Suda Qarı nənə adlı bir şəxs yaşayır. Əgər ona salam verməsən, acığı tutar, sənə zəfər toxundurur (2, s. 16). Bu mətnin əsasında demək olar ki, su əyəsi burda Qarı nənə obrazında düşünülür. Bu obrazlar sırasında su adamı da vardır. “Arazda su adamı var. Səhər tezdən təh suya gedən görər. Aşağısı balıxdı, yuxarısı adam.

Hətta daşlarda oturmağın da görüblər” (3, s. 27). Onun aşağısının balıq, yuxarısının adam kimi təsəvvür edilməsi mifoloji şüurun məhsuludur. Bir məqama da toxunmaq yerinə düşər. Tanrıçılığın islamla əvəz olunmasından bəhs edərkən M.Cəfərli yazır: “İslam sakral obrazları tanrıçılıqda mövcud olan obrazların yerini tutmuşdur” (8, s. 117). İnanclarda da belə bir transformasiya gerçəkləşmişdir. Məsələn, Naxçıvanda Arazın sakit axmasına bu kontekstdən yanaşılmışdır: “Fatmey-Zəhra xanım Araz qırağında namaz qılırmış. Deyillər ki, Arazın səsi onu narahat edir. Xanım üzünü Araza tutub səsin batsın, - deyir. O vaxtdandı ki, Araz sakit axır” (2, s. 29). Göründüyü kimi, Tanrı-Allah, ibadət-namaz, müqəddəs ana-Fatmey Zəhra xanım, bəddua-qarğış səviyyələrində transformasiya baş vermişdir.

İnanclarda pis ruhlar müxtəlif adlarla işarələndirilir. Türk xalqlarında inanılır ki, pis yer ruhları, əsasən, ağac köklərindən və budaqlardan yer üzünə çıxarlar (13, s. 21). B.Ögel qara gecəni yeraltı ruhlardan birinin adı olaraq göstərir (13, s. 265). C.Bəydili dönərgəliyi, yarımçıqlığı, axsaqlığı yeraltı dünya güclərinin demonik özəlliyi kimi vurğulayır (6, s. 207). Tədqiqatlarda “yeraltı səltənət hakimi, şeytan, cin, iblis” anlamlarında olan Ayna, “kinli, acıqlı ruh” anlamında olan Qaramat, Çor, Azar-Bezar (6, s. 228-232) kimi obrazlardan ətraflı bəhs olunmuşdur. Bir cəhət də diqqəti çəkir. Qeyd olunur ki, xakaslar ayna deyəndə acıqlı ruhları nəzərdə tutmuş, bu, eyni anlayış Tomsk tatarlarının dilində “yek”, “cek” sözləri ilə ifadə olunmuşdur (6, s. 228). Məlumdur ki, türkcədə ən çox yayılan və şeytan anlamına gələn söz “yek”dir (12, s. 430). B.Ögel “Yek” (Yel) sözünün qədim türkcədə əsas qarşılıqlarını bu şəkildə göstərir: 1. Külək, 2. Hava, 3. Göy gurultusu, ildırım, 4. Pis ruhlar və cinlər (12, s. 308). Bu yönümdən bədəndəki ağrı və sızıltıya yel deyilməklə bunlar pis ruhlarla əlaqələndirilmişdir (12, s. 309). Ənənədə pis ruhlar həm yeraltı, həm də yerüstü ilə əlaqələndirilir. Dunkanlara görə, cinlər pis yerləri, pis əşyaları sevirlər. Ona görə də axşamlar qabları bulaşığı, evi natəmiz saxlamazlar (2, s. 133). Şirvanda inanırlar ki, şər qarışan vaxtı astanada oturmazlar, cinlər, əcinnələr adama toxuna bilər (5, s. 37). Qarabağda deyilir ki, şər vaxtı qoz ağacının altına getməzlər, yeylər adamı vura bilər (4, s. 38). Düşüncədə qaranlıq, axşam, şər vaxtı pis ruhların aktivləşməsi üçün münbit zaman kimi qəbul edilir. Naxçıvanda deyilir ki, cinlər gecələr toy-bayram edirlər (2, s. 20). Eləcə də “kim gecə zoğal ağacının altından keçsə onu cin, şeytan vurur” (2, s. 11). O da səciyyəvidir ki, əyələrlə bağlı mətnlərdə qaranlıq, axşam, şər vaxtı kimi zaman ölçülərinə rast gəlmirik. Əyələr hər kəsdən salam verməyi, hörmət göstərməyi umurlar. Pis ruhlar isə müxtəlif şərtlər daxilində funksiyalarını həyata keçirirlər. Bu şərtlər onların funksiyasının aktivləşməsi və ya bunun əksi ilə əlaqəlidir. Məsələn, cin sözü yerinə üç hərfli adı işlədirlər. Yoxsa orda cinlər peyda olur. Evə girəndə gərək bismillah deyəsən ki, cinlər çıxıb getsinlər (3, s. 35). Göründüyü kimi, söhbət cinlərin peyda olmaması, ya da çıxıb getmələri ilə əlaqəlidir. Bu kontekstdə salam və bismillah əyələrə və yeylərə münasibəti işarələndirir, davranışın modelini müəyyənləşdirir. Digər şərtə nəzər salaq: “Cinnər ən çoxu çirhli yerlərdə olullar, ona görə də evi həmişə təmiz saxlamaq lazımdır” (3, s. 35). Bu şərtə münasibət açıq-aydın ifadə olunub. Yəni cinlərin evə toplanmağını istəmirsənsə, evi təmiz saxla. Yaxud: “Deyəllər, zoğal ağacının altında yatma. Zoğal ağacı şeytan yığıncığıdır. Altında yatsan hər cürə iş baş verər” (3, s. 28). Deməli, düşüncədə cinlərin yaşadıkları və gəldikləri yerlər var. Buna görə də onların gəlməyinin qarşısını almaq lazım olduğu kimi, onlardan qorunmaq da lazımdır. Bunun üçün zoğal ağacının altında yatmamalısan. Bulaşılıq qabın suyunun, bir də isti suyun yerə atılması da bu sıradandır. “Deyəllər, yeylərə zərər toxunsa, insanı vura bilər” (3, s. 40). Tədqiqat göstərir ki, inanclarda pis ruhlarla münasibətlər təkcə bunlarla məhdudlaşıb qalmır. Pis ruhların qarşısına şərt qoyulması, bununla onların qorxudulması fərqli haldır. Naxçıvanda inanırlar ki, evdə nəşə bir şey itəndə onun tapılması üçün piyaləni üzəaşağı çevirmək və demək lazımdır ki, axtardığımı tapmayınca, şeytan, balalarını buraxmayacağam (3, s. 40). Mətnin məntiqindən məlum olur ki, itən bir şeyin tapılması şeytanla əlaqəli düşünülür. Qabı üzəaşağı çevirməklə şeytanın qarşısında şərt qoyulması düşüncənin digər tərəfini aşkara çıxarır, yəni şeytanın balaları hər yerdə gəzib-dolaşır. Əsas isə budur ki, qabı ağzı üstə çevirib o sözləri demək şeytana təsiretmə təşəbbüsüdür. Şeytanın evin bərəkətini aparması, toy eləyəndə cinlərin gəlib evlərdən qazan, düyü, yağ oğurlamaları inanclarda özünəməxsus sistem formalaşdırıb. Naxçıvandan toplanmış bir mətnə oxuyuruq: “Cinnərə bizdən yeylər deyərix. Bizdən yeylər hər yerdə var, ancax insannara görsənməz. Təhcə mal-davar onnarı görər. Ona görə

qoyun-keçi olan yerdə bizdən yeylər olmaz, yoxsa ayax altında qalır qırılallar” (1, s. 37). Cinlərin insana yox, mal-davara görsənməsinin bir çox mətnlərdə ifadəsi ənənədə bu məsələnin ciddi şəkildə mühafizə olunmasını diqqətə çəkir. M.Cəfərli yazır: “... “əyə” və “bizdən yey” kateqoriyalarına aid olan ruhlar əslində animistik təsəvvürlər əsasında qurulmaqla Yaxşı və Yaman anlayışlarının maddiləşməsinə təcəssüm etdirir. Yəni ibtidai düşüncədə heç nə bu düşüncənin obrazlaşdırma sistemindən qıraqda qala bilmədiyi kimi, bu etik qoşalılar da obrazlaşmışdır” (8, s. 132-133).

Göründüyü kimi, inanclarda obrazların funksiyasının işarələndirilməsi ənənə ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası, Naxçıvan folkloru. I c., Naxçıvan, Əcəmi, 2010, 510 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası, Naxçıvan folkloru. II c., Naxçıvan, Əcəmi, 2011, 496 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası, Naxçıvan folkloru. III c., Naxçıvan, Əcəmi, 2012, 560 s.
4. Azərbaycan folkloru antologiyası, Qarabağ folkloru. V c., Bakı, Səda, 2000, 414 s.
5. Azərbaycan folkloru antologiyası, Şirvan folkloru. XI c., Bakı, Səda, 2005, 443 s.
6. Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji obrazlar sistemi, struktur və funksiya. Bakı, Mütərcim, 2007, 272 s.
7. Babayev R. Naxçıvan folkloru, bəşərlik, türklük, regionallıq, Bakı, Elm, 2008, 144 s.
8. Cəfərli M. Dastan və mif. Bakı, Elm, 2001, 188 s.
9. Kalafat Y. Altaylardan Anadoluya inanc köçü, Ankara, Berikan Yayınevi, 2012, 244 s.
10. Kalafat Y. Balkanlardan Uluğ Türkiyəyə Türk halk inancları, Ankara, Berikan Yayınevi, 2006, 454 s.
11. Мифы народов мира, В 2-х т. Т.2.М.: Советская Энциклопедия, 1988, 719 с.
12. Ögel B. Türk mitolojisi. I c., Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002, 644 s.
13. Ögel B. Türk mitolojisi. II c., Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003, 610 s.
14. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı, Bakı: Gənclik, 1987, 280 s.

ABSTRACT

Sedaqet Nematova

MYTHOLOGICAL OBJAZS IN THE HUMAN SYSTEM (ON BASE OF NAKHCHIVAN MAERIALS)

Mythological images in faith system are dealt with in the paper. The place and function of images in threefold system are defined, and the marking level on base of comparisons is appeared. Occupying a wide place the mythological images in faiths remarked from Nakhchivan are drawn into attention.

РЕЗЮМЕ

Седагат Нематова

МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ОБЪЕКТЫ В ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ

В статье исследуются мифологические образы, отраженные в убеждениях. В результате исследований определяется место и функция образа в трехчленной мифологической системе и на основе сравнительных анализов выводятся уровни обобщения функций. Результаты исследований показывают, что мифологические образы занимают особое место в убеждениях.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

NADİR İSMAYILOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-3.512

ƏHMƏD CAVAD VƏ FOLKLOR

Açar sözlər: *Azərbaycan ədəbiyyatı, poeziya, Əhməd Cavad*

Key words: *Azerbaijan literature, poetry, Ahmad Javad*

Ключевые слова: *Азербайджанская литература, поэзия, Ахмед Джавад*

İyirminci əsr Azərbaycan poeziyasının tanınmış simalarından olan milli ruhlu şair Əhməd Cavad (1892-1937) ədəbiyyatımızın ideya-bədii yüksəlişində mühüm rol oynamışdır. İstedadlı sənətkarın poeziya, nəsr, dramaturgiya, bədii tərcümə, publisistika sahəsindəki çoxşaxəli fəaliyyətinin bəhrəsi olan əsərlər ədəbiyyatımızın ən qiymətli nümunələri sırasına daxildir.

Görkəmli ədibin yaradıcılığında folklor ənənələri də özünəməxsus yer tutur. Şair bir çox əsərlərində folklor janrlarına müraciət etdiyi kimi, zəngin şifahi söz sənətimizin mövzu və süjetlərindən də yaradıcılıqla bəhrələnmişdir. Akademik Bəkir Nəbiyev şair Əhməd Cavadın poeziyasının folklorla əlaqəsindən söz açarkən yazırdı: “Şairin yaradıcılığı ... şifahi xalq ədəbiyyatından, onun zəngin obrazlar aləmindən, deyim tərzindən sənətkar kimi faydalanmağın bariz nümunəsidir... Şairin yaradıcılığının hələ ilk mərhələsində özünü göstərən dilin sadəliyi, axıcılığı, ahəngdarlığı bilavasitə folklorlardan süzülüb gələn vacib keyfiyyətlər idi” (3, s.99-100). Bu məqalədə Ə.Cavad poeziyasında folklor motivlərindən, xalq etnoqrafiyasından istifadə məsələlərinə nəzər salacağıq.

Əhməd Cavadın 1917-ci ildə yazdığı “Beşik” şeiri (1, s. 72) bu baxımdan diqqəti çəkən maraqlı nümunələrdəndir. Görkəmli ədibin bütün əsərləri, o cümlədən uşaqlar üçün qələmə aldığı belə şeirlər ideya-bədii mükəmməlliyi ilə səciyyələnir. Ədəbiyyatşünaslıqda vurğulandığı kimi: “Ə.Cavadın kiçik yaşlı uşaqlar üçün yazdığı... şeirləri sadə, oynaq, xalq ruhuna yaxın əsərlərdir, uşaq ədəbiyyatının gözəl nümunələridir. Ana laylasını xatırladan “Beşik” şeirində ahəngdarlıq diqqəti cəlb edir” (2, s. 40). Bu şeir təbii duyğuların folklor ənənələrinə uyğun təcəssümü ilə səciyyələnir. Şair dünyaya körpə gələndə beşiyin sevinməsindən danışır, fikrini bədii boyalarla canlandırır. Məsələn, yazır ki, dünyaya gəlişiyə insanları sevindirən körpə nədən ağlayır? Belə deyimlər şeirin bədii təsir gücünü artırmışdır:

Neçin sevinməsin, niyə,
Sevinir, sallanır beşik.
Bizi gülüb güldürməyə
Gələn körpə ağlar niyə?
Bir at istər mindirməyə,
At olur, çullanır beşik...

Nənə laylasıyla yırğalanıb yatan körpənin halı da təbii şəkildə canlandırılmışdır:

Beşik baxmaz heç bir kəsə,
Qulaq verir gələn səsə,
Nənə bir nəğmə söyləsə,
Yel olur, yellənir beşik.

İstedadlı şairin bir sıra şeirləri etnoqrafik çalarları ilə diqqəti cəlb edir. Belə nümunələr uşaqları təbiət hadisələri, ilin fəsilləri, həmçinin xalqımızın adət-ənənələri, etnoqrafiyası, qədim dünyagörüşü ilə tanış etmək baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan Ə. Cavadın 1920-21-ci illərdə qələmə aldığı “Novruz şeirləri” silsiləsinə daxil olan “Çillə şərqi”, “Yaza xitab”, “Böyük çillə”, “Kiçik çillə”, “Xıdır Nəbi”, “Yel baba”, “Qarının borcu”, “Boz ay” şeirləri xüsusilə təqdirəlayiqdir. Həmin şeirlərdə müvafiq folklor nümunələrindən istifadə məharətlə düşünülmüşdür.

Məsələn, bu silsilədəki “Yaza xitab” şeirində (1, s. 200) şair Kosa, Keçi, Qarı nənə və s. obrazlar, onların Novruzla bağlı mifoloji təsəvvürlərlə əlaqəsi barədə folklordakı müvafiq süjet, və yozumlara müraciət etmiş, hətta bir sıra misraları da mətnə qatmışdır:

A Kosa, Kosa, gəlsənə,
Torbanı doldursana!
Kosa döyür gözünü,
İtiribdir özünü.
Ocaq üstə sac qalıb,
Bütün qışı ac qalıb.
Torbasını uzadır;
Hamı bilir, qaydadır,
Kosaya pay verirlər...

Şair şeirin sonrakı misralarında Keçi ilə Kosanın gülüşməsinə təsvir edir. Qarı nənənin dilindən verilən sözlər də bu məqamda maraqlı doğurur:

Keçiyə əl edərək,
Qarı nənə gələrək
Deyir: - Qışı ötürdük,
Gedib Yazı gətirdik!
Yaza çıxdı oğlağım,
Qış, gözünə barmağım.
Belə sonluq yazın qış üzərində qələbəsinə işarədir.

Əhməd Cavadın “Böyük çillə” şeirində (1, s. 201) isə “ömrü qırx gün olan”, “payızın davamı, uzun qış əyyamı” sayılan böyük çillənin səciyyəvi xüsusiyyətləri maraqlı bədii təsvir və ifadə vasitələrinin köməyi ilə balaca oxuculara çatdırılır. Xüsusən şair böyük çillədə qar üstündə ötüşən qarğalarla bağlı maraqlı təsvirlər işlətməmişdir. Ağ qarın üstündəki qara qarğaların ağ yanaqdakı qara xalı xatırlatması, qara qarğanın ağ libasdakı qara düyməyə bənzədilməsi və s. bu qəbildəndir:

Ağ qar üstə qarğalar
Qara xaldı, - deyirəm.
Ağ libasda düymə tək
Parıldayır qarğalar!
Qar kəsəndə “qarr”, - deyər
Qarıldaşır qarğalar.

“Kiçik çillə” şeirində (1, s. 201-202) isə qışın bu dönəminin daha sərt olması önə çəkilmişdir. “Böyük tufan başlayır böyük qardaş gedən tək”, - deyən şair kiçik çillənin ömrünün böyük çillə ilə müqayisədə iki dəfə az olmasına da poetik yozum verir, bunu kiçik çillənin dəliqanlılığı ilə əlaqələndirir. Folklor motivlərinə istinadən yazılmış “Xıdır Nəbi” şeirində isə (1, s. 202) kiçik çilləni bölən Xıdır Nəbi bayramı barədə məlumat verilmişdir. Şair yazır ki, Xıdır Nəbi kiçik çillənin amansızlığına son qoymağa çalışır:

Xıdır Nəbi bölərək
Az ömürlü çilləni,
Çırpır onun üzünə
Tərsinə bir silləni.
Deyir:- on gün bəsindir,
Qırıb-çatdın aləmi.
Sən qonaqsan, dünyanı
Dağıdılar beləmi?

Əhməd Cavadın folklor motivləri əsasında qələmə aldığı “Yel Baba” şeiri isə (1, s.203-204) müraciət formasında yazılmışdır. Bu şeir də uşaqların yaş və anlam səviyyəsinə uyğun tərzdə qələmə alınmışdır. Belə ki, müəllif Yel Babaya xitabən uşaqların bahar barədəki arzularını poetik şəkildə ifadə etmişdir. Uşaqlar istəyirlər ki, Yel Baba dumanları dağıtsın, soyuğu qovub aparsın,

göyün üzünü aydınlatsın, bu yerlərə bahar gətirsin. Şeirdəki duyum və deyim tərzii folklorlardan gələn məzmunu məzmunu üzvi şəkildə tamamlayır:

Yel Baba, dağıt çəni,
Qov dumanı çöllərdən.
Apar qarı, şaxtanı,
Bu soyuğu ellərdən...
Çöl çağırırsın, düz səsləsin
Körpələri qucağına.
Qoca nənəm kösöv qoysun
Həyətdəki ocağına...

Əhməd Cavadın etnoqrafik səciyyəli şeirlərindən biri də “Qarının borcu” adlanır (1, s. 204-205). Folklor motivləri əsasında yazılmış bu poetik əsərdə müəyyən süjet də vardır. Şair folklor ənənələrindən məharətlə faydalanmışdır. Əsərin əsasında aşağıdakı folklor süjeti dayanır: Qarı nənə qış çıxan kimi daha şaxta olmayacağını düşünərək körpə oğlaqları dərhal çölə ötürür, lakin qəfildən hava soyuyur, çovğun olur, oğlaqlar buna tab etməyərək ölür. Qarı bunu qışın namərdliyi kimi qiymətləndirərək pərişan olur. Keçi isə ona təsəlli verərək deyir:

Qış üç oğlaq apardısı,
Mən beş oğlaq verəcəyəm.
Yaz yolunda şəhid olmuş
Üç çəpişin beş bacısı
Oynayaraq çıxdı çölə.

Folkloradakı yozuma uyğun olaraq bundan sonra Qarı nənənin də üzü gülür, o, qüssədən uzaqlaşır. Şeirdəki belə sonluq həm də baharın qış üzərində qələbəsi kimi mənalanır:

Qarı nənə gülə-gülə
Dedi: - Get, get, ey qarlı qış,
Atdım sənə dalınca daş.
Üç oğlağım, bil, beş olar.
Bir az keçər, on beş olar.
Sən nə etdin, söylə, mənə?
Ancaq pislik qaldı sənə.
Yaza çıxar oğlaqlarım,
Qış, gözünə barmaqlarım.

İstedadlı sənətkarın “Boz ay” şeiri də (1, s. 205-206) təbiət mövzusunda olmaqla etnoqrafik səpkidədir. Bu əsərdə qışdan yazaya keçid kimi xalq təqvimində boz ay adlandırılan mərhələnin səciyyəvi əlamətləri poetik biçimdə canlandırılmışdır. Şairin işlətdiyi bədii təsvir və ifadə vasitələri, yaratdığı peyzajlar və lövhələr ilk baxışdan diqqəti çəkir. Bu şeiri oxuyan balaca oxucular boz ay barədə müvafiq təsəvvür əldə edə bilirlər:

Gah bozarır, gah qızarır,
Gah qızarır, gah bozarır.
Günəş çıxır, tez də batır
Yazla qışın arasında...
Boz ay qışı sıxışdırır,
Yaza yeni yollar açır.
Qışdan sonra gələn yazaya
Çöllər geniş qollar açır...

Ə. Cavadın “Dörd çərşənbə” adlı şeirlər silsiləsi (1, s. 207-209) uşaqları Novruz ərəfəsindəki son dörd çərşənbənin əsas xüsusiyyətləri, xalq təfəkküründəki yozumu barədə poetik tərzdə məlumatlandırmaq məqsədi daşıyır. Bu şeirlərdə dolğun təbiət təsvirləri ilə folklor motivləri, etnoqrafik çalarlar vəhdətdə təqdim olunmuşdur. Dörd şeirdən ibarət olan həmin silsilədə hər şeir bir çərşənbəyə həsr olunmuş, müəllif hava, su, torpaq və od çərşənbələrinin mahiyyətini açıqlamışdır. Bu nümunələrdə “Həyatın dörd ünsürü-torpaq, hava, od və su başlanğıcı “Dörd çərşənbə” adı ilə tərənnüm və təsvir edilir” (4, s.12). Seçilmiş ölçü və bölgülər, işlədilən deyim tərzii, diqqət yetirilən

məqamlar nümunələrin ahəngdarlığını, balaca oxucular tərəfindən asanlıqla qavranılmasını təmin etmişdir. Məsələn, şair su çərşənbəsini belə əlvən boyalarla təsvir edir:

Bulaqların gözü açıq,
Ormanların üzü açıq.
Durnalardır uçub gələn
Qaqqıl-daşa-qaqqıl-daşa!
Çaylar axır dəryalara
Şaqqıl-daşa-şaqıl-daşa!..
Dərədə sel qıjıldaır,
Şən arılar vızıldayır.
Hər yandan xoş avaz gəlir,
Sular deyir: - Yaz.., Yaz gəlir!

Yuxarıdakı misralarda işlənmiş alliterasiya və assonanslar ahəngdarlığı, şeirin bədii təsir gücünü daha da artırmağa yönəlmişdir.

Şair torpaq çərşənbəsini isə xalq inamına uyğun olaraq torpağın oyanması kimi mənalandırmış, əkin-biçin vaxtının gəldiyini vurğulamışdır:

Torpağa bax, torpağa,
Sanki qalxır ayağa.
Buxarlanır nəfəsi,
Oyanıbdır həvəsi.
Qızıl öküz tərənir,
Torpaq sanki dillənir:
-...Qoy bağ olsun, əkin olsun,
Mənim ana qucağım!
Səpin olsun, biçin olsun
Mənim hər bir bucağım!

“Mən oddan yaranmışam, oddur südüm, nəfəsim”, -deyən Od çərşənbəsi də xalq təfəkküründə yaşayan yozumlar əsasında poetikləşdirilmişdir.

Bütövlükdə Əhməd Cavadın haqqında danışılan şeirləri onun folklor ənənələrindən məharətlə istifadə etdiyini göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavad Ə. Seçilmiş əsərləri, iki cildə, birinci cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1992, 328 s.
2. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, iki cildə, 1-ci cild. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 504 s.
3. Nəbiyev B. Əhməd Cavad. Bakı, Ozan, 2004, 128 s.
4. Saləddin Ə. Əhməd Cavad. Bakı, Gənclik, 1992, 328 s.

ABSTRACT

Nadir İsmailov

AHMAD JAVAD AND FOLKLORE

Ahmad Javad (1892-1937) is one of the most prominent representatives of the Azerbaijani literature of XX century. His poetry is rich with deep humanistic senses and qualities.

The article has been dedicated to the lyrics of Ahmad Javad. In this paper attention is directed to the various phase's of literary activities Ahmad Javad. These stages are investigated on the basis of those examples, facing a poet and made appropriate conclusions.

There have been analysed characteristic works, their ideational-literary features have been clarified. There are have been telis opinions about his poetic style and on the examples of verse are exposed main features of his poetry.

РЕЗЮМЕ

Надир Исмаилов

АХМЕД ДЖАВАД И ФОЛЬКЛОР

Ахмед Джавад (1892-1937) является одним из выдающихся представителей азербайджанской литературы двадцатого века. Его поэзия пронизана гуманизмом, глубокими чувствами.

Статья посвящена лирике известного поэта Ахмеда Джавада. В статье рассматриваются разные этапы творчества Ахмеда Джавада. Здесь на основе примеров исследуются темы, к которым обращался поэт на этих этапах, и сделаны некоторые вводы.

В статье анализируются характерные произведения, связанные с темой, выявляются их идейно-художественные особенности. Здесь высказываются мнения о поэтическом стиле поэта, а также выявляются главные особенности его поэзии на стихотворных примерах.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

NƏZAKƏT YUSİFOVA
SEVDA KƏRİMOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-3.512

NİZAMİ GƏNƏCƏVİNİN ESTETİK TƏRBIYƏ HAQQINDA FİKİRLƏRİ

Açar sözlər: *estetik, tərbiyə, gözəllik, ideal, fikir, təfəkkür*

Key words: *aesthetic, nurture, beauty, ideal, mind, thinking*

Ключевые слова: *эстетический, воспитание, красота, идеальный, мысль, мышление*

Dahi şairin yaradıcılığında estetik tərbiyə ilə bağlı fikir və ideyalar az deyil. Estetik fikrin gözəllik və qəhrəmanlıq prinsiplərini yaradıcılığında dahiyənə surətdə tətbiq edən Nizami ideal gözəllik, ideal qəhrəmanlıq, ideal məhəbbətin bir sıra əbədi obrazlarını yaratdı. Şairin istər lirikası, istərsə də “Xəmsə”si bütövlükdə ideal insanın daxili və xarici, mənəvi və fiziki, ictimai gözəlliyi və əzəməti haqqında əbədi bir himndir. Nizaminin estetik görüşlərinin əsl mahiyyəti insanın zahiri də, qəlbi də, hərəkətlərinin də gözəl olmasıdır. O, gözəllik anlayışına da hərtərəfli yanaşmış, ideal gözəlliyə malik obrazlar yaratmağa nail olmuşdur. Onun yaratdığı obrazlar təkcə zahirən gözəl deyil, onların ağılı, əxlaqı, davranışı, abır-həyası, ədası, bir sözlə bütöv mənəviyyəti gözəldir. Dahi şair-pedaqoqun estetik baxışları sistemində kamil insan gözəlliyin mərkəzi yer tutur. Şairin bütün əsərlərində neçə-neçə gözəl insan obrazına rast gəlirik. Şairin yaratdığı gözəl insan obrazlarının hər biri özünün zahiri-təbii gözəlliyi ilə daxili-mənəvi zənginliyinin sıx vəhdət təşkil etməsi ilə səciyyələnir.

Apardığımız tədqiqat bir daha göstərmişdir ki, dahi Nizami özünün “kamil insan” konsepsiyasına sadıq qalaraq, gözəllik anlayışına da hərtərəfli yanaşmış, ideal gözəlliyə malik obrazlar yaratmağa nail olmuşdur. N.Gəncəvinin estetik təfəkkürünün məhsulu olan Məcnun, Leyli, Bəhram, Şirin, Xosrov, Fərhad, Nüşabə, İsgəndər və “Yeddi gözəl” təkcə zahirən gözəl deyil, onların ağılı, əxlaqı, davranışı, abır-həyası, ədası, bir sözlə bütöv mənəviyyəti gözəldir. Onun yaratdığı ideal gözəlliyə malik əbədiyaşar obrazlar ulu şairin yüksək estetik zövqündən, zəngin estetik təfəkkürünün ali inkişaf səviyyəsindən xəbər verir. Dahi şair-pedaqoqun estetik baxışları sistemində kamil insan gözəlliyin mərkəzi yer tutur. Şairin bütün əsərlərində neçə-neçə gözəl insan obrazına rast gəlirik. Həm də burada təkcə əsərin baş qəhrəmanları, şahlar, hökmdarlar, yüksək mənəb sahibləri deyil, eyni zamanda ən sadə xalq nümayəndələri gözəl insanlar kimi sevilə-sevilə tərənnüm olunur. Şairin yaratdığı gözəl insan obrazlarının hər biri özünün zahiri-təbii gözəlliyi ilə daxili-mənəvi zənginliyinin sıx vəhdət təşkil etməsi ilə səciyyələnir.

İlk öncə şairin “Sirlər xəzinəsi” poemasında estetik tərbiyə ilə bağlı fikirlərinə nəzər salaq. Burada könül hökmdarı olan “cananın” gözəlliyini ulu şair belə vəsf edir:

*Camalının günəşi qamaşdırar baxanı,
Gözlərinin incisi naxışlayır yaxanı.
İşvələri duzludu, dodaqları baldımı,
Hüsnündən gözəllərdə bir gözəllik qaldımı?
Yumru narınc deyərsən ətirli çənəsinə,
Gümüş buxaq turunctək sallanıb sinəsinə.
Qızılgül qönçəsidir, şirincə neyşəkərdi,
Qupqurucə nabatı güləbtək təzə tərdi.
Ud kimi tüstülənən xalı ciyər yandırır,
Gündüzün sədəfində müşk-ənbəri andırır...(3,s.78)*

Göründüyü kimi süni bər-bəzəyə, parıltıya qətiyən yol verməyən şair könül həmdəminin təbii gözəlliklərini-“zirehə bənzəyən” qara saçlarını, “incitək gözlərini”, “narınc kimi yumru çənəsinə”, “ciyər yandıran qara xallarını” tərənnüm edir. Həm də burada şairin vəsf etdiyi ideal

gözəlin təkcə zahiri görünüşü deyil, eyni zamanda “duzlu nazı”, işvəsi, “baltək şirin dodağı”, bir sözlə ədəbərkanı, davranışı diqqəti cəlb edir. Ulu Nizaminin insan gözəlliyinə hərtərəfli yanaşdığından parlaq nümunələrindən birini Şirin obrazında daha aydın görürük. Qadınların ən gözəl sifətlərini toplayaraq Yaxın şərq ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq hərtərəfli işlənmiş qadın obrazı yaratmışdır. O, yerışı-duruşu, nümunəvi davranışı ilə gözəldir. Bir sözlə dahi şairin zəngin bədii təfəkkürünün məhsulu olan Şirində hər şey gözəldir, hətta, mərdanə ölümü də:

*Alqış bu ölümə, əhsən Şirinə,
Öldürən Şirinə, ölən Şirinə.
Məhəbbət yolunda ölüm budur, bax,
Canana belədir canı tapşırmaq...*

İdeal gözəlliyə malik gözəl insan konsepsiyasına şair sonrakı əsərlərində də sadıq qalmış, Məcnun, Leyli, Nüşabə, İsgəndər kimi mükəmməl obrazlar yaratmışdır. Təbii gözəlliyi, abır-həyanı, dərin zəkani şairin hər şeydən üstün tutmasını Leylinin vəsfində bir daha aydın görürük:

*Hələ saf qalmışdı o gözəl dilbər,
Kamalı olmuşdu dillərdə əzbər.
Camalı Ay kimi, süd işıqlıydı,
Boyu sərvi kimi yaraşıqlıydı.
Ahu gözlərini süzsəydi bir an,
Yanıb məhv olardı bütün bir cahan. (4,s.103)*

Daha sonra şair Leylini “dünyanın həyalı bir dilbəri” adlandırır, onun “alın tərini” ən qiymətli incidən-mirvaridən daha üstün hesab edərək yazır:

*Dünyanın həyalı bir dilbəriydi,
Gənclik dastanının şah əsəriydi.
Onun mirvarisi alın təriydi,
Boyun həmaili-hörukləriydi (4,s.103).*

Dahi şairin estetik baxışları sistemində insan gözəlliyinin mühüm yer tutduğunu təsdiqləyən görkəmli nizamişünas R.Azadə yazır: “Nizami estetik bədii fikrində gözəllik kateqoriyası həm də sıx surətdə qəhrəmanlıq anlayışı ilə bağlıdır. Qəhrəmanlıq gözəlliyin əməli təzahür formasıdır. Fərhad, Bəhrəm və İsgəndər gözəllik və qəhrəmanlığın birer nümunəsidir (1,s.134).

Doğrudan da əgər şair, isməti, abır-həyanı, zərifliyi, naz-qəmzəni, şirin ədanı, bal gülüşlü qadın gözəlliyinin ayrılmaz atributları hesab edirsə, ona görə kişi gözəlliyinin əsas əlamətləri hünərpərvərlik, əməksevərlik, zirəklik, cəsurluq, qorxmazlıq, cəsarətlik, mərdlik və qəhrəmanlıqdır. İsgəndər məhz belə keyfiyyətlərinə və dərin ağılına görə şahlıq taxtına əyləşib, dünyanı fəth edir:

*Dostluqda atadan o daha mətin,
Düşmənin məhvində qılıncı kəskin.
İgidlər qorxardı: “Güclüdür”, deyə,
Onunla girməzdi bir tərəziyə.
Hər mərdə, igidə o üstün gəldi,
Bilici kəslərdən daha yüksəldi...
Ağılı, qüvvəti güldü baxtına,
Bunlarla oturdu şahlıq taxtına. (2,s.352)*

Yuxarıda qeyd olunan misallardan aydın olur ki, şairə görə qadın və kişi gözəlliyinin özünəməxsus cəhətləri ilə yanaşı, birgə əlaməti də var: insanın dərin zəkası, ağılı, kamalı! Şairin insanlarda ən çox dəyərləndirdiyi, gözəlliklə vəhdətdə verdiyi keyfiyyətlərdən biri də xeyirxahlıqdır: “Nizami xeyirxahlığı etik keyfiyyətlərdən biri, insanın ən gözəl cəhəti hesab edir. İnsan” dəniztək geniş qəlbə malik olmalı”, “bulaqtək hamıya fayda verməyə” çalışmalıdır... Şairə görə xeyirxahlıq və gözəllik vəhdətdədir. Gözəl həyat, ideal insani münasibətlər məhz xeyir və xeyirxahlıq yolu ilə əldə edilə bilər” (1,s.135).

Dahi şair-pedaqoqun estetik baxışlarında söz, şer sənətinin gözəlliyi xüsusi yer tutur. “Xəmsə”dəki poemaların demək olar ki, hamısında sözün tərifinə ayrıca yer verilmiş, söz

“dünyanın naxşı”, “cahanda cilvələnən ilk gözəl”, “düşüncənin munisi”, “insanın əzəl sirdaşı”, “qələmlə süslənən füsunkar sənəm”, “dünyanın sərvəti, inci qaş-daşı” hesab edilmişdir:

*Düşüncənin munisi, gözəl sirdaşı sözdür,
Unutma ki, insanın əzəl sirdaşı sözdür...
Söz dünyadan gözəldir, söz həyatdan gözəldir,
Qövsü-qüzehli göydən, kainatdan gözəldir...
Səncə köhnə qızılını, təzə sözmü yaxşıdır?
Söz sərraflı söylədi: “Söz dünyanın naxşıdır!”*

Sözü dünyada hər şeydən üstün hesab edən söz sərraflı eyni zamanda öyrədir ki, insanın mənəvi gözəlliyinin başlıca əlamətlərindən biri də onun gözəl sözü-söhbətidir, danışmaq adasıdır, sözü yerində işlətmək bacarığıdır. Söz nə qədər gözəl olsa da onun qədrini bilmədikdə o, insana zərər gətirir, dərd verir:

*Sözün də su kimi lətafəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar.
Bir inci saflığı varsa da suda,
Artıq içiləndə dərd verir su da.
İncitək sözlər seç, az danış, az din,
Qoy az sözlərinlə dünya bəzənsin (1,s.138).*

Dahi şair-böyük söz ustası əsərlərində dönə-dönə qeyd edir və anlatmağa çalışır ki, insan sözünü “yüz ölçüb, bir biçməlidir”, çünki ölçüsüz söz nə qədər gözəl olsa da “qulaq yırtar”:

*Göz özü nə qədər gözəl olsa da,
Onu gözəllikdən salar pis əda...*

Doğma vətəninin təbii zənginliklərini böyük məhəbbətlə tərənnüm edən Nizaminin bütün poemalarında təbiət gözəlliklərinin təsvirinə rast gəlirik. Bu baxımdan “İsgəndərnamə” poemasında Bərdə şəhərinin təbii gözəlliklərinin təsviri xüsusi diqqəti cəlb edir:

*Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir,
Yazı da, qışı da güldür, çiçəkdir.
İyulda dağlara lalələr səpər,
Qışını baharın nəsimi öpər.
O yaşıl meşəsi cənnətə bənzər,
Şən atəklərinə bağlanmış gövhər... (2,s.317)*

Dahi şair-filosofun yaratdığı əsrarəngiz təbiət mənzərələrinin tədqiqi və təhlili göstərir ki, o doğma yurdunun təbii zənginliklərinə dərinləndən bələd olmuş və onlardan ilham alaraq, təkrarolunmaz gözəllik lövhələri yaratmışdır. Bu lövhələrdə biz məhz Azərbaycan təbiəti üçün səciyyəvi olan qiymətli bitki və heyvan növlərinin adlarına rast gəlirik. Məsələn: bənövşə, nərgiz, lalə, yasəmən, nilufər, süsən, lilpar, qızılgül, çinar, şümşad, salxım söyüd, sərv; turac, qırqovul, kəklik, göyərçin, bildirçin, bülbül, qumru, maral, ceyran, cüyür...

Nümunə üçün “Leyli və Məcnun” poemasındakı “Baharın tərifi və Leylinin xurmaliq tamaşasına getməsi” adlı lövhəyə diqqət yetirək:

*Çəmənlər başına bürümüşdü şal,
Lalənin yarpağı olmuşdu xal-xal.
Hələ nəzər yetir bənövşələrə,
Zülfünü darayıb tökmüşdü yerə... (4,s.78).*

Həmin lövhədə Azərbaycanın zəngin florası ilə yanaşı, heyvanlar aləminə də yaxşı bələd olan şair təbiətin fauna incilərini də eyni gözəlliklə təsvir etmişdir:

*Turac ürəyindən kabab bişirir,
Qumru sinəsindən ona duz verir.
Çinar başındakı göyərçin səsi,
Deyirdi aləmə yar zümzüməsi.
Ağacda bülbül də qan-yaş tökərdi,
O da Məcnun kimi nalə çəkərdi.*

İnsan və təbiət gözəllikləri ilə yanaşı, yüksək estetik zövqə, sonsuz bədii təfəkkür gücünə malik olan mütəfəkkir şair-pedaqoq incəsənət əsərlərindəki gözəlliklərə də bütün əsərlərində geniş yer vermişdir. Musiqi, rəssamlıq, memarlıq və s. incəsənət növlərinə şairin estetik marağı özünü daha qabarıq biruzə verir. Musiqini, nəğməni insanın ən gözəl xisləti hesab edən şairə görə onlarsız insanın həyatı susuz səhraya bənzər. Odur ki, onun təsvir etdiyi bütün şəhanə məclislərin, gözəllər oylağının ən böyük bəzəyi musiqidir, rəqsdir, nəğmədir.

Beləliklə qeyd olunan çoxsaylı misallar aydın göstərir ki, dahi şairin yaradıcılığında estetik tərbiyə məsələləri özünəməxsus yerlərdən birini tutur. Onun estetik baxışları mənəvi-əxlaqi görüşləri ilə sıx vəhdət təşkil edir. Dahi şairin yaradıcılığında estetik tərbiyə ilə bağlı fikirlər az deyil və daim araşdırmasına ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azadə R. Nizami Gəncəvi (Həyatı və sənəti). Bakı, Elm, 1980
2. Əkrəm Cəfər. İzahlar // N.Gəncəvi. İsgəndərnamə. Bakı, Yazıçı, 1983
3. Hüseynov X. Nizaminin "Sirlər xəzinəsi" poeması. Bakı, Elm, 1983
4. İbrahimov M. Günəş kimi parlaq // Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Ön söz. Bakı, Yazıçı, 1982.

ABSTRACT

**N.Yusifova
S.Kerimova**

THE VIEWS OF NIZAMI GANJAVI ABOUT AESTHETIC EDUCATION

There is a lot of ideas about aesthetic education in the work of the great poet. Nizami embodies the beauty and heroic principles of the aesthetic idea in his creativity, creating a number of eternal images of ideal beauty, ideal heroism and ideal love. The poet's poetry, as well as the "Khamsa", is an eternal hymn about the inner and outer, moral and physical, public beauty and majesty of the ideal person. The true essence of Nizami's aesthetic views is that the man's appearance, soul, and action are also beautiful. He has also created a comprehensive approach to the beauty of beauty, creating images with ideal beauty. His creations are not only beautiful, but also their minds, their morals, their behavior, their abhorrence, in essence, a whole spirituality. In the system of aesthetic glances of the great poet-pedagogue, the perfect human beauty lies in the center.

РЕЗЮМЕ

**Н.Юсифова
С.Керимова**

МЫСЛИ ОБ ЭСТЕТИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

В произведении великого поэта в связи с эстетическим воспитанием немало мысли и идеи. Героические принципы и красоты эстетической мысли идеально применял в произведении Низами, создал идеальную красоту, идеальный героизм, долговечные образы идеальной любви. Хоть лирика, хоть «Хамса» поэта в целом долговечный гимн о внутренней и внешней, нравственной и физической, общественной красоте и величавости. Подлинная сущность эстетических взглядов Низами быть красивым по внешне и сердцу, поступки человека. Он всесторонне подходил к понятию красоты, добивался создать образы идеальной красоты. Его образы красиво не только по внешности, они красивы по уму, поведению, нравственности, этике, достоинству, манере, одним словом, моральному состоянию. В системах эстетических взглядов великого поэта – педагога центральное место занимает красота достойного человека.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

ƏZİZƏ ƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

aziza_aliyeva@yahoo.com

UOT: 82-3.512

CEYHUN HACIBƏYLİ VƏ FRANSADA MÜHACİRƏT HƏYATI

Açar sözlər: *Azərbaycan və Fransa ədəbi əlaqələri, Ceyhun Hacıbəyli, mühacirət ədəbiyyatı*

Keywords: *Azerbaijan and France literary ties, Jeyhun Hajibayli, the Literature of Emigration*

Ключевые слова: *литературные связи Азербайджана и Франции, Джейхун Гаджибейли, Литература эмиграции*

XX əsrin əvvəllərində Sovet Hakimiyyəti qurulandan sonra Azərbaycanda mühacirət həyatı başladı. Görkəmli yazıçılarımız, mütəfəkkirlərimiz yad ölkələrə üz tutdular. Onların əcnəbi dövlətlərdə həyatları mühacirət ədəbiyyatımızda dərin iz buraxmışdır. Bu insanların həyatı çox acınacaqlı olmuşdur; bəziləri uzun müddət ehtiyac içərisində yaşamış, bəziləri isə bolşeviklərin təqibinə məruz qalmışdır. Fransada mühacirət həyatını yaşamağa məcbur olan Azərbaycanı Avropada tanıdan dahi şəxsiyyətlərdən biri də Ceyhun Hacıbəylidir.

Fransa-Azərbaycan əlaqələrinin inkişafında Ceyhun Hacıbəylinin yaradıcılığı və fəaliyyəti özünəməxsus yer tutur. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tarixində, publisistikamızın inkişafında və təbliğində xüsusi xidmətləri olan ictimai xadim, dilçi, tarixçi, jurnalist, tərcüməçi Hacıbəyli Ceyhun Əbdülhüseyn oğlu 1891-ci il fevralın 3-də Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Ceyhun Hacıbəylinin Fransa fəaliyyətini xüsusi vurğulamaq lazımdır.

O, dahi bəstəkar, pedoqoq, publisist, yazıçı-dramaturq Üzeyir Hacıbəylinin kiçik qardaşdır. Şuşa və Bakı məktəblərində oxumuş, bakılı milyonçu-xeyriyyəçi, sahibkar Murtuza Muxtarovun təşəbbüsü ilə Peterburq və Sorbonna Universitetlərində siyasi biliklər fakültəsində təhsilini davam etdirmişdir. Ceyhun bəy burada jurnalistika fəaliyyəti ilə də məşğul olur. Bu təhsil sayəsində Ceyhun bəy geniş dünyagörüş qazanmaqla yanaşı, bir neçə xarici dili də öyrənməyə də nail olmuşdur. Ceyhun bəy bir müddət Parisdə musiqi təhsili almağa çalışmış, lakin pulu olmadığından oranı yarımçıqlıq tərk etməyə məcbur olmuşdur. Bəzi mənbələrə görə, Turgenevin "Pulsuzluq" komediyasının (1909-cu il) Azərbaycan dilinə tərcüməsini bu vəziyyətlə əlaqələndirirlər. Bu əsər ilk dəfə məhz C.Hacıbəylinin tərcüməsində azərbaycanlılara çatdırılmışdır. Əsərin tərcüməsində Ceyhun Hacıbəyli bir dramaturq-tərcüməçi kimi yüksək tərcüməçilik istedadını əks etdirir. O, bir çox gözəl əsrlərimizi fransız, ingilis dillərində tərcümə etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatından, tarixindən, etnoqrafiyasından, mədəniyyətindən, ayrı-ayrı yazıçıların həyat və yaradıcılıqlarından tərcümə edərək fransız oxucularına çatdırmışdır. C. Hacıbəyli Azərbaycan klassiklərinin və müasirlərinin yaradıcılığı ilə bağlı məqalələr yazır, həmçinin qonşu türkdilli xalqların nümayəndələrinin yaradıcılığına müraciət edirdi. Ədib öz məqalələri, tərcümələri ilə Avropa xalqlarını və rusdilli oxucuları Azərbaycan ədəbiyyatı, dili, mətbuatı və incəsənəti ilə tanış edirdi.

Ədib ərəb, fars, qədim türk, alman, fransız dillərini və mədəniyyətlərini dərinləndirən öyrənmişdir. Gənclik illərindən Qərbi Avropanın bir sıra dövrü mətbuatında məqalələrini dərc etdirmiş, məqalələrini "Dağıstanlı", "Ceyhun dağıstanlı", "Azəri" kimi imzalamışdır. Ceyhun Hacıbəyli yaradıcılığının ilk olaraq felyeton janrında yazmışdır, lakin sonralar felyeton yazmamışdır. Onun yazdığı felyetonlardan "Pristav Ağa" əsərini nümunə götürmək olar. 1907-ci ildə bu əsər "Daqestanskiy" imzası ilə "Proqres" qəzetinin 6-cı və 7-ci saylarında dərc olunmuşdur.

C.Hacıbəyli Üzeyir bəy tərəfindən yazılan "Leyli və Məcnun" operasının yaranmasında bəstəkarə yaxından kömək etmiş və 12 yanvar 1908-ci ildə göstərilən həmin tamaşada İbn Səlam

və Nofəl rolarında ilk dəfə çıxış etmişdir. 1908-ci ildə o, Üzeyir Hacıbəyovla birlikdə Əlibəy Hüseynzadənin müdir olduğu "Səadət" məktəbində müəllim işləmişdir. C. Hacıbəyli qaçqınlar, maarif, mədəniyyət, din, dil, xeyriyyəçilik, mövzularında məqalələr yazır və çap etdirirdi. Mühacirətdən əvvəlki dövrdə (1919-cu ildən əvvəl) "Kaspi", "Progres", "Bakı", "Azərbaycan" və başqa qəzetlərdə yüzlərlə publisistik məqalə, hekayə dərc etdirmişdir. C. Hacıbəyli "Известия" (Kaspidə), "İttihat" və "Azərbaycan" (rus dilində) qəzetlərinin redaktoru olmuşdur. C. Hacıbəylinin Parisdən göndərdiyi məqalələr Bakıda rus dilində çıxan qəzetlərdə dərc olunmuşdur ("Kaspi", 18Ş 22, 24, 28, 34, 1917). O, "Leyli və Məcnun" operasının yaranması və ilk tamaşası haqqında Fransa mətbuatında çıxış etmiş, opera barədə Qərbi Avropa xalqlarına geniş məlumat vermişdir. ("Revue de Monde musulman" jurnalı, aprel, 1910). Bu Ceyhun Hacıbəylinin şəxsi sənədlər arasında saxlanılan "İlk Azərbaycan operası necə yaranmışdı" xatirə yazısında öz əksini tapmışdır.

Fransada təhsilini başa vurub Bakıya qayıdandan sonra C. Hacıbəyli əsasən mühərririliklə məşğul olmuşdu. 1918-ci ildə Gəncədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduğu elan edilməsinə baxmayaraq, Bakı düşmənlərdən hələ də tam təmizlənməmişdi. Həmin il sentyabr ayının 15-də Qafqaz İslam Ordusunun şücaəti sayəsində erməni daşnaklarının vəhşiliyinə son qoyulandan, ingilis əsgərləri ölkədən gedəndən sonra Cümhuriyyət hökuməti Bakıya köçdü.

Yeni qurulan Azərbaycan hökumətinin 3 sentyabr 1918-ci il tarixli qərarına əsasən, bir çox çətinliklərlə dörd nömrəsi Gəncə şəhərində çıxan "Azərbaycan" qəzeti oktyabr ayının 3-dən fəaliyyətini Bakıda davam etdirir. Qəzet oktyabr ayının 8-nə kimi redaksiya heyəti adından, sonra isə 1919-cu ilin yanvar ayının 16-na kimi Ceyhun bəyin müdirliyi ilə nəşr edilir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-20) C. Hacıbəyli Cümhuriyyət Hökumətinin rəsmi orqanı olan "Azərbaycan" qəzetinin redaktorlarından biri olmuşdur. 1918-ci il noyabrın 28-dən Azərbaycan dilində olan nömrələr C. Hacıbəylinin, rus dilindəki nömrələr isə Şəfi bəy Rüstəmbəylinin redaktorluğu ilə çıxmışdır.

C. Hacıbəyli Avropa dillərini yaxşı bildiyi üçün 1919-cu ilin yanvar ayının 6-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən Parisdə keçiriləcək Versal Sülh Konfransı üzrə "müşavir" təyin olunmuşdur. Həmin bu Sülh konfransında iştirak etmək üçün Ceyhun bəyə şəhadətnamə də verilmişdir. Paris Sülh Konfransı respublikamız üçün ciddi əhəmiyyət daşıyırdı. 1919-cu ilin yanvar ayının 7-də orada iştirak edən Ceyhun bəylə birgə bütün heyətə Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski və Adil xan Ziyadxanovun imzası ilə "General" mandatı təqdim olunmuşdur. Qeyd edək ki, 1920-ci ilin 27 Aprel işğalından sonra Türkiyədə və Avropada məskunlaşan azərbaycanlı mühacirlər həmin ölkələrdə ciddi fəaliyyət göstərdilər. Onlar bu ölkələrdə həm siyasi təbliğatla məşğul olur, təşkilatlar yaradır, qəzetlər, jurnallar çap edirdilər, həm də müvafiq dövlət strukturlarına Azərbaycan probleminin həlli baxımından təsir etməyə çalışırdılar. Digər tərəfdən isə azərbaycanlı mühacirlər beynəlxalq qurumlara müraciətlər edir, SSRİ dövlətinin işğalçılıq siyasətini tənqid edirdilər. 1919-cu ilin yanvar ayında C. Hacıbəyli yeni qurulmuş Azərbaycan hökumətinin tapşırığı ilə 1919-cu ilin yanvarından 1920-ci ilin yanvarına qədər fasilələrlə davam edən həmin konfransda Antanta Azərbaycan Respublikasının istiqlaliliyyətini tanıdı və bu hadisə sovet Rusiyasının qəzəbinə səbəb oldu. Fransada dövlətimiz naminə səmərəli işlər aparan nümayəndə heyətinin səyi yarımçıq qaldı. 1920-ci il aprel ayının 28-də Azərbaycanın XI rus ordusu tərəfindən işğal olunduğu xəbərini onlar ürək-ağrısı ilə qarşıladılar. Xalqımızın başına gələn bu faciədən sonra nümayəndə heyətinin bütün üzvləri, o cümlədən də Ceyhun Hacıbəyli bir daha vətənə qayıda bilmədi və ömrünün sonunadək mühacirətdə yaşamağa məhkum olmuşdur. Ömrünün sonuna qədər qürbət ölkədə qalmağa məcbur oldu və Azərbaycan xalqı naminə yorulmadan çalışdı. Onun digər xidmətlərindən biri də Avropada Azərbaycan mühacirət mətbuatının yaranmasına verdiyi dəstək idi. Mühacirət həyatı Ceyhun Hacıbəyli öz yolundan, ideologiyasından döndərmədi. O, Parisdə yaradıcılıqla eləcə də ictimai işlərlə məşğul olmuş, ölkəmizi orada layiqincə təmsil və tərənnüm etmişdir. Mühacirət illərində C. Hacıbəyli 1926-cı ildə Parisdə fransız dilində buraxılan "Azərbaycan" jurnalına, «Kavkaz» jurnalının fransız nəşrinə, 1952-1953-cü illərdə Münhendə Azərbaycan və rus dilində nəşr olunan "Azərbaycan" jurnalına redaktorluq etmiş, mühacir Qafqaz mətbuatı ilə, eyni zamanda Fransanın «La Revue de monde musulman», «La Revue Contemporaine», «Journal Asiatique», «La Revue Politique et Parlementaire», «La Revue des

Jeunes», «Le Figaro» və bu kimi mətbu orqanları ilə əməkdaşlıq etmiş, bir neçə il məşhur «La Revue de deux Mondes» fransız jurnalında çalışmışdır. Azərbaycan mətbuat tarixinə dair ilk dəfə tədqiqat əsərini qələmə almış, mətbuat-nəşriyyat, redaktor, əlifba islahatı problemlərinə dair xeyli məqalə dərc etdirmişdir. Parisdə "Figaro", "Jurnal Aziatique", "Revue de monde musulman" adlı qəzet və jurnallara mütəmadi olaraq məqalələr yazmışdır.

C. Hacıbəyli düşünürdü ki, sovet hökuməti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründəki fəaliyyətini ona heç zaman bağışlamayacaq. Azərbaycanı Avropada tanıdan bir şəxsi sovetlər birliyi təbii ki, bağışlaya bilməzdi. Bu səbəbdən C. Hacıbəyli vətənə qayıtmağın təhlükəli olduğunu görür və ailəsini Fransaya gətirtmək məcburiyyətində qalmışdır. Onun həyat yoldaşı Zöhrə Hacıqasımova-Hacıbəyli və iki yaşı hələ tamam olmamış körpə uşağını da götürüb C. Hacıbəylinin yanına gedir. Fransada mühacirət həyatı onun üçün çox çətin idi. Onun həyatının bu hissəsi Azərbaycanın istiqlal uğrunda ideoloji mücadilədən ibarət idi. Bu mübarizə 1919-cu ildən başlamış 1962-ci ilədək – vəfatına qədər fasiləsiz davam etmişdir. Bununla yanaşı işsizlikdən çətinlik çəkən Ceyhun bəy qardaşı Üzeyir bəyə məktub yazanda çətinliklərini ondan gizlətməyə çalışırdı. Həyatının bu çətin məqamı böyük qardaşı Zülfüqar bəy vasitəsi ilə Üzeyir bəyə çatdırılanda dahi bəstəkar çox narahat olur və dərhal məktub yazaraq Ceyhun bəydən təcili ailəsini götürüb Bakıya qayıtmasını təkid edir, hətta onların qayıtması üçün icazə alacağına da söz verir. Üzeyir bəy də qardaşının Azərbaycana qayıtması üçün dəfələrlə əlaqədar təşkilatlara müraciət etməsinə baxmayaraq, istəyinə nail ola bilmirdi. Ceyhun bəyin çətin həyat tərzində Zülfüqar bəydən eşitdiyi sözlər onun qəlbini sızladır. Üzeyir bəy Hacıbəyli təsəllisini yalnız ona hər ay müəyyən məbləğ pul göndərməkdə tapırdı. Lakin o dövrdə Azərbaycandan xarici dövlətlərə pul göndərmək üçün növbə olurdu və pul göndərmək üçün müəyyən miqdar qoyulduğuna görə Üzeyir bəy qardaşına lazım olan məbləği bəzən göndərə bilmirdi. Bu problemi qardaşı Ceyhun bəyə məktub yazaraq izah etmişdi. Siyasi mühacir kimi heç yanda iş tapa bilməyən Ceyhun bəy maddi çətinlikdən əziyyət çəkirdi. Ceyhun bəy liseydə oxuyan oğlunun təhsil haqqını ödəyə bilmədiyinə görə uşağı məktəbdən xaric etmişdilər. Ceyhun bəy dostu Əlimərdan bəygilə gəlir. Əlimərdan bəy dostunun bu problemini həll edəcəyinə söz verərək 26 fevral 1932-ci il tarixdə Ceyhun bəy Hacıbəyli oğlunun təhsil aldığı məktəbin direktoruna məktubla müraciət etmişdir və bu məktubdan sonra bu problem öz həllini tapmışdır.

Parisdə C. Hacıbəylinin fransız dilində "ilk müsəlman respublikası Azərbaycan" (1919) adlı kitabı çapdan çıxmışdır. Həmin ildə onun Parisdə "Revue du monde musulman" jurnalında 1918-ci ildə Bakıda, eləcə də Şamaxı, Kürdəmir və Xaçmazda erməni-daşnaq quldur dəstələrinin azərbaycanlı əhalinin kütləvi şəkildə qırmasını kəskin ifşa edən məqaləsi çap olunmuşdur. O, Parisdə "Fransa-Qafqaz" komitəsinin işinə cəlb edilmişdir. Parisdə Azərbaycan mədəniyyətinin təbliği yönündə fəaliyyət göstərmişdir. Ədib 1920-ci ilin əvvəllərində Ü. Hacıbəylinin "Arşın mal alan" musiqili komediyasını fransız dilinə tərcümə etmiş və əsər həmin il tamaşaya qoyulmuşdur. Bundan əlavə, 1926-cı ildə çap etdirdiyi "Azərbaycan teatru" adlı məqaləsində, görkəmli xadim fransız oxucularına Hüseyn Cavid və Cəfər Cabbarlının yaradıcılığı haqqında məlumat vermişdir (Revue du monde musulman 3). Ceyhun Hacıbəyli Fransada yaşayarkən "La Revue du Monde Musulman", "Le Figaro" kimi mətbuat orqanları ilə əməkdaşlıq etmişdir. Parisdə nəşr olunan "Qafqaz" və Münhendə Azərbaycan dilində nəşr olunan "Azərbaycan" jurnalının redaktoru olmuşdur. C. Hacıbəylinin mühacirətdə yazdığı digər bədii əsərlərdə də əsasən sovet cəmiyyətindəki həyat tərzini, rejimin eybəcərlikləri tənqid hədəfidir. Ceyhun bəyin qələmə aldığı digər publisistika nümunələrində müəllifin bədii əsərlərində olduğu kimi, kommunist ideologiyası, rejimi, kolxoz-sovxoz həyatı, ateist tərbiyəsi, sovet din siyasəti və s. Konkret faktlarla kəskin tənqid edilirdi. Ədibin yaradıcılığında mühacirət dövrünü əks etdirən əsərlərində Azərbaycanda baş verən hadisələr xüsusi vurğulanıb. Onun yaradıcılığında memuarlar xüsusi yer tutur. C. Hacıbəylinin dəsti-xətti, dili, üslubu, toxunduğu mövzular, məsələlərə münasibəti də özünəməxsusluğu ilə seçilir. Müəllif bəzi yazılarını "Dağıstani" imzası ilə yazmışdır. C. Hacıbəylinin inqilabdan əvvəl Azərbaycan mətbuatında "Dj. Dağıstani" imzası ilə çox sayda məqalə dərc etdirmişdir. "Ədəbiyyat qəzeti" 1993-cü il 5 mart tarixli 9-cu nömrəsində C. Hacıbəylinin Əhməd Cavadla bağlı "Azərbaycan" (Münhen, 1952, № 4) jurnalında dərc edilmiş iki məqaləsini vermişdir. C. Hacıbəyli

publisistikasının mahiyyəti, ideyası, məqsədi maarifçilik missiyasına xidmət etməsidir. O, mətbuatı cəmiyyətin dirçəlişi üçün mühüm vasitə, millətin işıq yolu hesab etirdi.

Ceyhun Hacıbəyli ömrünün sonuna kimi mühacirətdə Azərbaycanın azadlığı uğrunda əlindən gələni əsirgəməmiş, öz yaradıcılığında dövlətimizi tərənnüm etmişdir. Mühacirət həyatının son illərini daha da ağır keçirən Ceyhun Hacıbəyli xatirələrində bunu qeyd etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatını, incəsənətini, tarixini, dilini layiqincə təbliğ edən Ceyhun Hacıbəyli 1962-ci ildə Fransada vəfat etmişdir və onun məzarı Parisin Sen-Kulu qəbiristanlığındadır. Bu gün də Ceyhun Hacıbəyli yaradıcılığı öyrənilməkdədir, onun əsərləri bir çox elmi tədqiqat işlərinin mövzudur.

ƏDƏBİYYAT

1. İsa Həbibbəyli, Ədəbi şəxsiyyət və zaman Elm və təhsil Bakı - 2017, 1067s
2. Əsgər Əliyev, Elmin Eyfel qülləsi, Bakı 1999, Ağrıdağ 148s.
3. P.İsmayılov. Azərbaycan fransız ədəbi əlaqələri, Bakı,1985, 210s
4. Xeyrulla Məmmədov, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı 2006, 681s
5. Le grand Larousse de l'histoire de la France "Hachette Collection", Paris, 2009, 728s
6. Encyclopédie de français, Callimard, Paris 2001, 1812s
7. France-Azerbaïdjan Une Rencontre, Le monde autrement, Paris 2015, 157s
8. Ceyhun Hacıbəyli, Seçilmiş əsərləri, Bakı, Elm, 2006, 98s.

ABSTRACT

Aziza Aliyeva

JEYHUN HAJIBAYLI AND AN IMMIGRANT LIFE IN FRANCE

Jeyhun Hajibayli's oeuvre has a special place in the development of French-Azerbaijani cultural relations. A substantial part of this work is related with the literature of Emigration. Jeyhun Hajibayli was one of the great personalities of his time, who was forced to live as an immigrant in France and introduced Azerbaijan to Europe. During the period of his immigrant life (1919-1962), he never betrayed his ideas on the independence of Azerbaijan and fought until the end of his life against Soviet Regime. In 1925, he plays crucial role for staging in Paris of the operetta "Archin Mal Alan" in French, written by Uzeyir Hajibayov. While living in Paris, Jeyhun Hajibayli cooperates with "La Revue du Monde Musulman" and "Le Figaro". He also used to be an Editor-in-chief of revue "Caucasus" published in Paris, as well as of revue "Azerbaijan" published in Munich. In his works of the emigration period, he severely criticized the life in the Soviet society and the ugliness of the Regime. In his oeuvre, he reveals the concrete facts about the Communist ideology and regime, kolkhoz-sovkhoz life, atheist education, soviet religion policy, which he sharply criticizes.

Jeyhun Hajibayli's 125 jubileum has been organised at the State level in Azerbaijan. The work of this great Azerbaijani written in French has been translated into our language and his oeuvre has been studied by researchers. Jeyhun Hajibayli, who spent his entire life promoting Azerbaijani literature, culture and history died in France in 1962 and has been buried in Saint-Cloud cemetery, in Paris.

РЕЗЮМЕ

Азиза Алиева

ДЖЕЙХУНГАДЖИБЕЙЛИ И ИММИГРАНТСКАЯ ЖИЗНЬ ВО ФРАНЦИИ

Творчество Джейхуна Гаджибейли занимает особое место в развитии франко-азербайджанских культурных связей. Значительная часть этого творчества связана с литературой эмиграции. Джейхун Гаджибейли был одним из великих личностей своего

времени, который был вынужден жить иммигрантом во Франции, и в течение всей жизни представлял Азербайджан в Европе. В период своей иммиграции (1919-1962) он остался верным своим идеалам касательно независимости Азербайджана и боролся до конца жизни против Советского режима. В 1925 году он играет решающую роль в постановке по-французски оперетты «Аршин Мал Алан» в Париже, написанной Узеиром Гаджибековым. Живя в Париже, ДжейхунГаджибейли сотрудничает с такими печатными органами как «LaRevue du Monde Musulman» и «Le Figaro». Он также был главным редактором журнала «Кавказ», который издавался в Париже, а также журнала «Азербайджан», который издавался в Мюнхене. В своих *научно-публицистических* работах периода эмиграции он критиковал жизнь в советском обществе и уродство Советского режима. В своём творчестве он раскрывает конкретные факты о коммунистической идеологии и режиме, жизни колхоза-совхоза, атеистическом воспитании, советской религиозной политике, которых он жестко критикует. В Азербайджане 125-й юбилей ДжейхунаГаджибейли был организован на государственном уровне. *Научно-публицистическая деятельность* этого великого азербайджанца, написанного на французском языке, была переведена на родной язык, и его творчество изучалось исследователями. ДжейхунГаджибейли, который посвятил всю свою жизнь распространению азербайджанской литературы, культуры и истории, скончался во Франции в 1962 году и был похоронен в кладбище Сен-Клу в Париже.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Nəsimli

RUHƏNGİZ ƏLİYEVƏ
Naxçıvan Dövlət Universiteti
aliyeva-ruhangiz@mail.ru

UOT: 82-3.512

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADİ VƏ AZƏRBAYCAN MAARİFÇİLİYİ

Açar sözlər: *M.S.Ordubadi, təlim, təhsil, məktəb, maarifçilik*

Key words: *M. S. Ordubadi, training, education, school, creativity.*

Ключевые слова: *M.C.Ordубаду, среда, творчество, народ, школа.*

Azərbaycan maarifçiləri sırasında ictimaii zülmə, köləlik fəlsəfəsinə, elmsizliyin doğurduğu hər cür qüsurlara qarşı mübarizə aparması baxımından M.S.Ordubadinin nə Rusiya, nə də Avropa maarifçilərindən geri qalmadığını görürük. Doğrudur ki, Avropaya meyl, cəmiyyəti avropalaşdırmaq düşüncəsinə görə “İki çocuğun Avropaya səyahəti” əsərinin müəllifi əsasən Rusiya maarifçiləri ilə eyni sırada dayanır. Bununla belə, M.S.Ordubadinin maarifçilik görüşləri, ümumiyyətlə, Avropa maarifçilərinin ideyaları ilə səsləşməkdədir. Yazıçı qəti şəkildə bu fikirdə olmuşdur ki, cəmiyyət tamamilə yeniləşməli, ağıl gücü ilə bütün ictimai münasibətlər, o cümlədən təlim-tərbiyə prinsipləri, əxlaq meyarları, insan hüququ ilə əlaqədar baxışlar kökündən dəyişməlidir.

Azərbaycan maarifçilik hərəkatının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs edən N.Vəlixanov “Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatı” kitabında yazır: “Rus maarifçiliyi geniş xalq kütlələrinin, əsasən kəndlilərin mənafeyini güdüdü. Bu, Rusiyada iyrənc şəkil almış, inkişafa buxov olan təhkimçiliyə qarşı mübarizədə də özünü göstərirdi.

Azərbaycan maarifçiliyində isə elm-maarifi yaymaq, şəxsiyyət azadlığının təbliği, mövhumata, despotizmə qarşı mübarizə məsələləri qabarıq şəkildə özünü göstərir. Azərbaycan maarifçiləri belə ümid edirdilər ki, maddi həyat tərzinin yaxşılaşdırılmasının əsas vasitəsi xalq kütlələrinin elmə, maarifə yiyələnməsidir. Elm, maariflə silahlanma yolu ilə ictimai bəlalardan. O cümlədən mədəni gerilikdən xilas olmaq olar. Əgər dövlət başçıları müdrik maarifpərvər adamlar olsalar, sərvətə, vəzifəyə aludə olmasalar, xalqın, millətin istək və arzularını nəzərə alsalar, ədaləri özlərinə şüar etsələr, insan zəkası hər şeydə meyar olsa, ümumi rifaha qovuşmaq olar.” (6, s. 9)

İnkaredilməz ki, bütün bu göstəricilər ayrı-ayrılıqda M.S.Ordubadi yaradıcılığı üçün xarakterik cəhətlərdir. Maarifpərvər qələm sahibinin ilk mətbu əsərinə əsaslanaraq, M.S.Ordubadi artıq 1903-cü ildə ictimai həyatın dəyişdirilməsi fikrindədir və bu səbəbdən də hər bir yeniliyi, eləcə də “Şərqi-Rus” qəzetinin nəşrini sevinclə qarşılayır. Şair açıq şəkildə bildirir ki, onun yaşadığı islam dünyası zülmətdədir. Bu zülmətdən xilas olmaq üçün bütünlüklə insanlar elmə üz tutmalıdırlar. M.S.Ordubadi ümid edir ki, türk dilində qəzetlər, o cümlədən “Şərqi-Rus” cəhalətə ağır zərbə vuracaqdır. Bu səbəbdən şair müasiri olduğu hər kəsi qəzet oxumağa səsləyir:

Eşitdim tazə güldür, baş verib bağ nəməindən,

Keçib əbnayi-islamın xəzali, novbahar oldu...

Bu söz məşhurdur, etməz tərəqqi elmsiz millət,

Hamı elm əhli rahat, elmsizlər xar-zar oldu

Əzizim, mümkün olduqca oxu türkü qəzətlərdən,

Bunun ilə cümlə cəhlin binası tarimar oldu. (2, s. 39-40)

Əlbəttə, ilk mətbu şeiri ilə özünün maarifçilik cəbhəsində dayandığını açıq-aşkar bildirən M.S.Ordubadi “Qəflət” adlı birinci kitabında məsələyə bir qədər də aydınlıq gətirir, islam dünyasını tənəzzülə sürükləyənlər sırasında ilk növbədə guya elm yayan elmsiz mollaları günahlandırır, bununla da köhnə cəmiyyətin dayaqlarından birinə balta vurur, islam pərdəsi altında ictimai zülmə rəvac verən din nümayəndələrini lənətləyir. Bu məqamda M.S.Ordubadi XVIII əsr Avropa maarifçiləri ilə eyni cərgədə dayanır.

Bəllidir ki, Avropa maarifçiləri cəmiyyət üzvlərinin təfəkkürünü elmlə nurlandırmaq yolu ilə ideal həyat yaratmaq arzusunda olmuşlar. Bu böyük amalla yaşayan zəka sahibləri öz əsərlərində insanın insan tərəfindən istismarına, despotizmə, mütləq hakimiyyətin eybəcərliklərinə, ümumiyyətlə, hər cür zülmə qarşı çıxmışlar. Bir maarifçi ziyalı olaraq M.S.Ordubadını feodal təhkimçilik quruluşunun məhvə məhkumluğu, orta əsr geriliyi, Avropa mədəniyyətinə inteqrasiyanın zəruriliyi, insanlar arasında hüquq bərabərliyi ciddi şəkildə düşündürmüşdür. Qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, maarifçilik hərəkətinə bağlılığında M.S.Ordubadi özünəməxsus mövqə nümayiş etdirmişdir. Fikrimizcə, Azərbaycan milli maarifçiliyində M.S.Ordubadi özünəməxsusluğunu təsdiqləyən ilk mötəbər mənbələrdən biri yazığının “Qeyrət” poemasıdır. Bu poema deməyə əsas verir ki, tərəqqipərvər şairin məqsədi ilk növbədə mühitin diqqətini din qardaşlarının, bütövlüklə islam dünyasının geriliyinə, tənəzzülünə yönəltmək olmuşdur. Başqa sözlə, yazıçı heç də Avropa maarifçiləri kimi dinə qarşı çıxmamış, burjuazianın nəzəri müdafiəçisi vəzifəsini icra etməmiş, sadəcə öz şəxsində din qardaşlarının düşdüyü acınacaqlı vəziyyətin səbəblərini axtarmış, başqa sözlə, öz lirik qəhrəmanını və eyni zamanda islam dünyasını belə bir axtarışa sövq etmişdir.

Qeyd edək ki, M.S.Ordubadının “Qəflət” mənzuməsinə dair milli metodologiyaya əsaslanan ilk təhlil akademik İsa Həbibbəyliyə məxsusdur. Görkəmli alim “Böyük ədəbiyyat nəhəngi” kitabında bu poemanın quruluşu və məzmun-ideyası haqqında yeni elmi müddəalar irəli sürmüş, əsərin hər bir hissəsini, o cümlədən “Bismillah Taala” adlanan müqəddiməsini ayrıca dəyərləndirmiş, həmin müqəddimənin ümumi müəllif qayəsi ilə bağlılığına belə aydınlıq gətirmişdir: “Qəflət” kitabı 32 səhifədən ibarət olub, “Bismillah Taala” müqəddiməsindən başqa, “Xabi-qəflət” adlı 362 misralıq mənzum bir əsər əsasında hazırlanmışdır. “Bismillah Taala” müqəddiməsi orta əsr klassik Şərq və Azərbaycan poeması ənənəsindən gəlmə bir meyilin ifadəsi kimi daha çox poemaların başlanğıcındakı “əsərin yazılma səbəbi” bölməsinin funksiyasını daşıyır.” (1, s. 24)

Bəli, “Qəflət” poemasında müəllif Şərq klassik ədəbiyyatında mühüm yer tutan poema janrının ənənəvi strukturuna sadıq qaldığından əsəri kiçik bir müqəddimə ilə başlamışdır. Digər tərəfdən isə görürük ki, ənənəvi struktur daxilində də M.S.Ordubadi sanki Avropa maarifçiləri kimi aldadıcı gediş etmiş, Allahın adı ilə başladığı müqəddimədə din qardaşlarını özünüdərkə səsləmiş, guya öz vəziyyətini qələmə almaqla əslində qəti şəkildə bildirmişdir ki, elm və təhsildə digər xalqlardan geri qalanlar ölümə layiqdirlər. Bir daha vurğulayaq ki, “Qəflət” poemasının “Bismillah Taala” adlı müqəddiməsi tamamilə aldadıcı xarakterdədir. Budur, guya lirik qəhrəmanın ideali ac-susuz və azad yaşamaq yolun tutmuş sufi sələfidir. Yeni xələf qəflətdə yatmaqdan əvvəl insan olmamağı, balsız milçək kimi ömür sürməkdənsə, həyatı boyu ağır zəhmət çəkməyi, düşməndən kömək diləməkdənsə, ac-susuz dolanmağı, xalqı töhmətləməkdənsə tabuta girməyi özünə rəva bilir, eləcə də sirrini gizli saxlamağı məqsəduyğun sayır:

Mərg xoş, qəflətə zinəfəs olmaqdan,
Tairi-ömrə xəbərsiz qəfəs olmaqdan...
Batasan, xoşdu cəvahir kimi dərya suyuna,
Ləbi-dəryada çıxan xarü-xəs olmaqdan...
Yaxşıdır taxteyi-tabuta suvar olsa kişi,
Töhməti-xalqa mənəmiş fərəs olmaqdan.
Sirrini söyləmə məxluqə, apar qəbrə Səid,
Dağ başından yoxa-yox gəlmə səs olmaqdan. (5, s. 310)

Bəli, “Qəflət” poemasının “Bismillah Taala” adlı müqəddiməsində özünü susmağa səsləyən müəllif az sonra yenə də guya özü-özünə xitabən üzünü gündən-günə tənəzzül etməkdə olan islam ölkələrinə, Şərq dövlətlərinə tutur, islamın şanlı tarixini yada salır, xatırladır ki, zamanında ərəblər elmin gücü ilə beş qitədə hökmran olsalar da, elmdən uzaq düşmələri və aralarındakı nifaq onları gücsüzləşdirmişdir. Bu gün özünü islan dinindən bilənlər ibrət almalıdırlar ki, vaxtilə ərəblərin Avropada tikdikləri məbədlər artıq kilsələrə çevrilmişdir. Şairin fikrincə, elmsizlik islam dünyasına çeşid-çeşid faciələr gətirməkdədir. Hazırda islam ölkələrində gədanı şahdan ayırmaq mümkün deyil. İnsanlar hər an həqarətlə qarşılaşırlar. Təbii ki, elmsizlik saraylara da yol tapmışdır. Elmdən xəbəri olmayanlar saraylarda vəzir məqamına qədər yüksəlirlər ki, bu da xalq üçün fəlakət deməkdir. M.S.Ordubadi qəti şəkildə bildirir ki, islam dünyasını məhv olmaqdan yalnız elm xilas edə bilər.

Fikrinin təsdiqi üçün şair Qərb ölkələrinin tərəqqi yolunu nəzər nöqtəsinə çəkir, elm və sənət vasitəsilə qərblilərin qazandıqları uğurları bir daha xatırladır.

Doğrudur, “Qəflət” poemasında Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsərindən gəlmə nəsihətçilik bir qədər qabarıq görsənir. Bununla belə, qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, M.S.Ordubadi nəsihətçiliyi bütünlüklə maarifçik ideyaları ilə bağlıdır. “Qəflət” müəllifi bu fikirdədir ki, ictimai təfəkkürdə elmin təntənəsindən ötrü şair və yazıçılar köhnə vərdislərindən, epiqonçu ədəbiyyat yaratmaq işindən əl çəkməli, öz əsərlərində yeni dünyanın prinsiplərini qələmə almalı, cəmiyyəti elmə səsləməlidirlər. Şair zəka səltənətinin qurulmasından ötrü tamamilə köhnə düşüncə tərzinin əleyhinə çıxır, göstərir ki, dünyada heç bir millət elmsizliyi özünə yaxın qoymadığı halda, müsəlmanlar elmdən bixəbər şəkildə ömürlərini başa vurmaqdadırlar. “Qəflət” poeması ilə köhnə dünyaya ölüm hökmü oxuyan M.S.Ordubadi aydın şəkildə bildirir ki, ictimai münasibətlərin dəyişilməsi, milli təfəkkürün yeniləşməsi ölkə ziyalılarının əsaslı dərəcədə asılıdır.

Maarifçilik hərəkatında əsas göstəricilərdən biri və bəlkə də, birincisi doğma xalqa, əməkçi xalqa sevgidir. “Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatı” kitabında N.Vəlixanov maarifçilikdə xəlqilik məsələsinə belə aydınlıq gətirmişdir: “Maarifçilik idealının real bədii təəcəssümü maarifçi səciyyəli müsbət qəhrəmanıdır ki, o əməkçi xalqa faydalı olmağa səy edir, onun mənəvi inkişafı barədə düşünür. Heç şübhəsiz, belə bir xüsusiyyət xəlqilik anlayışı ilə əlaqədardır. XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan maarifçilərinin şəxsiyyət azadlığı barədə istər publisistik və istərsə də bədii əsərlərində irəli sürdükləri mütərəqqi fikirlər onların xəlqiliyi ilə bağlıdır. Maarifçilərə görə, xalqın ictimai şüurunun oyanmasına, xoşbəxt yaşamasına çalışmaq xəlqilikdir. Əlbəttə, onlar bu söylərində məhdud çərçivədə fəaliyyət göstərmiş, daha çox islahatçılığa, təkamülə, tərbiyə vasitələrinə istinad etmişlər.” (3, s. 21)

Diqqət edilərsə görürük ki, xəlqilik “Qəflət” poemasında lirik qəhrəmanın bütün varlığına hakim kəsilmişdir. Onun söyləri birbaşa vətən və din qardaşlarının xoşbəxtliyinə, tərəqqisinə hesablanmışdır. Bəli, “islahatçılığa, təkamülə, tərbiyə vasitələrinə istinad edən” M.S.Ordubadi “Qəflət” poeması ilə insanları var-dövlətə deyil, ağıla qul olmağa səsləyir.

Bir maarifçi olaraq M.S.Ordubadi mövcud ictimai quruluş şəraitində cəmiyyət həyatının bütün sahələrində zülmün, despotizmin ən müxtəlif formalarda şəriksiz hökmranlığının əleyhinə çıxmışdır. Bununla belə, yazıçı eyni məsələyə münasibətdə müəyyən qədər difər maarifçilərdən fərqli mövqedə dayanmışdır. Məsələn, Marağalı Zeynalabın bu fikirdə olmuşdur ki, ölkədəki haqsızlıqlar haqqında hökmdara xəbər verilmir. Əgər şah rəiyyəyə qarşı törədilən ədalətsizliklərdən xəbər tutarsa, günahkarlar cəzalanar və bir çox problemlər öz həllini tapar. İlk əsərlərindən çıxış etsək, M.S.Ordubadinin mütləq hakimlə bağlı düşüncələri də özünəməxsusdur. Yəni yazıçı heç də o fikirdə olmamışdır ki, dövlətin birinci adamı ölkədə törədilən zülmərdən xəbərsizdir. Azərbaycan maarifçilik hərəkatında mübarizliyi ilə tanınan M.S.Ordubadi “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap etdirdiyi felyetonlarında birbaşa despotizmi, despotluğun artıq yaşam tərzinə çevrilməsini lənətləmişdir. Maarifpərvər yazıçı göstərmişdir ki, despotluq üçün ən münbit şərait elmsizlikdir və elmsizlikdən qaynaqlanan despotizmin ölkəni, eləcə də dövləti məhvə sürükləməsi mütləqdir. Mübariz molla nəsrəddinçinin ictimai zülmə bağlı düşüncələrini ifadə etmək baxımından məcmuənin 27 yanvar 1908-ci il tarixli 4-cü sayında getmiş “Bağ” felyetonu xüsusi dəyəərə malik publisistik nümunədir. Başqa sözlə, “Bağ” felyetonu bir daha təsdiqləyir ki, M.S.Ordubadi Azərbaycan maarifçilik hərəkatının nümayəndəsi olmaqla bərabər, öz əsərləri ilə bu fikir və əməl cərəyanını zənginləşdirmiş, Azərbaycan maarifçiliyinə yeni keyfiyyətlər qazandırmışdır.

“Bağ” felyetonunda göstərilir ki, İran təbələri çörək pulu qazanmaq məqsədilə vətəni tərk edib qonşu ölkələrə üz tuturlarsa da, İran dövlətinin zülmə idarəetmə sistemi onlardan əl çəkmir. Çünki İran konsulları naiblərin məvacibini mənimsədiyindən, naiblər də vətəndən kənardə fəhlilik edən iranlıları soymaqla məşğuldurlar. Yazıçı göstərir ki, elmsizliyin və zülmün hökm sürdüyü zaman və məkan daxilində insan azadlığından söz gedə bilməz. Budur, “Bağ” felyetonunda müəlliflə konsulun naibi arasındakı söhbət: “Sual: Sizin məvacibiniz dövlətdən nə qədərdir?

Cavab: Ayda yüz manat.

Sual: Bəlkə, siz heç təzkirə xərcə verə bilmədiniz, onda nə yeyəcəksiniz ki, ölməyəsiz?

Cavab: Vallah, sözün doğrusu, onda hansı iranlıya rast gəlsək, tutub zornan və səbəbsiz

dərisini soyacağın.

Sual: Bə İran məşrutyyəti necə oldu?

Cavab: Pəh, rəhmətliyin oğlu, elə məşrutyyəət Mirzə Rzaxanları, Mirzə Ələsgər xanları və qeyri konsulları başa verdi, qaldıq biz?" (3, s. 32)

Bəli, M.S.Ordubadi qeyd-şərtsiz bildirir ki, elmsiz insanlara azadlığın verilməsi heç nəyə dəyişdirməz. Yazıçının fikrincə, cəmiyyətlərin inkişafı ictimai düşüncənin təkamülü, yəni dünyəvi elmlərin milli təfəkkürdə tənənəsi yolu ilə gerçəkləşməlidir. Maraqlıdır ki, sovet dövrünün ədəbiyyatşünaslığı inqilabçı demokratlar adlandırsa da, XX əsrin əvvəllərində mollanəsrəddinçilər məhz bu ideyanın ətrafında birləşmişlər.

"Bağ" felyetonunda M.S.Ordubadi hansısa bir məmuru günahlandırmaqla kifayətlənməyib. Yazıçı məsələnin mahiyyətinə nüfuz etmək istiqamətində iş aparıb, oxucunu real vəziyyətlə üz-üzə qoyub. Felyetonda aydın şəkildə göstərilir ki, ictimai zülmün əsas qaynağı dövlət başçısıdır. Dövlət başçısı öz əməllərində azacıq da olsa ədalətsizliyə yol verərsə, ölkədə despotluğun baş alıb gedəcəyi şübhəsizdir. M.S.Ordubadi yenə də maarifçilik yolu tutub, dövlət başçılarını qəflət yuxusundan ayılmağa səsləyib, bildirib ki, ağıllı hökmdarlar öz ölkələrinin və dövlətlərinin xilasını naminə zülmə son qoymalıdır. Beləliklə, "Bağ" felyetonunun sonunda "Kimdir günahkar?" sualına qəti cavab verilir: "Bəlkə də, konsullarda da o qədər günah yoxdur. Bəlkə, bunların günahı məhz budur ki, bunlar cəmiyyətin bağından ancaq bir alma yeyirlər.

Amma söz burasındadır ki, konsul bir alma yeyəndə naib də alma ağacını birəti kökündən çıxardır.

Və neçə-neçə illərdir ki, İranın alma ağaclarını dibdən çıxarıb yan-yana yıxırlar.

Kimlər? Kimlər?..

Haman bağın bağbanları!" (3, s. 32)

Ümumiyyətlə, despotizm və onun törətdiyi ictimai eybəcərliklər maarifçiləri daim düşündürmüşdür. Öz əsərlərində müntəzəm surətdə elmsizliyi, cəhaləti, fanatizmi, köhnə təhsil sistemini, islam dünyasını məhvə sürükləyən mövhumatı tənqid atəşinə tutan maarifçilər belə bir mövqedən çıxış etmişlər ki, ağıla dəyər verilmədiyi, təfəkkürlərin xoşbəxt axirət dünyası həvəsilə dondurulduğu, insanların çağdaş dünyadan xəbərsiz yaşadığı mühitlərdə fiziki təzyiqə məruz qalmaqla cəmiyyət üzvləri üçün adi hala çevrilir, kimsədə təəccüb doğurmur. Əlbəttə, belə bir hal müstəmləkəçilik planlarını həyata keçirənləri, digər xalqları öz əsarətləri altında yaşatmağa çalışan dövlətləri, xalqın mənafeyini tamamilə unutmuş missionerləri, milyonçuları, biganə oxumuşları tamamilə qane edir. Kəskin ideyaları ilə Azərbaycan maarifçilik hərəkatını mübarizləşdirən M.S.Ordubadi heç cür razılaşa bilmir ki, insanların zəkaya düşmən kəsilmələri səbəbindən fiziki güc davranış münasibətlərinin əsas göstəricisinə çevrilmişdir. Məhz bu göstəricisi ilə tanınan islam dünyası həm də avropalılar üçün gülüş hədəfidir. Yazıçı "Vurhavur" felyetonunda ("Molla Nəsrəddin", 28 aprel 1908, №17) zor dünyasına nifrətini belə qələmə almışdır: "Əgər bir vilayətə yolun düşdü və istəyirsən biləsən ki, bura müsəlman vilayətidir, ya yox - bax gör adam döyürlər, ya yox. Əgər döyürlər - bil ki, müsəlman vilayətidir.

...Ərdəbil şəhərində bazar ilə keçirdim, gördüm bir nəfər adamı hər çatan ağac ilə, daş ilə, təpik ilə döyür. Xülasə, o qədər döydülər ki, ölüm halına düşdü. Xəbər aldım ki, bunun təqsiri nədir, dedilər çörəkçidir, çörəyi yaxşı bişirməyib.

Oradan gəldim Bakıya, bir nəfər rəfiqim ilə Təzəpir məhəlləsi ilə keçirdim, gördüm bir nəfər adamı otuz, bəlkə, qırx müsəlman araya salıb döyürlər...

Sonra yolum düşdü Gəncəyə - döyürlər, vurhavur. Yolum düşdü İrəvana - vurhavur, hər yana - vurhavur.

Müxtəsər, bir yana ki, gedirsən, əgər istəyirsən biləsən ki, bura müsəlman aləmidir - bax gör: əgər iyirmi-otuz müsəlman bir yerə yığılıb bir adamı döyürlər -bil ki, müsəlman vilayətidir." (4, s. 133)

Doğrudur, "Vurhavur" felyetonunda konkret olaraq elmsizlikdən, maarifin gərəkliyindən, insan hüquqlarının yoxluğundan, köləlik fəlsəfəsinin hegemonluğundan, ictimai münasibətlərin eybəcərliyindən söz açılmır, sadəcə müsəlman dünyasındakı cəzalandırma üsulu canlandırılır. Oxucu isə bir daha yəqinləşdirir ki, qanunların olmadığı, insan hüquqlarının qanunla qorunmadığı, ümumiyyətlə, insana dəyər verilməyən cəmiyyətdə zorun tətbiqi, despotluğun tüğyan etməsi tamamilə təbiidir. Bu

halda da ən çox itirən islam ölkələridir. M.S.Ordubadi “İki çocuğun Avropaya səyahəti” əsərində bu məsələyə yenidən qayıtmış, göstərmişdir ki, avropalılar üçün hər bir avropalı, hətta cinayətkarlar belə qiymətlidir. Bu məqamda Qərb-Şərq müqayisəsinə də gərək duyaraq yazmışdır: “Parijdə yoldan çıxanları yola gətirmək, bədəqidə, fəna, məsləksiz və bədrəftarda olanları islahedici cəmiyyətlər vardır ki, hər birisi öz millətlərinə özlərincə böyük xidmətlər əda edirlər. Fransızlar ağacdan, daşdan adam töküüb fransız adını verirlər ki, cəmiyyətləri (əhalisi) artsın. Bizim mollanümalara gəldikdə bir nəfər elmsizlik, yainki (yaxud) səhv üzərinə bir xəlaf söz danışib, sonra tövbə edərsə, yenə bir təzə məzhəb ilə adlandırır, zovrən və cəbrən islamıyyətdən xaric edərlər. Budur ki, biçarə islam milləti, naxələf kimsələr yetmiş yerə bölünmüşlər. Yazıq millət!” (5, s. 299)

Maraqlıdır ki, M.S.Ordubadi inqilabdan sonra da əsasən maarifçilik cəbhəsində dayanmış, bu fikirdə olmuşdur ki, yeni cəmiyyət qurmaqdan ötrü elm, təhsil, məktəbdarlıq sahəsində sistemli işlər aparılmalı, insanlar köhnə düşüncə tərzindən xilas olmalı, ictimai təfəkkürdə vətən və xalq mənafeyi önə keçməli, vətən və din qardaşları yüksək amallar uğrunda mübarizə aparmağı bacarmalıdırlar. Məsələn, “Molla Nəsrəddin” jurnalının 9 noyabr 1922-ci il tarixli 2-ci sayında çap olunmuş “Ədəbiyyat” başlıqlı felyetonunda Hərdəmxəyal yenə də cəhalətin donmuş təfəkkürlərə hakim olmasından, mollaların mühafizəkarlıq cəbhəsində qətiyyətlə dayanmalarından, mövhumatın əvvəlki qaydada hökmranlıq etməsindən, gərəksiz dini ayinlərin davamlığından narahatlığını bildirərək məsələlərə yenə də islahatçı mövqeyindən yanaşmışdır:

Mən bilirdim işimiz get-gedə asanlaşacaq,
Bütün aləm gəlib imanə müsəlmanlaşacaq.

Nə otuz övrətə hakim çıxacaq Molla Qəvam,
Çalışıb qoymayacaqdır Xızı kəndində əvam,
Yığacaq mərsiyədə yüzə cuval buğda tamam,
Satacaq qış başabaş, ruzi firəvanlaşacaq,
Siğənin kursu düşüb mütələr ərzanlaşacaq.

Satacaq zinalara Gülpəri çadırşəbini
Açacaq köhnə müsəlman yeni qız məktəbini,
Kəsəcək marylara molla müsəlman kəbini,
Fatmalar Lolyalaşib, Lolya Tükəzbanlaşacaq,
Nina çadırşəbin altında xuramanlaşacaq. (3, s. 285)

M.S.Ordubadi “Təərüfə” və ticarət” felyetonunda (“Molla Nəsrəddin”, 9 noyabr 1922, №2) yeni quruluşda müəllimlərə az maaş verilməsindən, “Küçə uşaqları” felyetonunda (“Molla Nəsrəddin”, 31 dekabr 1922, №8) yeni nəslin küçələrdə oğurluq sənəti öyrənməsindən, “Yavrum” satirasında (“Molla Nəsrəddin”, 27 dekabr 1924, №29) bütün bəşəriyyətin dinə qul olmasından narahatlığını qələmə almaqla bir daha bildirmişdir ki, inqilabın qalib gəlməsinə baxmayaraq, milli təfəkkür yeniləşmədən, elm qələbə çalmadan ictimai həyatda sadəcə zahirən böyük uğurlar əldə etmək mümkündür.

Əsərləri və əməli fəaliyyəti deməyə əsas verir ki, M.S.Ordubadi, sözün həqiqi mənasında maarif fədaisi olmuşdur

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ. Böyük ədəbiyyat nəhəngi, Bakı, Yazıçı, 1984
2. Məhəmməd Tağı Sidqi: taleyi və sənəti, Naxçıvan, Əcəmi, NPB, 2015
3. Molla Nəsrəddin. 10 cilddə, II cild. Bakı, Azərneşr, 2002
4. Molla Nəsrəddin. 8 cilddə, V cild. Bakı, Çinar-cap, 2002
5. Ordubadi M.S. Həyatım və mühitim, Naxçıvan, Əcəmi NPB, 2012
6. Vəlixanov N. Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatı, Bakı, Elm, 1983

ABSTRACT

Ruhangiz Aliyeva

MAMMAD SAID ORDUBADI'S AND AZERBAIJAN EDUCATION

The article studies the worthwhile philosophical heritage of Mammad Said Ordubadi, the prominent Azerbaijan educator. It reflects the great educator's struggle against ignorance and illiteracy in his works which he considered to be the enemy of the people. In his works M. S. Ordubadi touched upon the issues, like illiteracy, backwardness and ignorance which were specific for that time in Azerbaijan in great sorrow and challenged people to fight against it, too.

He was not only a simple teacher of school, teaching and studying. As he considered the teaching process as a communication between teachers and students, he didn't limit this process as a teacher activity; he also propagated the involvement of parents in this process. As a leading teacher, he supported to give students certain scientific knowledge, forming their scientific outlook about the different events of nature and society and providing the development of their cognitive abilities in the teaching process. As a teacher M. S. Ordubadi tried to meet this demand of his people by his works.

РЕЗЮМЕ

Рухангиз Алиева

РАЗМЫШЛЕНИЯ МАМЕД САИДА ОРДУБАДИ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРОСВЕТЛЕНИЕ

В статье повествуется об окружающем Мамеда Саида Ордубади обществе – видного просветителя, поэта, писателя, драматурга Азербайджана, о роли этой среды в его творчестве, и о просветительской политике, которую вел Ордубади для своего народа.

Творчество любой литературной личности формируется в общественно-исторической и литературно-культурной обстановке, которая способствует его становлению.

Мамед Саид Ордубади показал, что если хотите увидеть в будущем сыновей отчизны умными, образованными, морально чистыми, правдивыми, любящими свой народ патриотами, вырастающими настоящими личностями, тогда вместо безразличия надо постоянно уделять им внимание, отрывать их от неверного пути, суметь их вернуть на правильное русло, беречь от вредных влияний общества, правильно направлять и воспитывать, объясняя все. В такой обстановке мы обеспечим будущее Родины и народа.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

PÜSTƏ ƏHMƏDOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-3.512

RƏSUL RZA POEZİYASINDA İMADƏDDİN NƏSİMİ OBRAZI

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, poeziya, Rəsul Rza, İmadəddin Nəsimi, bədii obraz

Key words: Azerbaijan literature, poetry, Rasul Rza, Imadeddin Nasimi, literary image

Ключевые слова: Азербайджанская литература, поэзия, Расул Рза, Имадеддин Насими, художественный образ

Tarixi mövzuda yazılmış əsərlər Azərbaycan ədəbiyyatında çox geniş yer tutur. Bunların mühüm bir qismi ədəbi şəxsiyyətlərə, müxtəlif tarixi dövrlərdə yaşayıb-yaratmış şair, yazıçı və dramaturqlara həsr olunmuşdur. Orta əsrlər söz sənətimizin qüdrətli nümayəndəsi, mütəfəkkir şair İmadəddin Nəsimi haqqında yazılmış bədii əsərlər də tədqiqat üçün zəngin material verir. Araşdırmalar göstərir ki, İ.Nəsimi haqqında həm poeziyamızda, həm bədii nəsrimizdə, həm də dramaturgiyamızda bir çox dəyərli bədii əsərlər yazılmışdır və onların böyük əksəriyyəti məşhur ədiblərimizin qələminə məxsusdur. Bu baxımdan xalq şairi Rəsul Rzanın İmadəddin Nəsimiyə həsr etdiyi əsərlər də özünəməxsus əhəmiyyət daşıyır. Ümumiyyətlə, R. Rza ədəbiyyatımızın bir sıra məşhur nümayəndələri (İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, M.Müşfiq vəs.) haqqında şeirlər və poemalar qələmə almışdır. Ədəbiyyatşünas-filosof Rahid Xəlilov bunları nəzərdə tutaraq yazır: “Rəsul Rza poeziyasında ayrıca bir Nəsimi mövzusu, ayrıca bir Füzuli mövzusu, ayrıca bir Sabir mövzusu var, ayrıca bir Mirzə Cəlil mövzusu var” (2, s.27).

Rəsul Rza həm bəzi şeirlərində, həm də “Son gecə” poemasında mütəfəkkir şair İmadəddin Nəsimidən söz açmış, onun şəxsiyyəti və sənətinə böyük ehtiramını poetik şəkildə bildirmişdir. Bunlardan əlavə, R.Rza Nəsimi haqqında məqalələr də yazmışdır. O, “Cahana sığmayan şairin qərib məzarı” (1969) məqaləsində Suriyaya səfər zamanı Azərbaycan mədəniyyət xadimləri iklə birlikdə Nəsiminin məzarını axtarıb tapmalarından, ziyarət etmələrindən danışmışdır. “Böyük şair haqqında qeydlər” məqaləsində (1969) isə “R.Rzanın tədqiqatçılığı, Nəsimi yaradıcılığı və şəxsiyyəti ilə bağlı sözün həqiqi mənasında elmi düşüncələri öz əksini tapır” (1). R.Rza məqalədə İmadəddin Nəsiminin şeirlərinin müxtəlif nəşrlərində yol verilmiş bəzi təhriflərə, nöqsanlara diqqət yetirmiş, tanış olduğu bir əlyazma əsasında dəqiqləşdirmələr aparmışdır. Bu məqalə R.Rzanın Nəsimi irsinə çox yaxından bələdliyini göstərir. Eyni sözləri “Nəsiminin bir beyti haqqında” məqaləsi barədə də demək mümkündür. R.Rza bəzi digər məqalələrində də yeri gəldikcə Nəsimi şəxsiyyəti və sənəti barədə mülahizələr söyləmişdir.

Xalq şairi Rəsul Rzanın poeziyasında da Nəsimi obrazı özünəməxsus yer tutur. Ümumiyyətlə, İmadəddin Nəsimi haqqında Azərbaycan ədəbiyyatında İslam Səfərli, Rəsul Rza, Əliağa Kürçaylı, Əli Tudə, Cabir Novruz, Xəlil Rza Ulutürk, Fikrət Sadıq, Kələntər Kələntərli, İsa İsmayilzadə, Məmməd İsmayıl, Emil Mehdiyev, Mətləb Misir, Qəşəm Nəcəfzadə və digər müəlliflər tərəfindən bir çox şeirlər qələmə alınmışdır. Həmin bədii nümunələrdə İ.Nəsiminin şəxsiyyəti, taleyi, mübarizəsi, mühiti, dünyagörüşü, yaradıcılığı barədə ifadə olunan poetik qənaətlər, lirik düşüncələr özünün dolğunluğu ilə diqqəti çəkir.

Bəzi şeirlərində müxtəlif məqamlarda İmadəddin Nəsimini ehtiramla yad edən R.Rza 1960-cı ildə yazdığı “Nəsimiyə, Füzuliyə, Sabirə açıq məktub” şeirində (3, s.47-51) mütəfəkkir şairi sarsılmaz və dəyişməz məslək sahibi kimi səciyyələndirmişdir. Ədəbiyyatımızın böyük ustadlarından sayılan İ.Nəsimiyə, M.Füzuliyə və M.Ə.Sabirə açıq məktub şəklində, müraciət formasında düşünülmüş bu şeirdə R.Rza həmin klassiklərin əsərlərindəki nəcib, humanist ideyaları, bəşəri qayəni, bütöv əqidəni önə çəkərək poetik ehtiram kontekstində mənalandırmışdır. Şeirdə oxuyuruq:

Bizə mərdlik, ədalət,
böyük insan qəlbini tapşırıdınız.
Nə aciz olun,- dediniz,
nə qılıqsız.
Filantropluğu, mütiliyi bizə irs qoymadıınız.
Düşmənlə düşmən kimi,
dostla dost kimi!

“İnsan məhəbbətinin, sədaqətin, mərdliyin tərənnümündən doymayan”, “sözlərində canlı ürək, böyük amal, sərt həqiqət” olan ustad klassiklər sırasında Nəsiminin obrazını səciyyələndirən şair yazır ki, altı əsr il əvvəl edam olunan əqidə mücahidinin mənəvi ömrü davam etməkdədir, onun qətlinin baskarları isə bu şərəfdən məhrumdurlar:

600 il məsafədən görür aləm
səni Hələb meydanında,
- qanına qəltan.
Hanı fitva verən,
hanı soyan,
Hanı boynuna kəndir atan,
böyük ustad!
Yaşadın könlü qubarlı,
dili gileyli...

Azərbaycan ədəbiyyatında İmadəddin Nəsimi haqqında çoxsaylı və müxtəlif səpkili şeirlər yazıldığı kimi, bir sıra dolğun poemalar da qələmə alınmışdır. Xalq şairi Qabilin irihəcmli “Nəsimi” poeması Azərbaycan Respublikasının Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür. Nəbi Xəzrinin “Mənim babam baxan dağlar”, Ələkbər Salahzadənin “Od heykəli”, Söhrab Tahirin “Karvan gedir”, Musa Yaqubun “Şirvan alverçisi və Nəsimi” poemaları da ideya-bədii xüsusiyyətləri, tarixilik və müasirlik məziyyətləri, epikliklə bədiliyin, hadisəçiliklə lirik-fəlsəfi düşüncələrin, bədii yozumların müxtəlif aspektlərdə təqdimi ilə səciyyələnilir. Nəbi Xəzrinin poema-dialoq tipinə üstünlük verməsi, Söhrab Tahirin lirikliklə epikliyin qovuşduğundan yaranan poema yazması, Ələkbər Salahzadənin lirik-romantik düşüncələri tarixilik və müasirlik kontekstində tədqim etməsi, Musa Yaqubun tacir psixologiyası ilə mənəvi dəyərləri ədəbi müstəvidə kəskin təzad əsasında qarşılaşdırması kimi məsələlər bu baxımdan maraq doğurur.

Xalq şairi Rəsul Rzanın “Son gecə” əsəri də (1973-1974) İmadəddin Nəsimiyə həsr olunmuş dəyərli poemalardan biridir. Əsər haqqında ədəbiyyatşünaslıqda bəzi fikirlər söylənilmişdir. Professor Rafiq Yusifoğlu “Azərbaycan poemasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri” monoqrafiyasında yazır: “Son gecə”də R.Rza qətlə məhkum edilmiş Nəsiminin ömrünün son gecəsində keçirdiyi hissləri, onun düşüncələrini ön plana gətirməklə təpədən-dırnağa məslək, əqidə adamı olan bu mürəkkəb tarixi şəxsiyyətin xarakterini açmağa çalışır” (6, s.131) və əlavə edək ki, buna məharətlə nail olur. Professor Şamil Salmanovun “Əsrin novator poeziyası” məqaləsində yazdığı kimi, bu poemada “insanın öz əqidəsi uğrunda ölümə getməsi kimi böyük, ümumbəşəri mövzular qoyulub həll edilir, fəlsəfi cəhətdən mənalandırılırdı” (3,s.19).

Ədəbiyyatşünas-filosof Rahid Xəlilov isə R.Rzanın İmadəddin Nəsimiyə həsr etdiyi “Son gecə” poeması barədə fikrini belə ümumiləşdirmişdir: “Bu poema “şöhrətli torpağın, qədim, böyük millətin didərgin oğlunun” Hələb zindanında ölümünə bir gün qalmış keçirdiyi hisslərdən, düşüncələrindən, artıq həyatı mərdlik simvoluna çevrilmiş bir əyilməzin bəşəri ideallarının təsdiqindən bəhs edir... Nəsiminin ... azadfikirliliyin qənimlərinə nifrəti, istehzası ilə bəşəriyyətə məhəbbəti, onun əzəmət və böyüklüyünə inamı qüdrətli bir şair şəxsiyyətində birləşmişdir” (2,s.27-28). Əsərin nəzərdən keçirilməsi ədəbiyyatşünaslığın belə qənaətlərini təsdiqləyir.

“Son gecə” poeması bir sıra cəhətləri ilə R.Rzanın Nəsimiyə həsr etdiyi “Cahana sığmayan şairin qərib məzarı” məqaləsindəki düşüncələrini yada salır. Təsvirlərdəki bəzi oxşarlıqlar da bundan soraq verir. Məsələn, məqalədə oxuyuruq: “Kərəm Əslisini, Qərib Sənəmini axtara-axtara gəlib Hələbə çıxdılar. Nəsimi hansı sevdanın qaçılmaz çəkiminə yön tutub, qədim Şirvan torpağından ayırıldı, ruzigar çalxamına düşmüş yarpaq kimi uzaq Suriya ellərinə getdi? Hələbin

qaynar havasında “iki cahan sığan” qəlbini haqq-həqiqət susuzluğundan qurtarmaq istədi?” (5,s.123-124). İndi isə poemanın ilk misralarına nəzər salaq:

Mən Hələbə
Nə Kərəm kimi
Əsli sevdası ilə,
Nə Qərib kimi Sənəm eşqiylə
Gəlmişəm... (4, s.132)

Poemada Nəsiminin edamdan əvvəl saxlanıldığı qala zindanının təsvirindəki bir sıra detallar da adı çəkilən məqalədəki müvafiq məqamları yada salır.

Əsərin giriş hissəsində Hələb şəhərinin görünüşündən, burada Nəsiminin məzarını ziyarət etməsindən söz açdıqdan sonra şair: “Başlayıram son gecənin qəmli mərdlik dastanını”, -deyərək əsas mətləbə keçir (4, s.134). Qeyd olunduğu kimi, poemada əsas mövzu İmadəddin Nəsiminin Hələb zindanında edamdan öncəki son gecədə düşüncələrinin, yaşantılarının bədii təəcəssümü ilə əlaqədardır. Neçə-neçə günahsız müqəssirin ömrünün son dayanacağı olan bu zindanı şair haqsızlıq, ədalətsizlik məkanı kimi səciyyəvi detal və epizodlar təmsalında ümumiləşdirmişdir.

Poemada Nəsimi obrazının daxili aləmi, mənəvi qüdrəti onun həm fərdi düşüncələri, xəyalları vasitəsilə nəzərə çatdırılmış, həm də zindan keşikçisi ilə mükəllimləri əsasında ədəbi müstəviyə gətirilmişdir. Xəyala dalıb məşəqqətli ömür kitabını vərəqləyən Nəsimi doğma elləri həsrət və məhəbbətlə yada salır, Şirvanı, Bakını, Təbrizi, Naxçıvanı, Xəzəri xatırlayır, Vətəndə keçən günlərin acılı-şirinli çağlarını anır. “Ya haqq” deyən qorxmaz müridlərin səsi sanki onun qulaqlarına gəlir. Amma artıq yolun sonudur. Vətənpərvər şair ömrünü qütbətdə vaxtsiz başa vuracaq, edam olunacaq. Bu məqamda onun dilindən verilən misralar obrazın daxili aləminin niskilli sədəsi kimi üzə çıxır:

Dodaqları titrəyir
acı təbəssümlə.
Süzülür zindanın döşəməsinə
xatirələr diyarından
bir neçə sətir,
bir neçə cümlə:
Şirvanın yastı yolları,
Su daşdı, basdı yolları.
Vətən uzaq, ömür qısa,
Cəlladlar kəsdi yolları. (4, s.136-137)

Məhbus şairin zindan keşikçisi, yaşı səksəni haqlamış Nicat kişi ilə qısa söhbətləri də poemanın ideya-bədii qayəsinin, Nəsimi obrazının xarakterinin açılmasında əhəmiyyətli bir vasitəyə çevirilir. Şairin ondan ilk xahişi budur ki, ərimiş şamın əvəzinə yenisini gətirsin. Bu epizod ömrünü həqiqət yolunda şam kimi əridən şairin son məqamda da işıqdan, həyat eşqindən uzaqlaşmamasının ifadəsi kimi düşünülmüş maraqlı bədii detaldır. Bu dəmdə qulağına gələn səs Nəsimini yenidən sarsıdaraq zindan həyatının acı reallıqları, ağılasığmaz dəhşətləri ilə üzbəüz qoyur. Qəfildən eşidilən tükürpədic qışqırığın səbəbini qoca zindan keşikçisindən soruşan şair öyrənir ki, bu, ac şirlərə yem üçün atılan cavan məhbusun son harayıdır... Bunun ardınca isə Nəsiminin öz dövrünə, içərisində olduğu ədalətsiz cəmiyyətə ittiham hökmü təsiri bağışlayan düşüncələri poetik fikrin axarına qoşulur:

Hərəkətlərdə, sözlərdə
riya, riya.
Haqq adından haqsızlıq,
Ağlı-qaralı yalan.
Göz yaşı dərya-dərya...
Azad düşüncə,
azad kəlam yasaqdır...
Düşünmək yasaq,
Görmək yasaqdır. (4, s.138-139)

Şairin işlətdiyi bədii təsvir və ifadə vasitələri tutarlı və dolğundur. Məsələn, yuxarıdakı misralarda rast gəldiyimiz “ağlı-qaralı yalan” kimi epitetlər, “göz yaşı derya-derya” kimi mübaliğə bu baxımdan xarakterikdir.

Şər-böhtanın, haqsızlığın hökm sürdüyü amansız mühitdə həqiqət carçısı kimi öz səsini ucaldan, bəşər övladını fanatizmdən, cəhalət girdabından qurtulub özünü anlamağa, dərk etməyə, ədalət uğrunda mübarizəyə səsləyən Nəsiminin aqibəti, sözsüz ki, zindan olacaqdı... Məhbəsə salınmış şairin düşüncələrinə arabir ümitsizlik notları da qarışır, şair özü özündən sual edir: “Nədən insanlığın iztirab yolu belə uzun, belə sonsuzdur? Əsrlər boyu güc ədaləti susdurur”. Lakin belə ovqat müvəqqəti xarakter daşıyır, gələcəyə böyük ümidlərlə baxan şair özü-özünü inandırır ki:

İşıqlı günlər gələcək,
Bir-birindən mənalı,
Bir-birindən göyçək.
İnsan görəcək...
Azad fikir,
azad kəlam olacaq
dünyanın bəzəyi...
Könlü xoş,
vahiməsiz yaşayacaq
xilqətin əşrəfi... (4, s.139-140)

Bunun ardınca R.Rza lirik ricət yolu ilə nəzərə çatdırır ki, Nəsimidən sonra da uzun əsrlər boyu insanlığın yolu iztirablardan keçdi. Bu məqamda Şirvanın başqa bir yetirməsi, böyük şairimiz M.Ə.Sabirin dövrədən, zəmanədəki insafsızlardan şikayət edən “Neylərdin, İlahi?!” rədifli şeirindən bəzi misraların poetik axara qatılması həmin ovqatı daha da dərinləşdirir.

Bəllidir ki, müxtəlif vaxtlarda Nəsimini dinsizlikdə, haqqı danmaqda günahlandırmışlar. R.Rza “Son gecə” poemasında şairin özünün düşüncələri əsasında bu məsələyə də diqqət yetirmiş, “Ənəl həqq” (“haqq məndədir”) deyən hürufi şairin kredosunu izah etməyə səy göstərmişdir:

“İlahi!
Mən ki səni danmamışam.
Səni dərk etmişəm özümdə.
Yalanlara, riyalara,
fikir köləliyinin
müqəddəsliyinə inanmamışam...” (4, s.141)

Və yaxud, zindan keşikçisi ilə söhbətində Nəsimi mənsub olduğu hürufiliyin mahiyyətini belə açıqlayır:

Mən deyirəm: -Allahın
canlı təcəssümü
sənsən, mənəm.
Allahın damlası
İnsan özüdür.
İnsan düşüncəsi,
doğru sözüdür. (4, s.142-143)

Poemadakı bir başqa maraqlı məqam şairin “Ağrımaz” rədifli şeiri ilə əlaqədardır. Bu qəzəl barədə tədqiqatlarda bir neçə versiya vardır. Bəziləri bunu şairin edam vaxtı bədahətən söylədiyini, digərləri ölümündən əvvəl zindanda yazdığını əsaslandırmağa çalışırlar. Qəzəlin Nəsimi edam olunduqdan sonra onun ardıcıllarından birinin qələmə alması iddialarına da rast gəlinir. R.Rza Nəsimiyə həsr etdiyi məqalələrin birində bu versiyalara nəzər salmışdır. Poemada isə “Ağrımaz” qəzəlinin Nəsiminin edamdan əvvəlki son gecədə zindanda yazaraq dostlara çatdırmaq üçün keşikçi Nicat kişiye verməsi variantı əsas götürülmüşdür.

Poemadakı düşüncə və təsvirlərin gedişatından öyrənirik ki, zindan keşikçisi Nicat kişi pak qəlbli, xeyirxah bir insandır. Vaxtı ilə o da böhtana uğramış, nəticədə bir qolunu kəmişlər. Lakin sonra günahsız olduğu anlaşılmışdır. Amma nə fayda?! Nicat kişi Nəsiminin taleyinə acıyaraq ondan soruşur ki, niyə tövbə edib fikirlərindən əl çəkmədin? Axı bu yolla, bəlkə də, xilas ola

bilərdin. Bu epizodda zindan keşikçisinə Nəsiminin verdiyi cavablar onun yenilməz, mübariz əqidə mücahidi, həqiqət fədaisi olduğunu yüksək bədiiliklə bir daha önə çəkir:

Böyük həqiqətə,
doğru sözümlə tövbə deyimmi?
Hər yanda
zülmü, səfaləti
görən gözümlə tövbə deyimmi?
Ülvi gözəlliyə - Kəbəmə,
ləkəsiz məhəbbətə,
insan adına bağlı həqiqətə
tövbə deyimmi?..
Qoca, anla məni!
Tövbəyə qurban vermək olmaz
vicdan deyəni. (4, s.142-143)

Zindan keşikçisinin “Şeyx”, -deyə müraciət etdiyi Nəsimiyə rəğbəti növbəti epizodlarda daha bariz şəkildə üzə çıxır. Bu xeyirxah qoca şairə deyir ki, mənim paltarlarımı gey, aradan çıx, qoy sabah sənin yerinə məni edam etsinlər. Lakin qorxmaz şair təklifi qəbul etməyərək deyir ki, onlar mənim bədənimi öldürəcəklər, gerçək eşqim, doğru sözüm yaşayacaq, çünki “Ölümsüzdür yaradan insan!”.

Nəhayət, düşüncələrlə dolu əzablı gecə öz yerini sabaha verməkdədir, şairin edamı yaxınlaşır. Poema Nəsiminin əbədiyyət və həqiqət inamı ilə tamamlanır:

İstər zindəndə çürüt,
istər sürgündə qocalt,
istər dara çək,
həqiqət ölümə baş əyməyib,
əyməyəcək! (4, s.147-148)

“Son gecə” poeması ümumən dolğun və mükəmməldir. Burada fraqmentar süjetlə lirik ricətlər, bədii detallarla fəlsəfi yozumlar vəhdətdədir. Əsərin bədii dil, üslub xüsusiyyətləri mövzunun xarakterinə uyğundur. Dolğun və orijinal bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə də yerli-yerindədir. Simvolik semantikalar da maraqlı doğurur. Nəsiminin nicatına çalışan zindan keşikçisinin adının Nicat olması uyğunluq assosiasiyası yaradırsa, məhbəs keşikçiləri arasında gecənin adının (yəni parolunun) “Ədalət” olması əslində o dövrün ədalətsiz rejiminə istehza və ironiyadır.

Əsərdə bizə mübahisəli görünən bir məqama da toxunmaq istəyirik. Nəsiminin dustaq edildiyi zindan hücrəsinin keşiyini çəkməyin yaşsız səksəni haqlamış, üstəlik də bir qolu kəsilmiş Nicat adlı zəif qocaya etibar edilməsi o dövrün amansız, sərt rejiminin prinsipləri baxımından, fikrimizcə, inandırıcı deyil. Bəlkə də, R.Rza bunu zindanların gücsüzlüyünə, öz ömrünü başa vurmaqda olmasına işarə kimi düşünmüşdür? Hər halda, bu məsələ müəyyən qədər sual doğurur.

Bütövlükdə xalq şairi Rəsul Rzanın “Son gecə” poeması Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi poemanın ən dəyərli nümunələrindən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev O. Rəsul Rza və klassik Azərbaycan ədəbiyyatı. Ədalət qəzeti, 2012, 20 aprel
2. Xəlilov R.S. Rəsul Rza poeziyası. Bakı, Yazıçı, 1987, 215 s.
3. Rza R. Seçilmiş əsərləri, beş cildə, 1-ci cild. Bakı, Öndər, 2005, 304 s.
4. Rza R. Seçilmiş əsərləri, beş cildə, 4-cü cild. Bakı, Öndər, 2005, 336 s.
5. Rza R. Seçilmiş əsərləri, beş cildə, 5-ci cild. Bakı, Öndər, 2005, 264 s.
6. Yusifoglu R. Azərbaycan poemasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Bakı, ADPU, 2010, 486 s.

ABSTRACT

Pusta Akhmedova

"LAST NIGHT" THE IMAGE OF IMADADDIN NASIMI IN RASUL RZA'S POEM "LAST NIGHT"

The article analyzes the works of the famous poet Rasul Rza dedicated to Imadaddin Nasimi. Firstly, opinions about Imadaddin Nasimi's personality, creativity and his life are analyzed. Then there have been analyzed the ideological and artistic features of R.Rza's poem "Last night" dedicated to Nasimi. There has been noted that the author described Nasimi's last night in the jail before being executed. The author expressed Nasimi's thoughts by inner monologues and dialogues. All these contributed to present a detailed image of Nasimi. There is an image of the old guard of the jail in the poem. The descriptions in the poem create full impressions about some points of Nasimi's way of life, his brave personality and his convictions based on deep humanism. This poem is unique among the works dedicated to Nasimi.

РЕЗЮМЕ

Пуста Ахмедова

ОБРАЗ ИМАДЕДДИНА НАСИМИ В ПОЭМЕ “ПОСЛЕДНИЙ НОЧЬ” РАСУЛА РЗЫ

В статье анализируется произведения, известного поэта Расула Рзы, посвященные Имадеддину Насими. Сначала анализируются личность, творчество и жизнь Имадеддина Насими. А потом исследуются идейно-художественные особенности поэмы Р.Рзы “Последний ночь” посвященный Насими. Отмечается что в поэме автор описывает его мысли с помощью внутренних монолог и диалогов в "последний ночь" до казни. Все это способствовало широкому представлению образа Насими. В поэме есть и образ старый сторож тюрьмы. Некоторые моменты жизненного пути создает изображения опирающейся на глубокие убеждения. Эта поэма занимает особое место среди произведений посвященные посвященная Nəsimiyə.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

SƏBUHİ İBRAHİMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
s.ibrahimov71@mail.ru

UOT: 82-3.512

**XV ƏSRİN GÖRKƏMLİ TƏSƏVVÜF VƏ TƏFSİR ALİMİ
BABA NEMƏTULLAH NAXÇIVANI**

Açar sözlər: *Baba Nemətullah Naxçıvani, əsərləri, fəlsəfə, təsəvvüf, əlyazma.*

Key words: *Baba Nematullah Nakhchivani, works, philosophy, mysticism, manuscript.*

Ключевые слова: *Баба Нематуллах Нахчывани, произведения, философия, мистика, рукопись.*

XV əsrin görkəmli nümayəndəsi Baba Nemətullah Naxçıvaninin fəlsəfi, eyni zamanda məzmunlu əsərləri nəsil-dən-nəsilə keçərək bu günümüzədək gəlib çatmışdır. Müəllifin Azərbaycanda kitablarının və yaxud əlyazma əsərlərinin olmadığı halda onun haqqında məlumat da bir o qədər yetərli olmamışdır. Yalnız onun haqqında jurnallarda və qəzet səhifələrində məqalələrlə yanaşı tezislərə də rast gəlinir. Akademik Vasim Məmmədəliyev “Nemətullah Naxçıvani və onun Quran təfsiri” adlı məqaləsi Dirçəliş XXI Əsr jurnalının 2000-ci il №10-li sayında (7) dərc edilmişdir. Müəllif məqalədə B.N.Naxçıvaninin ən böyük və müqəddəs əsəri sayılan “əl-Fəvatihul-İlahiyyə vəl məfatihul-qeybiyyə əl-muzihatu lil-kəlimul-Quraniyyə vəl-hukəmul-Furqaniyyə” adlı təfsir kitabı haqqında geniş məlumat vermişdir. Onun yaradıcılıq fəaliyyətində ən mühüm yeri olan bu əsərin Təbrizdə 1496/7-ci illərdə tamamlandığı qeyd edilir.

Digər bir alim, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Əkbər Nəcəf tərəfindən Respublikanın ən mötəbər mətbuat orqanı olan Xalq qəzetinin 2013-cü il 13 noyabr №11 sayılı nömrəsində “ «Gizlənən dərviş» – Baba Nemətullah Naxçıvani” adlı məqaləsi çap edilmişdir (2). Tədqiqatçı onun bir çox yaradıcılıq sahələrinə nəzər salmışdır. Belə ki, onun həyatı, elmi fəaliyyəti, Qurani-Kərimin ilk təsəvvüfi təfsiri və başqa sahələri də diqqətə çatdırılmışdır. Onun araşdırmalarına görə 1452/4-1514-cü illər arasında yaşamış və dövrünün məşhur türk sufisi hesab edilən Baba Nemətullah Naxçıvaninin anadan olmasından 560 il ötür. Dövrünün ən böyük şeyxləri arasında göstərilən Baba Nemətullah Naxçıvanini müasirləri “gizlənən dərviş” adlandırıblar. Mütəsəvvüf (təsəvvüf alimi) və müfəssir (təfsir alimi) kimi tanınan Baba Nemətullah Naxçıvani çox sayda əsərlər qələmə almışdır. O, “Qurani təsəvvüf üslubunda şərh edən ilk alim kimi tarixə düşüb. Təəssüflər olsun ki, Baba Nemətullah Naxçıvaninin heç bir əsəri Azərbaycan dilində nəşr edilmədiyini kimi, onun haqqında Azərbaycan ədəbiyyatında məlumat tapmaq da çox çətindir.

İslam təsəvvüf ədəbiyyatının ayrılmaz hissəsi olan Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatı tədqiq olunmayan bir sahədir. Buna görə də İslam təsəvvüf ədəbiyyatında müstəqil bir Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatının yerini və hüdudlarını müəyyənləşdirmək çətindir.

Azərbaycan təsəvvüfündə iki cəhət diqqəti çəkir. Birincisi dərvişanə sufilik olub Türk Xalq İslam anlayışından, ikincisi elmi təsəvvüf anlayışından qidalanır. Elmi təsəvvüf anlayışına sahib olan sufilər mədrəsə həyatı keçmiş, dini elmlərə dərinlən yiyələnmiş təsəvvüf alimləridir. Azərbaycan təsəvvüf alimləri arasında Baba Nemətullah Naxçıvaninin xüsusi yeri vardır. O, sadəcə, dərviş həyatı yaşayan sufi olmamış, ali mədrəsə təhsili almış bir təfsir alimi olaraq da tanınmışdır.

Digər tədqiqatçı alimlər isə professor Fəxrəddin Səfərli və professor Məmməd Rzayevdir ki, həm onun yaradıcılıq nümunələrini təhlil etmiş, həm də onun fəlsəfi aləmini dərinlən araşdırmışlar.

Belə ki, F.Səfərli və M.Rzayevin “Baba Nemətullah Naxçıvani və Fəlsəfəsi” (9) adlı birgə elmi məqalə, dosent S.M.İbrahimovun “Naxçıvanın mənəvi-mədəni irsinə dair əlyazma mətnləri” (5, s. 61) adlı monoqrafiyasında, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Nərgiz İsmayılovanın Şərq Qapısı qəzeti 19 fevral 2014-cü ildə çap etdirdiyi “Baba Nemetullah Naxçıvani kimdir?” (6) sərlövhəli

məqaləsi və silsilə şəkildə davam edən məqalələri B.N.Naxçıvaninin gərgin yaradıcılıq fəaliyyətindən xəbər verir.

B.N.Naxçıvaninin yaradıcılığı ilə bağlı bir çox xarici ölkələrdə də rast gəlinir. İlk öncə Türkiyə və İran elmi araşdırmalar mərkəzində tədqiq edilən görkəmli alim və mütəfəkkirin əsərləri yüksək səviyyədə qarşılanmışdır. B.N.Naxçıvaninin yaradıcılıq fəaliyyəti olduqca genişdir. Bu haqda məlumat verən ilk öncə Məhəmmədəli Tərbiyyət öz “Daneşməndani-Azərbaycan” (12, s. 112) adlı təzkirəsində “Əş-Şəqayiqün-nömaniyyə” kitabından nəql edərək yazır: “Baba Nemətullah – Şeyx Mahmud Naxçıvaninin oğlu, hicri qəməri (XV) əsr ariflərindən və şeyxlərindəndir. Baba Nemətullah təxminən hicri qəməri 900 (1449) – cu ildə Beyzavinin Qur’an təfsirinə haşiyə, eləcə də Möhyəddinin «Füsüsül-hikəm» («Hikmətin qiymətli daşları») əsərinə haşiyə və əlavə yazmışdır. O, hicri qəməri 901 (1450) – ci ildə Qur’ana «Əl-fəvatihül-ilahiyyə vəl-məfatihül-qeybiyyə» adında iki cildə sanballı izah yazmışdır. Bu əsər Misirdə nəşr edilmişdir. Bunlardan əlavə Baba Nemətullah Şeyx Mahmud Şəbüstərinin «Gülşəni-raz» əsərinə də maraqlı izah yazmışdır. Bu əsərin bir nüsxəsi İstanbulda Həmidiyə kitabxanasında saxlanılır. Əsər bu sözlərlə başlanır: «Ancaq o haqdır və düz yola rəhbərlik edən odur. Mənim müvəffəqiyyət əldə etməyim ancaq Allahdandır. Sarsılmaz inam və irfan gülşəninin xoş nəğməli bülbüllərinin ilk sözü, izah və axtarış bağının yüksəkliklərində yer salan qumrilərin baş dastanı, kəşf və aydınlaşdırma sahəsində yerləşən şirin dilli tutilərin zövqlü, könülə yatan ilk söhbəti o padşahın şükr və sənəsinə, mədhinə həsr edilməlidir ki, camalının aləmi işıqlandıran günəşi hər zərrədə özünü göstərir. Onun parlaq nuru dünyanın bütün ucqarlarında görünür. Yerlərin, göylərin işığı Allahdandır»”(12, s. 112).

Doktor Əqiqi isə “Məfaxiri Azərbaycan” (11) adlı əsərində yazır: “Mövlana Nemətullah dövrünün alimlərindən idi və onun Allahın varlığı haqqında bir traktat, təsəvvüf haqqında «Hidayətül-ixvan» («Dost-qardaşlara yol göstərmə») adlı elmi əsəri vardır” (11, s. 501).

“Əş-Şəqayiqün-nömaniyyə” əsərinin müəllifi Baba Nemətullahın adını şeyxləri sırasında çəkir: “Allah yolunda xidmət edən ariflərdən biri, dərvişlik və sufiliyin fəxri olan Baba Nemətullah özünü xalqdan gizlədirdi. O, rəbbani (ilahi) elmlərdə dərin bilikli olmuşdur. O, Qur’anın digər təfsirlərinə müraciət etmədən ona təfsir yazmış, orada bir çox şəxslərin dərk etmədiyi incəlikləri və həqiqətləri fəsahtli ibarələr və bəlağətli ifadələrlə aydınlaşdırmışdır. «Gülşəni-raz» əsərinə təsəvvüf təriqəti əhlinin hüsnü-rəğbətini cəlb edən bir izah yazmışdır. O, Qraman vilayətinin Akşehir şəhərində yaşamış və orada vəfat etmiş, o şəhərdə də dəfn edilmişdir». (Allah onun qəbrini nurani etsin)” (12, s. 113).

O cümlədən B.N.Naxçıvaninin fəlsəfi görüşlərinə dair Türkiyənin tanınmış alimi, professor Heyrəttin İvgin də “Türkiyə/Akşehirdə medfun mutasavvif Nimetullah Nahçıvani” (3) adlı maraqlı elmi məqaləsində onun əsərləri və bəzi qeydlərin aparılması haqqında yazmışdır. Onun qənaətinə görə B.N.Naxçıvaninin əsas əsərləri aşağıdakılardan ibarət olmuşdur:

1. Əl-Fəvahül İlahiyyə və Məfatihül-Qeybiyyə e-Müdihatu lil-Kəlimul Quraniyyə vəl Həkəmul-Furqaniyyə
2. Şərhi Gülşəni-Raz
3. Tərcümeyi Nəqşi-Füşuş
4. Hidayətül-İxvan Risaləsi
5. Risaleyi Məcmuəi Lətaif
6. İstilahatuş-Sufiyyə
7. Hidayət
8. Risaləi Təhqiqat
9. Risalei Niqat
10. Risalei Vücudi-Mütləq
11. Risalei Əsilə vəl Əcvibə
12. Risalei Zikriyyə (3, s. 276).

Həmçinin o, B.N.Naxçıvaninin birinci və yeddinci əsərlərinin Osmanlı Türkçəsi ilə qələmə aldığı söyləmiş, digərlərinin fars-ərəb sözləri ilə qarışıq dillərdə yazmış və ağırlığın fars dilinə düşdüyünü də qeyd etmişdir. “Əsərlərin tamamı təsəvvüfə dair olmaqla bərabər fiqh, hədis, kəlam, fəlsəfə və əqaid kimi fərqli elm budaqlarıyla bağlı mövzudan da söz etmişdir” (3, s. 276).

Digər bir tanınmış Türk alimi Yaşar Kurd öz dərin düşüncəli tədqiqatlarında B.N.Naxçıvani haqqında elmi mülahizələr yürütmüdü. Onun məşhur əsəri olan “Nemətullah Naxçıvani və təsəvvüf təfsiri” (10) adlı doktorluq elmi tədqiqat işi (Samsun 1998) yanaşdığımız mövzu ilə bağlı bir çox mühüm məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Bundan əlavə Xəlil Çiçəyin “Nemətullah ən-Naxçıvani və Təfsirdəki Metodu” (1) (Van 1995), Ramazan Bayhanın hazırladığı “Basılmamış yüksək lisans” (8) elmi tədqiqat işi və “Nemətullah ibn Mahmud Naxçıvani və əl-Fəvatihul İlahiyyə vəl-Məfatihul qeybiyyə” (8) adlı əsərlərinin təhlili (Kayseri 1996) və digər adlarını qeyd etmədiyimiz tanınmış alimlər həmyerlimizin adına layiq böyük tədqiqat əsərləri yaratmışlar.

Öz elmi axtarışları ilə Türk dünyasına şərəf gətirən Doç. Dr. İbrahim Görənər “Elmi Cazibə Yurdu Osmanlıda Çox Yünlü Bir Müfəssir Nemətullah Naxçıvani” (4) adlı kitab və həmçinin eyni adda “Osmanlı toplumunda Quran mədəniyyəti və təfsir çalışmaları” (4) jurnalında elmi məqaləsi B.N.Naxçıvani haqqında geniş araşdırmalardan xəbər verir.

Nəticə etibarilə belə bir qənaətə gəlmək olar ki, sadələdiyimiz müəlliflərdən başqa B.N.Naxçıvani yaradıcılığına indiyə qədər təxminən yüzə yaxın mövzu ilə müraciət edən alim və filosof olmuşdur. Mövzu adlarının müxtəlifliyi bir-birindən fərqli olsalar da, mahiyyət etibarilə eyni mənə kəsb etmişdir – B.N.Naxçıvanının yaradıcılığı, fəlsəfi görüşləri, elmi fəaliyyəti, təsəvvüf fikirləri, müfəssirliyi, Qurani-Kərimin tərcümə və təfsir olunma metodu, filosof və kələmcilərə tənqidi yanaşma üsulları v. s.

Güman edirik ki, əldə etdiyimiz fundamental elmi istinadlar, müəllifin əsərləri və tədqiqat obyektini olan mövzular B.N.Naxçıvani haqqında verilən bilgilərin, həcm cəhətdən az olsa da belə, mükəmməlinə çevriləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Çiçek, M. Halil, Nimetullah en-Nahçıvani ve Tefsirdeki Metodu (Müstakil Kitap), Van: 1995, 239 s.
2. Əkbər Nəcəf. Gizlənən Dərviş Baba Nemətullah Naxçıvani, Xalq qəzeti.- 2013.- 13 noyabr.- s. 11.
<http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/HYPERLINK>
<http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2013/noyabr/335410.htm>”2013
3. Heyrəttin İvgin. Türkiyə/Ağşəhərdə mədfun mütəsəvvif Nemətullah Naxçıvani. //Naxçıvanın Muxtariyyəti Tarixi Nailiyyətdir (04-05 iyul 2014-cü ildə keçirilmiş beynəlxalq konfransın materialları). Naxçıvan: 2015. səh. 274-279.
4. İbrahim Görənər, İlmî Cazibə Yurdu Osmanlıda Çok Yünlü Bir Müfəssir Nimetullah-i Nahçıvani, (Makale), PDF Kitap (Ulaşım: <http://www.tefsir.gen.tr/img/KTA03-ibrahimgorener.pdf>)
5. İbrahimov S.M. Naxçıvanın mənəvi-mədəni irsinə dair əlyazma mətnləri, Bakı, Elm və təhsil, 2017, 336 s.
6. İsmayılova Nərgiz. Baba Nemətullah Naxçıvani Kimdir?, /Şərq Qapısı Qəzeti, 19 Fevral 2014.
<http://www.serqqapisi.az/index.php/ictimai-siaysi/HYPERLINK>
7. Məmmədəliyev V.Y. Nemətullah Naxçıvani və Onun Quran Təfsiri. //Dirçəliş XXI Əsr. Journ. Nömrə-10, Bakı: 2000, səh. 7-12.
8. Ramazan Bayhan, Nimetullah Mahmud Nahçıvani ve el-Fevatihu'l- İlahiyye ve'l- Mefatihu'l- Gaybiyye Adlı Eserinin Tahlili, EÜSBE, (Basılmamış Yüksək Lisans Tezi) Kayseri: 1997, 189 s.
9. Rzayev M.H., Səfərli F.Ə. Baba Nemətullah Naxçıvanının Həyatı və Fəlsəfəsi, //NDU Elmi Əsərlər (humanitar elmlər seriyası). Naxçıvan: 2007.
10. Yaşar Kurt, Nimetullah Nahçıvani ve Tasavvufi Tefsiri, Samsun: 1998, 274.
11. بخشایش دکتر عقیقی مفاخر آذربایجان. جلد اول، تبریز: نشر آذربایجان 1375 ش، ص 708
12. تربیت محمد علی. دانشمندان آذربایجان. تهران: سازمانه جاب و انتشارات ارشاده اسلامی. 1377. ه.ش، ص. 655.

ABSTRACT

Sabuhi Ibrahimov

BABA NEMATULLAH NAKHCHIVANI, A PROMINENT SCIENTIST, MYSTIC AND INTERPRETER OF THE XV CENTURY

A detailed study of the life, philosophical creativity and meaningful works of the prominent thinker, scientist, mystic and interpreter of the XV century – Baba Nematullah Nakhchivani has been carried out in this paper. The topics of studies devoted to this great personality and written by scientists still turning to his works have been also surveyed here.

The whole life of B.N.Nakhchivani passed in fruitful scientific activities, and the most famous his work was a theological book of notes to the Koran. In addition, there were 11 another his works differing from each other in the content.

РЕЗЮМЕ

Сабухи Ибрагимов

ВИДНЫЙ УЧЕНЫЙ, МИСТИК И ИНТЕРПРЕТАТОР XV ВЕКА БАБА НЕМАТУЛЛАХ НАХЧЫВАНИ

В статье проведено подробное исследование жизни, философского творчества и содержательных произведений видного мыслителя, ученого, мистика и интерпретатора XV века – Баба Нематуллаха Нахчывани. Также сделан обзор тем посвященных этой великой личности исследований, написанных учеными, которые обращались к его творчеству до сегодняшнего дня.

Вся жизнь Б.Н.Нахчывани прошла в плодотворной научной деятельности, а самым известным его трудом стало теологическое произведение – книга примечаний к Корану. Кроме того, существовало еще 11 его трудов, по своему содержанию сильно отличавшихся друг от друга.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

ZÜLFİYYƏ İSMAYİLOVA

Naxçıvan MR Dövlət Arxivi

arxiv@nakhchivan.az

UOT: 82-3.512

**NAXÇIVAN PEDAQOJİ MƏKTƏBİNİN MƏZUNLARI
ARXA CƏBHƏDƏ**

Açar sözlər: *Cabbarov Rəsul, Qaziyeva Bülbül, Əli Qənbərli, arxa cəbhə, Naxçıvan Pedaqoji Texnikumu, məzun, əmək günü, müdafiə fondu, Qələbə, bağlama, müharibə, istiqraz.*

Key words: *Cabbarov Rasul, Gaziyeve Bulbul, Ali Ganbarli, rear front, Nakhchivan Pedagogical Technical School, graduate, work-day, defense fund, victory, packet, war, bond.*

Ключевые слова: *Джаббаров Расул, Газиева Булбул, Али Гамбарли, задний фронт, Нахичеванский Педагогический Техникум, выпускник, рабочий день, защитный фонд, победа, посылка, война, заём.*

Böyük Vətən Müharibəsinin başlanması iqtisadiyyatın bütün sahələri kimi, xalq maarif sisteminə də böyük təsir etmişdi. Müharibənin ilk günlərindən əli silah tutan, orduya yararlı müəllimlər cəbhəyə yollanırdılar. Arxa cəbhədə müəllimlər iqiqat çalışaraq cəbhədəki müəllim yoldaşlarının da əvəzinə işləyirdilər. Onlar istər döyüş cəbhələrində, istərsə də arxa cəbhədə öz mübariz yerini tutaraq bilik və bacarıqlarını alman faşizminin darmadağın edilməsinə sərf etdilər.

2 sentyabr 1941-ci il tarixli “Şərq qarısı” qəzetində “Naxçıvan qadınları Azərbaycanın qabaqcıl qadınlarının müraciətinə qoşulur” başlıqlı məqalədə yazılır:

“Azərbaycanın qabaqcıl qadınları Azərbaycanın bütün qadınlarına olan müraciətini müzakirə edən biz, Naxçıvan şəhərinin bir qrup qadınları ölkəmizin müdafiə fondunun möhkəmləndirilməsinə yönəldilmiş bu vaxtlı müraciəti bəyənir, çox böyük həvəslə ona qoşuluruq. Bu müraciətnamə doğma Vətəni canından artıq sevən biz, Naxçıvanlı qadınların dəxi fikrini ifadə edir.

Sizin dediyiniz kimi, Vətən müharibəsi cəbhələrində cəllad Hitler faşizminə qarşı qəhrəmanlıqla vuruşan qardaşlarımıza ana qayğısı və və nəvazişi göstərmək vaxtıdır.

Bəli, bacılarımız! İgid döyüşçülərimizə daha çox hədiyyələr vermək, hünər və təşəbbüslər göstərmək vaxtıdır.

Başımızın üstünü böyük qorxu aldığı bir zamanda, Vətən müharibəsinin bu ciddi vaxtında artıq nəyimiz varsa, hər nə - qızıl, gümüş və başqa qiymətli şeylərimiz varsa, vətəni müdafiə fonduna verməyi layiq bilirik.

Bu müraciətə qoşulanlar arasında Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunun məzunlarından Naxçıvan şəhər məktəbinin müəlliməsi Talıbova Məsmə qızıl qol saati, 300 manat pul, 800 manatlıq istiqraz; Xəlilova Təyyibə 8 parça qızıl, 300 manat pul, qızıl sırğa, müharibə qurtaranadək ayda 3 günlük əmək haqqı və mis; Səkinə Rzalı 6 qram qızıl, 300 manat pul, 500 manatlıq istiqraz, 10 kq mis, müharibə qurtaranadək 3 günlük əmək haqqını ölkənin müdafiə fonduna verdilər” (1, vər. 51).

Müharibə dövründə Naxçıvanda ilk dəfə olaraq nazir vəzifəsində çalışan Səkinə xanım Rzalı 20-ci illərin ortalarından başlayaraq respublikanın qız və qadınları arasında izahat işləri aparmış, 1926-cı ildə “Qızıl Qələmlər” cəmiyyətinə qəbul edilmişdi. 1932-ci ildə Pedaqoji Texnikumu bitirdikdən sonra Bənəniyarda müəllim işləmiş, müxtəlif illərdə Maarif Komissarlığında məktəbəqədər uşaq tərbiyə bölməsinin müdiri, şəhər nümunəvi orta məktəbinin direktoru, təhsil işçiləri Həmkarlar İttifaqı Vilayət Komitəsinin sədri işləmişdi. 1942-ci ilin fevralında Naxçıvanda İctimai Təminat Nazirliyi təşkil olunan zaman Səkinə Rzalı nazir təyin edilmiş, 30 ilə yaxın bu vəzifədə çalışmışdır. Müharibə dövründə onun təşəbbüsü ilə muxtar respublikada protez emalatxanası, 90 yerlik əlillər evi, şikəstlər üçün klublar təşkil edilmişdi (2, vər. 113).

Naxçıvan Pedaqoji Məktəbin məzunu Təyyibə Xəlilova Böyük Vətən Müharibəsi başlananda Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin kadr şöbəsinin müdiri idi. Gözəl təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik olan Təyyibə xanım ölkənin müdafiə fondunun yüksəldilməsində xüsusi rol oynamışdır. O, Qızıl Əsgər qadınlarının yığılmasında “Sovet xalqı Vətən müharibəsi günlərində” adlı çıxışında xalqımızın arxada və cəbhədə göstərdikləri qəhrəmanlıqlar və rəşadətlərdən danışmış, arxa cəbhə döyüşçüləri olan qadınları düşmənə qarşı amansız olmağa, döyüşən Qızıl Orduya hər cür kömək göstərməyə və əmək qəhrəmanı olmağa çağırırdı.

Həmin yığılmaqda Bülbül Qazıyeva, Cəvahir Əliyeva (Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunun məzunları) da çıxış etmişdilər.

İclas döyüşçülərə bayram hədiyyəsi göndərmək üçün 8 nəfərdən ibarət komissiya yaratmış, döyüşçülərə hədiyyə vermişdilər (3).

Belə fəal, təşkilatçı qadınlardan biri də Qənbərli Tərhan Qasım qızı idi. O, 1917-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuş, 1938-ci ildə Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunu bitirmişdir. 1938-1942-ci illərdə Naxçıvan şəhər məktəblərində işləmişdir. Ali Partiya məktəbini bitirən Tərhan Qənbərli müharibə illərində partiya və sovet orqanlarında, arxa cəbhədə fədakarlıqla çalışmış, 1941-1945-ci illərdə “Rəşadətli Əməyə Görə” medalı ilə təltif olunmuşdur (4, səh.2).

Böyük Vətən Müharibəsi illərində arxa cəbhədə qəhrəmanlıqlar göstərən müəllimlərin rəşadətli əməkləri arxiv sənədlərində ölməzlik qazanaraq tarixə yazılmışdır.

Ali Baş Komandanın 31 iyul 1942-ci il tarixli qərarı, arxa cəbhənin möhkəmləndirilməsi haqqında radio ilə çıxışını naxçıvanlı müəllimlər böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşıladılar və bu göstərişləri əldə rəhbər tutdular. Onlar ÜİK (b)P MK və SSRİ Xalq Komissarlar Sovetinin məktəblilərin yay tətildə kənd təsərrüfatında işləməsi haqqındakı qərarı qəbul etdilər (5, səh. 7).

1942-ci ilin may ayından kənd təsərrüfatında işləyəcək müəllimlərin düzgün uçotu aparıldı. Respublika üzrə 153 briqada yaradıldı. Briqadalara rəhbərlik edən müəllimlər müəyyənləşdi.

Naxçıvan MSSR-də müəllim potensialının əsası Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunun payına düşürdü desək, kənd təsərrüfatında da işləyəcək müəllimlərin əsas hissəsini də Pedaqoji Texnikumun məzunları təşkil edəcəkdilər.

Azərbaycan Maarif İşçiləri İttifaqına göndərilən 1941-1942-ci dərslərin yay tətildə müəllimlərin kənd təsərrüfatında müharibə şəraitinə uyğun öz işini nümunəvi təşkil edən direktor və müəllimlərin əsasını Naxçıvan Pedaqoji Məktəbinin məzunları təşkil edirdi.

29 sentyabr 1943-cü ildə Naxçıvan şəhər və rayon müəllimlərinin yığılması keçirilmişdir. Yığılmaqda müəllimlər Çərəkəz vilayətinin bərpa edilməsində zəhmətkeşlərə kömək göstərməkdə fəal iştirak edəcəyini bildirmişlər. Yığılmaqda iştirak edənlər Naxçıvan MSSR-in bütün müəllimlərinə məktub qəbul etmiş, onları da Çərəkəzlilərə yardım etməyə çağırırlar. Həmin məktubda deyilir:

“Alman faşist quldurları qəhrəman Qızıl Ordumuzun zərbələrini Tivin, Moskva, Rostov, məğrur Stalinqrad ətraflarında və Oryol, Kursk, Belqorod, Xarkov istiqamətlərində yaxşıca dadmışlar. İndi Hitlerin “Məğlubedilməz” şərəfli diviziyaları Dnepr sahillərində dalbadal məhv edilir və onlar sürətlə Qərbə doğru qaçır. Hər gün yüzlərlə şəhər və kəndlərimiz həyasız düşməndən təmizlənir. İndi bizim əsas vəzifəmiz alçaq faşist köpəklərinin müvəqqəti ağalığı etdikləri yerlərdə dağıdılmış, külə döndərilmiş kəndləri və şəhərləri bərpa etməkdən, zəhmətkeşlərə qardaşlıq köməyini genişləndirməkdən ibarətdir. Biz bu vəzifəni yerinə yetirməyə başlayaraq ikinci növbədə 25.000 manat pul, 500 dəftər, 500 ədəd müxtəlif kitab və s. verməyi öhdəməizə almışıq”.

Həmin yığılmaqda Naxçıvan Pedaqoji Məktəbinin məzunları olan müəllimlərdən Xanım İmanova avqust ayı maaşını 480 manat, bir çarpayı, bir balınc, Fatma Məmmədova 300 manat pul, bir adyal, İdris Səlimov 594 manat pul, Hüseyn Mirzəyev (Şıxmahmud kəndindəki məktəbin müəllimi) 650 manat pul vermişlər (3).

Qarabağlar kənd məktəbinin direktoru Abdullayev Abdulla Cahangir oğlu belə məzunlardan biri idi. O, 1928-ci ildə Naxçıvan Pedaqoji Məktəbinə daxil olmuş, 1931-ci ildə oranı bitirmiş, 1936-cı ildən Qarabağlar kənd məktəbində işləmişdir. Böyük Vətən Müharibəsinin odlu-alovlu illərində müəllim və şagirdləri mütəşəkkil surətdə kolxoz işinə cəlb etmiş, tarla qəzeti çıxarmış, Sovet İnformasiya Bürosunun gündəlik məlumatlarının sistematik oxunmasını təşkil etmişdir. Onun

rəhbərlik etdiyi məktəbin müəllim və şagird kollektivi 4145 əmək günü qazanaraq ölkənin müdafiə fonduna vermişdir (5, səh.14).

Kənd təsərrüfatında öz işini nümunəvi təşkil edən məktəb direktorlarından biri də Şahbuz rayon kənd Şahbuz məktəbinin direktoru Bağirov Hüseynalı Hüseynqulu oğlu idi. Onun rəhbərlik etdiyi məktəbin müəllim və şagirdləri 1942-ci ilin yay təttilində 1025 əmək günü qazanaraq ölkənin müdafiə fonduna vermişdir (5, səh. 17).

Ordubad rayonu Vənənd kənd məktəbinin direktoru Rəsulov Cabbar da Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunun qiyabiçi məzunlarından idi. Vənənd məktəbinin müəllimlərinin bir çoxu Böyük Vətən Müharibəsinə yollandıqlarından məktəb direktoru Rəsulov Cabbarın çiyininə ikiqat yük düşmüşdü. Vənənd məktəb müəllimləri və şagirdləri cəbhədə döyüşən əsgərlərə yardım üzrə Ordubadın 28 məktəbi içərisində birinci yeri tuturdu. Onlar ölkənin müdafiə fonduna 2930 manat pul, 1700 manatlıq istiqraz, 18 isti pencək, 10 üz dəsmalı, 12 əl sabunu, 4 cüt corab, 7 bağlama, 500 kq metal, 7 dəri, 18 isti palto göndərmişdilər. Həmçinin Vənənd məktəbliləri arxa cəbhənin mühüm sahəsi olan kənd təsərrüfatında öz işlərini nümunəvi təşkil edərək 62 şagird, 3 müəllimdən ibarət zərbəçi briqada yaratmışdılar. Onlar kolxozda əsasən biçin işlərində çalışmışdılar.

Müharibə şəraitində öz işini nümunəvi təşkil edən 6 məktəbdən biri olan Vənənd məktəbinin direktoru Cabbar Rəsulov haqqında yazılır: “Cabbar Həbib oğlu Rəsulov öz işini bütün sahələrdə nümunəvi təşkil etdiyi kimi uşaqların kənd təsərrüfatında işləməsini də nümunəvi təşkil etmiş, bunun nəticəsi olaraq Vənənd kənd məktəbliləri 1 iyun 1942-ci ildən 15 sentyabra kimi 1920 əmək günü qazanmışdılar” (6, səh. 106).

Böyük Vətən Müharibəsi illərində Ordubad Pedaqoji Məktəbinə rəhbərlik edən Əli Həsənalı oğlu Qənbərli də Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunun 2-ci il buraxılış məzunu idi. Onun səyi və bacarığı sayəsində məktəbin müəllim və tələbələri bir yumruq kimi birləşdi. İlk növbədə mükəmməl hərbi kabinet təşkil etdilər. Özünümüdafiə üçün 100 nəfərlik sığınacaq qazdılar. Əli Qənbərlinin rəhbərliyi altında kollektiv 3800 manat pul tank koloniyasına vermiş, Qızıl Ordu döyüşçülərinə quru meyvədən ibarət 18 ədəd bağlama, istiqraz, isti paltar, rəngli metal göndərmiş, az sonra kağız və qələmdən ibarət 7 bağlama daha göndərmiş, orduya səfərbərliyə alınanların uşaqlarının hər birinə 1 dəst paltar, 20 nəfərə dərs ləvazimatı, 20 nəfər əsgər uşağına ayaqqabı vermişdilər. Əsgər məktublarını oxumaq üçün əsgər ailələrinə 55 tələbə təhkim olunmuşdu (7, səh. 14).

Naxçıvan Pedaqoji Məktəbin məzunu Tovuz Sadıqzadənin Böyük Vətən Müharibəsi illərindəki fəaliyyəti də arxiv sənədlərində öz əksini tapmışdır. Müharibə illərində Ordubad rayon Xalq Maarif Şöbəsinə rəhbərlik edən Tovuz Sadıqzadənin təşkilatçılığı sayəsində Ordubad rayon məktəbləri ölkənin müdafiə fonduna öz köməkliklərini əsirgəməmiş, Ordubad şəhər məktəbi 642 manat pul, 11 bağlama; Dırnis kənd orta məktəbi 876 manat pul, 1400 manatlıq istiqraz, 2 t qara metal; Aza məktəbi 1564 manat pul, 2550 manatlıq istiqraz, 5 bağlama, 4650 lotereya bileti, paltar; Bist məktəbi 2208 manat pul, palto, yun corab; Xurs natamam orta məktəbi 2815 manat pul; Nəsirvaz natamam orta məktəbi 137 manat pul; Ələhi natamam orta məktəbi 177 manat pul; Tivi kənd məktəbi 327 manat pul; Üstüpu kənd məktəbi 374 manat pul, 1 bağlama; Məzrə kənd məktəbi 92 manat pul; Dəstə kənd məktəbi 568 manat pul, 4 bağlama, 200 kq metal, 1520 lotereya bileti; Əylis kənd məktəbi 631 manat pul, 2200 manatlıq istiqraz, 8 bağlama, 400 kq qara metal, 74 q rəngli metal; Nüsnüs kənd məktəbi 373 manat pul, 600 manatlıq istiqraz, 2 bağlama; Əndəmic kənd məktəbi 815 manat pul, 1500 manatlıq istiqraz, 50 kq qara metal; Kilit kənd məktəbi 150 manat pul, 80 kq qara metal; Düylün kənd məktəbi 150 manat pul; Vələver kənd məktəbi 47 manat pul; Unus kənd məktəbi 374 manat pul; Cənnəb kənd məktəbi 724 manat pul toplayaraq cəbhəyə göndərmişdilər (8, səh. 28).

Ordubad rayon müəllimlərinin bu fədakarlığı partiya və dövlət orqanları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunun məzunlarının Böyük Vətən Müharibəsi illərində göstərdiyi fədakarlıqlar hesaba gəlməz. Texnikumun məzunu Abbasova Mənsurə Həsənəli qızının 5 №-li məktəbin direktoru kimi rəhbərliyi altında cəbhəyə 5 bağlama göndərilmişdi.

Ümumiyyətlə, müəllimlər həm təhsil işi ilə, həm də müdafiə əhəmiyyətli işlərlə məşğul olaraq Vətənə və cəbhəyə xeyli kömək etmişdilər.

Müəllimlər yuxarı sinif şagirdləri ilə birlikdə kolxoz tarlalarına çıxaraq öz yay istirahətlərini burada keçirirdilər. Onlar məhsulun becərilməsində və yığımında kolxozçulara böyük köməklik etmiş, təşviqatçı kimi misilsiz xidmətləri olmuşdur. Kolxozçular Böyük Vətən Müharibəsinin gedişində Qızıl Ordu döyüşçülərinə fədakarlıq və qəhrəmanlıqlarında, divar qəzetinin çıxarılmasında, əməyin hesaba alınmasında, kolxoz idarə heyətinə yaxından kömək etmiş, metal qırıntıları toplamaqda, döyüşçü ailələrinə kömək etməkdə, şəfali bitkilərin toplanmasında fəal iştirak etmişdilər.

Naxçıvan MSSR müəllimləri partiya və sovet təşkilatı ilə birlikdə çalışaraq məktəblərin təmirinə, qışa odun və yanacaqın hazırlanmasına, məktəblilərin dərs kitabları ilə təmin olunmasına diqqət yetirirdilər.

Müharibə illərində muxtar respublikada xalq maarifinin inkişafında və şagirdlərə elmi biliklərin öyrədilməsində və tərbiyəsində böyük əmək sərf etmiş bir çox müəllimlərimizə “Azərbaycan Respublikasının Əməkdar Müəllimi” və “Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar Müəllimi” kimi fəxri adlar verilmişdir. Belə ki, müharibə illərində 13 nəfər müəllimə “Azərbaycan Respublikasının Əməkdar Müəllimi” və 35 nəfər müəllimə “Naxçıvan MR Əməkdar Müəllimi” adı verilmişdir ki, bunlardan Lətif Hüseynzadə, Həsən Qaziyev, Hüseyn Bağirov, Şura Cəfərova, Əsgər Əsgərov, Əlmərdan Əlizadə və başqalarına “Azərbaycanın Əməkdar Müəllimi” fəxri adı verilmiş, Mircəfər Mirişli, Xurşud Zamanova, Rəhim Qazıbəyov, Əsəd Cəfərli, İdris Səlimov, Əkbər Əkbərov, Əli Məmmədov, Mənsurə Abbasova, Ramazan Əliyev, Tovuz Sadıqzadə və başqalarını qeyd etmək olar (9, səh. 186).

Adları qeyd olunan müəllimlərdən Əli Qənbərli, Bağirov Hüseyn, Abbasova Mənsurə, Zamanova Xurşud, Tağıyeva Sürəyya, Səlimov İdris, Bədəlov İsmayıl, Sadıqzadə Tovuz, Məmmədova Hökümə, Abbasova Pakizə və başqaları Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunun məzunları idi (10, səh. 126).

1946-cı ildə Naxçıvan MSSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Naxçıvan şəhər məktəblərində işləyən 56 nəfər müəllim 1941-1945-ci illərdə arxa cəbhədə “Rəşadətli Əməyə Görə” medalı ilə təltif edildilər. Bu müəllimlərdən Bektaşlı Tofiq, Kazımova Tərhan, Zamanova Xurşud, Talibova Məsmə, İbrahimova Pəri, Qurbanova Səkinə, Mirişli Adilə, Zamanova Fizzə, Əlizadə Həcər, Abbasova Pakizə, Qasımova Atikə, Abbasova Mənsurə, Nuriyeva Məsudə, İmanova Ləli, Əliyeva Cəvahir, Sadıqova Zəkiyyə və başqaları Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunun məzunları olmuş, Naxçıvan İkiillik Müəllimlər İnstitutunun təsisi ilə əlaqədar burada təhsil almışdılar (11, səh. 22).

ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvan MR Dövlət Arxivi, fond 295, siyahı 5, iş 11
2. S.Abbasova. Naxçıvan Muxtar Respublikasında qadın hərəkətinin inkişaf tarixi, Bakı, Elm və Təhsil, 2014, 227 s.
3. Şərq qapısı qəzeti, 1943
4. Naxçıvan MR DA, fond 1, siyahı 2, iş 166
5. Naxçıvan MR DA, fond 1, siyahı 4, iş 245
6. F.Cəfərov, Z.İsmayılova. Naxçıvanın məktəb tarixindən səhifələr, Bakı, 2015, 227 s.
7. Naxçıvan MR DA, fond 8, siyahı 5, iş 126
8. Naxçıvan MR DA, fond 1, siyahı 1, iş 734
9. F.Cəfərov. Naxçıvan İkinci Dünya Müharibəsi illərində, Bakı, Elm və Təhsil, 2015, 299 s.
10. Naxçıvan MR DA, fond 613, siyahı 1, iş 1405
11. Naxçıvan MR DA, fond 613, siyahı 1, iş 112

ABSTRACT

Zulfiyya Ismayilova

GRADUATES OF NAKHCHIVAN PEDAGOGICAL TECHNICIAN SCHOOL ON THE REAR FRONT.

In the article was shown the brave work of graduates of Nakhchivan Pedagogical Technical School during the Great Patriotic War. Mobilization was announced after the war began, teachers succeeded in using weapons and useful for the army were sent to the frontline, teachers on the rear front worked double instead of the colleague in front.

The majority of teachers gave their work-days to the country's defense fund which they won working in agriculture in summer holiday in 1942. Teachers were right soldiers of rear front often hold meetings. Women in Nakhchivan sent packets which consist of warm clothes and dried fruit to the fighting soldiers on the frontline, teachers requested to give their 3-days salary to the country's defense fund. These sacrifices of teachers on rear fronts must be an example for today's younger generation.

РЕЗЮМЕ

Зюльфия Исмаилова

ВЫПУСКНИКИ НАХИЧЕВАНСКОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ТЕХНИКУМА НА ЗАДНЕМ ФРОНТЕ.

В статье говорится об отважном труде выпускников Нахичеванского Педагогического Техникума в годы Великой Отечественной Войны. В связи с начинанием войны проводилась мобилизация; учителя, пригодные к войне отправлялись на фронт, а учителя на заднем фронте работали и взамен сотрудников. Большинство учителей на летнем каникуле 1942 года работали в сельском хозяйстве и полученные рабочие дня представляли в защитный фонд. Учителя, ставшие солдатами заднего фронта часто проводили митинги. Женщины в Нахичевани отправляли солдатам в армии посылки состоящие из тёплых одежд, сухих фруктов; также представляли в защитный фонд 3-х дневные зарплаты. Отважный труд показанный учителями в те годы сегодня должен быть примером для нового поколения.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Nəşimli

ZEYNƏB MƏMMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-3.512

TƏSƏVVÜF ƏDƏBİYYATINDA “EŞQ”ANLAYIŞI

Açar sözlər: *təsəvvüf, eşq, Rumi, Füzuli, vəhdət***Key words:** *mysticism, love, Rumi, Fizuli, unity***Ключевые слова:** *мистика, любовь, Руми, Физули, единство*

Orta çağdaşda bir çox ariflərin və şairlərin seçdiyi və bağlandığı özünüifadə yolu eşq və mərifətdən ibarətdir. Ümumi və vahid tərifi olmayan eşq anlamının həm bir-birinə yaxın və müştərək, həm də təzadlı cəhətlərini müşahidə etmək olar. Ancaq həqiqi ariflərin sığındığı ali və pak məhəbbət hər bir səviyyədə bütün xırdalıkları, ixtilaf və təzadları udan əzəmətli mənəviyyat dəryasıdır. Bir sıra ariflər məhəbbəti öz seyr və sülukunun qaynağı saymış, qalan cəhətləri əhəmiyyətsiz hesab etmişlər, hətta bəziləri isə eşqi iman səviyyəsində şərh edərək Tanrıdan qeyrisinə olan məhəbbəti cəhalət sayırmışlar.

Əzizəddin Nəsəfinin eşq haqqında olan fikirləri çox maraqlıdır: “Eşq saliklərin Burağı (Məhəmməd peyğəmbər (s.) meraca apararı atın adı), yolçuların gəmisidir. Ağılı əlli ildə yığdığını eşq bir anda yandırır. Aşiqi saf və pak edir. Salkin yüz çilədə bacarmadığını aşiq bir anda yerinə yetirir” (2, s. 108).

Ruminin mənəvi mürsidi Şəms Təbrizi eşqi “vəhdət və bütövlük” rəmzi kimi tanıyır (2, s.115).

İslamda və Quranda qəlb cismani anlam deyil, ruhani və mənəvi cövhər kimi tanınır. Ağılı məhdudiyət və bağlılıq kimi təqdim edilirsə, qəlb və sinə bunun əksinə, genişlik və aşıqlıq məzmunu daşıyır. Qəlb haqqın evi, ilham və ilahi nurun işıq saçdığı aynadır. Qəlb ruh ilə nəfs arasında olan işıqlı bir cövhərdir ki, insaniyyət və insani həqiqət onunla gerçəkləşir. Arifin qəlb ünsiyyəti insanı əsrarəngiz və tükənməz bir qaynağa – eşq dünyasına aparır və nəticədə ağılı-qəlb qarşılaşmasına çevirir. Eşq məfhumunu bir sözlə, bir kəlamla ifadə etmək mümkün deyildir. Bəzi ariflər eşqi açılmış sirr kimi qəbul edir:

أنت سرّ كاشف أسرارنا أنت فجّارمفجر انحرانا (4, s.849).

əntə serre-kaşefe- əsrarna əntə fəccare-mofəccəre- ənharna

(sən elə bir sirsən ki, bizim sirlərimizi kəşf edirsən

sən elə bir partlayışsan ki, bizim kin arxlarımızı qaynadıb axıdırсан).

Vəhdəti-vücut baxımından kainat və bütün xilqətin yaradılışı da eşqlə gerçəkləşir. Bütün varlıq aləminin arasında eşq və cazibə qüvvəsi hökm sürür və eşqdən kənar heç nə yoxdur. İnsanın həyatı da eşq fəziləti ilə reallaşır. Eşq bəşərin Tanrı ilə ruhi yaxınlığı və mənəvi ünsiyyətinə işarədir. Arif dünyanın və həyatın mahiyyətini eşqdə görür. Torpaqdan yaradılan insan cisimdən başqa bir şey deyil. İnsanı bütün canlılardan və hətta mələklərdən üstün edən eşq və mərifət Quranda işarə edilən bilmək və tanımaq fəzilətidir ki, bu fəzilət yalnız insana bağlıdır. Həmin fəzilətə işarə edən Füzuli

Torpaq idim, eylədin bir insan,

Müstövcibü-əqli qabili-can.

Gər can isə xaki-dərgəhidir,

Vər əql isə salih-rəhindir (3, s.43).

Və ya:

Ol gün ki, yox idi mənə qüdrət,

Oldun mənə qeyətimdə rəğbət.

Can verdin o sahibi-dil etdin,

İdraki-ümurə qabil etdin (3, s. 43).

Ağıl da, ürək də Tanrı tərəfindən insana bağışlanan bir feyzdür. O, b fəzilətin köməyi ilə özünü və haqqı tanıyır. Deməli, bu sevgi əzəldən – kainat və insan yaranmazdan əvvəl Allah tərəfindən ruhlar aləminə bağışlanmış, sonra ruh ilə insana verilir və ölümündən sonra yenə də öz əslinə qayıdır. Ona görə insan könü Füzulinin dili ilə desək, əzəldən əbədədək bu sevgi ilə bağlı olur.

Eşqin iki əsas qütbü vardır: dünyəvi və irfani. Arifanə qəzəllərin qayəsi bu iki məzmun qutbləri arasındakı münasibətlərin bədii-rəmzi yozumlarla ifadəsidir. İnsanın istər dünyəvi həyatı gerçəklikdən faydalanması, istərsə də mənəvi-ruhani həyatı eşq ilə bağlıdır. Arifin seyr və süluku, onun məcazdan həqiqətə, cismani varlığın qaranlığından mənəvi işıqlanmaya, zahirdən batinə, surətdən mənaya doğru yüksəlişi eşq ilə mümkündür.

Eşqin ilkin mərhələsi asan görünür, lakin bu yolda salik bir sıra çətinliklərlə üzləşir. Buna Hafizin “Divan”ının ilk qəzəlindəki ilk beytində şahid oluruq. Həmin beytin birinci misrasında saqıdən yardım diləyən şair ikinci misrada belə deyir:

عشق آسان نمود اول ولی افتاد مشکلها که (1, s.5)

(Eşq əvvəl asan döründü, lakin çətinliklər düşdü).

Eşqin ilkin və asan mərhələsi insanın adi həvəslərə aludə olduğu və gerçəklikdən bəsit halda bəhrələndiyi dövrüdür. Bu mərhələdə bəşər məcazi eşq ilə, yəni dünyəvi həyatla məhdudlaşır, və hiss aləmindən kənara çıxır. Lakin təkcə dünyəvi ehtiyacların ödənilməsi həqiqi insanı qane etmir, o mənəvi-ruhi istəklərin ardınca həqiqətə doğru yüksəliş tapır. Məcazi eşqdən həqiqi eşqə keçid çağından çətinliklər başlayır. Füzuli eşqin çətinliyi haqqında belə deyir:

عشقىنى اسان گۆرۈب اولدۇم ʼەسيري تيفل ىكەن،

Bilmədim gəldikcə bir aşubi-dövrən olduğun (3, s. 91).

Eşq möhnətinin çətinliyi onun yüksək amallarla bağlı olduğundan irəli gəlir. Əgər söhbət sadəcə dünyəvi meyllərin gerçəkləşməsindən getsəydi eşqin bu sayaq yüksək və ali sifətlərinə toxunulmazdı. Eşqin qüdrətini “Məsnəvi”nin 5-ci kitabında Rumi belə təsvir edir:

عشق جوشد بحر را مانند ديغ عشق شايد كوه رامانند ريغ (4, s. 824)

(Eşq dənizi qazan kimi coşdurur

Eşq dağı qum kimi əzib tökər)

Rumi həyat və kainatın mahiyyətini, hər sayaq dəyişmə və təkamülün səbəbini eşqdə görür:

عشق است كاندر نی فتاد جوشش عشق است كاندر می فتاد آتش (4, s. 13)

(Neyin içinə düşən eşq atəşidir

Şərabın içinə düşən eşqin coşğunluğudur)

Eyni zaman da şair eşqin yandırıcı olduğunu vurğulayır:

از عشق در دل بر فروش سر به سر فکر و عبارت را بسوز آتش

عشق آن شعله است که چون بر فروخت آنچه جز معشوق باقی جمله سوخت (4, s.729)

(Eşqin atəşi ürəyə düşəndə

başdan başa düşüncəni silir

Eşq elə bil şölədir ki, alovlanarsa

Məşuqdan başqa qalan nə varsa yandırır)

Eşqdən qeyri hər bir əməli xəta bilən, iman və vəhdət (tovhid) məqamını üşqdə tapan, bu yolda bütün möhnət və bəlaya dözən, hətta öz canını fəda etməyə hazır olan Füzuli heç bir təriqətə qoşulmadan özü üçün bir məqsəd və bir təriqət seçmişdir: bütün həqiqi ariflərin keçdiyi eşq və mərifət yolu. Şairin seyr və süluku da bir növ eşq və batini zövq təcrübəsindən ibarətdir. Türkcə “Divan”ının ilk qəzəlinin mətləsiində söylədiyi kimi:

Qəd ʼənarül-eşqə-lil-üşşaqi min hacəli-hüda

Saliki-rahi-həqiqət eşqə eylər iqtida (3, s. 79).

Yəni, həqiqət yolunun yolçusu (saliki) eşqə arxalanır. Füzuli dəfələrlə eşqi bir yol və təriqət kimi tanıdığını xatırladır:

Sərsəri başıma qədəm eşq təriqinə, Füzuli (3, s. 79).

Eşq istər dünyəvi olsun, istərsə də ilahi, axır-əvvəl insanı yüksək kamala doğru aparır. Eşq Haqqın sifətidir və bu sifətlər də çox geniş olduğundan dil onun vəsfində aciz qalır. Həqiqi eşq hər an insanın ruhunda və batinində görünür. Ölməz olduğundan hər an təzələnir və qönçədən də şux görünür. Mövlana eşqin tanınması haqqında deyir:

در نگجند عشق در گفت و شنید عشق دریایی است غرس ناپدید
قطره های بحر را نتوان شمرد هفت دریا پیش آن بحر اسب خر
(4, s. 823)

(Eşq sözə sığmaz

Eşq dibi görünməz bir dənizdi.

Dənizin damlalarını saymaq mümkün deyil,

Yeddi dəniz o dəryanın qarşısında kiçikdir).

Dilin vəsf etməyə qadir olmadığı eşqin qarşısında yeddi dərya deyilən məqamlar kiçik bir dənizə bənzəyir.

Və ya digər bir beytdə şair eşq haqqında belə söyləyir:

عشق از من بگویم بر دوام صد قیامت بگذرد و آن ناتمام شرح
(4, s. 799).

(Əgər mən eşq şəhrinə davam etsəm,

Yüz qiyamət keçsə də natamam qalacaq)

Damlaları saya-hesaba gəlməyən eşq dəryasının şərhini vermək mümkün deyil. Tufan qopduqdan sonra sel hər şeyi yuyub aparır və bundan sonra bir sakitlik yaranır. Bunu sur edən salik eşqin böyüklüyünü dil ilə vəsf edəcək halda olmur. Hətta bir qəzəbində Mövlana eşq haqqında belə deyir:

عشق را از من میرس از کسی میرس از عشق پرس
(4, s. 147).

(Eşqi məndən soruşma, bir başqasından soruşma, eşqin özündən soruş)

Şair özünün nə qədər kamil olduğuna baxmayaraq eşqi ondan soruşmamağı söyləyir, çünki onun özü bu sualın qarşısında acizdir. Bu isə bir daha eşqin nə qədər qüdrətli, sonsuz və ali olduğunu sübut edir.

Beləliklə, irfanda təsvir edilən eşq çoxsahəlidir. Eşq irfani məsləyin və təriqətin əsasıdır. Lakin eşq adı məhəbbət deyil: başqa sözlə desək, eşq məhəbbətin nəticəsi və ya ifrat dərəcəsidir, zirvəsidir. Həqiqi, yəni ilahi eşqi qazanmaq və ona qovuşmaq üçün qəlbi kin-küdurətdən azad, qürur və mənliyi məhv etmək lazımdır ki, bu da yalnız bu yolu inamla sonadək davam edənlərə məxsusdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Divani-Hafiz, Tehran, 1375, 325s.
2. İbrahimova İ. Mövlana Cəlaləddin Ruminin “Məsnəviye-Mənəvi” əsəri islam təsəvvüfünün əsas qaynaqlarından biri kimi. Bakı-2005, 178s.
3. Cümşüdoğlu Nəsim, Füzulinin sənət və mərifət dünyası, Bakı-Tehran, 1997, 388s.
4. Rumi Mövlana Cəlaləddin, Məsnəviye-Mənəvi, Tehran, 1372, 970s.

ABSTRACT

Zeynab Mammadova

THE «LOVE» CONCEPTION OF MYSTICAL LITERATURE

Although in mystic literature the conception of the “love” and his means are formed differently, the creation of the universe and all humanity with the point view’s of unity body and soul is realized with the love. The sage see the essence of the word and life in the love and intended all prevented difficulty for reaching his truth.

РЕЗЮМЕ

Зейнаб Мамедова

ПОНЯТИЕ «ЛЮБОВЬ» В СУФИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Если даже в суфийской литературе понятие любви и его значение формируются различно, то с точки зрения единства тела и души (вахдати-воджуд) творение вселенной и всего живого реализовалось любовью. Мудрец видит суть мира и жизни в любви и ради достижения ее истины предусматривает все препятствующие ему трудности.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

ÇİNARƏ RZAYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
cinarerzayeva@yahoo.com.tr

UOT: 82-3.512

ALQIŞLAR VƏ QARĞIŞLAR: ORTAQLIĞIN TƏZAHÜRLƏRİ

Açar sözlər: *alqışlar, qarğışlar, ortaqlar, folklor, türk xalqları*

Key words: *applause, curses, partner, folklore, Turkish peoples*

Ключевые слова: *аплодисменты, проклятия, партнеры, фольклор, тюркские народы*

Alqışlar (dualar) və qarğışlar (bəddualar) da folklor nümunələri içərisində özünə məxsus yer tutmuşdur. Qədim tarixə malik olan bu folklor nümunəsinin demək olar ki, hamı tərəfindən işləndiyinin şahidi oluruq. Belə ki, “folklorda alqış və qarğış problemi də müəyyən dərəcədə inanclarla bağlıdır, qədim insanların xeyir və şərle qarşılaşdıqdan sonra onlara olan münasibətinin nəticəsi kimi yarandığı qeyd olunmalıdır” (4 s. 282).

İstər dualar, istər bəddualar dilimizin müəyyən bir hissəsini təşkil edir. Dilimizdə daha çox dualar yer alır. “Dua insanın özü ilə içində yaşadığı cəmiyyətin maddi rifah və mənəvi səadətə də yardım və mərhəmətini istəmək üzrə Tanrıya etdiyi bir müraciət, bir səslənməkdir” (8, s. 662). Ən çox dualar məscidlərdə, namaz qılınanda və s. vaxtlarda edilir. Dualar ən çox sağlıq, xəstəliklərə şəfa, huzur, xeyirli övladın olması, bərəkət, yağışın yağması, təhlükədən qorunmaq və s. zamanlarda edilir. Bir sözlə dualar “hər zaman bir kimsədən görülən bir yaxşılığa qarşılıq deyilir. Qarşıdakı kişi gözəl və xeyirli sözlərlə övülür, alqışlanır və haqqında xoş arzular deyilir. Bu gün çox yayılan dua olaraq bilinən bu söz, eski türkcədə alqış “övgü, dua” sözü ilə qarşılanmışdır” (5, s. 99).

Bəddualar isə duanın əksi olaraq pis niyyətlə, kiməsə pislik və bəla arzulmaq üçün istifadə olunan sözlər və ifadələrdir. “Qarğış, insanın özünə, ailəsinə, cəmiyyətinə və din kimi zərəri toxunacaq şəxslərə, düşüncə və fikirlərə qarşı davranışlarının şiddətli bir reaksiyasıdır (8, s. 663).

Alqışlar və qarğışlar digər türk xalqlarında da yuxarıda sadaladığımız zaman dilə gətirilir. Digər folklor nümunəsi kimi alqışlara (dualara) və qarğışlara (bəddualara) da türk xalqlarının folklorunda eyni olanlara rast gəlirik. Bir neçə ortaqlar nümunələrinə diqqət yetirək:

Tutduğun altın olsun (6, s. 99).

Allah mətləbinə çatdırsın (6, s. 99).

Bu alqışlara həm də Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it-Türk” əsərində də rast gəlirik.

Allah tutduğunu altın etsin (8, s. 666).

Allah nə muradın varsa versin (8, s. 666).

Həmçinin Terekeme-Karapapak Türklərinin folklorunda da rast gəlirik:

Allah tutduğunu altın eləsin.

Arzuna əməlinə çatasan (14).

Bunlardan əlavə olaraq Azərbaycan folklorunda işlənmə tezliyi yüksək olan alqışlar (dualar):

“Ömrün uzun olsun” (4, s. 281),

“Üzün ağ olsun”

Bu alqışların digər türk xalqlarında da işlənmə tezliyi yüksəkdir. Məsələn:
Tatar türkcəsinə nəzər salaq:

yözéñ ak bulgırı (üzün ağ olsun)
goméréñ ozın bulgırı (ömrün uzun olsun)
(9, s. 383-389)

Terekeme - Karapapak Türklerinin dilində də işləkliyi qoruyur:

Ömrün uzun olsun (14)

İraq –türkmənlərinin folklorunda:

Ömrüvə bərəkət!
Ömrün uzun olsun!
(1, s. 94)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi alqışlarla (dualarla) yanaşı qarğışların (bədduaların) da digər türk xalqlarında işlənmə tezliyi yüksəkdir. Belə ki, qarğışlar da türk xalqlarının folklorunda geniş işlənir. Apardığımız tədqiqatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, bütün türk xalqlarında qarğışların söylənmə səbəbi eynidir. Yəni bütün türk xalqlarında “bəddualar çarəsiz olan, acı çəkən, kötülüyə məruz qalan bir insanın təskinlik tapması üçün dediyi, pis düşüncə və arzuları əhatə edən, sözə orijinallıq verən, ifadəni gücləndirən qəliplənmiş sözlərdir. Qısaca “pis arzu” olaraq ifadə edəcəyimiz bəddua, farsca bəd “pis” ilə ərəbcə dua sözlərindən meydana gəlmişdir (5, s. 113). İnsan həyatda ədalətsizliyə uğrayanda, kimsə tərəfindən acı çəkəndə, haqsızlığa məruz qalanda onda o, öz içində oyanan üsyan və şiddəti susturmaq, başqa sözlə desək mənəvi rahatlıq tapmaq üçün qarğışlardan istifadə edir.

Azərbaycan folklorunda işlənən qarğışları (bədduaları) digər türk xalqlarının folklorunda işlənən qarğışlar (bəddualar) ilə müqayisə edək:

Azərbaycan:

Canın cəhənnəmdə çürüsün (yansın) (10, s. 189)
Canın çıxsın, vəsiyyətin tutulmasın. (10, s. 189)
Ağzından laxta-laxta qan gəlsin (10, s.163).
Dərdinə dərman tapılmasın (10, s. 174)
Başın batsın (10, s. 169)
Dilin qurusun (10, s. 174)
Lənətə gələsən (10, s.180)
Əlin qurusun (10, s. 175)
Üzün qara olsun (10, s.186)

Xaqımızın deyimləri və duyumları kitabından verdiyimiz Ağzından laxta-laxta qan gəlsin (10, s.163). Dərdinə dərman tapılmasın (10, s. 174) qarğışlarına özbək folklorunda da demək olar ki, eyni işləndiyinə rast gəlirik. Qeyd edək ki, “Kargışlar da alkışlar gibi Özbək halk sözlü edebiyatının en eski örneklerindedir. Kargamak (beddua etmek) sözü “kırmak”, yani üzme sözünden alınmıştır” (11).

Özbək:

Devasız derde rastla!
Ağzından pelte pelte kanın gelsin! (11)

Burada işlənən “dərmanlı dərdə rastlayasan” qarğıışı “dərdinə dərman tapılmasın” qarğıışı eyni oxunmasa da eyni mənanı ifadə edir. İkinci nümunə isə eyni oxunur və eyni də mənanı ifadə edir.

Həmin kitabdan götürdüyümüz “Canın cəhənnəmdə çürüsün (yansın), Canın çıxsın, vəsiyyətin tutulmasın, Başın batsın, Dilin qurusun, Lənətə gələsən, Əlin qurusun, Üzün qara olsun qarğışlarına Tatar türkcəsində də rast gəlirik. Burada da çürüsün, yansın sözü düşsün sözü ilə,

gələsən sözü olsun sözü ilə əvəz olunmuşdur. Digər qarğışlar (bəddualar) isə olduğu kimi işlənmişdir.

Tatar türkcəsi:

canıñ cehennemge olakkırı
(canın cehenneme düşsün, canı cehenneme)
cık bulgırı
(canı çıkası(ca) (13)
“Başı batsın
Lanet olsun.
Dilin kurusun.
Eli kurusun.
Yüzün kara olsun (12)

Yuxarıda verdiyimiz qarğışlara (bəddualara) Karapapaq türklərinin folklorunda da rast gəlirik:

Canın çıh sın. (çıxsın)
Canına ataş (od) düşe.
Cehenneme gidesin (14)

Azərbaycanda işlənən “Odu – ocağın sönsün” (6, s.101). və ya “Ocağın sönsün” (4, s. 281), qarğıışı Türkiyə türkcəsində olduğu kimi işlənir:

Türkiyə türkcəsi:

Ocağın sönsün (8, s. 667).

Azərbaycan folklorunda elə qarğışlar vardır ki, onlar biraz dəyişmiş formada digər türk xalqlarında da işlənir. Məsələn:

Azərbaycan:

“Çəltiyinə bit düşsün” (4, s. 282)

Türkiyə türkcəsində:

Ciğerine (ciyarına) bit düşsün (8, s. 667)

Verilən nümunələrdə dəyişiklik çəltik sözündədir. Azərbaycan türkcəsində çəltik (çəltik tarlası, çəltik əkmək, çəltik tayası (3, s. 464)), sözü Türkiyə türkcəsində ciyar sözü ilə əvəzlənmişdir.

“Alqış və qarğışlar deyilmə məqamına görə də bir-birindən fərqləndirilir. Məsələn, alqışı (duanı) sübh tezdən, gün doğmamış edərlərsə, o tez eşidilir və obyektə qismət olur” (4, s. 280). Ancaq əslində duanın nə zaman qəbul olacağını yalnız Allah bilir.

Bəzi inanclara görə “qarğış günbatandan sonra edilmiş. Bu da günbatandan sonra şər qüvvələrin çoxalmasını, onların vasitəsilə obyektə sədəmə toxundurmanın mümkünüyü haqda olan inamı göstərir” (4, s. 280).

Alqış (dua) və qarğışların (bədduaların) kimlər tərəfindən olunması da önəmli məsələlərdəndir. Əsasən alqış və qarğışların ana və ata tərəfindən edilməsində tez qəbul olunur deyə inanılmaqdadır. Çünki “ata və ya ana alqışı övlada xeyir gətirir. Ana övladına qarğıışı edəndə süd qarğışın təsirini azaldır, qabağını kəsir, ata qarğıışı isə övlad üçün pis nəticələndir” (4, s. 281). Bunun da səbəbini onda görmək olar ki, ata və ananın haqqı və əziyyəti övlad üzərində çoxdur. Ona görə onların həm duası, həm də bədduası tez qəbul olunur.

Digər türk xalqlarında da bu fikir öz əksini tapır. Məsələn özbəklərdə də ana, ata alqışı və qarğıışı çox önəmlidir. Onlarda belə izah olunur: “Anne ve babanın alkışı ve qarğıışı çok önemli sayılır. “Anne baba alkışı ateşe suya aldırılmaz. Anne baba kargışı helak etmeden bırakmaz” şeklinde atasözü vardır” (11)

Azərbaycan folklorunda dinlə bağlı alqışlar və qarğışlar da özünəməxsus yer tutur. Mifoloji və dini təsəvvürlərin təsiri ilə yaranan belə alqış və qarğışlara Türkiyə türkcəsində də rast gəlinir. Bəziləri olduğu kimi ifadə olunur, bəziləri isə müxtəlif dəyişikliklərlə ifadə olunur. Belə ki, dinlə bağlı “alqış və qarğışın həyata keçməsinə kömək edə biləcəyinə inam bəslədiyi obrazlara, qüvvələrə xitab edilir” (2, s. 285).

Azərbaycan:

Alqışlar
Allah canını sağ etsin,
Həzrət Abbas nəzərini üstündən əskik etməsin”,
Tanrı səni bədnəzərdən hifz eyləsin.
“Həzrət Abbas köməyin olsun”;
İmam Hüseyin köməyin olsun
“Xızır yolda yoldaşın olsun” (2, s. 285)

Qarğışlar:

“Ulduzun axıb gedən olsun”,
“Qapında bayquş ulasın”,
“Səni tapşırıram Həzrət Abbasa” (15).
Allah cəzanı versin (2, s. 285) və s.

Türkiyə türkcəsi:

“Allah sana Eyyûb sabrı versin”,
“Allah Halil İbrahim bereketi versin”,
“Dar gününde Hızır imdadına yetişə”
“Hazreti Süleyman gibi dünyaya hükmedesin” (7, s. 37)

Verilən nümunələrdən görürük ki, bütün türk dünyasının inamı ilk və tək olan Allaha və sonra isə onun elçisi peyğəmbərlərdir. Dini motivlər demək olar ki, bütün folklor janrlarında özünü göstərir.

Beləliklə də bir neçə alqış və qarğışların ortaqlıq məsələsinə toxunduq. Belə nəticəyə gəlindi ki, digər folklor nümunələrində olduğu kimi, alqışlar və qarğışlarda da ortaqlıq özünü geniş şəkildə göstərir. Bu da bütün türk dünyasının birliyinin, bərabərliyinin daha bir göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası, II kitab (İraq-türkman cildi), Bakı, Nurlan, 2009. 451 s.
2. Azad Nəbiyev, Azərbaycan Xalq ədəbiyyatı, I kitab, Bakı, Çıraq, 2009, 640 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti 4 cildə, I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
4. Əliyev R. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 2014, 350 s.
5. Kaya Doğan, Dualar və beddualar, Türklük Bilimi Araştırmaları, S. 4, Sivas, 1997, s. 99-121)
6. Naxçıvan folklor antologiyası, III cild. Naxçıvan, Əcəmi, 2012, 560 s.
7. Öykü Terzioğlu, Alqış və kargışların, sözlü kültürdəki yerleşik kodların aktarımını ve yeniden üretimini kolaylaştıran biçimsel özellikleri, Milli folklor, uluslararası Kültür araştırmaları dergisi, 2007, 75 sayı, s. 34-37
8. Şükrü E, Halk edebiyatına giriş, Ankara: Başer, 2004, 785 s.
9. Uluslararası Tatar Türkçesi Bilgi Şöleni Bildirileri (12-14 Ekim 2009), Edt. Prof. Dr. Erdoğan Boz, Türk Dil Kurumu ve Osman Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eskişehir 2010, s. 383-389)
10. Xalqımızın deyimləri və duyumları, toplayan yazıya alanı və tərtib edəni M.İ.Həkimov, Bakı: 1986, 392s.
11. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78536/ozbek-halk-edebiyati.html>
12. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78540/tatar-halk-edebiyati.html>
13. http://turkoloji.cu.edu.tr/cagdas%20turk%20lehceleri/erdal_sahin_tatarca_giri.pdf
14. http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/muhammet_kemaloglu_terekeme_karapapak_turkleri_dualar.pdf
15. http://www.azerbaijans.com/content_111_az.html

ABSTRACT

Chinara Rzayeva

PRAISES AND IMPLICATIONS: MANIFESTATION OF THE PARTNERSHIP

The main purpose of this paper is to study the relation of Azerbaijan folk literature with the folklore of other Turkic peoples. This study is an example of folk praises and implications a special place. There are many praises and implications that are used shared today in the folklore Turkic peoples. The article shared praises and implications selected, analyzed, and their similarities and differences investigated. During the investigation it was revealed that some of the collected praises and implicationse other Turkic peoples, as in the contents of some of them were detained, some in modified form.

Used in the article examples of praises and implications drawn from the folklore of Turkic peoples confirms our opinion.

РЕЗЮМЕ

Чинара Рзаева

ПОХВАЛА И ПРОКЛИНАНИЕ: ВОПЛОЩЕНИЕ ПАРТНЕРСТВА

Основная цель данной работы - изучить связь азербайджанской народной литературы с фольклором других тюркских народов. Это исследование является примером народных похвала и проклинание особое место. Есть много похвала и проклинание, которые используются сегодня в фольклоре тюркских народов. В статье совместно похвала и проклинание выбраны, проанализированы и их сходства и различия исследованы. В ходе следствия было установлено, что некоторые из собранных похвала и проклинания других тюркских народов, как и в содержании некоторых из них были задержаны, некоторые в модифицированном виде.

Используемые в статье примеры колыбельные похвала и проклинание взятые из фольклора тюркских народов подтверждают наше мнение..

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

ANAR ABUZƏRLİ
 “Naxçıvan” Universiteti

UOT: 82-3.512

**ƏDƏBİ TƏNQİDDƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ
 TƏDQIQATLARININ DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ
 (Akademik İsa Həbibbəylinin ədəbi-tənqidi fəaliyyətində)**

Açar sözlər: *Naxçıvan ədəbi mühiti, XX əsr, ədəbi tənqid, ədəbiyyatşünaslıq, İsa Həbibbəyli*

Key words: *Nakhchivan literary environment, XX century, literary critic, literary criticism,*

İsa Habibbayli

Ключевые слова: *Нахчыванская литературная среда, XX век, литературная критика, литература, Иса Хабиббейли*

Məlumdur ki, ədəbi tənqid müasir ədəbi prosesi izləyərək, təhlil edib uğur və qüsurları, səciyyəvi inkişaf tendensiyalarını müəyyənləşdirir, müvafiq dəyərləndirmələr aparır. Nəzərə alaq ki, ədəbi proses poeziya, nəsr, dramaturgiya və s. sahələr ilə yanaşı, həm də yeni yaranmış ədəbiyyatşünaslıq əsərlərini də əhatə edir. Buna görə də ədəbi tənqidin inkişaf tendensiyaları barədə tam və əhatəli elmi təəssürat üçün onun ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki yeni əsərlərə münasibətini də araşdırmaq gərəkdir. Bu baxımdan XX əsrdə Naxçıvanda ədəbi tənqidin inkişaf yoluna nəzər salarkən zəngin materiallarla qarşılaşırıq.

Görkəmli ədəbiyyatşünas, akademik İsa Həbibbəyli “Ədəbiyyatşünaslıq elminin Naxçıvan məktəbi” məqaləsində muxtar respublikada ədəbi fikrin inkişaf tarixinə diqqət yönəldərək yazır: “Son yüzillikdə qədim elm və sənət mərkəzlərindən olan Naxçıvan Muxtar Respublikası da Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafına mühüm töhfələr vermişdir... Artıq XX əsrin otuzuncu illərindən etibarən, daha doğrusu, repressiya dalğaları ötüb keçdikdən sonra... ölkəmizdə paytaxtdan kənarlarda da ümumən ədəbiyyat, o cümlədən ədəbiyyatşünaslıq da yenidən cücərməyə başlamışdır”(19,s.523). Tanınmış alim fikrini davam etdirərək vurğulayır: “Müşahidələr göstərir ki, muxtar respublikada ədəbiyyatşünaslıq elminin ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi tənqid, ədəbi əlaqələr və folklorşünaslıq sahələrində ardıcıl olaraq inkişaf prosesləri davam edir” (19,s.525).

Araşdırmalarımız göstərir ki, Naxçıvanda yaşayb-fəaliyyət göstərən tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar bir sıra kitab və məqalələrində çağdaş filoloji fikrin yeni araşdırmalarına münasibət bildirmiş, diqqətəlayiq elmi qənaətlər irəli sürmüşlər. Təqdirəlayiq haldır ki, Naxçıvanda ədəbi tənqidin nümayəndələri təkcə muxtar respublikada deyil, bütövlükdə Azərbaycanda ədəbiyyatşünaslığın axtarıqlarını, elmi yeniliklərini diqqətlə izləmiş, onları təhlil edib dəyərləndirmişlər. Həmin yöndəki fəaliyyət bu gün də davam etməkdədir. Bu baxımdan akademik İsa Həbibbəylinin ədəbi-tənqidi fəaliyyəti öz mövzu yeniliyi və aktuallığı ilə seçilir.

Akademik İsa Həbibbəylinin (Həbibovun) ədəbi-tənqidi məqalələrinin bir qismi bilavasitə yeni nəşr olunmuş ədəbiyyatşünaslıq əsərlərinə və müasiri olan tanınmış filoloq alimlərin elmi fəaliyyətinə həsr edilmişdir. Həm də İ.Həbibbəyli elə ədəbiyyatşünaslıq əsərlərinə diqqət yetirmişdir ki, onlar çoxillik ciddi tədqiqatın nəticəsi kimi ortaya çıxmaqla müasir elmi fikri zənginləşdirmişlər.

Görkəmli alimin 1980-ci ildə yazdığı “Tənqidçinin yaradıcılıq imkanları” məqaləsi (7) tanınmış ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayevin Respublika Dövlət Mükafatına təqdim olunmuş “Poeziya və nəsr” kitabı (1979) barədədir. Kitabda toplanmış hər bir məqalənin aktual məsələlərə həsr olunduğunu dəqiqliklə səciyyələndirən İ.Həbibbəyli həmin araşdırmaların “müasir elmi-nəzəri fikrin yüksək tələbləri səviyyəsində” dayandığını məxsusi vurğulamış, həmçinin kitab müəllifinin nəzəri konsepsiyasını da ayrıca vurğulamışdır: “Yaşar tənqid və ədəbiyyatşünaslığa bədii təcrübənin magistral istiqamətlərini təyin edən estetik sərvət kimi yanaşmağı vacib sayır”.

Əlavə olaraq qeyd edək ki, İ.Həbibbəyli 16 il sonra Y.Qarayev haqqında daha bir məqalə dərc etdirmişdir. Onun “Ədəbiyyatşünaslığın yaddaşı” məqaləsi (18, H.Həşimovla birgə) görkəmli alimin “Tarix: yaxından və uzaqdan” adlı irihəcmli kitabına və altmış illik yubileyi ilə əlaqədar ədəbiyyatşünas Tehran Əlişanoğlunun hazırladığı “Yaşar Qarayev- şəxsiyyəti və ömür yolu” adlı nəşrə həsr edilmişdir. Ədəbiyyat tariximizi “yaddaş tarixi” konsepsiyası əsasında, yeni təfəkkür işığında araşdıran alimin elmi erudisiyasının genişliyi və sanbalı məqalədə xüsusi vurğulanmış, bütövlükdə onun ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinin əsas istiqamət, mahiyyət və problematikası yüksək qiymətləndirilmişdir.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ustad Mirzə Cəlil irsinin ən yaxşı tədqiqatçısı kimi tanınan İ.Həbibbəyli bu sahədə ilk addımlarını atdığı vaxtlardan etibarən böyük ədib haqqında yeni yaranan elmi əsərlərə də münasibət bildirmişdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədovun “Azərbaycan Molla Nəsrəddini” (1980) monoqrafiyası haqqında yazdığı “Ədəbi hərəkətin elmi təhlili” məqaləsi (8) bu baxımdan maraq doğurur. Tədqiqatın əsas problematikasını müfəssəl şəkildə dəyərləndirən İ.Həbibbəyli “Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılıq inkişafının onun doğulub formalaşdığı mühitin qabarıq mütərəqqi hadisələri ilə vəhdətdə müəyyənləşdirilməsi”ni də bu baxımdan diqqətəlayiq hal saymışdır.

İ.Həbibbəylinin 1995-ci ildə yazdığı “Nadir nəşr” resenziyası isə (16) Ə.Mirəhmədovun Mirzə Cəlillə ömür-gün yoldaşı Həmidə xanımın məktublarını kitab halında çap etdirməsinə həsr olunmuşdur. C.Məmmədquluzadənin dövrünü, müasirləri ilə münasibətlərini öyrənmək üçün etibarlı mənbə sayılan belə məktubların çapını əhəmiyyətli sayan İ.Həbibbəyli onu da vurğulamışdır ki, bu kitab “yazıçı məktublarının toplu halında nəşr edilməsi sahəsində birinci qiymətli təşəbbüsdür”. Bununla yanaşı, məqalədə gələcək tədqiqatlar üçün vacib olan bir arzu da ifadə edilmişdir. Bildirilmişdir ki, Həmidə xanımın digər məktublarının, həmçinin Mirzə Cəlilin övladları Münəvvər, Mithət, Ənvər məktublarını da toplayıb buraya əlavə etmək, “ailə məktublarının əhatə dairəsini genişləndirmək” gərəkdir. Təqdirəlayiq haldır ki, bu nəcib arzunu məhz akademik İsa Həbibbəyli özü həyata keçirmişdir. O, çoxillik zəhmətin bəhrəsi kimi Mirzə Cəlilin və ailə üzvlərinin məktublarını, eləcə də onlara yazılmış məktubları toplayaraq 2003-cü ildə elmi-ədəbi ictimaiyyətə çatdırmışdır (25)

İ.Həbibbəylinin 1985-ci ildə yazdığı (H.Həşimovla birgə) “Böyük ədib haqqında tədqiqat əsəri” resenziyası isə (10) zəhmətkeş tədqiqatçı Qulam Məmmədlinin Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılıq yolunu xronoloji ardıcılıqla işıqlandıran “Molla Nəsrəddin” salnaməsinə (Bakı: Gənclik, 1984) həsr olunmuşdur. Resenziyada kitab haqqında dolğun təəssürat yaratmaq üçün optimal bir yol seçilmiş, salnamənin 1966-cı ildəki ilk nəşri ilə müqayisədə yenilikləri, əlavələri və dəqiqləşdirmələri konkret təhlillər yolu ilə nəzərə çatdırılmışdır. Resenziyanın sonunda salnamədə diqqətdən yayınmış bəzi faktlar da xatırladılmışdır.

Onu da deyək ki, Q.Məmmədlinin “Molla Nəsrəddin” salnaməsinə Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərən digər bir ədəbiyyatşünas, dosent Arif Əliyev də münasibət bildirmişdir (4). O, Q.Məmmədlinin arxivlərdə, kitabxanalarda uzun müddətli zəhmətinin bəhrəsi kimi ortaya çıxan bu nəşri yüksək qiymətləndirmiş, maraq doğuran ayrı-ayrı faktlar üzərində dayanmışdır.

Elmi-ədəbi prosesi diqqətlə izləyən İsa Həbibbəylinin “Nəsrin keçdiyi yollar” məqaləsi (9) ədəbiyyatşünas Əflatun Məmmədovun “Azərbaycan bədii nəsr (XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri), Bakı: Elm, 1983) monoqrafiyasına həsr olunub. Bəhs olunan mərhələnin çoxsaylı nəsr nümunələrini ilk dəfə sistemli şəkildə araşdıran Ə.Məmmədovun onları forma, məzmun, təhkiyənin xarakteri və s. prinsiplər əsasında qruplaşdıraraq tədqiq etməsini məqbul sayan resenziya müəllifi fikrini obrazlı tərzdə belə ümumiləşdirmişdir: “Nəsr öz janr startını hekayədən başlayıb romana qədər yüksəlidiyi kimi, haqqında danışılan tədqiqat əsəri də xırda formalardan iri formalara qədərki inkişafı əks etdirməklə “mənzil başına çatmış olur” (9, s.192).

Filologiyamızda “yazıçı və dil” probleminin tanınmış tədqiqatçılarından olan professor Yusif Seyidovun “Sözün qüdrəti” kitabına həsr etdiyi resenziyada (11) İ.Həbibbəyli müasir ədəbiyyatımızın B.Vahabzadə, M.Araz, F.Mehdi, Q.Qasımzadə, N.Həsənzadə, X.Rza, S.Rüstəmxanlı və digər tanınmış nümayəndələrinin müvafiq əsərlərini “sözün gücü, ana dili və xalq, dil və vətən, ana dili və müəllim, əlifba, dil və üslub, tərcümə dili, dilin tədrisi metodikası və s. məsələlərə şair münasibəti” kontekstində təhlil edən müəllifin tədqiqatına yüksək qiymət vermişdir. Yeri gəlmişkən deyək ki, Naxçıvanda yaşayan filoloq alim Əbülfəz Quliyevin “Dəyərli

tədqiqatın bəhrəsi” resenziyası isə Yusif Seyidovun digər bir kitabında - “Yazıçı və dil” monoqrafiyasında XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri ədəbiyyatımızın M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, A.Şaiq və digər nümayəndələrinin əsərlərində analoji problemə münasibət məsələlərinin tədqiqinə həsr edilmişdir (22)

İ.Həbibbəyli 1987-ci ildə yazdığı “Ədəbi qəhrəmanın taleyi” məqaləsində (12) isə tənqidçi Vaqif Yusiflinin “Nəsr: problemlər, xarakterlər” monoqrafiyasına münasibət bildirmişdir. Araşdırmanı ümumən müsbət qiymətləndirən reseziya müəllifi tədqiqatda 1960-70-ci illərin ədəbi prosesinin təhlili zamanı hekayə nümunələrinə nisbətən az yer ayrıldığını, həmçinin “bədi nəsrdə konfliktə kolliziyanın fərqləndirilməsinə ciddi fikir verilmədiyini” irad kimi nəzərə çatdırmışdır.

İ.Həbibbəylinin ədəbiyyatşünas Vilayət Quliyev (Muxtaroglu) ilə birgə yazdığı “Meyar dəqiqliyi, fakt zənginliyi” resenziyası da (13) cari elmi-ədəbi prosesə aydın, obyektiv yanaşmanın əyani təzahürüdür. Məqalədə professor Xeyrulla Məmmədovun ədəbiyyatımızın XIX əsrin sonları - XX yüzilliyin əvvəlləri dövründən söz açan “Əkinçi”dən “Molla Nəsrəddin”ə qədər” adlı monoqrafiyası təhlil olunmuş, onun əsas elmi məziyyətləri və yenilikləri diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatının nüfuzlu tədqiqatçılarından olan X.Məmmədovun bu kitabında M.Şahtaxılı, Ə.Cavanşir, E.Sultanov, N.Vəzirov, Ə.Gorani, H.X.Qaradaği, M.T.Sidqi, G.Kəngərli, S.M.Qənizadə və digərlərinin bəhs olunan dövrdəki yaradıcılıq fəaliyyətini çoxsaylı arxiv və mətbuat materialları əsasında əhatəli şəkildə araşdırması reseziyada yüksək qiymətləndirilmiş, əsərin dəyəri aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir: “X.Məmmədov ədəbiyyatşünaslığımızda birinci olaraq bu çətin, ziddiyyətli ədəbi mərhələnin tədqiqinə girişmiş, əksəriyyəti elmi ictimaiyyətə ilk dəfə təqdim edilən zəngin materiallar vasitəsilə 70-90-cı illər (XIX əsr nəzərdə tutulur) ədəbiyyatı ilə bağlı boşluğu doldurmuş, indiyədək “xam torpaq sahəsi” kimi qalan zəngin bir dövrün ədəbiyyatını üzə çıxarmışdır” (13, s.181).

Bununla yanaşı, reseziyada kitabla bağlı bəzi tənqidi qeydlərə də rast gəlinir. Nəzərə çatdırılır ki, bəhs olunan dövrün ədəbiyyatı mövzular və problemlər üzrə araşdırılarkən sosioloji təhlilə nisbətən üstünlük verilməsi realist-maarifçi ədəbiyyatın estetik simasının və mahiyyətinin qabarıq şəkildə ifadəsinə mane olmuşdur. Əslində bu irad çox ciddi bir məqamdan soraq verir, sovet dövrünün əksər tədqiqatları üçün xarakterik olan sosioloji ədəbiyyatşünaslığın estetik dəyərlərə, bədi məziyyətlərə də lazımi diqqət ayrılmasının vacibliyini önə çəkirdi.

Akademikin 1992-ci ildə “Azərbaycan” jurnalında dərc etdirdiyi “Şikayətlənmək üçün əsas yoxdur” məqaləsi (14) ustad ədəbiyyatşünas, AMEA-nın müxbir üzvü Abbas Zamanovun səksən illiyi ilə əlaqədar qələmə alınmışdır. Görkəmli alimin ömür yolunun, elmi-ədəbi fəaliyyətinin əsas mərhələ və istiqamətlərini ümumiləşdirən İ.Həbibbəyli onun Ə.Haqverdiyev, Ə.Qəmküsar, E.Sultanov, S.M.Qənizadə, S.S.Axundov və digərlərinin əsərlərinin tədqiqi, yaxud nəşri sahəsində gördüyü mühüm işləri, M.Ə.Sabir, H.Cavid, C.Məmmədquluzadə haqqında xatirələri toplayıb nəşr etdirdiyini, ədəbiyyatımızın xarici ölkələrdə təbliği istiqamətində çoxillik və möhtəşəm xidmətlərini diqqət mərkəzinə çəkmiş, xüsusən ustad satirik M.Ə.Sabir və müasirləri problemini fundamental şəkildə araşdıraraq çoxsaylı kitablar və məqalələr yazdığını yüksək qiymətləndirmişdir. Məqalədə oxuyuruq: “Abbas Zamanov XIX-XX əsrlər və müasir ədəbiyyatımızın ən görkəmli tədqiqatçılarından biridir. O nəinki Azərbaycanda, demək olar ki, bütün mədəni dünyada görkəmli sabirşünas alim kimi tanınmışdır” (14, s.112).

İsa Həbibbəylinin ədəbi-tənqidi məqalələrində yeni yaranmış ədəbiyyatşünaslıq əsərlərinə elmi münasibətdən danışarkən onun xarici ölkələrdə Azərbaycan ədəbiyyatına dair araşdırmalara da diqqət yetirməsini ayrıca vurğulmaq gərəkdir. Onun “Unudulmuş ömrün səhifələri” (15) məqaləsi (H.Həşimli ilə birgə) bu baxımdan xarakterikdir. Resenziyada türkiyəli tədqiqatçı, professor Əliheydər Bayatın 1992-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi “Əli bəy Hüseynzadə (prof.dr Hüseynzadə Əli Turan) və Türkiyədə yayınladığı əsərləri” kitabının əsas məziyyətləri nəzərə çatdırılmışdır. Burada Əli bəyin keşməkeşli ömür yolu, Azərbaycanda və Türkiyədə qaynar ədəbi-ictimai fəaliyyəti, qələmə aldığı müxtəlif səpkili əsərlər xronolij ardıcılıqla təhlil olunmuşdur. Resenziyada Ə.Hüseynzadənin bioqrafiyasının Türkiyə dövrünə aid məlumatların Azərbaycan oxucusu və tədqiqatçıları üçün xüsusi önəm daşması da vurğulanmışdır. Əli bəyin həyat və yaradıcılığını, həmçinin haqqında yazılanları əhatə edən biblioqrafiyanın verilməsi də mühüm məziyyət

sayılmışdır. Mütəfəkkir ədibin Türkiyədə nəşr olunmuş bədii, elmi, publisistik və tərcümə əsərlərinin təqdiminə də resenziyada diqqət yetirilmişdir.

Görkəmli alimin “Ədəbiyyat tariximiz Türkiyədə” resenziyası (17) isə tanınmış türkiyəli ədəbiyyatşünas Yavuz Akpınarın İstanbulda nəşr edilmiş “Azəri ədəbiyyatı araşdırmaları” adlı irihəcmli kitabı (1994) haqqındadır. İ.Həbibbəyli bu tədqiqatı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə və qardaş xalqların ədəbi əlaqələrinə dair sanballı bir elmi əsər kimi yüksək qiymətləndirmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif mərhələ, problem və şəxsiyyətlərinə həsr olunmuş bölmələri söz sənətimizin qardaş ölkədə tədqiqi və təbliği işinə layiqli töhfə sayan resenziya müəllifi ədəbi əlaqələr bölməsini aşağıdakı kimi dəyərləndirmişdir: “Bu bölmədə toplanan əsərlər tamamilə yeni arxiv sənədləri, dövrü mətbuat materialları əsasında, gərgin axtarış sayəsində yazılmış orijinal tədqiqatlardan ibarətdir. Həmin istiqamətdə təqdim edilən araşdırmalar Azərbaycanda və Türkiyədə ilk dəfədir ki, tədqiq və nəşr edilir”.

Göründüyü kimi, belə ədəbi-tənqidi məqalələr Azərbaycan elm adamlarının diqqətini ədəbiyyatımızla bağlı xaricdə aparılan tədqiqatlara yönəltmək baxımından da əhəmiyyət daşıyır.

Naxçıvanda yaşayıb Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığını çoxsaylı və qiymətli araşdırmaları ilə zənginləşdirən ustad alim İsa Həbibbəylinin kitabları, ümumən elmi-ədəbi fəaliyyəti haqqında müxtəlif vaxtlarda yüzlərlə məqalə yazılmışdır ki, onların bir qismi muxtar respublikada fəaliyyət göstərən filoloq və tənqidçilər tərəfindən qələmə alınmışdır. Tədqiqat mövzumuza uyğun olaraq burada 1980-1990-cı illərə aid materialların bəzilərinə nəzər salmaq istəyirik.

Professor Akif İmanlı İsa Həbibbəylinin (Həbibovun) “Romantik lirikanın imkanları” monoqrafiyasına (1984) eyniadlı resenziya (20) həsr etmişdir. O, gənc alimin XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan romantik lirikasının mövzu dairəsi, janrlar sistemi, fərdi poetik üslubları barədə sistemli, əhatəli tədqiqatının əsas məziyyətləri üzərində dayanmış, fikrini kitabdakı fəsillər, müddəalar və qənaətlər timsalında ümumiləşdirmişdir. Resenziya müəllifi xüsusən monoqrafiyada romantik lirikanın janr novatorluğunun və ayrı-ayrı sənətkarların fərdi üslubunun mükəmməl tədqiqi məsələlərini yüksək qiymətləndirmişdir.

Professor Vəliyəddin Əliyevin 1986-cı ildə mətbuatda dərc olunmuş “İkisi də qiymətlidir” məqaləsi(5) İsa Həbibbəylinin “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” və “Ədəbi yüksəliş” kitabları barədədir. Adı çəkilən birinci kitabın ədəbiyyat nəzəriyyəsi elminin ən son nailiyyətləri səviyyəsində yazıldığını, həm tədqiqat, həm də tədris baxımından gərəkliliyini vurğulayan resenziya müəllifi ikinci kitabı Naxçıvan ədəbi mühitinin dünəni və bu günü haqqında mühüm araşdırma kimi qiymətləndirmiş, Mirzə Cəlil, E.Sultanov, M.T.Sidqi və digərləri barədə bir çox yeni fakt və materialların ilk dəfə elmi dövriyyəyə gətirildiyini məxsusi nəzərə çatdırmışdır.

Professor Y.Axundlunun “Mirzə Cəlil –ömür yolu” resenziyası görkəmli alim İsa Həbibbəylinin Azərbaycan, ingilis, rus və fars dillərində nəşr olunmuş “Zamanın dühası” kitabı barədədir (1). Resenziya müəllifi tənqidi realist ədəbiyyatımızın böyük ustadının ölkə xaricində tanıtılmasını işinə qiymətli töhfə saydığı bu albom-monoqrafiyada İsa Həbibbəylinin Cəlil Məmmədquluzadəni mühiti və müasirləri ilə birlikdə təqdim etdiyini, onun “ədəbi dövrün başçısı” (Y.V.Çəmənəminli) olduğunu layiqincə əsaslandırıdığını, ədibin yaradıcılığını ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə araşdırıb ümumiləşdirdiyini məxsusi vurğulamışdır. Y.Axundlu “Elmi uğurun sevinci” məqaləsində (2) isə tanınmış ədəbiyyatşünas alim İsa Həbibbəylinin elmlər doktorluğu dissertasiyası müdafiə etməsindən, onun Mirzə Cəlilin mühiti, müasirləri və yaradıcılığı barədə fundamental tədqiqatlarından söz açmışdır.

Hazırda AMEA-nın müxbir üzvü olan Əbülfəz Aman oğlu Quliyevlə professor Hüseyn Həşimlinin 1990-cı ildə yazdıqları “Tədqiqat davam edir” resenziyası (3) İ.Həbibbəylinin həmin ildə nəşr olunmuş “Cəlil Məmmədquluzadə və ədəbi mühiti” kitabı barədədir. İ.Həbibbəylinin Mirzə Cəlilin ömür yolu, ailə, təhsil və ədəbi mühiti, müasirləri ilə əlaqələri, nəsil şəcərəsi barədə üzə çıxardığı yeni arxiv və dövrü mətbuat materiallarının geniş yer aldığı bu dəyərli kitabın əsas məziyyətləri, elmi yenilikləri resenziyada müfəssəl şəkildə ümumiləşdirilmiş və yüksək qiymətləndirilmişdir. Filoloq alim Əbülfəz Quliyev Türkiyədə nəşr etdirdiyi “Ölümsüz şair Şəhriyar” məqaləsində (Bilge” dergisi, Ankara, cilt 7, 2000/Güz 26) isə tanınmış ədəbiyyatşünasın “Ustad Məhəmmədhusəyn Şəhriyar” kitabından söz açmış, onu elmimizin mühüm uğuru kimi dəyərləndirmişdir .

Şair-pedaqoq, professor Elbəyi Maqşudovun resenziyasında isə (23) İ.Həbibbəylinin çapa hazırladığı “M.T.Sidqi. Məktəb hekayətləri” kitabının elmi, ədəbi, didaktik mahiyyəti təhlil olunmuş, yazıcının kiçik həcmli hekayələrinin ön sözlə birgə nəşri klassik irsə ehtiramın ifadəsi kimi nəzərdən keçirilmişdir. Təhlillər sonunda E.Maqşudov haqlı olaraq belə nəticəyə gəlmişdir ki, bu “kitab təkcə məktəbdarlıqla məşğul olanlar üçün deyil, ürəyində milli hiss, ruhunda vətənpərəvərlik qeyrəti olan oxucular üçün də qiymətli ərməğandır”. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Abbas Bəbir oğlu Hacıyevlə Zəhra Hacıyeva da “Məktəb hekayətləri” haqqında reseziya (6) yazmış, kitabdakı materialların böyük maarifçi ədib M.T.Sidqinin həyat və yaradıcılığı barədə bilikləri dərinləşdirməsini və dolğunlaşdırmasını təhlillər yolu ilə əsaslandırmışlar.

Dosent Xanəli Kərimli isə İsa Həbibbəylinin “Xalq şairi Məmməd Araz” albom-monoqrafiyasına ayrıca reseziya (21) həsr etmiş, bu kitabı müasir poeziyamızın ustadlarından sayılan görkəmli sənətkarın ömür və sənət yolu, müasirləri və s. barədə dolğun məlumat verən qiymətli nəşr kimi incələmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında albom-monoqrafiya janrının təşəkkülü və inkişafında İ.Həbibbəylinin xüsusi xidmətləri olduğunu vurğulayan tənqidçi yazır: “Xalq şairi Məmməd Araz” albom-monoqrafiyasında özünü qabarıq şəkildə göstərən müəllif duyumu və intuisiyası, faktların məntiqi ardıcılığı prinsipinin qanunauyğunluğuna ciddi riayət İsa Həbibbəyli yaradıcılığının məziyyətlərindəndir”. X.Kərimlinin Türkiyədə çıxmış “Mənəvi varisliyin işığı” məqaləsi (“Böyük gələcək”, 1998, № 10) isə İ.Həbibbəylinin “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri” (Bakı: Azərənşr. 1997) adlı fundamental monoqrafiyasına həsr olunmuşdur. Resenziyada həmin kitab son dövr ədəbiyyatşünaslığımızda milli ideologiya əsasında, yeni təfəkkür işığında yaranan qiymətli tədqiqat kimi səciyyələndirilmişdir. Tədqiqatda Mirzə Cəlilin ömür və sənət yolu, mühiti, müasirləri ilə bağlı çoxsaylı yeni aşkarlanmış materiallara istinad olunması da reseziyada diqqətə çatdırılmışdır.

Dosent Hikmət Mehdiyin (“Söz sehrinin salnaməsi” məqaləsi də (24) İsa Həbibbəylinin 1999-cu ildə çapdan çıxmış “Xalq şairi Məmməd Araz” albom-monoqrafiyası barədədir. Məqalə müəllifinin haqlı qənaətinə görə, kitabda M.Arazın mühiti, müasirləri, yaradıcılığının ideya-bədii məziyyətləri haqqında İ.Həbibbəylinin araşdırmalarının ifadəsi ilə yanaşı, bədii nümunələrin və fotoşəkillərin sisteməlik təqdimi bütövlükdə şair barədə dolğun təəssürat yaradır. Aşkar görünür ki, “İsa Həbibbəyli İstiqlal şairinin taleyini, deyimini, özünəməxsus poetik duyumunu, həyatını və şəxsiyyətini öyrənmiş”, nəticədə dəyərli bir nəşr ərsəyə gətirmişdir.

Deyilənlər göstərir ki, XX əsrin ikinci yarısından etibarən Naxçıvanda ədəbi tənqidin yeni yaranmış ədəbiyyatşünaslıq əsərlərinə münasibət ifadə edən istiqaməti də təşəkkül tapıb formalaşmış, zəngin, çoxşaxəli inkişaf yolu keçmiş, bu yüksəliş 1980-1990-cı illərdə daha geniş vüsət almışdır. Muxtar respublikada yaşayıb fəaliyyət göstərən tənqidçi və tədqiqatçılar Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının müxtəlif nümunələrinə diqqətlə yanaşmış, onları araşdıraraq dəyərləndirmiş, rəylərini mətbuatda dərc etdirmişlər. Həmin rəylərin bir qismi bilavasitə Naxçıvan elmi-ədəbi mühitinin nümayəndələrinin əsərlərinə həsr olunmuşdur. Eyni zamanda muxtar respublikanın filoloqları bəzi xarici ölkələrdə ədəbiyyatımıza dair çapdan çıxmış mühüm tədqiqatları da izləmiş, onlar haqqında da ədəbi-tənqidi məqalələr yazmışlar. Nəhayət, tənqidçilərin bəzi məqalələrinin xaricdə nəşri həm də ədəbi fikrin geniş üfüqlərindən soraq verir.

Beləliklə, Naxçıvanda inkişaf edən ədəbi tənqid öz mövqeyini ədəbiyyatşünaslıq əsərləri timsalında da layiqincə bildirmək imkanlarını ortaya qoymaqla ümumən respublika miqyasında diqqətəlayiq mövqə qazanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov Y. Mirzə Cəlil –ömür yolu. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1993, 24 sentyabr, № 38
2. Axundlu Y. Elmi uğurun sevinci. “Şərq qapısı” qəz., 1996, 30 oktyabr, № 74
3. Amanoğlu Ə., Həşimli H. Tədqiqat davam edir. “Şərq qapısı” qəz., 1990, 24 oktyabr, № 240 (15780)
4. Əliyev A. Ağır zəhmətin bəhrəsi. “Azərbaycan” jur., 1986, № 2, s.187-188
5. Əliyev V. İkisi də qiymətlidir. “Azərbaycan müəllimi” qəz., 1986, 29 avqust
6. Hacıyev A., Hacıyeva Z. “Məktəb hekayətləri”. ”Şərq qapısı” qəz., 1997, 8 fevral
7. Həbibov İ. Tənqidçinin yaradıcılıq imkanları. “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1980, 2 mart, № 53 (12571)
8. Həbibov İ. Ədəbi hərəkətin elmi təhlili. “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1981, 14 avqust, № 192, (13015)
9. Həbibov İ. Nəsrin keçidi yollar. “Azərbaycan” jur., 1984, № 6, s.190-192

10. Həbibov İ., Həşimov H. Böyük ədib haqqında tədqiqat əsəri. "Kitablar aləmində" jur., 1985, № 3, s. 38-40
11. Həbibov İ. Bədii sözün qüdrəti. "Ulduz" jur., 1986, № 5, s. 54-56
12. Həbibov İ. Ədəbi qəhrəmanın taleyi. "Azərbaycan müəllimi" qəz., 1987, 17 iyul, № 58 (4632)
13. Həbibov İ., Muxtaroglu V. Meyar dəqiqliyi, fakt zənginliyi. "Azərbaycan" jur., 1989, № 8, s. 181-183
14. Həbibbəyli İ. "Şikayətlənmək üçün əsas yoxdur". "Azərbaycan" jur., 1992, № 3-4, s. 110-114
15. Həbibbəyli İ., Həşimli H. Unudulmuş ömrün səhifələri. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1994, 22 yanvar, № 4 (2907)
16. Həbibbəyli İ. Nadir nəşr. "Azərbaycan" qəz., 1995, 14 iyun, № 110 (1127)
17. Həbibbəyli İ. Ədəbiyyat tariximiz Türkiyədə. "Azərbaycan" qəz., 1995, 6 sentyabr, № 168 (1185)
18. Həbibbəyli İ., Həşimov H. Ədəbiyyatşünaslığın yaddaşı. "Şərq qapısı" qəz., 1996, 20 aprel, № 25 (16472)
19. Həbibbəyli İ. Ə. Nuhçıxandan - Naxçıvana. Bakı, Elm və təhsil, 2015, 846 s.
20. İmanlı A. "Romantik lirikanın imkanları". "Azərbaycan müəllimi" qəz., 1985, 13 fevral
21. Kərimli X. Albom-monoqrafiya. "Ədəbiyyat qəzeti", 1999, 8 oktyabr
22. Quliyev Ə. Dəyərli tədqiqatın bəhrəsi. "Sovet Naxçıvanı" qəz., 1980, 24 yanvar, № 19(12537)
23. Maqsudov E. Əbədi yaşamaq səadəti. "Azərbaycan müəllimi" qəz., 1997, 21 fevral
24. Mehdi H. Söz sehrinin salnaməsi. "Azərbaycan" jur., 2000, № 7, s. 183-184
25. Mirzə Cəlil və Məmmədquluzadələr (məktublaşma), (toplayanı, tərtib edəni, sözdərinin və izahların müəllifi akad. İ.Ə. Həbibbəyli). Bakı, Çinar-çap, 2003, 240 s.

ABSTRACT

Anar Abuzarli

THE EVALUATION OF LITERARY STUDY RESEARCHES IN LITERARY-CRITICISM (IN THE LITERARY AND CRITICAL ACTIVITY OF ACADEMICIAN ISA HABIBBEYLI)

It is known that literary criticism follows the modern literary process, analyzes successes and failures, identifies specific development trends and appropriately evaluates. Let's take into account that literary process involves poetry, prose, drama, and so on. as well as new editions of literary criticism. Therefore, for a complete and comprehensive scientific impression of the development tendencies of literary criticism, it is also necessary to investigate its attitude to new works in the field of literary criticism. From this point of view, in the XX century we find rich material in the development of literary criticism in Nakhchivan.

РЕЗЮМЕ

Анар Абузарли

ОЦЕНКА ИССЛЕДОВАНИЙ В ОБЛАСТИ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ В ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКЕ (ИЗ ЛИТЕРАТУРНО - КРИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АКАДЕМИКА ИСЫ ХАБИББЕЙЛИ)

Известно, что литературная критика следует современному литературному процессу, анализирует успехи и неудачи, определяет конкретные тенденции развития и адекватно оценивает их. Следует учесть, что литературный процесс включает в себя поэзию, прозу, драму и т. д., а также новые издания литературной критики. Поэтому для полного и всестороннего научного впечатления о тенденциях развития литературной критики необходимо также исследовать ее отношение к новым произведениям в области литературной критики. С этой точки зрения, рассматривая путь развития литературной критики в двадцатом веке мы сталкиваемся с богатыми материалами.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H. Həşimli

RAMİZ QASIMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

ramizasef@yahoo.com.tr

UOT: 82-3.512

**AZƏRBAYCAN TƏNQİDİ REALİZMİNİ YARADAN
İCTİMAİ-TARİXİ SƏBƏBLƏR****Açar sözlər:** *Azərbaycan tənqidi realizmi, tənqidi realizmin yaranması, ictimai-tarixi səbəblər.***Key words:** *Azerbaijan critical realism, formation of critical realism, socio-political causes***Ключевые слова:** *Критический реализм Азербайджана, возникновение критического реализма, социально-исторические причины.*

Tənqidi realizm fikir cərəyanı olaraq milli inkişaf və demokratikləşmədən xəbər verən əhəmiyyətli bir hadisədir. Dünya ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi Azərbaycan ictimai fikir tarixi və ədəbiyyatında da tənqidi realizm mövcud olmuşdur. Xüsusilə, qeyd etmək lazımdır ki, feodal-asılı münasibətlərdən kapitalist münasibətlərinə, xalq düşüncəsindən milli düşüncəyə, ətalət və gerilikdən milli istiqaliliyyət və inkişafa keçid mərhələsində məhz bu fikir cərəyanlarının yaranması dayanır. Çünki ictimai-iqtisadi münasibətlərdə yeni dəyərlərin meydana gəlməsi insana baxış prizmasını dəyişir, yeni ictimai münasibətlər sistemində insan yeni dəyər və məzmun qazanmağa başlayır. Yeni ictimai-iqtisadi münasibətlər sistemində insan iqtisadi, ictimai, sosial, mənəvi, əxlaqi və s. məzmun kəsb edir. İnsan ictimai məzmun kəsb etmək və zəruri dəyər qazanmaqla bərabər fəal ictimai varlıq statusunu da önə çəkir, ictimai proseslərin fəal hərəkətverici qüvvəsi kimi yeni düşüncənin nüvəsində dayanır. Bu anlamda başda Roy Baskar olmaqla məşhur tənqidi realizm nəzəriyyəçilərinin fikirləri nəzərə alınmaqla demək olar ki, insanın yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərdə yeni məzmun qazanması və insan probleminin müasir mənada başa düşülməsi tənqidi realist fikrin və cərəyanının yaranmasına da şərt olmuşdur (1). Məhz yeni ictimai-iqtisadi münasibətlər sistemində insanın taleyi, özünüdərk, xüsusilə maarifənməsi və oyanışı, yeni hüquq və azadlıqlar qazanması, ictimai münasibətlərin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilməsi bu cərəyanın məqsədini təşkil edir. Buna görə idi ki, Azərbaycan ədəbiyyatında Məhəmmədhasən əminin, Zeynəbin, Novruzəlinin, Usta Zeynalın, Məhəmmədəlinin və başqa “saqqallı uşaq” və ümumən “kiçik” adamların mövcud durumu və taleyi məsələsi başlıca yerdə gəlməyə başlayırdı. Bu mənada demək olar ki, Azərbaycan ictimai fikir tarixində tənqidi realizmin yarandığı məkan “Molla Nəsrəddin” jurnalı, ədəbiyyatda təşəkkülünün banisi olan yaradıcılıq ünvanı Cəlil Məmmədquluzadə idi.

Kapitalizmin inkişafı, feodalizmin sütunlarının get-gedə yıxılması, yeni ictimai-iqtisadi formasıyanın yaranması ilə yeni yaşayış qaydaları və tələblərinin ortaya çıxması, xüsusilə lokallıqdan qloballığa, mühafizəkarlıqdan dünya inkişafı və həyatına inteqrasiyaya meyllər ədəbi fikirdə də yeni düşüncə və baxış meylləri yaradırdı. Kapitalizmin yaranması və inkişafı, yeni əmtəmə münasibətlərinin formalaşması, pulun hakimiyyət və gücə çevrilərək cəmiyyətdə nüfuzə minməsi, varlanmaq ehtirası ilə birgə fırıldaqçılığın, haramlığın, baskarlığın ictimai-əxlaqi keyfiyyətlər olaraq üzə çıxması və cəmiyyətdə əxlaqi-mənəvi dəyişmə zərurəti ortaya qoyması artıq yeni düşüncə tərzinin müəyyənləşməsinə də tələb edirdi. Feodal asılı münasibətlərdən fərqli olaraq kapitalizmdə fəal ictimai insan probleminin ortaya çıxması, savadlı, öz işini bilən mütəxəssis və fəhlələrin tələb olunması da insana münasibətdə yeni tələblər müəyyənləşdirir, münasibətləri tamamilə dəyişirdi. Artıq elə bir dövr çatmışdı ki, köhnə yaşayış qaydaları ilə yaşamaq mümkün deyildi. Buna görə də yeni dövrün tələblərindən irəli çıxaraq ədəbiyyatda yeni meyllər formalaşmağa başladı ki, bu da ədəbi cərəyanların da formalaşmasını meydana çıxardı. Artıq bir çox ziyalılar da inkişafın bu istiqamətdəki tələblərini, yaşayış çağırışlarını öz əsərlərində ədəbiyyata gətirərək insan amilinə yeni istiqamətdə baxış müəyyənləşdirirdilər. Yeni şəraitdə dövrün

tələblərinə uyğun olaraq romantizm və tənqidi realizm kimi ədəbi cərəyanlar üzə çıxdı. Akademik Məmməd Cəfər yazırdı ki: “1905-ci il rus inqilabı birinci növbədə öz əks-sədasını Azərbaycanda tapmış və Şərqdə burjua-demokratik inqilabın və ictimai, milli azadlıq hərəkatının genişlənməsində Azərbaycan da xüsusi rol oynamışdır. Bu yeni şəraitdə azadlıq və demokratiya uğrunda mübarizə Azərbaycan ədəbiyyatında dövrün ən mütərəqqi ədəbi cərəyanı olan tənqidi realizmi qüvvətləndirmiş, sənətdə inqilabi-demokratik cərəyanı əsaslandırılmışdı” (2, s. 4).

Akademik Məmməd Cəfər “Azərbaycan realizminin həm məzmun, həm də bədii formaca yeni mərhələsinin” (3, s. 18) yaradıcısı kimi səciyyələndirdiyi Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı və onun nəşiri və redaktoru olduğu “Molla Nəsrəddin” satirik-yumoristik jurnalında məhz “bir sıra xalqların, o cümlədən “birinci rus inqilabı (1905-1907) və bu inqilabın təsiri ilə Şərqdə alovlanan İran, Türkiyə, Çin inqilabları, dünyanın müxtəlif ölkələrində imperializm müdaxiləsi əleyhinə baş verən üsyanlar ...müntəzəm surətdə öz əksini” (3, s. 16) tapdığını qeyd edərək Azərbaycan tənqidi realizminin yaranmasını XX əsrin əvvəllərindəki ciddi ictimai-siyasi tarixi hadisələr ilə əlaqələndirmişdir. Bu kimi mürəkkəb meyillərin təzahür etdiyi bir dönmə üçün Azərbaycanda tənqidi realizm və romantizm ədəbi cərəyanları daha xarakterik idi. C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənşəminli, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, M.S.Ordubadi və başqaları tənqidi realizm ədəbi cərəyanında təmsil olunmaqla yeni inkişaf meyillərini özünəməxsus ədəbi formada işıqlandırırtdılar. Tamamilə doğru qənaət idi ki, “Tənqidi realizm ...Azərbaycanda da müəyyən ictimai münasibətin, ictimai inkişafda müəyyən bir mərhələnin məhsulu idi” (10, s. 25). “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai həyatında olduğu kimi, ədəbiyyatında da həm şəkil, üslub, həm də məzmun və keyfiyyətə böyük dəyişiklik əmələ gəldi. Şair və ədiblər köhnə, ənənəvi mövzulardan aktual ictimai-siyasi mövzulara keçdilər, günün zəruri məsələləri ilə, zəhmətkeşlərin taleyi ilə yaşamağa başladılar. ...indi siyasi həyatdakı mübarizələrin bütün şəkilləri, cəmiyyətin bütün təbəqələri ədəbiyyatda görünməyə başlamışdı” (10, s. 51). “Molla Nəsrəddin realizmi əsas mahiyyəti etibarilə tənqidi realizmdən ibarətdir” (12, s. 66), – deyərək Əli Nazim də ““Molla Nəsrəddin” jurnalının çıxması ilə Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı yeni bir mərhələyə keçir, onun xırda burjua-demokratik realizmi eyni zamanda cərəyanı çevrilir, kütləviləşir, 1905-ci il inqilabi ideyaları ilə ruhlanır və yeni bir mündəricə alır” (12, s. 37), - deyərək qənaət ifadə edirdi. Cəlil Məmmədquluzadəni “bədii yaradıcılıqda yeni realizm yolunu və məktəbini açmış” (13, s. 7) görkəmli şəxsiyyət olaraq təqdim edən M.İbrahimov da tənqidi realizm epoxasını başlanan yeni ictimai-iqtisadi münasibətləri və ictimai-məfkurəvi ziddiyyətləri göstərərək yazırdı: “Heç şübhəsiz, Bakıda kapitalizmin inkişafı və ticarətin genişlənməsi Azərbaycan kəndinə təsirsiz qalmamışdı.

..Bütün bunlar feodal əlaqələrini daha da sarsıdır, köhnəliyə qarşı mübarizə ruhunu möhkəmləndirirdi. Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbiyyat aləminə ilk qədəm atdığı dövr belə mürəkkəb bir dövrdür” (13, s. 53). Bu baxımdan bu dövür “Azərbaycan realist ədəbiyyatı tarixində tam müstəqil mərhələ”, “bütöv əqli və ictimai hərəkata” dönüş mərhələsi (9, s. 3; 104-105) kimi səciyyələndirilir. C.Məmmədquluzadə irsinin ən yaxşı tədqiqatçılarından biri Əziz Mirəhmədov da Cəlil Məmmədquluzadə realizmini tənqidi realizm adlandıraraq (11, s. 65) nəzərləri XX əsrin əvvəlləri ictimai mühitinə çəkərək yazırdı: “Əsrin axırlarına doğru Bakıda təşkil olunan marksist dərnəklərin və ayrı-ayrı inqilabçıların Azərbaycan şəhərlərindəki gizli təbliğatı genişlənməkdə idi. Heç şübhəsiz, sosial həyatdakı bu canlanma və yüksəliş məfkurə aləmi üçün də inqilabiləşdirici əhəmiyyətə malik idi. İctimai fikirdə yeni, böyük bir mərhələ başlanırdı: burada qütbləşmə və mübarizə getdikcə daha kəskin hal alırdı” (11, s. 68). Alim XX əsrin əvvəllərində baş verən inqilab etirazları və ictimai-siyasi təbəddülatı, milli oyanış, haqq-hüquq uğrunda mübarizələri Azərbaycan tənqidi realizmini yaranan vacib şərtlərdən hesab edirdi. Azərbaycan tənqidi realizminin ən sanballı və ardıcıl araşdırımacısı kimi şöhrət qazanmış nəhəng ədəbiyyatşünas alim prof. Yaşar Qarayev Azərbaycan tənqidi realizmini yaranan ictimai-tarixi səbəblərə nəzər yetirərək onun meydana gəlməsi zərurətini çox haqlı olaraq ictimai-tarixi şəraitlə əlaqələndirir və yazırdı: “Azərbaycanda bədii fikrin tarixində bu yeni dövrün müstəqil realizm tipi və mərhələsi şəkildə formalaşması tarixi-ictimai və ədəbi-estetik inkişafın öz obyektiv qanunauyğunluğu ilə şərtlənir və hazırlanır” (7, s. 139). Məsələyə bir az da köklü yanaşan alim özünəqədərki və müasiri olduğu alimlərlə eyni məntiqə gələrək XX əsrin əvvəllərindəki dünyadakı və Azərbaycandakı ictimai-siyasi hadisələri

vahid kontekstdə, qarşılıqlı tarixi əlaqədə götürərək Azərbaycanda tənqidi realizminin yaranmasını şərtləndirən mühüm amillərdən biri kimi məhz bu hadisələri və tarixi hazırlığı qəbul edərək: "...böyük Fransa inqilabından sonrakı realizm prosesləri 1905-ci il inqilabından əvvəlki Azərbaycan mühitində ola bilməzdi. Nəinki 1905-ci ildən sonrakı Sabirlə həmin inqilabdan əvvəlki Axundov arasında, hətta 1905-ci ildən əvvəlki və sonrakı Sabirlər arasında da ciddi metod, dünyagörüşü və obrazlı təfəkkür fərqi vardır: ...dönüşün müəllifi məhz birinci rus inqilabı idi!" (7, s. 139) – deyər yazırdı. Müasir dövrün ən görkəmli ədəbiyyatşünas alimlərindən biri və onların başçısı kimi böyük hörmət və nüfuz qazanmış görkəmli elm adamı akademik İsa Həbibbəyli "Tənqidi realizm epoxası və romantizm: dövrləşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri" adlı məşhur məqaləsində Azərbaycan tənqidi realizminin yarandığı şəraiti nəzərdən keçirərkən məhz XX əsrin əvvəllərinə diqqəti cəlb edər və tamamilə doğru, düzgün, səlis və olduqca obyektiv təhlil edərək yazır: "XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatı həm çoxəsrlik ədəbi fikrin tarixində, həm də milli realist ədəbiyyatın təşəkkülündə keyfiyyətə yeni hadisə idi. "Təzə əsrin ibtidasında" baş vermiş böyük ictimai-siyasi hadisələr: Rusiyadakı burjuva-demokratik inqilabı, İranda məşrutə hərəkatı, Birinci Dünya müharibəsi Azərbaycana da öz təsirini göstərmişdir. Ölkədə milli-demokratik hərəkat genişlənmiş, fərqli baxışlara malik siyasi partiyalar və mətbuat fəaliyyətə başlamış, milli azadlıq uğrunda mübarizə məsələsi ciddi surətdə gündəmə gəlmişdir. Milli şüurun oyanışı və yeniləşmə sadə insanı cəmiyyətin və ədəbiyyatın ön sırasına çəkmiş, onun simasında ədəbiyyatda xalqın həyatının əks etdirilməsi və gələcək taleyinin müəyyən olunması ədəbi fikrin baş mövzusu çevrilmişdir. ...Və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi-ictimai mühitində də mənəvi renessans prosesləri yaşanmışdır" (5). Ümumiyyətlə, məsələ ilə bağlı birbaşa və ya dolayısı ilə tədqiqat aparən N.Vəlixanov, Ə.Məmmədov, A.Zamanov, M.Məmmədov, K.Məmmədov, Y.Əliyev, B.Əhmədov və çoxsaylı başqa alimlərin də tədqiqatlarında tənqidi realizmi meydana gətirən ilkin ictimai-tarixi şərait və səbəblər kimi məhz XX əsrin əvvəllərindəki tarixi proseslər, inqilabi hadisə və ictimai-siyasi təbəddülatlarla əlaqələndirilib və məhz bu ictimai-tarixi hadisə və şəraitin məntiqi zərurəti kimi qiymətləndirilib.

Azərbaycan tənqidi realizminin bayraqdarı Cəlil Məmmədquluzadənin özünün də fikirləri tənqidi realizmin yaranmasını şərtləndirən ictimai-tarixi səbəbləri müəyyənləşdirməyə və izah etməyə mükəmməl faktlar verir. İstər "Tacül-hac", istərsə də məşhur "Xatiratım"ında Cəlil Məmmədquluzadə diqqəti XX əsrin əvvəlləri tarixi şəraitinə çəkərək Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrində tamamilə yeni olan "Molla Nəsrəddin" ədəbi istiqaməti və şəxsiyyətinin meydana gəlişini səciyyələndirirdi. Böyük fikir adamı C.Məmmədquluzadə "Xatiratım"ında yazırdı: "...o vədələr milli intibah dövrü idi və o vədənin əhli-qələmləri və jurnalistləri "millət, millət" deməyə bir növ haqlı idilər (Söz yox, deməyə də bilərdilər). Ancaq islam tayfalarının uzun əsrlər müddətində fəlakət və cəhalətdən qurtarmamaqlarına tək bircə islam dinini bəis hesab edən bir dinsiz üçün o vaxt həyatın moizələri, əlbəttə, genə xoş gələ bilməzdi. ...Və elə ki, fürsət ələ düşdü, o zamankı azadlıq-tələb firqələr müharibədən zəif düşmüş Nikolay hökumətinin üstünə hücumla başladılar. O vaxt biz də vaxtdan istifadə edib özümüz üçün bir zəminə axtardıq ki, orada biz də öz dərdi-dilimizi deyə bilək" (8, s. 63; 69). Məhz belə bir zamanda xalqı "mütənəbbəh etmək", əsrin sultanlarını, xalqı fanatizmdə saxlayan, oyanmağa qoymayan, elmdən, maarifdən uzaq tutan "müfsid həşəratları", xalqı haqdan-hüquqdan, xoşbəxt yaşayışdan kənar tutan səbəbləri tənqid etmək, ələ salıb gülmək və xalqı oyandırmaq missiyasını həyata keçirməyə məsul tənqidi realist ədəbiyyat – ədəbi fikir cərəyanı meydana gəldi.

Beləliklə, feodal-asılı münasibətlərin köhnəldiyi və ortadan qalxma dövrü yaşadığı, yeni əmtəə-pul münasibətləri meydana çıxaran ictimai-iqtisadi formasiya kimi kapitalizmin Azərbaycanda da bərqərar olması yeni ictimai münasibətlər meydana gətirdiyi kimi yeni düşüncə və yaşayış tərzini də tələb edirdi. İnsana olan münasibətin yeni ictimai-iqtisadi münasibətlər daxilində fərqli və yeni məzmununda status qazanması düşüncə tərzini də dəyişmə zərurəti meydana gətirirdi. XX əsrin əvvəllərində dünyada, xüsusilə Azərbaycana yaxın qonşuluq münasibətində olan və işğalçılıq nəticəsində birgə yaşayışına daxil edildiyi Rusiya imperiyasında, digər qonşu ölkələr olan İran və Türkiyədə, ümumən Şərqdə baş verən ciddi tarixi, ictimai-siyasi hadisələr, inqilab dalğaları tənqidi realist fikir cərəyanını formalaşdırmağa şərt oldu. Xalqı hüquqlarından və azadlığından

məhrum edən səbəbləri ortadan qaldırmaq zərurətinə xidmət edən yeni fikri cərəyanı olaraq tənqidi realizm meydana gəldi. Daxili “sultan və hökmdarları”, xalq məhrumiyət və fanatizmdə saxlayan müxtəlif geniş qüvvələri tənqid edən və xalqı oyanmağa səsləyən tənqidi realist ədəbiyyat və ədəbi qüvvələr formalaşdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Bhaskar R. Natüralizmin olanaklığı (Tərcümə edəni Vəfa Saygın Oyütle), Pratika Yayınevi, 2013, 239 s.
2. Cəfər M. Seçilmiş əsərləri, İki cilddə, II c. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1974, 344 s.
3. Cəfərov M. Cəlil Məmmədquluzadə, Bakı, Çinar-şap, 2002, 72 s.
4. Əhmədov B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (dərslik), Üç cildə, I c. Bakı, Elm və təhsil, 2011, 480 s.
5. Həbibbəyli İ. Tənqidi realizm epoxası və romantizm, dövrləşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri, 525-ci qəzet, 25 dekabr 2017 - ci il.
6. Hüseynov F. Molla Nəsrəddin və molla-nəsrəddinçilər, Bakı, Yazıçı, 1986, 279 s.
7. Qarayev Y. Azərbaycan realizminin mərhələləri. Bakı, Elm, 1980, 260 s.
8. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, Dörd cildə, IV c. Bakı, Öndər Nəşriyyat, 2004, 472 s.
9. Məmmədov X. Əkinçidən Molla Nəsrəddinə qədər. Bakı, Yazıçı, 1987, 270 s.
10. Mir Cəlil. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917), Bakı, Ziya-Nurlan, 2004, 391 s.
11. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini, Bakı, Yazıçı, 1980, 430 s.
12. Nazim Ə. Cəlil Məmmədquluzadənin həyatı və yaradıcılığı // Cəlil Məmmədquluzadə (məqalələr və xatirələr məcmuəsi), Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1967, 460 s.
13. İbrahimov M. Böyük demokrat // Əsərləri. On cildə, IX cild, Bakı, Yazıçı, 1982, 663 s.

ABSTRACT

Ramiz Gasimov

PUBLIC-HISTORICAL CAUSES CREATING AZERBAIJAN'S CRITICAL REALISM

The article studies the causes creating Azerbaijan's critical realism. It is said that in a particular socio-historical context with the necessity of certain social-political, moral reasons as a social thought movement critical realism originated. A.Nazim, Mir Jalal, M.Ibrahimov, M.Jafar, Y.Garayev, I.Habibbayli and other scientists came to such a conclusion in their researches that in the beginning of the XX century, the socio-political and economic-cultural events that have taken place both in Russia where Azerbaijan lived within political and geographical borders and in the world influenced Azerbaijan and created conditions for the formation of different thought movements. Critical realism, which accepts the Azerbaijani peoples' interests as a mission, even such a situation appealed the people to national revival, enlightenment, science and legal struggle addressing by the idea of independence and national development. Jalil Mammadguluzadeh and his followers O.F.Nemanzadeh, M.A.Sabir, A.Hagverdiyev, A.Nazmi, M.S.Ordubadi, Y.V.Chamanzaminli, A.Gamkusal and others coming together in the magazine "Molla Nasreddin" achieved to formation of the critical realism and its development.

РЕЗЮМЕ

Рамиз Гасимов

ОБЩЕСТВЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРИЧИНЫ СОЗДАЮЩИЕ КРИТИЧЕСКИЙ РЕАЛИЗМ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В статье рассматриваются причины создающие критический реализм в Азербайджане. Говорится, что в определенном социально-историческом условии определенные общественно-политические и духовные причины являлись социальным направлением в

создании критического реализма. В своих исследованиях А. Назим, Мир Джалал, М. Ибрагимов, М. Джафар, Ю. Гараев, И. Габиббейли и другие ученые пришли к выводу, что в начале XX века как в России, проживающем в политических и географических границах внутри Азербайджана, а также произошедшие социально-политические и экономические культурные события и в мире повлияли и на Азербайджан и создали условия для формирования различных идейных направлений. Критический реализм, принимающий интересы азербайджанского народа своей основной целью, в такой ситуации выступая с идеей независимости и национального развития, призывает народ к национальному возрождению, просвещению, науке и правовой борьбе. Джалил Мамедкулизаде и его последователи О.Ф.Неманзаде, М.А.Сабир, А.Ахвердиев, А.Назми, М.С.Ордубади, Ю.В.Чаманзаминли, А.Гамкусар и другие объединились вокруг журнала «Молла Насреддин» и достигли определения и развития критического реализма.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

LƏMAN OSMANOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-3.512

**AZƏRBAYCAN HECA ŞEİRİNİN FORMALAŞMASINDA
ŞAH XƏTAİ İRSİNİN YERİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ**

Açar sözlər: *dil, Xətai, aşiq, sufi, xalq, folklor, şah, ozan, heca, əruz, dövlət, türk, səfəvi və s.*

Key words: *language, Khatai, ashug, Sufi, folklore, shah, ozan, syllable, aruz, state, Turkish, Safavids.*

Ключевые слова: *язык, Хатаи, ашуг, суфий, фольклор, шах, озан, слога, аруз, государство, турецкий, Сафавиды*

Çoxəsrlik klassik Şərq ədəbiyyatının mühüm bir qolunu təşkil edən Azərbaycan divan və təhkiyə ədəbiyyatı özünün rəngli çalarları, poetik izzəti, məna müştərəkliyi və fəlsəfi ucalığı ilə nəinki Yaxın və Orta Şərqdə, eləcə də bütün dünyada məşhurlaşmış və bu gün də dünya ədəbiyyat tarixçilərinin və ədəbiyyatşünaslarının həvəslə tədqiq etdiyi bir mənəviyyat xəzinəsi olaraq qalmaqdadır. Ulu Nizamidən, Xaqanidən başlayaraq 18-ci əsrin axırları, 19-cu əsrin əvvəllərinə qədər davam edən klassik Azərbaycan şeiri ürfani təməlləri, təsəvvüfi əsasları ilə öz mövcudiyyətini hər zaman ləyaqət və ucalıqla sürdürmüşdür. Lakin biz Azərbaycan şeiri dedikdə, əsas etibarilə türk dilində, yəni Azərbaycan dilində yazılan əsərləri nəzərdə tuturuq. Bu mənada əlbəttə ki, Azərbaycan şairi məfhumu ilə Azərbaycan şeiri məfhumu bir qədər ayrılıq təşkil edir. Məsələn, buna başqa bir örnək olaraq, böyük Mövlana Cəlaləddin Ruminin adını çəkmək olar. Belə ki, Mövlana Rumi İran şairi deyil, amma İran ədəbiyyatının və yaxud da İrandilli ədəbiyyatın nümayəndəsi sayılır. Halbuki o, Əfqanıstanın Xorasan-Bəlx əyalətində doğulmuş, Anadoluda yaşamışdır. Ancaq fars dilində yazdığı üçün onun əsərlərini, nə əfqan, nə də türk şeiri adlandırmaq olar. Bu mənada dil faktoru öz-özlüyündə və həm də obyektiv gerçəklərə dayanaraq, çox mühüm bir məsələdir. İlk olaraq, İmadəddin Nəsimidən başlayan türkdilli divan yaradıcılığı özünün Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli zirvələrinə çatmaqla, divan və təhkiyə şeirinin təmsilçisi olaraq, heç də ərəb və ya farsdilli ədəbiyyatdan geri qalmadığını sübuta yetirdi. Bu dilin qüdrəti, məlahəti, imkanları onu digər Şərq dilləri ilə bir sərəya qaldıraraq, təxminən 700 ilə yaxın bir dövrdə insanlıq tarixinə, insanlıq xəzinəsinə əvəzolunmayacaq incilər bəxş etdi. “Ümumiyyətlə, “Türk sufizmi”, “türkdilli mütəsəvvüflər” kəlməsi bəzən insan düşüncəsində qəribə ziddiyyət yaradır. Ərəbdilli, farsdilli, hinddilli, əfqan və urdu dilli saysız-hesabsız ürfan və təsəvvüf nümunələri mövcuddur.

Lakin, bu əsərlərin müəlliflərinin əksəriyyəti türkdür, türkdilli mütəfəkkirlərdir. Millət və məmləkət olaraq, ərəblərdə, farslarda (hind, əfqan, tacik və başqa millətlər Hind-Avropa və Sami dil qruplarına aid olduqları üçün onların adlarını xüsusi olaraq çəkmirik) adları barmaqla sayılacaq qədər mütəsəvvüflər mövcud olmuşdur.” (1,65) Lakin onu vurğulamaq lazımdır ki, yuxarıda təxmini qeyd olunan tarix yalnız divan və təhkiyə ədəbiyyatına şamil edilməlidir. Belə ki, şifahi xalq ədəbiyyatının, o cümlədən "Kitabi-Dədə Qorqud", "Dastani-Əhməd Hərami" kimi yazılı ədəbi nümunələrin yaranma tarixi çox daha qədimlərə gedib çıxır. Burada xüsusilə də şifahi xalq ədəbiyyatı, o cümlədən də ozan-aşiq ədəbiyyatı incilərini qeyd etmək lazımdır. Məhz bu ədəbi yaradıcılıq nümunələrinə söykənən anadilli ədəbiyyatımız özünü sonralar klassik ədəbiyyat nümayəndələrinin yaradıcılığında kəskin və radikal bir şəkildə göstərməyə başladı. Bu mənada Azərbaycan aşiq ədəbiyyatı şifahi xalq ədəbiyyatı xəzinəmizdə əsas yerlərdən birini tutur. Qoşma, təcnis, gəraylı, divani kimi şeir şəkilləri məhz aşiq ədəbiyyatı janrına daxildir. Bu proses isə, əsas etibarilə 15-ci əsrdən formalaşmağa başladı. Əlbəttə, bütün türk dünyasında, eləcə də Anadoluda heca şeirinin tarixi daha qədimlərə gedib çıxır. Lakin söhbət əgər müəyyən olunmuş ölçü və

qəliblərdə yazılmış 11 hecalı, 8 hecalı və ya 14 hecalı, o cümlədən təcnis, qoşayarpaq, dodaqdəyməz, dildönməz, deyişmə, bağlama, qıfılbənd kimi şeir şəkillərindən gedirsə, bu prosesin yaranma və inkişaf tarixi məhz 15-əsr, Azərbaycan Səfəvilər Dövlətinin yarandığı həmin tarixi dövrə aid edilməlidir. Burada bəzi incə məqamlar vardır ki, onlara toxunmaq istərdik. Məlumdur ki, ədəbiyyatşünaslığımızda ilk Azərbaycan aşığı olaraq Dirili Qurbanın, yəni Aşıq Qurbaninin adı keçir. Çünki, ondan öncə heç bir aşiq haqqında nə dastan, nə mənqəbə, nə də tarixi fakt şəklində elə bir məlumat yoxdur. Elə buna görə də Qurbanini məlum olan ilk Azərbaycan aşığı "elan etmişlər". Bizcə burada kiçik, ancaq önəmli bir polemikaya ehtiyac vardır. Məsələn burasındadır ki, ozan və aşiq dedikdə, təkcə şairlik, yəni ədəbi yaradıcılıq nəzərdə tutulmur.

Çünki aşiq sənəti sinkretik bir sənət növüdür. Lakin məhz həmin dövrün hər hansı bir el sənətkarı haqqında araşdırma apararkən, bütün həyatı yarıəfsanəvi əhvalatlardan, dastanvari hadisələrdən ibarət olan o sənətkarın nə ozanlıığı, nə ictimai fəaliyyəti, nə musiqi ifaçılıığı barədə əlimizə konkret mənbələr keçmir. Əldə olan yalnız onun şeir yaradıcılığıdır. Məlumdur ki, Aşıq Qurbani səfəvilər dövrünün ozanı olmuş, məntiqi ehtimal və dəlillərə əsasən də qızılbaş-sufi təriqətinə mənsub olmuşdur. Demək olar ki, bütün əsərlərində, hətta haqqındakı dastanda belə o, özünü böyük Səfəvi Şahı, Şah İsmayıl Xətəinin müridi hesab etmişdir (Buradakı mürsədlik-mürədlik məsələsi də gec-tez öz düzgün təhlilini tapmalı və əski sovet ədəbiyyatşünaslığı və materialist fəlsəfə stereotiplərindən uzaqlaşdırılaraq, öyrənilməlidir). Onun məşhur bir qoşmasına diqqət edək:

Haqqım əmr eylədi, gəldim dünyaya,
Gözüm açdım, meyl eylədim o burca.
Arif oldum, haqq kəlamın oxudum,
Əlif qəddim dal eylədim o burca.

İsmin xəbər aldım, dedi Vəlidi,
Göydə gəzən Cəbrayıldı, Pəridi,
Qapıçısı Şahi-Mərdan Əlidi,
Məhəmməd Meraca gedər o burca.

Qurbani der, arayıban tapmışam,
Qırqlar məclisindən bir pay qapmışam,
Kəbədise, mən də birin yapmışam,
Mın könüldən bir yol gedər o burca (2, 45).

Şah Xətəinin özü isə, həm istedadlı və məzmunlu əruz şairi, həm də ana dilində ən sadə və arınmış dil texnikası ilə yazan bir heca şairi idi. Bəzən unuduruq ki, nəinki 15-ci əsrdə, heç ondan əvvəl və sonra da şairlik edən heç bir Türk hökmdarı heca vəznində, özü də bu qədər anlaşılan bir dildə mənzumələr yazmamışdır. Bunun özü həddindən artıq fenomenal bir faktdır. Bizim fikrimizcə, Azərbaycan heca şeirini və hətta aşiq şeirini məhz Şah Xətəidən başlamaq daha doğru olardı. Əgər biz bu məsələdə Aşıq Qurbanini əsas prioritet kimi götürsək, onda ağırlıq məntiqi olaraq sırf aşiq ədəbiyyatının üzərinə düşür. Onda sual ortaya çıxır; bəs onda Şah Xətəidən və ya Dirili Qurbandan öncə niyə heç bir aşığın adı çəkilmir? Axı bu tendensiyanın bir əsası olmalıdır. Şah Xətəinin və ya elə Aşıq Qurbanın öz bədii yaradıcılığında ölçülü heca şeirinin təməli haradan qoyulmuşdur? Əlbəttə, ədəbi-bədii formanın təşəkkülü də tarixin süzgəcindən keçərək, mərhələli, məntiqi və təbii inkişaf yolu keçərək, əsrləri adlamışdır. Şah İsmayıl Xətəinin ozanlığa, aşıqlığa, daha doğrusu, ezoterik-sufiyənə mahiyyət daşıyan aşıqlıya olan münasibəti tarixə yaxşı məlumdur. Onun Göyçəli Miskin Abdalla görüşü, Dirili Qurbanın özünü səfəvi sarayında aşıqlar aşığı təyin etməsi bu böyük sərkərdənin, şairin və şeyx oğlu şahın nə dərəcədə xəlqi, konservativ milli məfkurəyə sahib bir cameşünas olduğunu göstərir. Bu mənada biz onu "Türküstanın piri" künyəsini qazanmış olan Xoca Əhməd Yəsəvi ilə müqayisə edə bilərik. Görkəmli türk alimi Prof.Dr. Fuad Köprülü yazır:

“Əhməd Yəsəvi altmış üç yaşına girdikdən sonra, ənənəyə görə, təkyəsinin bir tərəfinə üç arşın dərinliyində bir çilləxanə tikdirərək oraya çəkildi. Bunun hansı tarixə təsadüf etdiyini də heyf ki, bilmirik. “Divani-Hikmət”dəki bir çox parçalarda bu çilləxanəyə girişini, inzivasının səbəblərini mütəsəvvüfanə bir dildə uzun-uzun nəql edir. Xoca Əhməd vəfat edincəyə qədər “Hikmət” başlığı

altındakı sufiyanə mənzumələrini yazmaqda davam etdi; ətrafındakı müridlərə sufiyanə həqiqətləri, batini saflaşma və əxlaqi islahın vacibliyini, dini ənənələri o şəkildə anladır, bunlara dair ərəbcə və farsca bilməyənlərə “Hikmət”ləriylə yol göstərirdi” (3, 75).

Dərin ürfani mətləbləri, təsəvvüf fəlsəfəsinin başdöndürən qəliz məqamlarını sadə xalq dilində və hətta heca vəznində yazılan aşiq şeiri şəkillərində çatdırma bilmək o dövr üçün, xüsusilə saray ərkanının başında gələn birisindən böyük bacarıq və cəsarət tələb edirdi. Qoşma, gəraylı, varsağı və hətta bayatı kimi şeir şəkillərində öz qələmini uğurla sınaqdan keçirən Şah Xətai həm də bu ədəbi axının öncülü və nüvəsi rolunu oynaya bildi. O, bu şeirləri keçici həvəs və duyğu əlaməti və yaxud da eksperiment olaraq yazmadı. Heca şeiri Şah İsmayıl Xətai poeziyasının ana xəttini təşkil etdi.

Qırqlar meydanına vardım,
Gəl bəri ey can, dedilər,
Salam verdim izzət ilə,
Gir, iştə meydan dedilər...

Gir semahə, belə oyna,
Silinsin, açılısın ayna,
Qırx il bir qazanda qayna,
Yenə çiy bu tən dedilər... (4, 359)

Əlbəttə ki, onun əruz vəznindəki qəzəlləri, mürəbbeləri, eyni zamanda "Dəhnamə" kimi məsnəvisi qüdrətli sənət əsərləridir. Lakin bu janrlarda onun sələfləri, müasirləri və xələfləri də güclü əsərlər yaradırdılar. Məsələn, əgər Şah Xətai hətta nəzirələr halında müraciət və iqtibas etdiyi Seyid Nəsimidən təsirlənmişdisə, böyük Məhəmməd Füzulidə isə güclü Şah Xətai təsiri hiss olunur. Lakin bütün bunlar bir axının, fundamental bir kompleksin, yəni Yaxın və Orta Şərq əruz - divan və təhkiyə ədəbiyyatının fonunda görünür. Şah Xətainin heca vəznindəki şeir yaradıcılığı isə, öz dövrü və bütün dövrlər üçün ayrıca bir fenomendir. Onu Azərbaycan heca şeirinin əsaslarını yaradanlardan biri və bəlkə də birincisi adlandırmaq heç də yanlış olmazdı. Çünki məhz onun cəsarəti və qabiliyyəti sayəsində ana dilli heca şeirimiz bir folklor örnəyi olmaqdan çıxaraq, özünəməxsus bəşəri ədəbiyyat nümunəsinə çevrildi.

Sözünü bir söyləyənin Sözüdü edər sağ bir söz. Pir nəfəsin dinləyənin Yüzünü edər ağ bir söz. Söz vardır kəsdirər başı, Söz vardır kəsər savaşı, Söz vardır ağulu aşı Bal ilə edər yağ bir söz.

Və yaxud da:

Xətai, işin düşər, Gəlib-gedişin düşər. Dişləmə çiy loğmanı, Yerinə dişin düşər. (5)

Bəlkə də Şah Xətaidən öncə də belə cəhdlər olmuşdur. Lakin onun şahlığı, dünyəvi qüdrəti ona imkan verdi ki, uzun əsrlər boyu həqarətlə yad edilən türk dili özünə möhtəşəm və yaraşığı bir saray inşa etsin. Tanınmış tədqiqatçı alim Q.Namazovun qeydlərində oxuyuruq: “Təbii olaraq ərəb və fars dillərində yaranan mədəniyyətə geniş imkan yaradan islam təfəkkürü milli dillərin inkişafını ləngidir, hətta onu nüfuzdan salmağa çalışırdı. O zaman «Qəribnamə»nin müəllifi Aşiq Paşa (1272-1333) məhz bu münasibətlə demişdi:

Türk dilinə kimsələr baxmaz idi,
Türklərə hərgiz könül axmaz idi,
Türk dəxi bilməz idi bu dilləri
İncə yolu, ol ulu mənzilləri.” (6)

Şah İsmayıl Xətainin heca vəznində yazdığı sırf Azərbaycan-Türk mənzumələri özündən sonrakı xalq ədəbiyyatına da güclü təsir etdi. Xüsusilə də Azərbaycan aşiq ədəbiyyatının məhz 15-ci əsrdən başlayaraq formalaşması tendensiyası bizə görə, məhz Şah İsmayıl Xətainin adı ilə bağlanmalıdır. Buradakı başqa bir incə məsələ ondan ibarətdir ki, uzun illər boyu 20-ci əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, bütün humanitar sahələrdə olduğu kimi, ədalətsiz və məntiqsiz bir sinfilik ideologiyası hökm sürürdü. Xalq dilinin formalaşmasını saray ədəbiyyatından, elitar fəlsəfi mahiyyət daşıyan kübar təbəqədən ayrı düşünərək, onu yalnız "sadə və zəhmətkeş xalqın" içərisində axtarırdılar. Bu isə özünün yanlış bir tendensiya olduğunu və çağdaş dünyəvi elmi araşdırma prinsiplərinə zidd olduğunu göstərdi. Metodikanın və elmi yanaşma tərzinin məhdudluğu

həm də özünü ateist təbliğatın nəticəsi olaraq, təsəvvüfün də dini ehkamlarla bərabər rədd olunaraq və ya diqqətdən kənar qalaraq tədqiqatə cəlb edilməməsində bürüzə verirdi. Belə ki, klassizm, realizm, romantizm kimi cərəyanların Azərbaycan ədəbiyyatındakı inikası düzgün verilmir və yalnız əsaslara söykənərək təsnifatlandırılırdı. Açıqını demək lazımdır ki, bu gün də əksər elmi konsepsiyalar həmin buxovlardan xilas ola bilmir. Bu deyilənləri də nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Şah İsmayıl Xətai yaradıcılığı və ümumiyyətlə səfəvilik ideologiyası son dərəcə xəlqi və milli idi. Uzun əsrlər keçməsinə baxmayaraq bu gün də Azərbaycan Səfəvilər Dövləti Azərbaycan türklərinin tarixdəki ilk və tək imperiyası olaraq, hər zaman haqlı qürur mənbəyi olmuşdur. Çünki bir dövlətin əsas atributu onun dilidir ki, bu əzəmətli Azərbaycan İmperiyasının da Dövlət dili məhz Azərbaycan türkcəsi olmuşdur.

Beləliklə Şah İsmayıl Xətainin sırf ana dilində, xalqın öz folkloruna məişət və etnoqrafiyasına yaxın və doğma bir dildə mənzumələr yazması türk dillərinin bu zəngin qolu olan Azərbaycan türkcəsini daha da zənginləşdirmiş və inkişaf etdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. F.Salim (Baxşəliyev) Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf, Elm və təhsil, Bakı 2010, səh.464
2. Azərbaycan dastanları: beş cildə, I cild. Bakı, Lider, 2005, 391 s.
3. Köprülü F. Türk edebiyatında ilk mutasavvüflər, İstanbul, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları No:118, 1976, 415 s.
4. Şah İsmayıl Səfəvi (Xətai). Külliyyatı: qəzəllər, qəsidələr, nəsihətnamə, Dəhnamə, qoşmalar, Bakı, Alhoda, 2004, 534 s.
5. <https://az.wikipedia.org>
6. <http://www.anl.az/down>

ABSTRACT

Leman Osmanova

The article draws attention to the period in which the Safavid state was formed in the 15th century, when the syllable poem of Azerbaijan was formed. It is noted that the great Shah Ismail Khatai, who was the creator of this state, wrote verses in the syllable rhythm, rendering exceptional service in the development of native language literature and in general the Azerbaijani Turkish language.

РЕЗИОМЕ

Лиман Османова

В статье обращается внимание на период, в котором сформировалось государство Сафевидов в 15 веке, когда было сформировано слоговое стихотворение Азербайджана. Отмечается, что сам великий Шах Исмаил Хатаи, который был создателем этого государства, писал стихи в слоговом ритме, оказывая исключительное служение в развитии нативный литературы и вообще азербайджанского турецкого языка.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

DİLÇİLİK

QƏNİRƏ ƏSGƏROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
qenire@hotmail.com

UOT:811.512.162

ROMANTİKLƏRİN DİLİ (HÜSEYN CAVID YARADICILIĞI ÜZRƏ)

Açar sözlər: *Hüseyn Cavid, ədəbi dil, leksik-qrammatik xüsusiyyətlər, norma, fonetik xüsusiyyətlər*

Key words: *Huseyn Javid, literary language, lexical – grammatical signs, norm, the phonetic signs*

Ключевые слова: *Гусейн Джавид, литературный язык, лексико-грамматические особенности, норма, фонетические особенности*

Müstəqil düşüncə sahiblərindən olan Hüseyn Cavidin Azərbaycan ədəbi dilində özünəxas və seçkin mövqeyi vardır. O, Azərbaycan ədəbi dilinin mürəkkəb və mübahisəli bir mərhələsində - XX yüzilin əvvəlində (Azərbaycan ədəbi dilinin türk ədəbi dilinə meyil etdiyi bir dövrdə) yaradıcılığa başlamışdır. Onun dili bir tərəfdən öz təfəkkür mədəniyyətini, digər tərəfdən həmin dövrdə türkçülüyn yaranması, formalaşması və inkişafının təsirini əks etdirir. “İctimai fikir tariximizdə türkçülüynün bir ideya cərəyanı kimi meydana çıxmasına səbəb, hər şeydən əvvəl, Azərbaycanın o zamankı ictimai-siyasi şəraiti idi. Vətəni parçalanan, işğal edilən, milli varlığı tapdanan, dini, dili təhlükə qarşısında qalan vəziyyəti idi” (1, 41).

Sözügədən dövrdə romantiklər ədəbi dilimizdə üç əsas məqsədi həyata keçirmək uğrunda mübarizə aparırdılar. Bunlardan biri türk şivələri arasındakı bir sıra fərqlərin aradan qaldırılması ilə bağlı idi. Bu məsələ o zaman ədəbi dil sahəsində böyük problem kimi diqqəti çəkirdi. “Azərbaycanda Qarabağ, Gəncə, Şirvan və s. şivələri, Osmanlı, İran sərhədinə yaxın olanların, Rusiyada yaşayan türklərin öz şivələri mövcud idi. Bu şivələrin bir araya gəlməməsi vahid dilin inkişafına mane olurdu” (3, 14). İkinci əsas məqsəd İstanbul türkcəsinin Azərbaycanda yayılması idi. Romantiklərin, demək olar ki, hamısı İstanbul türkcəsini dərin fikirləri ifadə etməyə qadir olan bir dil kimi dəyərləndirir və ona yüksək münasibət formalaşdırmağa çalışırdılar. Üçüncü ən böyük məqsəd isə ortaq türk dilinin yaradılması idi ki, bu məsələ çağdaş dövrümüzdə də aktualdır. Bu məqsədlər işığında yazıb-yaradan Hüseyn Cavidin dilində özəlliklərin olması təbiidir. Bu, bir tərəfdən də onun İstanbulda ali təhsil alması, Türkiyə ədəbiyyatının, xüsusilə Sərvəti-fünunçuların güclü təsiri altında olması ilə bağlı idi. Türkçülük ideyalarının təbliğinə əsərlərində daim yer ayırması onun da ümumtürk ədəbi dilinin tərəfdarı olmasına və məhz həmin dildə yazmasına səbəb olmuşdu. 1917-ci ildə “Hərb və fəlakət” şeirində “Səni qurtarsa, qurtarır birlik” qənaəti ilə çıxış etməsi də Hüseyn Cavidin ümumtürk ədəbi dili ideyasına xüsusi önəm verməsinin ifadəsi idi.(13)

Saldırıb titirətirdi yer üzünü
“İttihad!” işte ən böyük ideal
Səni qurtarırsa, qurtarır birlik,
Çünki birlikdədir, fəqət dirlik.(4,51)

Hüseyn Cavid də bir çox türkçülər kimi belə hesab edirdi ki, ümumtürk ədəbi dili türk millətinin vahidliyini, mövcudluğunu göstərən ən parlaq təzahürdür. “Dilsiz bir millət çapıq münqəriz olur (məhv edilmiş), bir millətin lisanı mövcudluğunun ən parlaq bürhanıdır” (faktıdır) (5, IV c.,185). Buna görə də Cavidin dil anlamı ümumtürk ədəbi dili-vahid türkcə anlayışına uyğun

gəlirdi və bu qənaətin nəticəsi olaraq o əsərlərində təkcə Türkiyə türkcəsindən sözlər işlətməklə kifayətlənmirdi, onun dili: “Bütün tələffüz norması, morfoloji-sintaktik quruluşu, lüğət tərkibi ilə türkcəyə uyğun gəlir” (10, s.217). Türkiyəli tədqiqatçı Mustafa Haqqı Türkəqul 1963-cü ildə İstanbulda çap olunmuş “Hüseyn Cavid” kitabında Hüseyn Cavid əsərlərinin dili barədə olduqca dəqiq mülahizələr irəli sürmüşdür: “Hüseyn Cavidin dili Azərbaycan daxilində, istərsə də Azərbaycan xaricində ən çox münaqişə və mübahisə olunan bir mövzudur. Məlum olduğu kimi, İstanbul türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsi arasında ufaq da olsa bir ləhcə fərqi vardır. Cavid İstanbul türkcəsini mənimsəmiş, bu şivəni incəliklərinə qədər öyrənmişdir. Yaradıcılığının ilk dövrlərində, bilhəsə şeirlərində, İstanbul şivəsini məharətlə kullanan şair, sonralar yaratdığı əsərlərində bu şivəni Azərbaycan ədəbi türkcəsinə yaxınlaşdırmağa çalışmış və demək olar ki, bu işdə müvəffəq olmuşdur. Bunun üçün də Cavidin türkcəsinə nə tamamilə İstanbul türkcəsi, nə də tamamilə Azərbaycan ədəbi türkcəsi demək qabildir. Cəsarətlə deyə bilərik ki, Cavid bu iki türkcə şivə arasında körpü yaratmış və bu iki şivə arasındakı məsafəni qısaltmışdır.

Hüseyn Cavidin işlətdiyi türkcə olduqca dadlı və işlənmiş, gözəl bir türkcədir. Şimali və Cənubi Azərbaycan, Türkiyə, Türkünstan və s. türk ellərində tək bir münəvvər bulunmaz ki, Cavid oxusun, onu anlamasın və onun türkcəsindən zövq almasın” (9, s.53)

H.Cavidin dili ortağ türk dilinin mümkünlüyünü təsdiq edən fakt və qaynaqlardan ibarətdir. Onun dili XX yüzilin əvvəlində ədəbi dilimizin müxtəlif normaları haqqında fikir söyləməyə imkan verən qiymətli mənbədir. Sözsüz ki, “dil normasız informasiya mənbəyinə çevrilə bilməz” (6, 3). Hüseyn Cavidin dilinə xas olan fonetik norma türk ədəbi dilinin fonetik sistemindən qaynaqlanıb. Burada diqqəti çəkən əsas fonetik xüsusiyyətlər səs əvəzlənmələri və fonetik hadisələrin təsiri ilə özünü göstərən bəzi əlamətlərdir ki, bu, o dövrdə təkcə Hüseyn Cavidin dil-üslub xüsusiyyəti deyildi, bütövlükdə ədəbi dilimizə də xas idi. Həm ədəbi dilimizdə, həm də şairin dilindəki $x>q$, $y>g$, $d>t$ əvəzlənmələri belə faktlardır. Məsələn:

X>q Demiş: *Çıq*, ey səfalətpərvər insan!
 Çıq, ey qafil bəşər! Dəf ol, çəkil, get! (4, 28).

O, bir cavan idi, küskün *baqışlı*, həm yorğun;
 Vücudu xəstə, mükəddər, həyatı pək durğun (4, 38).

D>T Əmin olsun ki, pək aldanmıyorsunuz: yalnız
 Bu *tatlı* fikri yaşatmaq qolay deyil, biliniz! (4, 37).

G>Y Ana evladını bəslər, *böyütür*,
 Anasız millət, əvət, öksüzdür (4, 43).
 Bunu əgri yola sapdıran cəsur
 Qurt dedik qulağı *çıqdı*-baq odur (4,230)

Hüseyn Cavidin dilində ədəbi dilimizin o zamankı leksik normasını əks etdirən çox sayda faktik materiallar vardır və sözsüz ki, burada da türk ədəbi dilinin böyük təsiri görünür. Bunlar H. Cavidin spesifik leksikasına daxil olan vahidlərdir. Bu anlamda, şairin dilində türk ədəbi dilinin leksik faktları daha aktivdir. Şairin yaradıcılıq örnəklərində Azərbaycan ədəbi dilində daha çox XX yüzilin əvvəlində işlək olan, lakin türk dillərinin qədim leksik-qrammatik vahidi kimi işlənən “bəkləmək”, “çıldırmaq”, “bıkmaq”, “bulunmaq” kimi bir sıra fellər diqqəti çəkir:

Bıqdım artıq, yenə hər günkü yemək (4, 197)

Hiç zərər yoq, fəqirlər acı,
 Sən bəklə Səlmayı, ondan xəbər al (4, II c. 30)

Fərəhdən ağlar insan, bəlkə, bilməm!
Bulunmaz onda lakin hüznü-matəm (4, 27).

Sev, ağla, inlə! Bəlkə *bulunsun* bir az şəfa,
Çırpın xəyalü-hiss ilə həp məstü biqərar (4, 91).

Bu fellər çağdaş türk dilində indi də fəal mövqeyə malikdir, bizim dilimizdə isə artıq arxaikləşmişdir.

H.Cavidin dilində “bən” şəxs əvəzliyinə rast gəlirik, klassik ədəbiyyatımızda bən və mən əvəzliyi paralel işlənmiş, sonralar Azərbaycan dilində mən variantı sabitləşmişdir.

Sözlər deyirsən ki, bilməzəm bən, Məzmununu fəhm qılmazam bən (Füzuli), Məndən ruhə bən nə üçün can demişəm (Nəsimi).

Hüseyn Cavidin dilində bəzən elə leksik-qrammatik vahidlərlə qarşılaşırıq ki, Azərbaycan ədəbi dilində həmin vahidin qarşılığı olsa da, şairin türk ədəbi dili faktlarından istifadə etdiyini görürük. Məsələn, dilimizdə çox işlənən “aldatmaq” felinin anlamında türk dilində “kandırmaq” (“qandırmaq”) feli işlənir ki, o, şairin dilində fəal mövqeyə malik olan vahidlərdəndir:

Anlamaz, kor xalqı *qandırmış* bütün,
Hər nə qusmuş, həp inandırmış bütün (4, 86).

Azərbaycan ədəbi dilində “uşaq” sözünün qarşılığı kimi türk ədəbi dilində “çocuq” sözü işlənir ki, bu leksem Hüseyn Cavidin dilində də işləkdir və demək olar ki, onun yaradıcılıq örnəkləri göstərir ki, şair “uşaq” sözündən istifadə etməmişdir, bu anlamda yalnız “çocuq” isminə müraciət etmişdir:

Bir həqiqətdir bu, varsa şübhəniz,
Ta *çocuqluqdan* nə öyrənmişsəniz... (4, 87).

Ümumiyyətlə, Hüseyn Cavidin dilində türk ədəbi dilinin təsiri böyükdür. Bu təsir ədəbi dilin bütün normalarında özünü göstərir. Bu baxımdan, qrammatik normada özünü göstərən indiki zaman fellərində işlənən “yor” morfemi xarakterikdir:

(xumarlanmış)
Çeşmi-məxmurinə baqdıqca yürək *çırpınıyor*,
Allah, Allah! Nə qədər ülvi... o mavi gözlər!
O səmavi gözlər! (4, 92).

Bir çiçəkdən *seçilmiyor* hərgiz,
Həm də bir qönçədir ki, pək nadir... (4, 97).

Türkologiya elmində “yor” morfemi mübahisələrə səbəb olan fakt kimi dilçi alimlərin diqqətinə layiq olmuşdur. Xüsusilə də onun genezisinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər formalaşmışdır. Bu morfemin gah “yürü” (mək) felindən, gah indiki zaman mənalı “yatur” feli sifətindən əmələ gəlməsi, gah da “durmaq” felindəki “d” səsinin “y” səsinə keçməsi hadisəsi ilə bağlılığı haqqında müxtəlif və mübahisəli mülahizələr irəli sürülmüşdür. Həmin morfemlə bağlı mülahizə və fikirlər indi də ziddiyyətli xarakterini saxlamaqdadır. Belə ki, onun haqqında konkret və dəqiq fikirlərə ehtiyac vardır. Bundan əlavə hal, şəxs kateqoriyalarında felin şəkillərində də bu məqamlara da rast gəlirik. Felin əmr şəklinin özünməxsus şəkilçi ilə işlənməsi XVIII əsrə qədər özünü göstərmişdir. KDQ, Q. Bühranəddin vəs .göstərə bilərik (Gəl gəl, gəl görəlim biz)

Gedəlim gəl, dedi, izlə beni (4. 226)

“Yaşatmam, yaşarım” – deyən səfillər
Qan içən vəhşilər yolunu izlər (4. 195)

Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında I şəxsdə _mam² şəkilçisi işlənmişdir.

Yazmam vəslinə meyindən ey pəri,

Məni görcək bilməm neçün yaşınur (Vaqif)

İsmin təsirlik halında –y⁴ şəkilçisinin işlənməsi H.Cavid əsərlərində daha aktivdir.

Bitirib levhəyi yorğun rəssam

Qalıq, əzizim! Dedi qalq! İştə tamam (4. 156)

İsmin təsirlik halının “y⁴” işlənməsi XVIII əsrə qədərki Azərbaycan ədəbi dilində də özünü göstərmişdir. Səndədi şol gənci pünhan gəzmə hər viranəyi (Nəsimi)

Deməli, bu məqamlar bizim soykökümüzdə dönüşü əks etdirir.

Hüseyn Cavidin dilində türk ədəbi dilinin leksikasına məxsus olan “bəkləmək” (gözləmək), “arkadaş” (yoldaş), “kəndi” (özü), “öylə” (elə), “böylə” (belə), “qaç” (neçə), “həpsi” (hamısı), “nərə?” (hara?), “yapmaq”(etmək) və s. kimi onlarla dil vahidi işlənmişdir. Bu sözlər içərisində türk ədəbi dilinin leksikasında indi də işlənmə tezliyi və zəngin semantikasına ilə seçilən çoxlu vahidlər vardır. Məsələn, təkcə “bulunmaq” felinin mənalarının sayı ondan artıqdır.

Cavidin dilində köməkçi nitq hissələri zonasında da fərqli əlamətlər vardır. Azərbaycan dilində aktiv işlənən “bəli” ədatının əvəzinə, şairin dilində türk ədəbi dilinə xas olan “əvət” ədatının işlənməsi belə faktlardandır:

*Əvət, bir öylə xoş məvada tənha
Yaşarmış qayğısız Adəmlə Həvva (4, 27).*

*Əvət!.. O sərvəti saman içində zənginlər
Kədər nə... bilməyəcək, istirahət etsinlər (4, 33).*

Bundan başqa, Hüseyn Cavidin dilində *-mi*⁴ sual əvəzliyinin *-dir*⁴ xəbərlilik şəkilçisindən əvvəl işlənməsi faktı ilə qarşılaşırıq ki, bu da bizim ədəbi dilimizdən daha çox türk ədəbi dilinə xas olan əlamətlərdəndir.

Hüseyn Cavidin dilində diqqəti çəkən dil vahidlərindən biri də çağdaş dilimiz üçün səciyyəvi olmayan “şu” əvəzliyidir:

*Verin!.. Verin də, əvət, susdurun şu fəryadı,
Aman! Əsirgəməyin mərhəmətlə imdadı (4, 72).*

“Şu” əvəzliyi Hüseyn Cavidin dilində fəal işlənən qrammatik vahidlərdəndir. Digər əsas nitq hissələri ilə müqayisədə ümumilik ifadə edən əvəzlilər üslub baxımından şairin dilini səciyyələndirən fakt kimi çıxış edir. Azərbaycan ədəbi dilində işarə məqsədi ilə həm “o”, həm “bu”, həm də “şu” əvəzliyindən istifadə edilmişdir. Əslində, onların hər üçünün funksiyası eynidir, lakin semantikasındakı fərqlər şairin dilində mənə çalarları yaratmağa xidmət edir. “Hər şeydən əvvəl, yadda saxlamaq lazımdır ki, “şu” əvəzliyinin işarə etdiyi əşya “bu” və “o” əvəzliləri ilə işarə edilən əşyalara nisbətən orta mövqedə durur. Yəni “bu” – yaxın, “şu” nisbətən uzaq, “o” daha uzaq predmetə işarə edir (8, 65).

Hüseyn Cavidin dilində elə sözlər var ki, Azərbaycan ədəbi dili üçün səciyyəvi olmayıb yalnız türk dilində işlənmişdir. Bu baxımdan, sokaq, sisli, bıyıq, kurnaz, bunalmaq (sıxılmaq, boğulmaq) sözünü örnək göstərmək olar:

*Sənsiz bütün duyğularım bunalmış,
Zehnim, fikrim durmuş, həp dona qalmış (4, 131).*

Hüseyn Cavidin dilində Osmanlı dilinin dəbdəbəsi hesab edilən “aşıyani-zövqü səfa”, “ruhi-pürsükun”, “fəzayi-naməhdud”, “hissi-bəşər”, “səyyahi-zərrinpər”, “nəcmi-keysudar” kimi izafət birləşmələri olsa da, “vərəmli xəyal”, “vərəmli fırtına”, “kədərli duyğu”, “titrək əda”, “işvəli ümid”, “dalğın baxış”, “acıqlı məktub”, “elmin bağbanı”, “qəflət libası”, “ədalətdən xoşlanmaq”, “sevgi üçün yaradılmaq”, “vurgun gözlər” kimi uğurlu ifadələr də az deyil.

Qeyd edilənlər təsdiq edir ki, türk ədəbi dilinin Hüseyn Cavid yaradıcılığına böyük təsiri olmuşdur və şair bununla qürur duymuşdur. Turan Cavidin xatirələrindən öyrənirik ki, şair əsərlərinin imlasında dəyişmələr edilməsini istəməmişdi. “...İmlasının qorunması Hüseyn Cavid üçün əhəmiyyətli idi və elə bu səbəbdən də o, bəzən əlyazmalarının sonunda bunu xüsusi xatırladırdı: “İmlasına toxunmamalı!” (2, 4). Şairin əsərlərinin imlasında həm ədəbi dil tariximizin maraqlı bir dövrünün, həm də türk ədəbi dilinin xüsusiyyətlərini daşıyan çox sayda faktik materiallar vardır. “Hüseyn Cavidin yaradıcılığı bir tərəfdən də Türkiyə-Azərbaycan ədəbi əlaqələrini əks etdirmək baxımından son dərəcə faydalıdır” (7, 19).

Beləliklə, Hüseyn Cavidin dili həm ədəbi, həm estetik, həm tarixi, həm də ideya baxımından layiqli dildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramlı O. Müqəddimə / Hüseynzadə Ə. Qərbin iki dastanında türk, Bakı, Ağrıdağ, 1998, s. 1-46.
2. Cavid T. Bir neçə söz. / Hüseyn Cavid. Əsərləri, I c. Bakı, Lider, 2005, s. 4-6.
3. Həsənova S. "Füyuzat" jurnalı və dil problemləri, Bakı, Elm, 2006, 298 s.
4. Hüseyn Cavid. Əsərləri, I c. Bakı, Lider, 2005, 256 s
5. Hüseyn Cavid. Əsərləri, I-IV cild, Bakı, Yazıçı, 1982-1985.
6. Hüseynzadə Ç. Azərbaycan dilində morfoloji norma Bakı, Nurlan, 2004, 280 s.
7. Qarayev Y. Hüseyn Cavidin yaradıcılığı / Hüseyn Cavid, Əsərləri, I c. Bakı, Lider Nəşriyyat, 2005, s. 7-24.
8. Rəsulov Ə ..A., Rüstəmov R.Ə. Türk dili. Bakı, Bakı Universiteti, 1991, 216 s.
9. Türkəqul M. Azərbaycan türk şairi H. Cavid, Bakı, 2002
10. Т.Наси́ев. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, Bakı, Maarif, 1987
11. A.Kəngərli. Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük, Bakı, 2005
11. <http://www.cavid.gen.az>
12. <http://www.huseyncavid.com>
13. <http://www.rasulzade.org>

ABSTRACT

Ganira Askarova

THE LANGUAGE OF ROMANCES .HUSEYN JAVID 'S CREATIVITY

The article deals with H.Javid's consideration for literary language. From this point of view, the facts reflecting the situation of our literary language at the beginning of 20th century are classified and analyzed. The phonetic and lexical – grammatical signs reflecting the tracks of Turkic literary language in the language of the poet are grounded by the samples taken from his literary activities.

РЕЗЮМЕ

Ганира Аскерова

ЯЗЫК РОМАНТИКОВ (ПО ТВОРЧЕСТВУ ГУСЕЙНА ДЖАВИДА)

В статье говорится об отношении Гусейна Джавида к литературному языку. В этом плане здесь сгруппированы и проанализированы факты, отображающие нормы литературного языка в начале XX века. Сопоставляются примеры, приведенные из творчества Гусейна Джавида с фонетическими и лексико-грамматическими признаками в речи поэта, отражающими следы турецкого литературного языка.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

QURBAN QURBANLI

Naxçıvan Dövlət Universiteti
qurbanliqurban1@gmail.com

UOT:811.512.162

AZƏRBAYCAN LEKSİKOQRAFIYA ƏNƏNƏLƏRİNİN FORMALAŞMASI TARİXİNDƏN

Açar sözlər: *leksikoqrafik ənənə, orta əsrlər Azərbaycanlı leksikoqrafiyası, Şərq ənənələri, ənənəvi ərəb leksikoqrafiyası, ənənələrin həcmi və məzmunu*

Key words: *lexicographical traditions, Medieval Azerbaijani lexicography, Eastern traditions, traditional Arabic lexicography, volume and content of tradition*

Ключевые слова: *лексикографическая традиция, средневековая азербайджанская лексикография, восточные традиции, традиционная арабская лексикография, объем и содержание традиции*

Azərbaycan leksikoqrafiya ənənələrini tədqiq etməyə “leksikoqrafik ənənə” anlayışının həcmi və məzmununu öyrənməkdən başlamaq lazımdır. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilçiliyində bu anlayışa xüsusi həsr olunan və ya onun izahını verən hər hansı bir əsərə rast gəlməmişik. Digər ölkələrin leksikoqrafiya nəzəriyyəçiləri və tarixçilərinin bəzi əsərlərində bu anlayışın göstərilən atributları isə xeyli dərəcədə bir-birindən fərqlənir (29, 33). İlk növbədə “ənənə” anlayışına nəzər salaq. “Fəlsəfi ensiklopedik lüğət”də (32) “ənənə” uzun müddət ərzində nəsil-dən-nəslə ötürülən və müəyyən cəmiyyət, sinif və sosial qruplarda hiş olunan sosial və mədəni irs elementləri kimi səciyyələndirilir. Göstərilir ki, “ənənə” ardıcıl olaraq bir-birini əvəzləyən inkişaf mərhələləri sistemidir. Bu sistemin özündən əvvəlki mərhələsinin sabit sturukurları sonrakı mərhələdə adekvat olaraq təkrar olunur, bununla da sistemin mövcudluğunun stabilliyi təmin olunur.

Şübhə yoxdur ki, “ənənə” adlandırılan əsas bilik və fikirlərin müəyyən tarixi şəraitdə formalaşmış sistemi kimi xüsusi fəaliyyət sahəsi olan leksikoqrafiya hüduqlarında da mövcuddur. Onu da nəzərə alaq ki, leksikoqrafik ənənələrin formalaşması üçün kifayət qədər zaman tələb olunur. Məsələn, Azərbaycan leksikoqrafiyasına şamil edilə biləcək dil materialları lap qədimlərə gedib çıxır. Bugünkü lüğətlərin ilk elementləri (məsələn, səmavi kitablardakı bəzi sözlərin izahı, şərh) erkən orta əsrlərə də gedib çıxır. Fikrə qüvvət olaraq, xalqımızın Dədə Qorqudundan günümüzədək gəlib çıxmış “İynəyə tikən demədim, mən Dədə Qorqud, Tikana sökən demədim, mən Dədə Qorqud, Gəlinə ayıran demədim, mən Dədə Qorqud, Ayrana doyuran demədim, mən Dədə Qorqud”- kimi məşhur bir deyimi müdrik lüğətçinin etirafı kimi də dəyərləndirmək, habelə başqa mənbələrdən də misallar gətirmək olar.

Təbii ki, tarixin həmin dərinliklərindən gəlib keçən yüzilliklər Azərbaycan lüğətlərində və digər sorğu əsərlərində linqvistik və ekstralingvistik informasiyanın leksikoqrafik işlənilməsinin yol və üsullarını da əsaslı şəkildə dəyişikliyə məruz qoymuş, ənənələr və müasirliyin, bununla da özünəməxsusluğun sistemliyi ilə səciyyələnen hazırkı elmi leksikoqrafiya mərhələsini formalaşdırmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, müasir Azərbaycan leksikoqrafiyasının erkən qatlarında Şərq, ələlxüsus ərəb lüğətçilik ənənələrinin təsiri əsaslı və uzunmüddətli olmuşdur. Məqalədə məqsədimiz bu aspektdə orta əsrlər Azərbaycan lüğətçilik tarixinə bir nəzər salmaqdan ibarətdir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan xalqı Şərqin ən qədim və inkişaf etmiş xalqlarından biri kimi elmin, incəsənətin, fəlsəfənin, tibbin bütün sahələri ilə məşğul olan dünya şöhrətli alimlər yetişdirmişdir. Erkən orta əsrlərdə güclü İran dövləti öz dilini başqa xalqlara məcburi qəbul etdirirdi. Hələ VI əsrdə İranın güclü təsiri ilə ədəbiyyatımızın və dilimizin farslar tərəfindən sıxışdırıldığına dair tarixi mənbələrə əsaslanan XX əsr böyük Azərbaycan ədibi M.S.Ordubadi

(1872-1950) özünün “Böyük dövlət adamları” adlı məqaləsində yazırdı: “Xalqımızın mədəniyyətinə, dil və ədəbiyyatına qarşı hücum miladın VI əsrində Nuşirəvanın Şirvan şahlığını təşkil etməsilə əlaqədar olaraq meydana çıxır. O zamandan başlayaraq, ümumiyyətlə Azərbaycan mədəniyyəti, o cümlədən də Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ölkənin siyasi və iqtisadi varlığı ilə birlikdə yabancı təsirlər altına düşməyə başlayır. Nuşirəvan... birinci dəfə olaraq Şirvana otuz mindən ibarət fars ailəsi köçürdü. Bu da ölkədə fars dili və farslıq ruhunun kök salmasına səbəb oldu. Bu təsəbbüs Azərbaycanda dövlət dilinin farslaşmasına səbəb oldu. Nuşirəvan Azərbaycanın bərəkətli Muğan torpağını fars məmləkətlərinə payladığı kimi, Şirvanda da Azərbaycan dili və Azərbaycan ədəbiyyatı əvəzində fars dili və fars ədəbiyyatını əsaslandırmağa başladı” (21, s.346).

Sonralar Bizans dövləti ilə iranlıların uzun çəkən müharibələri nəticəsində İran şahlarının zəif düşməsi Sasanilərin Azərbaycandan qovulmasına şərait yaratdı. Lakin VII əsrin əvvəllərində ərəblərin Azərbaycana basqını fars təsirindən çıxmaq istəyən dil və ədəbiyyatın yenidən ikinci daha güclü bir təsirə – ərəb təsirinə məruz qalmasına səbəb oldu. İslam dinini qəbul etdikdən sonra bütün Şərqdə olduğu kimi buradada elm dili ərəb dili oldu (25, s.190).

Bundan sonra saray, mollaxana, mədrəsə dili ərəb, şeir məclislərinin dili isə fars dili oldu. Təsadüfi deyil ki, orta əsrlərdə Azərbaycan alimləri ərəbcə, şairləri isə daha çox farsca yazmışlar. Belə ki, IX-XV əsrlərdə yaşayıb yaratmış Azərbaycan alimləri – Məhəmməd ibn Maraği, Xətib Təbrizi (1030-1109), Əbu Məhəmməd əl-Bərəndi (1089-1146), Səfiəddin əl-Urməvi (1249-1323), Mahmud əl-Arrani (?-1333), Məhəmməd əl-Bərdəi, Mahmud əz-Zəncani (?-1258), Məhəmməd bin Əhməd əl-Xuvəyyi (1229-1294), İzzəddin əz-Zəncani, Məhəmməd ət-Təbrizi əl-Qarabaği (?-1495), İbrahim əş-Şəkəvi əl-Ərəşi, Hübeyş ət-Tiflisi, Sədəddin Sədulla əl-Bərdəi, Cəmaləddin Məhəmməd əl-Ərdəbili (?-1248), Məhəmməd ibn Zeyd əl-Bərdəi, Əbu Bəkr əl-Maraği və onlarla başqaları özlərinin elmi əsərlərini əsasın ərəbcə yazmışlar (14, s. 244).

Məlum olduğu kimi, XII əsrdə artıq Şərqdə olduğu kimi, Azərbaycanda da ərəb nüfuzu zəifləmiş, fars nüfuzu güclənmişdi. Azərbaycan dövlətçiliyi Cənubda Atabəylərin, Şimalda Şirvanşahların sayəsində möhkəmlənmişdi. Bu özlüyündə ölkədə mədəniyyətin, elmin, sənətin inkişafına kömək edirdi. Çünki həm Atabəylər, həm də Şirvanşahlar Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına böyük diqqət verirdi. Bu özünü memarlıqda Əcəmi Naxçıvani şəxsində göstərirdi. Əcəminin yaratdığı türbələr Naxçıvan memarlıq məktəbinin şöhrətini bütün Şərqə yaydı. Bundan əlavə, Şahrəverdinin şəxsində İşraqiyyə fəlsəfəsi, Xaqani, Məhsəti, Nizami şəxsində Azərbaycanın bütövlükdə Şərqdə humanist poeziya sənəti məktəbi yarandı. Habelə ölkədə dulmuşluq, ipəkçilik, musiqi və s. sahələr inkişaf etdi. Amma hələ hökmdarların və elm və sənət adamlarının meyli fars dilinə idi. Buna görə də saray dili fars dili olduğu üçün oraya yol tapmaq istəyən şair və alim əsərini farsca yazmalı idi.

Doğrudur, xalq öz ana dilində danışır, şifahi ədəbiyyat ana dilində yaranıb inkişaf edirdi. Amma belə əsərlər saraya yol tapa bilmirdi. Məsələn, “Dastani-Əhməd-Hərami” və “Qisseyi-Yusif” kimi poemalar sadə Azərbaycan türkcəsində yaransa da, bədii məzmun və sənətkarlıq cəhətdən heç də farsdilli ədəbiyyatdan geri qalmırdı. Beləliklə, ilk öncə ərəb filologiyasının, o cümlədən lüğətçiliyin inkişafında Azərbaycan türk alimlərinin böyük xidmətlərindən başlayaq. Bunlardan Xətib Təbrizi (1030-1109) xüsusilə diqqəti cəlb edir.

XII əsrdə yaranmış lüğətlərdən biri də Əbdülqasim əl-Zəmaşirinin (?-1143) “Müqəddimat əl-ədəb” lüğətidir. Lüğət ərəb dilində olsa da, sözlərin fars, türk və monqul dillərinə tərcüməsi verilmişdir. əsrin görkəmli Azərbaycan alimi və lüğətçilərindən biri də Əbül-Fəzl Hübeyş Tiflisdirdi (?-1203). Yaxın Şərq elm və mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynamış Hübeyş Tiflisi eimin müxtəlif sahələrinə (təb, astronomiya, ilahiyyat, ədəbiyyatşünaslıq, lüğətçilik və s.) aid 30-dan çox əsər yazmışdır ki, bunlardan yalnız bir qismi, o cümlədən, ərəbcə tərtib etdiyi lüğətlərdən “Tərcümanul-Quran”, “Vücühul-Quran”, “ət-Tərcüman”, “Qanunul-ədəb”, farsca yazdığı “Kəməvül-üt-Təbir” əsəri gəlib bizə çatmışdır. Əvvəlki yüzilliklərdən fərqli olaraq XIII əsrdən etibarən Azərbaycanda türk sözlərini əhatə edən lüğətlər də ortaya çıxır. İlk belə lüğət əslən Güney Azərbaycanın Xoy şəhərindən olan və ömrünün çoxunu Osmanlı torpaqlarında, daha doğrusu, Kastamonuda Çobanoğulları bəyliyi sarayında keçirmiş Hüsəməddin Həsən bin Əbdülmömin Xoyinin “Təhfeyi-Hüsəm” adlı əsəridir. Məşhur türk alimi Zəki Vəlidi Toğanın yazdığı kimi,

Hüsaməddin Xoyi ərəbcə və farsca fəsih (bəlağətli) divan dilini və hər ikisinin ədəbiyyatını mükəmməl bilmiş və Səlcuqlular və Elxanilər dövründə Anadoluda inkişaf edən İslam mədəniyyətini Kastamonuda layiqincə təmsil etmişdir. Qeyd edək ki, Yaxın Şərqdə ilk mənzum lüğət Əbu Nəsr Fərahinin 1220-ci ildə tamamladığı “Nisabüs-sibyan” (“Uşaqlar üçün əsas”) adlı kitabıdır (6, s.14-15). Ərəbcə-farsca bu mənzum lüğət yazıldığı dövrdən başlayaraq Yaxın Şərqdə geniş yayılmış və ona çoxlu nəzirələr yazılmışdır. Hüsaməddin Xoyi də çağdaşı Əbu Nəsr Fərahinin lüğətinə nəzirə olaraq “Nəsibül-fityan” (“Gənclərin qisməti”) adlı ərəbcə-farsca bir mənzum lüğət tərtib etmişdir. Bu alimlər ərəb filologiyasının, habelə bütün Şərq filologiyasının inkişafında çox əhəmiyyətli rol oynamışlar. Bu alimlər ərəb-fars dillərinin leksikoqrafiyasına, qrammatikasına həsr etdikləri əsərləri ərəbcə və ya farca yazırdılar. Bunlardan bəziləri hətta türk dilinin leksikoqrafiyasına və qrammatikasına da toxunurdu. Bunlara misal olaraq Əsirəddin Məhəmməd bin Yusif Əbu Həyyan-əl-Qırnati əl-Əndəlusini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Əbu Həyyan türk dillərinə aid bir neçə əsər yazmışdır: “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” (“Türk dillərini anlamaq kitabı”), “Zəhv əl-mülk fi nəhv ət-türk” (“Türk qrammatikasının kamil vəsaiti”), “Əl-əfal fi lisan ət-türk” (“Türk dilində feillər”), “Əd-dürrə əl-mudiyə fi-l-lüğa ət-türkiyyə” (“Türk dilində parlaq inci”), “Nəfh əl-miisk fi sirət ət-türk” (“Türk dilinin təbiətinə müşk ətirli töhfə”). Təəssüf ki, bu beş əsərdən bizə ancaq “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” məlumdur. Bu əsər orta əsr türk dili qrammatikasının ən mükəmməli hesab etmək olar. Göründüyü kimi, Azərbaycan alimləri ərəb dilçiliyinin, xüsusilə leksikoqrafiyası və qrammatikası haqqında çox dəyərli araşdırmalar aparmış, mədrəsələrdə bu dili tədris etmiş, ərəb alimlərinin yazdığı əsərlərə şərh vermişdir. Bu, geniş bir araşdırmanın mövzudur. Bundan əlavə bir neçə ərəbşünas alim bu haqda ətraflı tədqiqat aparmışdır. Bu səbəbdən bu məsələyə qısa şəkildə toxunmaqla kifayətlənirik.

Yuxarıda dediyimiz kimi, haqqında danışılan dövrdə saray dili əslində fars dili idi. Buna görədir ki, XI əsr böyük Azərbaycan şairi Qətran Təbrizi (1012-1091) əsərlərini farsca yazırdı. Cəsarətlə demək olar ki, Mahmud Kaşğarının “Divanü-lüğət-it-Türk”ü türkologiya sahəsində hansı rolu oynayarsa, fars dilinin ilk izahlı lüğəti olan Qətran Təbrizinin “Təfasir” adlı bu lüğəti də İran qrupu dillərinin tarixini, ədəbiyyatını və fars dilçiliyini öyrənmək üçün həmin rolu oynayır. Qətranın sözlərin ilk və son hərflərinə görə tərtib etdiyi “bu ən qədim Azərbaycan lüğəti” (18, s.3) ilk növbədə özündən sonra gələn leksikoqraflar üçün mötəbər mənbə olmuşdur. Belə ki, şairin müasiri, fars dilinin ilk lüğətçilərindən biri Əbu-Mənsur Əli ibn-Əhməd Əsədi “Lüğəti furs” əsərində istifadə etdiyi yeganə mənbə olaraq Qətran Təbrizinin “Təfasir”ini göstərir (13, s.64).

Beləliklə, XII əsrdən başlayaraq Azərbaycan alimləri öz əsərlərini əsasən fars dilində yazırdılar. Öz elmi əsərlərini fars dilində yazan azərbaycanlı alimlər içərisində Azərbaycanın qədim Naxçıvan torpağının yetirməsi Hinduşah Naxçıvaninin adını xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Hinduşah Naxçıvaninin “Əs-sihah əl-əcəmiyyə” əsəri haqqında ən dürüst məlumatı C.Sadiqova və T.Ələsgərovanın həmin lüğətə yazdıqları müqəddimədən tapmaq olar. Çünki burada müəlliflər özlərinə qədərki bütün mövcud elmi mülahizələri öyrənib saf-çürük etmişlər. Onlar deyilənlərə belə yekun vururlar: “Faktlar “Əs-sihah əl-əcəmiyyə”nin Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvani tərəfindən yazılmasını təsdiq edir. Deməli, ata – Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvani “Əs-sihah əl-əcəmiyyə” adlı farsca-türkcə lüğət, oğul – Məhəmməd ibn Hinduşah isə “Sihahul-fars” adlı farsca izahlı lüğət yazmışdır” (6, s.57-58). XIII-XIV yüzilliklərdə yaşamış Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvaninin təxminən 1280-1300-cü illər arasında qələmə aldığı “əs-Sihah əl-əcəmiyyə” (“Farscanın düzgün sözlüyü”) adlı dəyərli əsəri klassik Azərbaycan lüğətləri sırasında özəl bir yer tutur. Əsər üç bölümdən ibarətdir: 1)Ərəbcə müqəddimə; 2) Farsca-türkcə lüğət; 3)Fars dilinin qrammatikası (ərəb dilində) (13, s.7). Deməli, əsər əsasən farsca-türkcə lüğəti və fars dilinin qrammatik qaydalarını ehtiva edir. Farsca-Azərbaycan türkcəsində nəslə yazılmış ilk lüğət sayılan “əs-Sihah əl-əcəmiyyə” əsərində qarşılığı verilən 5000-dən çox fars sözü, on minə yaxın türkcə söz vardır. Akademik M.Nağısoylunun qeyd etdiyi kimi, Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvaninin “əs-Sihah əl-əcəmiyyə” lüğəti iki baxımdan xüsusilə böyük əhəmiyyət daşıyır. Birincisi, əsər Yaxın Şərqdə, bütövlükdə lüğətçilik tarixi və ənənələrinin, klassik lüğətlərin tərtib prinsiplərinin öyrənilməsi baxımından əvəzsiz dəyərli qaynaqdır. İkincisi isə H.Naxçıvaninin bu lüğəti istər fars leksikologiyasının, istərsə də Azərbaycan-türk leksikologiyasının tarixi aspektdən öyrənilməsi üçün

dəyərli məlumatları özündə ehtiva edən əhəmiyyətli bir əsərdir (13, s.8).

Məlumdur ki, Şərqdə lüğətlərin haşiyələrində, təfsirlərdə bu və ya digər dilin qrammatik qaydaları haqqında da məlumatlar verilir. Haşiyələrdə verilmiş qrammatik məlumatları qrammatikanın elm kimi başlanğıcı hesab etmək olar. Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvaninin oğlu, məşhur tarixçi Şəmsəddin Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani də lüğətçiliklə məşğul olaraq 1317-1328-ci illərdə “Sihahül-fürs” (“Farscanın düzgün sözlüyü”) adlı əsər yazmışdır. 2300 ədəd fars mənşəli sözün izahı verilmiş bu lüğət də 150 nəfərə yaxın farsdilli şairin əsərlərindən istifadə olunmuşdur ki, onlar sırasında müəllifin həmvətənləri olan Azərbaycan şairlərinin qələmindən çıxmış poeziya örnəkləri də vardır. Məhəmməd Naxçıvanin bu dəyərli lüğəti 1966-cı ildə Tehranda nəşr olunmuşdur (16). Məhəmməd Naxçıvanin bu lüğəti təkcə fars leksikoqrafiyası üçün deyil, Azərbaycan dili tarixi üçün də qiymətli material verir. Belə ki, XIV əsr Azərbaycan dilinin leksikası və morfologiyası sahəsində bu kitabdan çox qiymətli bilgilər əldə etmək olar.

XIII-XIV əsrdə fars dili üzərində tədqiqat aparmış alimlər sırasında Seyyid Əhməd Cəmaləddin ibn Mühənnanın adını çəkmək olmaz. O, Azərbaycanda yaşamış və “Hilyətul-insan və həlbətul-lisan” (İnsanın bəzəyi və dilin meydanı”) adlı lüğətini yaratmışdır (24).

Lüğət mövcud ənənəyə görə, ərəb dilində yazılmasına baxmayaraq, onun əsas araşdırma obyektini qədim Azərbaycan türkcəsi, onun lüğət tərkibi və qrammatik özəllikləridir. Lüğətdə yer almış türkcə söz və deyimlərin çoxu müasir Azərbaycan ədəbi dilində və onun dialekt və şivələrində bu günədək işlənilməkdədir. İbn Mühənnanın bildirdiyi kimi, o, bu kitabı adı çəkilən dilləri öyrənmək istəyənlərin arzusu ilə qələmə almışdır. Müəllif onu da qeyd edir ki, kitabı yazarkən həm xalq danışığı dilindən, həm də müxtəlif yazılı qaynaqlardan yararlanmışdır (24, s.5).

Lüğətdə yer alan türkcə sözlər semantik mənə qrupları şəklində 24 bölümə ayrılmışdır. Bu bölümlər arasında bədəndəki əzalar, xəstəliklər və dərmanlar, yemək və içkilər xüsusilə böyük maraq doğurur. Lüğətin müxtəlif əlyazma nüsxələrində yer alan sözlərin ümumi sayı 1700-1920 civarındadır. İbn Mühənnanın bu dəyərli əsərini 2008-ci ildə akademik Tofiq Hacıyev Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş və nəşrə hazırlamışdır. Mütərcim lüğətin Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsində P.Meliorskinin nəşrə hazırladığı kitabı əsas götürməklə yanaşı, A.Battalın nəşrindən də yararlanmışdır. Bu lüğətin Azərbaycan dilinə tərcüməsindəki türkcə sözlərin ümumi sayı 2839-ə bərabərdir. Qeyd edək ki, T. Hacıyev bu dəyərli tərcüməsinə böyük bir ön söz, eləcə də qeyd və şərhlər də yazmışdır (24). XIV əsrdə İranda və Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələr nəticəsində alimlər ölkəni tərk edib Şərqi müxtəlif ölkələrinə köçməli olurdular. Belə ki, Baba Nemətulla Mahmud Naxçıvani Türkiyəyə, Mahmud bəy Füsuni, Məhəmməd Hüseyn ibn Xələf Təbrizi, habelə Əli Yusif Şirvani Hindistana köçmüş, Fars dili üzərində öz tədqiqatlarını zəif də olsa davam etdirmişlər XVII yüzillikdə də Azərbaycan dilçiləri bir sıra lüğətlər tərtib etmişlər. M.Nağısoylu öz əsərində onlar sırasında Məhəmməd Hüseyn bin Xələf Bühran Təbrizinin olduğunu qeyd edir. Tədqiqatçı göstərir ki, Bühran Təbrizinin “Bührani-qate” (“Tutarlı sübut”) adlı sanballı lüğəti həmin dövr lüğətçiliyində xüsusilə mühüm yer tutur. Farsca izahlı lüğət olan bu dəyərli kitab iki baxımdan əvvəlki lüğətlərdən fərqlənir: birincisi, o, həcminə görə əvvəlki lüğətlərlə müqayisədə ən böyükdür. Belə ki, burada 20.000-ə yaxın söz yer almış, eyni zamanda onların hansı dilə mənsubluğu da göstərilmişdir. İkincisi, lüğətdə əlifbanın hər bir hərfinə ayrıca bir bölüm ayrılmışdır ki, onların ümumi sayı ərəb əlifbasındakı hərflərin sayı qədərdir, yəni 28-ə bərabərdir. Məhəmməd Təbrizi lüğətdə 28 bölümdən sonra əlavə bir bölüm yazaraq, burada lüğəti tərtib edərək unuduğu sözləri izah etmişdir (18, s.11). Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləndirərək, orta əsrlər Azərbaycan lüğətlərinin əksəriyyəti üçün səciyyəvi olan bir necə cəhətə diqqəti yönəltmək istədik.

Hər şeydən öncə qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlər Azərbaycan lüğətçiliyi bugünkü sorğu ədəbiyyatından bir sıra parametrlərinə görə əsaslı şəkildə fərqlənirdi. Birincisi, bu lüğətlərə qədim Şərq mədəniyyəti, ilkin Şərq lüğətçilik ənənələri şəksiz və şəriksiz hakim idi. İstər məzmun, istərsə də forma cəhətdən (hətta ad baxımından da!) ənənəvi Şərq dəsti-xətti hər addımda özünü göstərirdi. Bircə faktı qeyd etmək kifayətdir ki, ərəb lüğətçiliyi tarixində məlum dörd məktəbdən üçüncüsünün, yəni qafiyə məktəbinin banisi olan Əbu Nəsr İsmail bin əl-Cövhərinin müəllifi olduğu məşhur “əs-Sihah-əl-ərəbiyyə” lüğətinin ənənələri nəinki özündən sonrakı ərəb, habelə bütövlükdə Şərq lüğətçiliyi, o cümlədən Azərbaycan-türk və fars lüğətçiliyində uzun müddət yaşamışdır. Belə ki,

fars ədəbi dilinin ilk lüğətini tərtib etmiş məşhur XI əsr Azərbaycan şairi Qətran Təbrizinin “Təfəsis fi lüğət-əl-furs”, XI əsr müəllifi Əsədi Tusinin “Lüğətnamə”, XIII-XIV əsrlərdə yaşayıb yaratmış azərbaycanlı leksikoqraflar Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvaninin farsca-türkcə “əs-Sihah əl-əcəmiyyə”, onun oğlu Şəmsəddin Hinduşah Naxçıvaninin “əs-Sihah əl-furs” lüğətləri məhz həmin prinsiplər əsasında tərtib olunmuşdur. Bu qafiyə məktəbinin Azərbaycan leksikoqrafiyasına bütövlükdə təsiri XVII əsrdə də davam etmişdir. Azərbaycan alimi Məhəmməd Hüseyn İbn Xələf Təbrizinin əlifba prinsipi əsasında tərtib etdiyi “Bürhani-qate” lüğətində də qədim ərəb lüğətçiliyi ənənələrinə rast gəlirik (14, s.211-212). Bu lüğətlər üzərində aparılan müşahidələrə görə əsasən deyə bilərik ki, onların çoxunu yalnız adicə lüğət kimi dəyərləndirmək olmur. Məsələn burasındadır ki, klassik lüğətlərdə, bir qayda olaraq, ərəb, fars və türk dillərinin əsas qrammatik qaydalarının da sadə bir dillə açıqlamaları, izahları verilir. Bu dəyərli lüğət nümunələrinin daha bir özəlliyi onların tədris vəsaiti rolunu oynamalarıdır. Belə ki, onların çoxu mədrəsə şagirdləri və tələbələri üçün hazırlanmışdır. Elə bu səbəbdən də orta əsrlər Azərbaycan lüğətləri sadə və anlaşıqlı bir dillə tərtib olunmuşdur. Bu xüsusiyyətinə görə klassik Azərbaycan lüğətləri müasir lüğətlərdən əsaslı şəkildə fərqlənirlər. Bu mənada sözügedən lüğətləri klassik təkcə lüğət örnəkləri deyil, eyni zamanda qrammatika kitabları kimi də dəyərləndirmək lazım gəlir. Orta əsrlər Azərbaycan lüğətlərinin bir hissəsi farslara və ərəblərə Azərbaycan türkcəsini öyrətmək məqsədilə tərtib olunmuşdur. Klassik lüğətlərin müəyyən nümunələrinin başlıca hədəfi isə əksinə, türklərə, o cümlədən Azərbaycan türklərinə ərəb və fars dillərini öyrətmək olmuşdur.

Klassik lüğətlərimizin bəzi nümunələrinin şeir şəklində olmasının başlıca səbəbi də elə budur. Şeir asan bir şəkildə əzbərlənib yadda qalmasını nəzərə alan müəlliflər bilərəkdən lüğətlərini mənzum şəkildə qələmə almışlar. Bu cür mənzum lüğətlər, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, əsasən mədrəsə şagirdləri, xüsusilə də kiçikyaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur (18, s.14-15). Beləliklə, orta əsrlər Azərbaycan lüğətləri haqqındakı bu qeydlərimiz adı çəkilən dövrdə Azərbaycanda lüğətçiliyin geniş inkişaf etdiyini, rəngarəng özəlliklər daşdığını, böyük bir yol keçdiyini və get-gedə təkmilləşdiyini açıq-aşkar bir şəkildə sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, X c.- Bakı, 1987.- 680 s.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, V c.- Bakı, 1981.- 592 s.
3. Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi.- Bakı, ADU nəşri, 1996.- 276 s.
4. Dastani Əhməd-Hərami. Bakı, Şərq-Qərb, 2004.- 119 s.
5. Dəmirçizadə Ə.M. Birinci Azərbaycan dilçisi.//Azərbaycan məktəbi jurnalı, №2-3.-1954.
6. Ələsgərova T., Sadıqova C. Hüsəməddin Xoyi. Təhfeyi- Hüsəmə. Bakı, İrşad, 1996
7. Əsirəddin Əbu Həyyan. Kitab əl-idrak li-lisan-əl ətrak(tərc. Z.Bünyadov). Bakı,1992, 114s.
8. Hacıyev T. Dilçiliyimiz və dilçilik institutumuz // Türkologiya, № 3. Bakı, 2015.
9. Həsənov H.Ə. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, 1999.-336 s.
10. Qaşğarlı M. Divanu lüğət it-türk. (Azərbaycan dilinə tərc. R.Əskər).4 c., Bakı, Ozan, 2006.
11. Qəhrəmanov C. Hinduşah Naxçıvaninin “Sihah əl-əcəm” lüğətindən fraqmentlər// Əlyazmalar xəzinəsində, № 3, - Bakı,1997, s. 121-140.
12. Qurani-Kərim (Tərc. Z. Bünyadov və V.Məmmədəliyev). Bakı, 1994, 710 s. 13.Mahmudov M. Təbrizdən Şama qədər. - Bakı, 1980.
14. Məmmədəliyev V.M. Ərəb dilçiliyi. Bakı, Maarif, 1985, 288s.
15. Məmmədov N. Moskva Şərq Dilləri İnstitutunun azərbaycanlı alimləri. Bakı,1993.
16. Məmmədova M. XIII-XIV əsrlərdə yaşamış azərbaycanlı leksikoqraflar// Əlyazmalar xəzinəsində, № 4, - Bakı,1976, s. 94 -110,
17. Məmmədova M. Qətran Təbrizinin “Təfəsis” adlı əsəri // Əlyazmalar xəzinəsində, № 3 - Bakı,1972, s. 63-72.
18. Nağısoylu M.Orta əsrlər Azərbaycan lüğətçiliyinə bir baxış // Dilçilik İnstitutunun Naxçıvan Ensiklopediyası. Bakı, 2002, 594 s.
20. Naxçıvani H. Əs-Sihah əl-əcəmiyyə. Bakı, Şərq-Qərb, 1993.

21. Ordubadi M.S. Əsərləri.8 cilddə.VIII cild/ Məqalələr: Böyük dövlət adamları. Bakı: Azərnamə, 1967.-402 s.
22. Rəcəbli Ə.Ə. Azərbaycan dilçiliyi. Bakı, Nurlan, 2007, 414 s.
23. Sadıqova C., Ələsgərova T. Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri. Bakı, 1990.
24. Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə. Hilyətül-insan və həlbətül-lisan. Tərcümə, nəşrə hazırlayan, qeyd və şərhlərin müəllifi Tofiq Hacıyevdir. Bakı, BSU, 2008.
25. Seyidov Y.M. Əsərləri. III c. Bakı, 2007, 565 s.
26. Səfərli Ə., Yusifli X. Qədim və orta əsrlər ədəbiyyatı. Bakı, Ozan, 1998, 692s.
27. Zərinəzadə H. “Sihah əl-əcəm” və “Siyah əl-fürs”ün müqayisəsi // İran filologiyası məsələləri. II cild. Bakı, 1973.
Rus dilində:
28. Али-заде А.А. Предисловие (М.Хиндушах Нахчывани «Дастиган катиб фитайин ал-маратно») Т.1. Москва, 1971, 566 с.
29. Денисов П.Н. Практика, история и теория лексикографии в их единстве и взаимообусловленности // Проблема учебной лексикографии и обучение лексике. Сб. Статей. Москва, 1978, с. 33-38.
30. Зариназаде Г. Персидские словари. Сихахул Аджем и сихахул фурс. //Материалы межвузовской конференции по иранской филологии. Душанбе, 1966.
31. Тифлиси Абу-л Фазл Хубайш. Описание ремесел (Байан ас-санаат). Перевод с персидского, введение и комментарий Г.Л. Михалевича. Москва, «Наука», 1980.
32. Философский энциклопедический словарь. Москва, 1983, с.692.
33. Щербин В.К. Белорусская лексикографическая традиция, история и современность // Славянская лексикография. М.: Азбуковник, 2013. с. 2-60.
Fars dilində:
34. Sihah-ol-əcəm. Be-ehthemam-e Golamhoseyn Begdeli.Mərkəz-e nəşr-e ^{daneşqahi}.Tehran, 1361
35. Tərbiyət M., Daneşməqdane Azərbaycan. Bakı, 1967.
Türk dilində:
36. Levend A.S. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul, 1988

ABSTRACT

Gurban Gurbanly

ABOUT THE FORMATION OF LEXICOGRAPHY TRADITIONS OF AZERBAIJAN

A glance is cast at the notion of “lexicographical tradition” in the article, it is revealed that this notion is not paid particular attention, volume and content issues of this concept are clarified in modern world linguistics. From this viewpoint, prominent works of medieval Azerbaijan lexicography are reviewed, the impact of Eastern (Arabic) lexicography traditions are mentioned, on the whole, the history of formation of Azerbaijan lexicography traditions is highlighted. In certain periods of history, specific characteristics of different dictionaries are dealt with compiled on the basis of both Azerbaijani and the materials of other languages, as well as, bilingual and trilingual materials by Azerbaijani authors. The analysis of literature and existing historical materials at that time proves the extensive development of lexicography in Azerbaijan, bearing colorful peculiarities, in respect of this, the formation of Azerbaijan lexicography traditions

РЕЗЮМЕ

Гурбан Гурбанлы

ИЗ ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИХ ТРАДИЦИЙ

В статье рассматривается понятие «лексикографическая традиция», которому не было уделено достаточное внимание в азербайджанской лингвистике, а также уточняются

его объем и содержание в современной мировой лингвистике. В этом аспекте изучаются важные лексикографические труды средневековой азербайджанской лексикографии, на создание которых влияли традиции восточной (арабской) лексикографии, проливается свет на историю формирования азербайджанских лексикографических традиций. Характеризуются особенности разных словарей, подготовленных азербайджанскими авторами в определенные периоды истории на основе материалов как азербайджанского, так и других языков, а также двуязычных (трехязычных) материалов. Анализ литературы и имеющихся исторических материалов показывает, что в те времена широко развитая азербайджанская лексикография располагала разнообразными особенностями, у которой формировались и определенные лексикографические традиции.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

ELBRUS VƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:811.512.162

QAZI BÜRHANƏDDİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI

Açar sözlər: *poeziya, şəkilçi, Qazi Bürhanəddin, Müasir azərbaycan dili*

Ключевые слова: *поэзия, суффикс, Казы Бархануддин, Современный иврит язык*

Key words: *poetry, suffixes, Gazi Burhanaddin, the Modern Azerbaijani language*

Milli tarix millətin bel sütunu, milli dil millətin onurğa beynidir” ifadəsi heç də təsadüfi deyilməyib.

Ta qədimdən bu günə qədər zaman-zaman xalq dilini, milli dilimizi inkişaf etdirən, qoruyan, zənginləşdirən, yaşadan dövlət xadimlərinin, dil təəssübkeşlərinin rolu danılmaz olduğu kimi şair və yazıçıların da xidmətləri az olmamışdır.

Bildiyimiz kimi Azərbaycan dilinin son – 2013-cü ildə nəşr olunmuş “Orfoqrafiya lüğəti”ndə yüz on min 563 söz vardır şübhəsiz ki, bu lüğət tərkibi 20 il, 50 il, 100 il, min il bundan əvvəl bu sayda olmamışdır. Yəni hər bir dilin, o cümlədən Azərbaycan ədəbi dilinin də lüğət tərkibi zaman-zaman yüksələn xətlə artmış, çoxalmış, bugünkü səviyyəyə gəlib çatmışdır.

İnkaredilməz həqiqətdir ki, dünyada elə bir dil yoxdur ki, orada alınma sözlər olmasın. Dilin lüğət tərkibinin bir neçə faizini alınma sözlər təşkil edir. Lakin bu artım dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin 82 faizi əsil Azərbaycan və türkmənşəli sözlərdir. Qeyd etdiyimiz kimi bu artım tədricən baş verib.

Azərbaycan dili iltisacı dillər qrupuna daxil olduğu üçün onun lüğət tərkibinin zənginləşməsində leksik sözdüzəldici şəkilçilərin böyük rolu vardır.

Bildiyimiz kimi, dünya dillərində leksik şəkilçilər, yəni yeni leksik vahid yaradan şəkilçilər ön, orta və son olmaq üzrə üç yerə bölünür. Azərbaycan dilinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğu üçün, özünə də məxsus leksik şəkilçiləri vardır ki, bunlar yalnız son şəkilçilərdən ibarətdir.

Dilimizdə ön şəkilçilər də vardır ki, bunlar (*-bi, -ba, -anti, -a, -na, -ta və s.*) başqa dildən sözlərlə birlikdə gəlmişdir.

Məlumdur ki, xalqlar və onların dillərinin yaxınlaşması, əlaqəyə girməsi nəticəsində bir dildən başqa dilə söz keçdiyi kimi, sözlərlə birlikdə şəkilçilərin də keçməsi təsadüfi deyildir. Bu hala, yəni alınma leksik şəkilçilərin Azərbaycan dilinə keçmə prosesinin tarixi Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dilinin tarixinə nisbətən cavandır. Yəni bu proses əsasən VIII əsrdən başlayaraq üzə bəri davam edib. Ancaq söz yaratma prosesi ta qədimdən başlayıb bu günə qədər davam etməkdədir. Onu da qeyd edək ki, xalqların qonşuluğu, bir-birlərinə yaxınlaşması, sonralar elm və texnikanın inkişafı olmasaydı belə bizim doğma dilimiz öz daxili inkişafı sayəsində inkişaf edə bilərdi və edib də. XIII – XV əsrlərin yazılı abidələrinə diqqət yetirsək, açıqca görə bilərik ki, söz yaratma prosesi, elə o dövrlərdə də olub və zaman-zaman inkişaf edib. Bu günkü səviyyəyə gəlib çatıb. Qeyd edək ki, dilimizdə söz yaratma prosesi XIII əsrdən başlayıb desək, çox böyük səhv etmiş oluruq. Belə ki, saysız-hesabsız şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanının diqqətlə nəzərdən keçirsək, fikirimizi bir daha sübut etmiş olarıq.

Bu da danılmaz faktdır ki, ilk nəğmə, ilk mahnı ana laylası, əmək mahnıları, sayacı sözləri, holavarlar, bayatılar və s.-dir. Bəzi nümunələr və oradakı düzəltmə sözlərə nəzər salaq:

Dağdakı atlar,
Enər, göy otlar.
Ərsiz arvat(d)lar
Bu balama qurban.

Qoyun gəlir daşlığnan
Südü verməz xoşluğnan
Qardaşa qız seçmişəm
On iki qoyun başlığnan.

Bülbüləm bağ gəzərəm,
Maralam dağ gəzərəm.
Yüz yerdən yaralıyam
Yenə də sağ gəzərəm.

Bu gecə uymaq olmaz
Baş yerə qoymaq olmaz
Yüz əyilib qoxlasa
Ətrindən doymaq olmaz.

Birinci bənddə otlar (otlayan) qeyri-qəti gələcək zamanda olan (*ot – la – yan*) düzəltmə feildir.

İkinci bənddəki başlıq sözü hələ eramızdan əvvəl işlənmiş sözdür. *Baş* – isim –*lıq* leksik şəkilçidir, - *ənam* mənasındadır.

Üçüncü bənddə yaralıyam sözü şəxs şəkilçisi qəbul etmiş, isimləşmiş sifətdir: *yar* (fel), *yar-a* – leksik şəkilçi ilə düzəlmiş isim, -*lı* isə isimdən sifət düzəldən leksik şəkilçidir.

Dördüncü bənddə *əy – il* – mək feilində -*il* leksik şəkilçidir, təsirli feildən qaydış mənalı təsirsiz feil dezəldib. *Qoxlasa* - əslində bu *qoxu* – sözüdür, *qoxu – lamaq*, -*la* leksik şəkilçidir, isimdən feil düzəldir.

“Kitabi – Dədə Qorqud” dastanından bəzi nümunələr: Basat qardaşını anaraq belə söyləyir:

Qarşı yatan qara dağın yüksəydi, qardaş!
Axıntılı, köpkülü suyun daşqını, qardaş!
Güclü belim qüvvəti,
qaranqu gözlərimin aydını, qardaş!

Burada axıntılı –ax feili –*inti* leksik şəkilçi kimi isim düzəldib. –*lı* sifət düzəldən leksik şəkilçidir. Köpüklü – köpük – isim, -*li* yenə də sifət düzəldib. Qaranqu sözü qaranlıq sözündəndir. Qara – sifət, -*lıq* isim dözəldib. Burada –n bitişdirici samit, -qu, -*lıq* şəkilçilərinin əvəzinə işlənibdir.

Yaxud gözü açılan Baybura oğlunu duz kimi yalayır, üz tutuban belə deyir:

Qara bənzər qızımın, gəlinimin çiçəyi oğul!
Görər gözüm aydını oğul!
Tutar belim qüvvəti oğul!

Bəndlərdəki bənzər, görər, tutar sözlərində bənzə - feil, -*r* sifət düzəldən şəkilçidir, bəzə r sözündəki –*r* şəkilçisi də sifət düzəldib, görər sözündə də –*ər* şəkilçisi sifət düzəldib. Qeyud edək ki, prof. Ə.A.Quliyev bu şəkilçiləri (-ar, -r) feili sifət şəkilçi kimi qeyd edib.

Nümunələrin sayını daha da artırmaq olar. Lakin bizim məqsədimiz bu məqalədə XIV əsrdə hələ də tam formalaşmamış Azərbaycan ədəbi dilində söz yaradıcılığı, xüsusən morfoloji yolla yeni leksik vahidlərin yaranma məqamları olduğundan o dövrlərdəki ədəbi irsimizə, sözügedən prosesin üzərində çox dayanmağı məqbul saymadıq.

Ədəbiyyat tariximizdən bizə bəllidir ki, XII – XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatında böyük bir yüksəliş olub. Lakin yazarlarımızın bir qismi tam fars, bir qrupu həm fars, həm də ərəb, digər bir hissəsi isə ərəb-fars və ana dilində əsərlər yaratmışlar: N.Gəncəvi, R.Şirvani, A.Ərdəbili, M.Əbvəli, M.Şəbüstəri, F.Nəimi, İ.Nəsimi, İ.Həsənoğlu, Q.Bürhanəddin, M.Füzuli, Ş.İ.Xətai və başqaları ədəbiyyat tariximizdə zəngin bir irs qoyub getmişlər. Lakin ana dili poeziyaməzda İ.Nəsimi, Q.Bürhanəddin, Ş.İ.Xətayi, M.Füzulinin rolu danılmazdır. Onlar Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında, zənginləşməsində əvəzsiz xidmət göstərmişlər.

Təkrar da olsa qeyd etməliyik ki, ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində söz yaradıcılığı, söz artımı ən başlıca amildir. Bu mənada XIV əsrdə yaşayıb-yaratmış Qazi

Bürhanəddinin əsərlərinin dili bənzərsizdir. Onun şeirlərində həm arxaikləşmiş düzəltmə sözlər, həm də bu gün də ədəbi dilimizin fəal lüğət fondunda işlənməkdə olan mürəkkəb və düzəltmə sözlər digər sənətkarlarla müqayisə baxımından daha çox diqqət çəkəndir.

“Görkəmli şair, alim və dövlət xadimi Qazi Bürhanəddinin əsil adı Əhməddir. 1344-cü ildə Qeysəriyyədə anadan olmuşdur. Atası Qeysəriyyə Qazisi Şəmsəddin Məhəmməddir” (2. S. 224).

“Qazi Bürhanəddinin anası hökmdar nəslindən olan Abdulla Çələbinin qızı olub, çox tez vəfat etmişdir. O, Oğuzların Salur tayfasındandır. Beləliklə, o, öz mənşəyi ilə, istərsə də ana dili əsərlərinin ruhu etibarlı ilə Oğuz türkü – azərbaycanlıdır” (2, s. 225).

Elə bu səbəbdən də onun sözlərində əsl türk mənşəli və Azərbaycan sözləri çoxluq təşkil edir. Yeni söz yaratma onun şeirlərində üstünlük təşkil edir.

Nümunələrə diqqət yetirək:

...Yar büzümlə yenə gör ki, nə al eylədi,
Təki yaşum qan ola, ya kəfən al eylədi,
Ağzını görəli dirlikim oldi kaman
Belim göstərdi bini xəyal eylədi... (3, s. 117)

Burada işlənmiş *al* eylədi, *xəyal* eylədi mürəkkəb tərkibli feillərdir. –*dir(i)* sifət –*lik* – leksik şəkilçidir, isim düzəldib.

...Bəllidir haqq qatında kirdarımız
Elə kim var məsməli murdarımız
Saqi, vər gəl əlimə dolu əyax
Kim gedə bu kölüldə jənjarımız! (3, s. 119)

Bu bənddə işlənmiş məsmə(li) sözü düzəltmə sifət, *dolu* sözündə *dol* feil – *u* şəkilçisi isə sifət düzəldən şəkilçidir. Təqdirəlayiq haldır ki, hər iki şəkilçi müasir Azərbaycan dilində işlənən sifət düzəldən məhsuldar şəkilçilər sırasındadır.

Yaxud,
Ərmdir Sərbazü zərbaz olmiyan
Alaca ördəklərə baz olmiyan
Yemək, içmək, oynamax haram
Ər günündə yara dəmsiz olmiyan.

...Özini alışıx görən sərdar bolər,
Ənəlhəq dəvi qılan bərdar olar...
Ər oldur həq yolunda baş oynada
Döşəkdə ölən igid murdar olar.

Həq əzəldən nə yazmışsa bolur,
Gör nə ki, görək isə görür.
İki aləmə, həqqə sığınmışız
Toztamış nə ola, Axsax Teymur. (3, s. 120)

Nümunələrdəki *sərbaz* – düzəltmə sözdür, farsca – *sərbaş*, baz həmin vəzifəni, işi görən, peşəkar mənasındadır. Hazırda, müasir dilimizdə - *baz* şəkilçi kimi işlənir: *qumarbaz*, *oyunbaz*, *arvadbaz* və s. *zərbaz* da bu qəbildəndir. Yəni o dövrdə mürəkkəb söz kimi işlənsə də, hazırda düzəltmə sözdür. *Alaca* sözü də düzəltmədi, rəng bildirən kiçiltmə, əzizləmə mənasını bildirən sifətdir. Çox vaxt çoxaltma mənasında da işlənir: *bolluca* meyvə, *xırdaca* uşaq, *dadlıca* meyvə və s. *Sərdar* o zaman mürəkkəb söz kimi işlənsə də, başçı mənasındadır. Hazırda –*dar* şəkilçisi qeyri-məhsuldar şəkilçi kimi işlənməkdədir: *əməkdar* müəllim, *məhsuldar* toxum, *əza-dar* və s.

Alışıx – *alış* –*ix* sözündə *alış* feil –*iq* feildən sifət düzəldən leksik şəkilçidir. *Döşək* sözü *döşə* feilindən –*k* lüksik şəkilçisindən ibarətdir ki, düzəltmə isimdir. Hazırda ümumişlək sözlər sırasındadır.

Axsax – *axsa* – *q* sözündə *axsa*(maq) feilindən sifət düzəldib.

Və yaxud:

Yoluna canın verən canbaz imiş

Eşq əri məşuqinə dəmsaz imiş.
Gizləyim der idi aşiq razımı,
Göz yaşı yüz sarısı qoymaz imiş. (3, s. 130)

...Dedi ki, neçin gözünü pürnəm görürəm,
Ya könlünü mən nişə pürğəm görürəm?
Dedim, sənəmə onun üçünki ləbuniş
Daim görməsəm, vəli dəm-dəm görürəm. (3, s. 135)

Nümunələrdəki *canbaz*, *dəmsaz* sözləri şairin dilində mürəkkəb söz kimi işlənib, müasir dövrdə həmin *-baz*, *-saz* qeyri-məhsuldar şəkilçi kimi işlənsə də mürəkkəb söz anlamını verir: *canbaz* – cangüdən, *dəmsaz* – dəm, kef mənasında, kefverən anlamında gəlir.

Nəticə etibarilə qeyd edə bilərik ki, klassik poeziyamızda, xüsusən XIV əsr şairlərinin dilində işlənmiş sözdüzəldici şəkilçilərin əksəriyyəti müasir Azərbaycan ədəbi dilində də eyni mənada işlənməkdədir. Ayrıca olaraq Qazi Bürhanəddinin şeir dilində işlənmiş düzəltmə və mürəkkəb sözlər söz yaradıcılığında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Həmin düzəltmə və mürəkkəb sözlər və leksik şəkilçilər, sonrakı dövrlərdə yaşayıb-yaratmış şairlərin yaradıcılığında işlənərək, ədəbi dilimizi zənginləşdirir-zənginləşdirir bu günümüzdə qədər gəlib çatmış və söz yaradıcılığında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild, Bakı, 1960
2. Qədim və orta əsrlər ədəbiyyatı. Bakı, 1987
3. Qazi Bürhanəddin. Seçilmiş əsərləri. I cild
4. Qazi Bürhanəddin. Seçilmiş əsərləri. II cild
5. Qazi Bürhanəddin. Seçilmiş əsərləri. III cild

ABSTRACT

Elbrus Valiyev

GAZI BURHANADDIN WORKS WORD

In our classical poetry, especially in the language of poetry of the XIV centuries, the majority of word formation suffixes are in the same sense in the modern Azerbaijani literary language.

These derivative and compound words and lexical suffixes have been developed in the creative work of poets who have lived and worked in later times, enriching our literary language, and were important to word formation.

РЕЗИОМЕ

Эльбрус Велиев

ГАЗИ BURHANADDIN РАБОТЫ СЛОВО

Классическая поэзия, особенно в поэтах четырнадцатого века азербайджанского литературного языка, используемом в том же смысле, что большинство словообразовательных суффиксов обрабатываются.

Корректирующие и сложные словарные слова и суффиксы, созданные в последующей обработке поэтов, литературном языке и обогащают, обогащают творческую значимость для сегодняшнего дня были достигнуты.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).
Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

SƏDAQƏT HƏSƏNOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-3.512

ELDAR BAXIŞ VƏ ƏDƏBİ DİLİMİZ

*Ölənələr son nəfəsdə
Gələcəyi andılar.
Hər şeyi qurban verib
Vətəni qazandılar.*

Eldar Baxış

Açar sözlər: *ədəbi dil, üslub, bədii söz, poetik dil, məna*

Key words: *literary language, style, artistic word, poetic language, meaning.*

Ключевые слова: *литературный язык, стиль, художественное слово, поэтический*

ЯЗЫК, СМЫСЛ

Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitində bir Eldar Baxış havası, Eldar Baxış anlayışı var. Poetik təsirinin yüksək olduğu bir ifadə yönümünə, söz demək qaydasının fərqlilik və xaslığına malik olan Eldar Baxış dilinin sehrindən qopmaq çətindir. Eldar Baxışın sözləridir: “Mən poeziyaya möcüzə kimi baxsam, ancaq o dini kitablardakı möcüzə kimi baxaram. Mən poeziyadan çəkdiyimi heç nədən çəkmirəm. Mən şeir yazmıram, and olsun o bir olan Allaha, səmimi deyirəm bunu, mən öz rahatlığım üçün yazıram, canımı qurtarıram şeirdən, şeir məni qoymur yaşamağa, mən də istəyirəm kəpənək kimi atılım-düşüm, ağac kimi tərənəm, su kimi axım” (8, 15). Əslində, Eldar Baxışın bu arzuları şeirlərində həyata keçir: o, kəpənək kimi azad-azad istədiyi səmtə uçur, ağac kimi böyüyür, pöhrə verir, yelə-küləyə sinə gərir, su kimi, özü də adi su kimi yox, təlatümlü sel, coşqun çay suları kimi axır.

Eldar Baxış məişət nitqi ilə ədəbi dilin vəhdətindən yaranan elə sözlər və elə ifadələr işlədir, sözləri elə düzüb-qoşur ki, düşünürsən: görəsən, onlar yüz illərdir, min illərdir ki, elə beləcə olublar? Bəs niyə indiyə qədər heç kim onların sehrindən, sirrindən xəbərdar olmayıb? Bu qədər sadəlik və gözəllik yükünü bu sözlər necə daşıya bilir? Bu suallara cavabı Eldar Baxışın dilində tapmaq olar. “Bütün yaradıcılığı boyu Eldar Baxış bu səpkidə, bu tempdə sadə, hamının anlayacağı tərzdə yazdı. O, sübut elədi ki, Azərbaycan şeirini tapmaca, krossvord, müəmma oyununa qatışdırmaq olmaz” (8, 15).

Hara qaçırırsınız, kənd uşaqları,
Göbəyiniz burda kəsilməyibmi?
Burdan – bu qaraca damın altından,
Bu ağcaqovağın, şamın altından
Hara qaçırırsınız, kənd uşaqları? (5, 23).

Təbiətə, kəndə-kəsəyə vurğun bir şair ürəyinin harayı kimi səslənən bu sözlərdə fiziki faciədən çox, mənəvi kədər var, narahatlıq və nigaranlıq var. Lakin bu kədər hisslərdən doğan kədər deyil, ağıldan süzülüb gələn kədərdir. İnsanın sağlamlıq və həyat qaynağı olan təbiətə üz çevirmənin fəlakətlərini, acı nəticələrini anladan bu notlar sanki insanın dilinə xas deyil, ruhun, qəlbin notlarıdır.

Bu dağları atıb, daşları atıb,
Bu yayları atıb, qışları atıb,
Körpəcə-körpəcə quşları atıb,
Hara qaçırırsınız, kənd uşaqları? (5, 23).

Əslində, bu misralarda bədii üsluba aid olan qanadlı sözlər yoxdur, lakin sözlər elə düzülüb-qoşulub ki, qanadlı fikirlərə yol açır. Burada faciə səviyyəsində bədbinlik də yoxdur. “Müəyyən şəraitin, hadisələrin təsiri ilə yaranan, hətta sənətdə öz ifadəsini tapan dərd-kədər sözün fəlsəfi mənasında bədbinlik demək deyil” (7, 23). Eldar Baxışın bu əsərində inkarçılıq da yoxdur, lakin

həqiqəti başa salmaq istəyi güclüdür, sözlər təbiətin insana, insanın təbiətə gərəkliyini, bunun dərkinin laqeydliyinə dözməmək kimi duyumları ifadə edir.

Çay qalxıb, çay daşıb – keçən gərəkdİ,
Arandan yaylağa köçən gərəkdİ,
Biçənək otlanıb – biçən gərəkdİ, –
hara qaçırırsınız, kənd uşaqları? (5, 23).

Burada fərdi obrazdan çox insan problemləri vardır. Məsələ burada kənd uşaqlarının qaçdığı ünvanı müəyyənləşdirməkdə deyil. Əsərlərinin birində *Sözlərimin yalanı yox, Allah baxır yuxarıdan* – deyən şair suallı misraları ilə kənd uşaqlarının hara getdiyini soruşmur, niyə getdiyini soruşur. Və bu suallarda “getməyin!” nidası səslənir.

Eldar Baxış əsərləri oxunacaq, seviləcək şairlərdəndir. “Azərbaycan ədəbiyyatının elə ünlü imzaları var ki, dünyanın üstümüzə ələdiyi dərdindən-sərindən, kirindən, dedi-qodusundan arınmaq, paklanmaq üçün onların yaradıcılığına dönə-dönə qayıtmaq lazımdır” (6, 5.). Həm bu zərurət, həm də Eldar Baxışın unudulmağa layiq olmaması həqiqəti onun yaradıcılığına müraciət etməyə əsas verir. Təkcə “Ocaq” kitabının müəllifi Zori Balayana cavab” əsəri kifayətdir ki, Eldar Baxış xalqımızın tarixində, ədəbiyyatında, mədəniyyətində qalsın. Onsuz da, o, mənəvi ömrü uzun olan şairlərdəndir. Ayxan Ayvazın Eldar Baxış haqqındakı fikirləri şairlə bağlı gerçəkləri ifadə edir: “Mən onun kitabını vərəqləyəndə bir daha əmin oldum ki, Eldar Baxış Azərbaycan ədəbiyyatında heç kimə bənzəməyən şairdir. Bəzən belə düşünürəm ki, bizim ədəbiyyatımızda təpədən dırnağa şair yoxdur, bütün şairlərimiz bir-birinin təkrarıdır. Eldar Baxış isə dünya poeziyasına baş əyməmiş, öz ruhumuzu, öz düşüncəmizi şeirlərində qoruyan Azərbaycan şairidir. Onun şeirlərində bizim sevdiyimiz qızların həqiqi obrazı, qarşılaşdığımız təbii, saf insanlar var. Eldar Baxışın bütün şeirləri heç bir düşüncəyə, heç bir cərəyana sızmadan öz nəfəsiylə qarşımıza çıxır. Məncə, o sadəcə özü kimi qaldığı üçün poeziyamızda əvəzəlməz insan (6, 5.). Doğrudan da, bütün əsərləri Eldar Baxışın orijinallığını, xəşliğini göstərir.

Rəhmətlik Sabir,
rəhmətlik Məhəmməd Hadi,
rəhmətlik Hüseyn Cavid
küçəyə, bazara çıxardıb
sabunlarını satdılar,
tiyanlarını satdılar,
köynəklərini satdılar,
əlyazmalarını satdılar,
ömürlərini satdılar,
günlərini satdılar,
nələri var, satdılar,
özlərini,
ruhlarını yox! (10).

Bu tərənnüm edilənlər bir qütbədə dayanan şairlərdir. Onlar maddiyyatdan, şöhrətdən, yuxarılara xoş gəlmək niyyətindən uzaq olan şəxsiyyətlərdir. Digər qütbədə dayananlar isə onların əksinədir:

Rəhmətlik Sabirdən,
rəhmətlik Məhəmməd Hadidən,
rəhmətlik Hüseyn Caviddən
sonra gələn şairlər
küçəyə, bazara çıxardıb
özlərini, ruhlarını satdılar,
amma ömürlərini, günlərini,
əlyazmalarını, köynəklərini,
tiyanlarını, sabunlarını yox! (10).

Burada iki tərəf var: mənəvi və maddi. Birincilərin çəkisi, sanbalı mənəviyyatdır. İkincilərin maddiyyat və özgələrinin rəyi və Eldar Baxış özü kimi şairlərin bu iki nəsil şairlər arasında qalmaq sıxıntısından xilas yolunu göstərir:

Ara şairləri deyirlər bizə;
biz bu aradan çıxmalıyıq,
bu ardan çıxıb getməliyik,
özü də o tərəfə-bu tərəfə yox,
bir tərəfə –
Sabir tərəfə,
Hadi tərəfə,
Cavid tərəfə (10).

Şair bəhs etdiyi tərəfə mənəvi xoşbəxtliyin ünvanı kimi baxır, bu xeyirli-şərli dünyada düz yolun məkanı kimi yanaşır. 1993-cü ildə yazdığı “Pullu adam” əsəri də təxminən yuxarıdakı ideyalarla bağlıdır. Bu əsər mövzusu ilə deyil, qarşılaşdırmalarının sanbalı ilə Əli Kərimin “İki sevgi” şerini xatırladır. Əli Kərimdə iki sevgi, Eldar Baxışda iki insan müqayisə edilir:

Sənin pulun var.
mənim tanrım.
Sənin evin var,
mənim ilhamım.
Sənin maşının var,
mənim qələmim.
Sənin telefonun var,
mənim azadlığım.
Sən görən işi mən görə bilmərəm,
mən görən işi sən.
Sən cəvincində üzürsən,
mən dərdində.

Eldar Baxışın dərdlərini yenə də sözlər deyir və yenə də bədbinliyi nikbinlik əvəz edir, mənəvi xoşbəxtlik maddi faciəyə qalib gəlir:

Günlərin bir günü ölüb gedəcəyik, –
sənin pulun, evin, bağın,
maşının, telefonun,
sevincin qalacaq bu dünyada,
mənim tanrım, ilhamım,
şeyrim, qələmim,
azadlığım, dərdim.

Eldar Baxışın qələminə az-çox bələd olanlar bilirlər ki, fikirləri belə düzən, sözləri belə yerinə qoyan ancaq O ola bilər. Yuxarıdakı əsərdə yenə də kədər motivləri vardır: əqli kədər! Şairin dil-üslub keyfiyyətləri göstərir ki, dildə tez-tez dəyişən təkcə dilin leksik norması deyil, həm də üslub normasıdır. Və Eldar Baxışın dildən istifadə yolları rəngarəngliyi ilə üslub normasının daha tez-tez dəyişməsinə təsdiq edir ki, bu dəyişmə çeşid-çeşid poetik icadlara yol açır. Eldar Baxış “başdan-ayağa poeziya mücəssəməsi” hesab edənlər yanılmayıblar.

Əzilsək, bir yerdə əzilməliyik,
Düzülsək, bir yerdə düzəlməliyik,
Eldar, biz özümüzü düzəlməliyik,
Onsuz da bu dünya düzələn deyil.

Eldar Baxışın həyatını, taleyini, mənəviyyatını, mədəniyyətini, vicdanını, mənliliyini, yaddaşını, ümumiyyətlə, xarakterini yaşadan sözlər, həm də onun zamanları aşan, gələcəyin bütün dövrlərində qala biləcək, xatırlanacaq mənəvi kimliyidir. Eldar Baxışın söz anlatmaq səviyyəsi, dil ustalığı, leksikasından qat-qat yüksəkdə dayanan üslub özəllikləri onu başqasına bənzətməyə və ya bənzətməyə imkan vermir. Şairin əsərlərinin səslənmə təbiiliyi onların dilinin canlılıq dərəcəsini göstərir:

Alacağım nəfəsin
yarısını ala bilirəm,
deyəcəyim sözün
yarısını deyə bilirəm,
gedəcəyim yolun
yarısını gedə bilirəm,
çatacağım mənzilin
yarısına çata bilirəm...
...Mənə yarımçıq
azadlıq verincə,
bütöv ölüm ver, İlahi!..

Eldar Baxışın şəxsiyyətinin bütövlüyü hər şeyin bütövünə can atmaq marağını və eşqini zəruriləşdirir. O, yarımçıqlığın əleyhinədir, bütöv şairdir, hər şey kimi sözün də bütöv olmasını istəyir. “Qara ilə Qaracanın nağlı”da deyir:

Söz bütöv ola gərək,
Kimə lazım yarı söz? (4, 56).
Yenə də həmin əsərində deyir:
Söz deməyə nə var ki,
Söz üstə durmaq çətin (4, 56).

Ata-babadan sözün dəyərində, sanbalına qiymət verilib, deyilən sözün yerinə yetirilməsi keyfiyyət, mənəviyyət, qeyrət məsələsi sayılıb və sözünün üstündə duranlar kişi hesab edilib. Ona görə də şairin fikrincə, söz demək asandır, çətinlik onun yerinə yetirilməsindədir. Əsas məsələ onu yaşatmaq, daşdığı yükü dərk etmək və sözlə ifadə olunanları həyata keçirməkdir. Bu zaman sözlər də parçalanmır, yaralanmır, bütöv olur. El arasında kiminsə haqqında deyilən “sözübütöv adam” ifadəsi onun küşilik keyfiyyətini ifadə edir və Eldar Baxış qələmində bu bütövlükdə deyilən sözlərin ortaya qoyduğu fikirlər də bütövdür:

Bildik yükümüzü daşımaq nədi,
Bildik qarnımızı qaşımaq nədi,
Yaşadıq, anladıq yaşamaq nədi,
Ölsəydik, bilərdik ölüm nə şeydi.

Eldar Baxışın dili onun özünəxas üslubunu yetərincə ifadə edə bilir. K.Fedinin sözləri ilə desək: “Üslubun əsası, onun canı dildir. O üslubun şahmat lövhəsində şahdır. Şah yoxdursa, heç bir oyun ola bilməz. Dil yoxdursa, yazıçı da yoxdur” (7, 14). Eldar Baxış dilimizin gözəlliyinə, təmizliyinə münasibətdə övladlıq borcunu yerinə yetirmək səviyyəsində dayanır. Adama elə gəlir ki, onun ürəyindəki duyğuları yazmaq üçün qələm, ifadə etmək üçün sözlər kifayət eləmir. Bəzən də düşünürsən ki, düşüncələri, duyğu və hissləri bu sözlər necə bu qədər həssaslıqla və kifayət qədər ifadə edə bilir? Onun dilində sözün qüdrəti zirvələrə qalxır. Bəzən şairin sözə yazığı gəlir, onun “mənəvi faciəsinə” dözə bilmir, ona havadar, tərəfdar olmaq niyyəti ilə dərdinə yanır:

Mən oyun açdılar sözün başına,
Hörmətdən saldılar sözü dünyada.
Sözü qarışqaya yük elədilər,
Sözü qoyun bilib, sözü qoç bilib
Kəsdilər, soydular, tikələdilər.

Söz haqqında söz deyən şairin deyimləri bir daha təsdiq edir ki, doğrudan da, dil xalqın ölümsüzlüyüdür. Eldar Baxış sözdən mənfi məqsədlərlə istifadə edən, qafiyə xatirinə qafiyə yaradan, şeir demək üçün sözləri yeri gəldi-gəlmədi işlədən, onları məqamına salmayan və beləliklə də sözü hörmətdən salanların oyunbazlığını belə ifadə edir:

Vergi ocağından, vergi odundan
onlara kül düşdü –
kül apardılar...
Ağıllı sözlərin ətini yeyib,
sonra sümüyünə əl apardılar.

Özləri cəhənnəm, –
oxucunu da
Haya-küyə basıb bay elədilər.
Aya dəymədilər, ay daldalandı,
ulduzu doğrayıb ay elədilər...

Eldar Baxış belələrini “ütük yazıçılar” adlandırır və bu yolla gedən şairlər haqqında vulqar söz işlədir, onları “sözün cıbrığına çıxaranlar” ifadəsi ilə damğalayır:

...Sındırdılar sözü, əydilər sözü,
atdılar bir yana hər qırığı.
Ütük yazıçılar, sürtük şairlər
çıxardılar sözün cıbrığını.

Dilimizin inkişaf xüsusiyyətləri, sözlərin ifadə imkanları poetik dildə geniş şəkildə öz əksini tapır. Poetik örnəklərə xalqın ruhunu verən, onların dilini həyata yaxınlaşdıran, danışq dilinin tərəvətini poeziyaya gətirən şairin dilində məhsuldarlığını itirmiş leksik vahidlərin də əhəmiyyəti vardır. Bu sözlər hadisələrin poetikləşdirilməsi prosesində təbiilik və inandırıcılığa xidmət edir. Nu anlamda, “sözün cıbrığını” çıxarmaq diqqəti çəkən fakt kimi maraqlıdır.

Eldar Baxış sözləri hikmət və gözəllik xəzinəsinin açarı kimi işlədir. Sözlər onun poetik sənətinin qurucusu kimi möhkəm özülü ilə diqqəti çəkir. Onun əsərləri əsl sənət inciləridir. Bu əsərlər dilimizin intellektual səviyyəsini, zaman-zaman təqdim etdiyi və Eldar Baxışın qələmində daha tünd şəkildə meydana çıxan rəngarəngliyi, üslub vasitələrinin genişliyini göstərə bilər.

Eldar Baxış sadə, vicdanlı, amallı bir vətəndaş kimi xalqının şairidir. O, davranışı, təbiət və cəmiyyətə münasibəti və sözsevərliyi ilə xalqının yanındadır, bu xüsusiyyətlərini əks etdirən sözləri ilə namuslu vətəndaşlarla həmişə çiyin-çiyindədir.

Çağdaş Azərbaycan ədəbi dilində Eldarsayağı söz deyən olmamışdı. Söz deyənlərimiz çoxdur. Bu prosesdə öz imzasını qoyanların da sayı az deyil. Lakin Eldar Baxışın sözlərdən istifadə yolu fərqlidir. Onun dilində sözlərin təkrarına tez-tez rast gəlmək olur. Lakin onlar zahirən təkrar təsiri bağışlayır, əslində, bu sözlər hər dəfə yeni gözəllikdə, təzə anlamda, yeni qiyafədə meydana çıxan maraqlı dil vahidləridir:

Bu sayda adam içində,
Bu soyda adam içində
Bu boyda adam içində,
Dərd deməyə adam yoxdu.

Eldar Baxış, həm də gözəl bayatılar müəllifidir. Onun bayatıları cinas sözlərlə, ümumxalq dilinin əsrarəngiz gözəlliyi ilə, estetik zövq mənbəyi olan fikirlərlə zəngindir:

Mən aşıq, yol açıqdı,
Yar gəldi, yola çıxdı.
Dizlərin – yurd yeridi,
Əllərim – alaçıqdı.
Mən aşığam, sarısı,
Ay – həsrətin sarısı.
Sən gül ol, sən çiçək ol,
Mən üstünün arısı.

Eldar Baxışın həm öz adından, həm də xalq adından səslənən əsərləri vardır. Bu əsərlər elə təsir yaradır ki, sanki onlar bir fərdin deyil, xalqın dilindən çıxıb. Bu, onun əsərlərindəki gerçəkliklə bağlıdır. Real vəziyyətin doğurduğu məsələləri dilə gətirmək və onlar haqqında dəqiq və düzgün fikir söyləmək, tutarlı, dəlil xarakterli ifadələr işlətmək şairin qələminə dərin ehtiram qazandırır. Onun “Zori Balayana cavab” əsəri bu baxımdan səciyyəvidir. Onun Moskvada “Ocaq” kitabını çap etdirməklə, “Kür, Araz, Əylis, Naxçıvan, Qarabağ ... bizimdir” – deyər erməni millətçilərini qızıqdırıb Qarabağ hadisələrinə səbəb ideyaların carçısı olan, şairin ifadəsi ilə desək, Kür, Araz deyib kəkələyən, xırda budaqların üstə oturub böyük budaqları silkələyən Zori Balayana dedikləri bütün xalqın ürəyindən gələnəldir:

Günah məndədir ki, “kiçiyim” deyib,

ABSTRACT

Sadagat Hasanova

ELDAR BAKHISH AND OUR LITERARY LANGUAGE

The article deals with the features of the language-style of Eldar Bakhish. The attitude of the poet to the folk creativity, the position of the poet in our literary language are determined in the basis of the facts which show his profit from the national language. The examples of the language-style received from the poetic-language of Eldar Bakhish are involved to the scientific-theoretical analysis. The theoretical ideas approving the richness of the poet's language are based with the examples received from his poetry.

РЕЗЮМЕ

Садагат Гасанова

ЭЛДАР БАХЫШ И НАШ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК

В статье говорится о стилистических особенностях Элдара Бахыша. Позиция поэта в нашем литературном языке определяется на основе фактов, показывающих обогащение его поэтического языка общенациональным языком, его отношением к устному народному творчеству. Подвергаются научно-теоретическому разбору стилистическо-языковые примеры, взятые из поэтического языка Элдара Бахыша. Теоретические мысли, подтверждающие богатство языка поэта, обосновываются примерами взятыми из его поэзии.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

ƏKBƏR ƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:811.512.162

AZƏRBAYCAN VƏ FARS DİLLƏRİNDƏ İSİMLƏRİN HALLANMASI

Açar sözlər: Azərbaycan dili, fars dili, isim, hallanma, fərqli cəhətlər, müqayisəli tipologiya**Key words:** Azerbaijani language, Persian language, name, declension, different features, comparative typology**Ключевые слова:** азербайджанский язык, персидский язык, существительное, склонение, отличительные стороны, сравнительная типология.

Hal söz birləşməsində və ya cümlədə adların başqa sözlərə olan münasibətini ifadə edir. Bir sözün hal dəyişmələrinin məcmuuyu? hallanma adlanır. Qrammatik kateqoriya olmaq etibarı ilə hal kateqoriyası morfoloji yolla ifadə olunur. Hal kateqoriyası isim, sifət, say, əvəzlik, feli sifət və məsdərləri əhatə edir. İsim, əvəzlik və məsdərdən başqa qalan nitq hissələri ancaq substantivləşdikləri zaman halları üzrə dəyişir (1).

Azərbaycan dilində ismin 6 halı vardır: 1) adlıq; 2) yiyəlik; 3) yönlük; 4) təsirlik; 5) yerlik; 6) çıxışlıq.

Fars dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ismin hal kateqoriyası yoxdur. Lakin isimlər təsviri sürətdə, müxtəlif önqoşmalar və sonqoşma vasitəsi ilə hallanır, isimlərin özü isə dəyişməz qalır. Həmin önqoşmalar bunlardır: در (dər), از (əz), به (be), بر (bər), تا (ta) və sairə. Isimlər və zərflər də önqoşma vəzifəsini ifadə edir. Məs: سر (sər), میان (miyan), تو (tu), پشت (poşt), پیش (piş), بر (bər), رو (ru), پهلوی (pəhlu) (4).

Bu önqoşmaların hər iki növü isimlərin əvvəlinə artırılır. Birincilər izafətsiz, ikincilər izafət halında isimlərlə birləşir. Fars dilində yalnız sonqoşma را (ra) sözlərin əvvəlinə artırılır.

Adlıq hal hər iki dildə əşyanın adını göstərmək vəzifəsini daşıyır. Yəni bu ad vasitəsi ilə təkcə əşyanın adı çəkilir. Həqiqətdə isə, bu hal ancaq əşyanın adını göstərməyə xidmət etmir, eyni zamanda mücərrədlik məzmunu da ifadə edir. Məs: kitab insanın ən yaxşı dostudur- cümləsində ümumiyyətlə kitabdan danışılır.

Bu cümlədə “kitab” sözündə bir ümumilikməfhumu dərk olunur. Bu hal heç bir şəkilçi qəbul etmədiyi üçün bir də qeyri-müəyyənlik məzmununu ifadə edir. Doğrudur, kitab sözü başqa əşyaya nisbətən müəyyəndirsə də, müəyyən bir kitab yox, ümumiyyətlə kitab haqqında danışdığı üçün qeyri-müəyyəndi.

Yiyəlik hal. Bu hal iki dildə iki əşya arasında sahiblik, aidlik məzmunu ifadə edir. Azərbaycan dilində yiyəlik halın şəkli əlamətləri saitlə bitən sözlərdə nın, nin, nun, nün, samitlə bitənlərdə in, in, un, ün şəkilçiləridirlər. Fars dilində yiyəlik anlayışı izafət, مال (mal), از آن (əz an) önqoşması ilə ifadə olunur.

Izafət fars dilində təyin ilə təyin olunan sözlərin bir-biri ilə birləşərək sintaktik əlaqə yaratmasına deyilir ki, bu birləşmədə birinci sırada təyin olunan söz, ikinci tərəfdə təyin gəlir. Bunlar arasında sintaktik əlaqə yaratmaq birinci tərəfin axırına vurğu qəbul etməyən (e) səsi artırılır. Məs: Məhəmmədin kitabı – ketab-e mohəmməd – کتاب محمد, otağın rəngi – rəng-e otağ – رنگ اطاق, tələbənin çantası – kif-e daneşcu – کیف دانشجو söz birləşmələrini fars dilində vermək üçün təyin olunan کتاب (ketab), رنگ (rəng), کیف (kif) sözləri birinci yerdə, sonra izafət əlaməti (e) səsi, ikinci yerdə isə محمد (mohəmməd), اطاق (otag), دانشجو (daneşcu) gəlir:

محمد (ketab-e mohəmməd) – Məhəmmədin kitabı

رنگ اطاق (rəng-e otağ) – otağın rəngi

کیف دانشجو (kif-e daneşcu) – tələbənin çantası

İzafət birləşməsinin birinci tərəfi a və ya u səsi ilə qurtarırsa, təyin olunan sözün axırına izafət əlaməti olaraq tələffüzdə (ye) artırılır. Yazıda bu əlaməti bildirmək üçün bir (ی) yazılır. Məs:

دریا هوای (həva-ye dərya) – dənizin havası
دانشجوی ساعی (daneşcu-ye sai) – çalışqan tələbə
صدای موسیقی (səda-ye musiqi) – musiqinin səsi
بنای مکتب (bəna-ye məktəb) - məktəb binası

İzafət birləşməsinə daxil olan sözlərin birincisi (təyin olunan söz) (e) • və ya (i) ی səsi ilə qurtarırsa o zaman birinci tərəflə ikinci tərəf arasında tələffüzdə bir (ye) səsi artırılır. Yazıda isə, yalnız (•) ilə qurtaran birinci sözün (tərəfin) axırıncı hərfin üstündə bir həmzə (ء) işarəsi və ya (ی) qoyular: məs.:

نوسندلی (səndəli-ye nou) – təzə stul
بینی بزرگ (bini-ye bozorg) – böyük burun
تخته سیاه (təxte-ye siyah) – qara lövhə
پرده تار (pərdə-ye tar) – tar pərdəsi
دسته گل (dəste-ye qol) – gül dəstəsi

Yönlük hal. Bu hal bir tərəfdən iş, hərəkət və əşyanın istiqamətini, digər tərəfdən iş, hərəkət və əşyanın çatacağı son nöqtəni bildirir. Yönlük hal, əsasən, fellərin tələbinə görə işlənirsə də, bəzən həmin halda işlənən sözlərisi cümlələrdə də iştirak edə bilər. Məs:

تələbəyə kitab lazımdır (be daneşcu kitab lazem əst) – به دانشجو کتاب لازم است

Bu hal həm təsirlik, həm də təsirli fellərin tələbinə görə işləndiyi kimi, mütəhərrik

(dinamik) və qeyri-mütəhərrik (statik) hərəkət bildirən fellərin tələbinə görə də işlənə bilər.

İsim və ya başqa nitq hissəsi təsirli fellərin tələbinə görə o zaman yönlük halda işlənə bilər ki, cümlə daxilində təsirlik halında işlənmiş başqa bir söz iştirak etmiş olsun. Yaxud təsirlik halında işlənən söz həmin cümlədən əvvəlki və ya sonrakı cümlədə işlənmiş olsun: məs:

من کتاب را به رفیقم دادم – Mən kitabı yoldaşıma verdim

دولت به دانشجویان ساعی تقاعد میدهد – Hökumət əlaçı tələbələrə təqaüd verir

Lakin xəbəri həm təsirli, həm də məchul fellərdə ifadə olunan cümlələrdə obyekt subyekti əvəz etdiyi üçün yönlük halda işlənən söz təsirlik halda işlənmiş ikinci isim və ya başqa nitq hissəsinin iştirakını tələb etmir. Məs:

تələbələrə təqaüd verilir – به دامندجویان تقاعد داده میشود (be daneşcuyan təğaod dəde mişəvəd).

Hər iki təsədüfdə yönlük halda işlənən sözlər cümlənin qeyri-müstəqil tamamlığı olur. Təsirlik və qeyri-mütəhərrik hərəkət bildirən fellərin tələbinə görə yönlük halda tamamlığı olur. Məs:

کامل به حرکت نظامی میخندید – Kamil Nizaminin hərəkətlərinə gülürdü (kamel be hərəkətha-ye Nezami mixəndid)

Təsirsiz və qeyri-mütəhərrik hərəkət bildirən fellərin tələbinə görə yönlük halda işlənən sözlər cümlənin müxtəlif zərflik rolunu oynayır. Məs:

Əşrəf Moskvaya gedir – اشرف به مسکو میرود (Əşrəf be Moskou mirəvəd).

Azərbaycan dilinə – زبانی آذربایجانیبه (be zəban-e Azərbaycani)

Azərbaycan dilində yönlük halın şəkli əlaməti samitlə bitən sözlərdə a, ə, saitlə bitən sözlərdə isə ya, yə şəkilçiləridir. Məs: Bakı – Bakı-ya, bağça – bağça- ya

Fars dilində isimlərin yönlük halda çıxış etməsində təkcə به (be) önqoşması deyil, eləcə də در (dər), بر (bər), با (ba) önqoşması, را (ra) sonqoşması, برای (bəraye) qoşmasının, رو (ru), پا (pa) isimlərinin də rolu vardır.

I. به (be) önqoşması ilə:

در تعطیل تابستانی پدرم مرا با خدش به مسکو – Yay təttilində atam məni özü ilə Moskvaya aparmışdı

برده بود

II. بر (bər) önqoşması ilə:

Onun başına vurdu – بر سر او کوبید

III. با (ba) önqoşması ilə:

Mənim sözüüm sizədir – من با شماست سخن

IV. را (ra) sonqoşması ilə:

آتش نشانان را کی خبر داده بود؟ پس –

V. در (dər) önqoşması ilə:

Biz də o lüğətləri öz dəftərimizə köçürdük – ما هم آن واژه ها را در دفترمان رونویس کردیم

VI. برای (bəraye) qoşması ilə:

Dünən qardaşım bir ay müddətinə sanatoriyaya getdi – دیروز برادرم برای مدت یک ماه به آسایشگاه رفت

VII. و (ru) ismi vasitəsilə:

Kitabı stolun üstünə qoydum – کتاب را روی میز گذاشتم

VIII. پا (pa) ismi vasitəsilə:

Yazı taxtasına gedirdik və hərflərin şəkillərini yazırdıq – پای تخته سیاه میرفتیم و شکل‌های حروف را می نوشتیم

Təsirlik hal. Azərbaycan dilində təsirlik halın şəkli əlamətləri samitlə bitən isimlərdə ı, i, u, ü, saitlə bitən isimlərdə nı, ni, nu, nü-dür. Məs: məktəb- məktəb-i; ana- ana-nı.

Fars dilində isimlərin təsirlik halda çıxış etmələrində ۱ (ra) sonqoşmasından əlavə بە (be) ünqoşmasının da rolu vardır. را (ra) sonqoşması ilə:

Siz kitabı gətirdiniz? – شما کتاب را آوردید؟

به (be) önqoşması ilə:

8 mart günü gəlib çatdı, lham və Əzizə analarının yanına getdilər və onu təbrik etdilər – روز هشتم مارس فرا رسید، آلهام و عزیزه پیش مادرشان دفتید و به او تئدیک گفتند

Yerlik hal. Azərbaycan dilində yerlik halın şəkli əlamətləri da, də-dir. Məs: universitet – universitet-də; otaq – otaq-da (6).

Fars dilində isə در (dər), بر (bər), به (be), اندر (əndər) önqoşmaları, را (ra) sonqoşması, پهلوی (pəhlu), پیش (piş), نزد (nəzd) sözləri isimlərin, şəxs əvəzliliklərinin, söz birləşmələrinin əvvəlinə gətirilərək işin baş verdiyini, obyektin yerləşdiyi məkanı bildirir. Azərbaycan dilindəki yerlik hal məfhumunu ufade edir. Məs: در (dər) önqoşması ilə:

Tələbələr universitetdə ali təhsil alırlar – دانشجویان در دانشگاه تحصیل عالی میگیرند

بر (bər) önqoşması ilə:

Bir şir bir meşənin kənarında yatmışdır – شیری بر کنار بیشه ای خوابیده بود

به (be) önqoşması ilə:

Bülbül budaqda oxumağa başladı – بلبل به شاخ باواز درآمد

را (ra) sonqoşması ilə:

Hörmüzə dedilər: atanın vəzirlərində nə qüsur gördün ki, (onları) həbs etdin? – هرمز را گفتند وزیران پدر را چه خطا دیدی که بند فرمودی؟

پهلوی (pəhlu), پیش (piş), نزد (nəzd) sözləri vasitəsilə:

Kitab müəllimdədir – کتاب نزد (پهلوی، پیش) معلم است

Çıxışlıq hal. Azərbaycan dilində ismin çıxışlıq halının şəkli əlaməti dan, dən-dir. Məs: Həsən – Həsən-dən; otaq – otaq-dan.

Fars dilində isə از (əz) və بر (bər). در (dər), به (be) önqoşmalarının da rolu vardır:

از (əz) önqoşması ilə:

Şagirdlər müəllimdənn soruşdular – شاگردان از معلم پرسیدند

بر (bər) önqoşması ilə:

Axar suyun kənarında – بر کنار آب روان

در (dər) önqoşması ilə:

Bunlar yangınsöndürən qoruyuculardılar ki, anbardan asılıblar – اینها نگهبانان آتش نشانان هستند که در انبار

به (be) önqoşması ilə:

Yangından o zaman xəbər tutmaq olardı ki, yangının tüstüsü və şöləsi çölə çıxmış olsun – حریق زمانی میتوان پی برد که دود و شعله حریق بیرون شده است به

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası-Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı-1960.
2. M. Hüseyinzadə, Müasir Azərbaycan dili, Bakı-1954.
3. M. Hüseyinzadə, Müasir Azərbaycan dili, Bakı-1963.
4. H. Əlizadə və H. Hatəmi, Fars dili, Bakı-1961.
5. Ə. Şəfai, A. Rzayev, Fars dili, Bakı-1962.
6. H. Hatəmi və T. Rüstəmov, Fars dili, Bakı-1965.
7. R. Sultanov, H. Mahmudov və Ə. Nəzərli, Fars dili, Azərtədrisnəşr-1964.

ABSTRACT

Akbar Aliyev

DECLENSION OF NOUNS IN THE AZERBAIJANI AND PERSIAN LANGUAGES

The article comparatively investigates the problem of declension of nouns in Azerbaijani and Persian languages. The author analyzes the features of declension in both languages, focuses on similar and distinctive features.

It is based on the fact that in the Azerbaijani language there is a category of cas of nouns, each case has its own suffixes. Thus, the suffixes of one case can not substitute the suffixes of anothr case.

However, unlike the Azerbaijani language, the Persian language does not have a category of the case of nouns, but still they are declined in the description. In Azerbaijani, suffixes are added to the end of the nouns and are adjacent to them, but with the exception of *ra* in the Persian language, the postpositions are added to the front part of nouns and the words that have the independent meaning are arranged in the form of a heterogeneous combination.

РЕЗЮМЕ

Акбер Алиев

СКЛОНЕНИЕ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье в сравнительной форме рассматривается проблема склонения существительных в азербайджанском и персидском языках. Автор анализирует особенности склонения существительных в обоих языках, выявляет сходные и отличительные черты.

Обосновывается мысль, что поскольку в азербайджанском языке имеется категория падежа, поэтому у каждого падежа есть свои специфические окончания. Так, окончания одного падежа не могут заменить окончание других падежей.

Но в отличие от азербайджанского языка в персидском языке отсутствует категория падежа, хотя они склоняются с помощью вспомогательных языковых средств.

Если в азербайджанском языке падежные окончания присоединяются концу существительных и пишутся слитно, то в персидском языке за исключением предлога *ра* к началу существительных присоединяются предлоги и слова, имеющие лексическое значение, выполняющие роль окончания существительных.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

MEHRİBAN QULİYEVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
quliyeva.mehriban@list.ru

UOT:811.512.162

QÜDSİ VƏNƏNDİ YARADICILIĞININ POETİK DİLİ

Açar sözlər: *Naxçıvan, Qüdsi, şeir dili, qəzəl, klassik, bədii dil, üslub, lirika*

Key words: *Nakhchivan, Qudsi, poetry, ghazal, classical, figurative language, style, lyrics*

Ключевые слова: *Нахчыван, Кудси, поэзия, газель, классический, художественный язык, стиль, лирика*

Qələm sahiblərimiz ədəbi dilimizin inkişafı naminə mübarizə meydanının ön sıralarında mübarizə aparmışlar. Onlar elmi, sənədli, bədii əsərlərdə, məruzə və çıxışlarında doğma dilimizin saflığının qorunub saxlanması, onun inkişafı, zənginləşdirilməsi məsələlərinə diqqətlə yanaşmış, dilin təəssübünü çəkmişlər. Dilimizin təəssübkeşləri qələmlərinin məhsulu olan əsərlərdə xalq danışığı dilindəki koloriti, canlılığı, bədiiliyi, təbiiliyi elə ustalıqla əks etdirməyi bacarmışlar ki, bununla da toxunduqları məsələlərə dair oxucuda tam təsəvvür formalaşdırmağa müvəffəq olmuşlar. Gerçəklik, faktoloji, əsərin dil-üslub xüsusiyyətləri, bədii keyfiyyətləri, obrazlıqla bərabər, gündəlik məişətdən, xalq danışığı dilindən ona tanış olan ifadələrin məqamında işlədilməsi, folklor nümunələrindən istifadə vasitəsilə fikrin təsdiqinin möhkəmləndirilməsi əsərin dilinin bədii məziyyətini artırır. Azərbaycan xalqının həyatında XIX əsr xüsusi mərhələ olmuşdur. Bu dövr həm özünün ədəbi-mədəni mühitinin zənginliyi, rəngarəngliyi ilə də seçilir.

XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılıqları üçün bədii cəhətdən maraqlı bir dövr olmuşdur. Həmin dövrün ən istedadlı qələm sahiblərindən, söz ustalarından biri də Hacı Mirzə Ağarəhim Qüdsi Vənəndidir. Şairin bu gün əlimizdə olan “Divan”ının əlyazma nüsxələri təsdiq edir ki, Qüdsi Vənəndi XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühitində sayılıb-seçilən sənətkarlardan biri olmuşdur. Qüdsi Vənəndinin yaradıcılığında klassik lirika ənənələri üstünlük təşkil edir. Qüdsi də daxil olmaqla ədəbi mühitdə lirik mövzulardan yazan Salik, Fəqir, Nəqqaş və Sıdqi kimi şairlər həyatı gözəllərin təsvir və tərənnümündə ümumi olaraq eyni lirik üsluba söykənsələr də, bunların hər birinin ayrılıqda özlərinə məxsus fərdi təsvir və səciyyətləndirmə üsulları var idi.

Qüdsinin lirikasında məşuqənin naz-qəmzəsinin, onun sitəmkarlığının, zahiri və daxili gözəlliyinin aşiqin dili ilə mükəlimə tərzində verilməsi əsas təsvir üsullarından biri idi. Şair çox zaman lirik təsvirin emosional və estetik təsir gücünü artırmaq üçün məşuqənin mövqeyini, onun sevgilisi ilə olan mükəliməsini aşiq dilindən verir və “dedim, dedi” üsulundan istifadə edərək qəzəlin lirizmini və poetik tərəvətini artırır. Qəzəldə bu üsulla yaradılan həm aşiq, həm də məşuqə obrazının daxili aləmi açılır, məşuqə isə özünü sevgilisinə asanlıqla təslim etməyən ismətli, həyalı, işvəli və naz-qəmzəli, həmçinin sitəmkar surət kimi verilir. Şairin bu səpkidə qələmə alınmış qəzələlərinin qafiyələnmə sistemi və sənətkarlıq məziyyətləri də orijinal və kamil olub özünün lirik və estetik təqdim üsulu ilə seçilir:

Zülfün nə səbəbdən genə aşüftələnibdir?
 Çöhrən nə cəhətdən qızarıb təftələnibdir?
 Bir busə, dedim, ver mənə pünhan,—dedi:—Bax-bax,
 Bu dürri-giranmayə əcəb müftələnibdir.
 Mən taciri-eşqəm, mənə sat qəmzə mətain,
 Hər kimsə mənə görsə desin: «Siftələnibdir».
 Türre deməyin zülfə, binaguşə düşübdür,
 Bir əfidi, gülşəndə gəzər, xüftələnibdir.
 Dolmuşdu qubar ilə könül hicr qəmindən

Göz yaşım ilə, vəh, necə gör rəftələndir
Məşşatəyə hacət bəzəyə yoxdu bu hüsnün,
Zülf ilə əzəl gündə bu hər həftələndir.
Saqi, gətir ol badəni, tök sağərə bir dəm
Bu qəmli könüldən genə qəm rəftələndir.
Görcək səni lal oldu dilim, vəh, demə, cana,
Bais nədi, Qüdsi, bu qapı cəftələndir?! (6, v.106 a-b)

Qüdsinin bu qəzəlində lirik çalarların güclənməsində təkrarlanan dil vahidləri sözlərin mənasının oxucusuna çatdırılmasında xüsusi rol oynayır. Üslubi situasiya yaratmaqla sintaktik təkrarlar bədii-emosional notlar əmələ gətirir. Misradaxili paralelizm örnəkləri üzərində qurulan misraların emosionallığı daha da fəallaşır ki, bu da həyat faktlarının dərinliklərinə nüfuz etmə imkanları ilə aparıcı keyfiyyətə çevrilir. Misradaxili paralelizmlərin bədii kəsəri obraz-ifadə və ideya-mövzu birliyindədir, onların daxili vəhdətindədir. Şeir dilinin çox mühüm üslubi-sintaktik göstəricisi kimi paralelizmlər səs axıcılığı yaradıb poetik ritmin cövhərini üzə çıxarır. Misra simmetriyası zəminində yaranan melodiya, ritm mətnin üslubi-semantik yetkinliyinə, misraların bədii-poetik strukturuna, ritmik bölgülərinə ciddi təsir göstərir.

Qüdsinin realist səpkidə qələmə aldığı lirik şeirlərinin bir qismi də Molla Pənah Vaqifə yazılmış bənzətmələrdən ibarətdir. Şairin qoşma, müxəmməs və gəraylılarının mövzu və ideya istiqaməti, onların sənətkarlıq məziyyətləri Vaqifin şeirləri və yaradıcılıq üslubu ilə yaxından səsleşir. Klassik Azərbaycan və Şərq şairlərinə yazdığı nəzirə və bənzətmələrindən fərqli olaraq Qüdsinin Vaqifə yazdığı bənzətmələrində onun realizmə olan meyli daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Lakin bu bənzətmələr Vaqif mövzularının təqlidi deyil, XIX əsr Ordubad ədəbi mühitində Qüdsinin şəxsinde təsviri və tənqidi realizmə açılan qapı idi. Ordubad şairləri bu qapıdan təsviri və tənqidi realizmin yaradıcılıq metoduna boylanır və lirikada Vaqif mövzularına söykənsələr də, özlərinə məxsus orijinal realist yaradıcılıq üslubu qazanırdılar. Qüdsi Vənəndinin Vaqif qoşmalarına bənzətmə şəkildə qələmə alınmış aşıqanə qoşmalarında onun lirikada nail olduğu realist üslubu görmək olur (3, s. 288).

Qüdsinin “Əfi kimi həlqələndir sərməşmiş” misrası ilə başlayan “Üstündən” rədifli qoşması M.P.Vaqifin eyni rədifli qoşmasına bənzətmədir. Hər iki şairin qoşması eyni mövzuya–gözəlin zahiri görkəminin təsvirinə həsr edilmişdir. Qüdsi qoşmanın rədifini olduğu kimi saxlamış, lakin Vaqifin təsvir üsulundan fərqli olaraq özünəməxsus orijinal təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə etmişdir. Şair təsvir etdiyi gözəlin qara saçlarını yanağın üstündən həlqələndir sarmaşan əfiyə, “səbzeyi-xəttini” isə “tər buxağın üstündən yol salan” qarışqa qatarına bənzətməklə qüvvətli təşbeh yaratmışdır ki, Vaqifin qoşmasında bu cür mükəmməl təşbehə rast gəlmirik. Faktlara nəzər salaq.

M.P.Vaqifdə:

Gülgün sərəndazın tazə gül kimi,
Əfşan etmiş ay qabağın üstündən.
Yanağın yanında zülfə tov vermiş,
Ucun salmış tər buxağın üstündən. (8.s.63).

Qüdsi Vənəndidə:

Əfi kimi həlqələndir sərməşmiş,
Zülfü-siyəh al yanağın üstündən.
Murtək səbzeyi-xəttin baş verib,
Yol salıbdır tər buxağın üstündən. (7, v.106 b).

Qüdsi Vənəndinin lirikasında “insan və təbiət” problemi münasibət əsas yer tutur və ictimai məzmun kəsb edir. Fəqir və Salıkdən fərqli olaraq Qüdsinin peyzaj lirikasında insanın təbiətə və onun gözəlliklərinə vurğunluğunu daha realist səpkidə verilir. Qüdsinin Qasım bəy Zakirin “Qocalıq” şeirinin təsiri altında yazdığı qəzəli də vardır. Bu qəzəllər şairin qocalıq vaxtlarında keçirmiş olduğu əhval-ruhiyyəsini sadə, anlaşılıqlı bir dillə ifadə edir:

Heyf, səd heyf, qocaldım, genə işdən düşdüm,
Rəsmi-ayinü ədəb bardı, rəvişdən düşdüm.
Quş kimi yar həvasında uçardım şəbü ruz,

Şimdi bir bax, necə gör səyü kuşışdən düşdüm.
 Yar kuyində fəğan eylər idim sübhə kimin,
 Nə yaman gündü, qocaldıqca hürüşdən düşdüm.
 Ey qocalıq, sənə min kərrə tüfu, bəlkə ziyad,
 Zəng dutmuş qılıcım əldə, bürüşdən düşdüm.
 İşlərim Hind qələmkarına bənzərdi müdam,
 Qocalıq şöylə məni pozdu, büküşdən düşdüm.
 Adımı şindi qoyub sərsəri ifritə qarı,
 Deyir az söylə, baş ağrıtmə ki, hüşdən düşdüm.
 Allah, Allah, nə yaman oldu bu iş, qaldım əlil,
 Səhldür iki qəmim, dərd budur üşdən düşdüm.
 Mən idim, bir də ləbi-yar idi həmsöhbətimiz,
 Ülfətim kəsdi qocalıq, dilü dişdən düşdüm.
 Bu əcayizlər ilə, heyf, keçirdim günümü,
 Deyəsən, əfi yılan ağzına püşdən düşdüm.
 Atəşi-möhnətə suzandı qocalmış bədənim,
 Bənzərəm, Qüdsi, kəbabə, o da şişdən düşdüm. (5, s.66)

Qüdsi Vənəndi Qasım bəy Zakirdən gələn bu mövzunu tam həyatı planda işləmişdir. Şeyrin dili, Naxçıvanın Ordubad dialektində işlənən yerli şivə xüsusiyyətləri, bədii təsvir və ifadə vasitələr, qafiyə yaratmaq məharəti Qüdsinin lirikada müstəqil dəsti-xətti olduğunu təsdiqləyir. Əldə olan bu bir neçə şeiri göstərir ki, Qüdsi Ordubadi özünəməxsus üslub və ifadə tərzinə malik, orijinal qafiyələr işlətməyi sevən şair olmuşdur. Məsələn, onun qəzəmindən verdiyimiz nümunələrə diqqət edək:

Şanənin qəsdı nədir, çəkməz əlin birçəkədən?
 Mən kimi aşiq olub zülfə məgər görcəkədən?
 Mahi-ruyin görəli ayinə heyrandı sənə,
 Göz götürməz, gözəlüm, çirkin olan göyçəkədən. (1, 74).

Orijinal ifadə və təşbehlərlə yanaşı bu qəzəldə işlənən “birçəkədən”, “görcəkədən”, “göyçəkədən”, “milçəkədən” “gerçəkədən”, “dölçəkədən” (mal-qara, qoyun əmcəyi), “ögcəkədən” (evcikədən), “çəkçəkədən” (su dəyirmanında olan “çax-çax”), “dilçəkədən” (burada boğazdan mənasında işlədilmişdir), “sərçəkədən” (sərçədən kiçik, kolluqlarda olan bir quşun adıdır) kimi sözlərə klassik poeziya nümunələrində çox az təsadüf edilir, bəziləri isə birinci dəfə işlədilir. Bu cəhətdən şairin aşağıdakı qəzəli daha maraqlıdır:

Zülfün nə səbəbdən yenə aşüftələnibdir?
 Çöhrən nə cəhətdən qızarıb şəftələnibdir?
 Bir busə, dedim, ver mənə pünhan, dedi: get, get,
 Bir dürri-girənməyə məgər müftələnibdir?!
 Mən taciri-eşqəm, mənə sat qəmzə mətain,
 Hər kimsə məni görsə desin: “Süftələnibdir”.
 Geysu deməsin zülfə binaguşə düşübdür,
 Bir əfidi gülşəndə gəzər, xoftələnibdir.
 Dolmuşdu qubar ilə könül hicr qənimdən,
 Göz yaşı ilə vəh, necə gör rüftələnibdir!
 Tök zülfünü ruxsarə, desinlər nəzər əhli,
 Gün çöhrəsi pərvin ilə hər həftələnibdir.
 Görgəc səni lal oldu dilim, ha demə cana,
 Bais nədi, Qüdsi, bu qapı cəftələnibdir (2, s.75).

Bu qəzəldə də hər şeydən əvvəl diqqəti cəlb edən yeni qafiyələrdir. Biz danışıq dilində “cəftələmə” sözünü işlədirik. (Qapını cəftələ, qapını cəftələyiblər, cəftələdim və s.). Lakin “aşüftə”, “şəftə”, “siftə”, “rüftə”, “həftə” kimi fars sözlərini işlədiriksə də indiyədək, nə danışıqda, nə də yazılı ədəbiyyatda həmin sözlər əsasında yaranmış “aşüftələnmək”, “siftələnmək”, “müftələnmək”, “həftələnmək”, “xüftələnmək”, “rüftələnmək” kimi ifadə və qafiyələrə rast gəlinməmişdir. Bir də,

Qüdsi Azərbaycan dilində təsadüf edilməyən fars sözü “rüftə”ni bizim dilimizdə işlənən şəkilçi vasitəsilə azərbaycanlılaşdırmışdır (rüftələnibdir). (4, s.58)

Qüdsinin dili insan qəlbinin döyüntülərini səsləndirir, bu dildə həyatın, insan taleyinin əks-sədası eşidilir. Bu, şeirin sətirlərində elə mükəmməl nitq mühiti vardır ki, orada bütün dil ünsürləri doğmalaşır, dilin daxili enerjisini aşkarlayır. Dil faktları elə bir poetik görkəm alır ki, şeiriyyətin sirləri açılır, ana dilinin gözəlliklərinin nəyə qadir olduğunu əyaniləşdirir. Zərif gözəllik, incə musiqi, dərin hikmət cazibəli deyim qəliblərində dil açır:

Səri-zülfündən üzən aşıq, əlin xar olsun,
Mən kimi kaş görüm dərdə giriftar olsun.
Qaşına əgri deyən incələ zülfün kimi kaş,
Qədinə sərv deyən mən kimi xunbar olsun.
Sərv azadədür, əmma qədinə nisbəti yox,
Belə göz, bir belə qaş, onda bu rəftar olsun.
Çeşmi-məstin məni odlarə salıb doğratmış,
Rahət olmaz gecə hər yerdə ki, bimar olsun.
Qərəzin can isə gər, can sənə qurbandı, neşün
Qeyri-can təndə nədir layiqi-sərkar olsun?
Məni eşqimdə məzəmmət edən əğyar, görüm
Tari-zülfün kimi aşıftə, nigunsar olsun. (5, s.26)

Xalq dilində işlənməyən ərəb-fars sözlərinə və izafətlərə yer verilməsi baxımından da Qüdsinin xalq şeiri və klassik poeziya janrlarının dili bir-birinə uyğundur. Xalq şeiri janrlarından seçilmiş alınma leksika və izafətlərdən: üftadə, xubru, səba, binəva, qəmzə, əfşan, siyah, hərgiz, əğyar, həməzəban, zimistan, kuy, qönçədəhan, müjgan, siyəhrəng, tər, təqərrüb, sər, rüxsar, zülf, ləb, mükəddər, müəttər, müştəq, müqəşşər, hübab, çəkər, dər, cüda, əndəlib, məşşatə, ixtilat, şərməndə, səgrəqib, əhmər, pərtövəfgənlik, kövkəbi-bəxt, dari-dünya, kuyi-camal, dilibədəmə, zülfü-müsəlsəl, lə'li-ləb, səri-zülf, zülfü-çəlip, şərbətiinnab, sərvü-qəd, tari-muy, bari-möhnət, lövhi-ğəbin, dami-keysu, abi-heyvan, şahbazi-qəşəng, səfheyi-rüxsar, bərgi-gül, diyari-qərbət, dilbəri-sadə, bədri-ənvər, mürği-ruh, kami-dil, dürri-nasüftə, çöhreyi-al, ərkanı-eşq, çaki-giriban. Şairin klassik poeziya janrlarından seçilmiş alınma leksika və izafətlərdən: üşşaq, əndək, sədparə, ətvar, rəviş, əzbəs ki, neyrəng, cürm, bəzm, xunriz, bəzmi-ziyafətdə, qönçeyi-tər, zəxmi-xəncərü, şəhidi-eşqə, hüzuri-amidə, Əsgəri-məhparə, zülfü-müşkin. Bu misalların seçilməsindəki statistik müşahidə göstərir ki, anlaşılib-anlaşılmama baxımından janrların dilindəki əcnəbi vahidlərin fərqi yoxdur; klassik poeziya janrlarının dilindəki əcnəbi vahidlər işlənmə tezliyi ilə səciyyəvidir; izafətlərin tərkibindəki əcnəbi leksik vahidlər ayrılıqda işlənənlərdən anlaşılıqdır; xalq şeiri janrlarındakı izafətlərdə Azərbaycan sözləri də iştirak edir.

Ədəbiyyatı obrazlı təfəkkürü ifadə edən bədii dil yaradır. Bədii dilin çox mühüm tərkib hissəsi, obrazlı desək, libası, bəzəyi isə bədii təsvir və ifadə vasitələridir. Qüdsi Vənəndi də yaradıcılığı boyu qəzəlləri ilə bədii dili zənginləşdirməyə xidmət etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cüng, ƏYİ, M – 180, vər. 18 b.
2. Cüng, ƏYİ, M – 180, vər. 19 a-19 b.
3. Əsgər Qədimov. XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti, Seçmə fənn, Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı, ADPU, 2010, 546 s.
4. Qarayev N.S. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. Bakı, Nurlan, 2012, 325 s.
5. Qüdsi Vənəndi, Divan, 2 cild, 1 cild, Naxçıvan, Əcəmi, 2014, s. 414 s.
6. Qüdsi, Divan, AMEA, M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, fond 14, siyahı,1, saxlanma vahidi 988, 201 s.
7. Qüdsi, Divan, AMEA, M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, fond 14, siyahı,1, saxlanma vahidi 989, 367 s.
8. Vaqif M. P. Əsərləri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1957, 248 s.

ABSTRACT

Mehriban Guliyeva

POETIC LANGUAGE OF GUDSI VANANDI CREATIVITY

The nineteenth century is emerging as a new stage in the Azerbaijani literary language on the basis of the period of the national language. Scientific research confirms that literary figures resolutely participated in the development and formation of literary environments in Nakhichevan in the nineteenth century. Scientific research confirms that the determination of Nakhchivan literary sphere participated in the formation of the literary personalities. The ideological-artistic originality, affinity to mother tongue, sincerity and reality are distinctive features of Gudsı Vanandı 's creativity – one of the classics of the nineteenth century. Poetic language of Gudsı Vanandı's the style born of unity of symmetry and rhythm. writing and expression method, architectonics of artistic work, organization of image, collection of main elements of literary form, the literary synthesis of conditional attitude to life and society and etc. is of poetic event limit in handwriting of the poet.

РЕЗЮМЕ

Кулиева Мехрибан

ПОЭТИЧЕСКИЙ ЯЗЫК ТВОРЧЕСТВА КУДСИ ВАНАНДИ

Девятнадцатый век выходит как новый этап Азербайджанского литературного языка на основе периода национального языка. Научные исследования подтверждают, что литературные личности решительно принимали участие в развитие и формирование литературные среды Нахичеване в девятнадцатый век. Творчество Кудси Вананди – одного из классиков отличается своим идейно-художественным своеобразием, близостью к народному языку, искренностью и реалистичностью. Поэтический язык Кудси Вананди - стиль, рожденный единством симметрии и ритма. Метод письма и выражения, архитектоника художественного произведения, организация образа, сбор основных элементов литературной формы, литературный синтез условного отношения к жизни и обществу и т. д. - это ограничение поэтического события в почерке поэта.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

CAVİD BABAYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

javidbabayev@yahoo.com

UOT:811.512.162

MORFOLOGİYANIN ÜSLUB VASİTƏLƏRİ YARATMA İMKANLARI

Açar sözlər: *morfologiya, oksimoron, təzad, sinekdoxa, nitq hissələri, metafor*

Key words: *morphology, oxymoron, antithesis, synecdoche, parts of speech, metaphor*

Ключевые слова: *морфология, оксиморон, антитеза, синекдоха, части речи, метафора*

Qrammatikanın bir qolu olan morfologiya da üslub yaratma baxımından nə dil aspektlərinə daxil olan fonetika nə də leksikadan geri qalmır. Həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrinin hərdən ayrı, hərdən birləşərək üslub vasitələri yaratması bədii dilin gözəlliyinin qayəsini təşkil edir.

Azərbaycan dilində ingilis dilindən fərqli olaraq qrammatik üslubi vasitələrin də üslub vasitələri arasına daxil edilməsi nəzəri cəhətdən orijinal və dilimizə xas özəlliklərdəndir. Qrammatik üsubi vasitələr dedikdə yenilik kimi morfoloji üslubi vasitələri də bura aid edirik. Əslən yəhudi olan İ.R.Qalperin üslubi vasitələri dilçilik nöqteyi-nəzərindən təsnif edərkən “qrammatik üslubi vasitə” termini işlətmədən birbaşa “sintaktik üslubi vasitələri” şərh etmişdir ki, bu da onun təsnifatının qeyri-mükəmməl olduğunu isbat edir. Hərçənd, daha maraqlı, fərqli və mükəmməl təsnifat ortaya çıxma bilirdi.

Morfoloji üslubi vasitələr adından da göründüyü kimi morfolojiyaya əsaslanır və ayrı-ayrı nitq hissələrinin üslubi vasitələri necə formalaşdırdığını araşdırır. Filologiya üzrə elmlər doktoru S. Həsənovanın prinsipinə əsaslanaraq və onun fikrinə həmrəy olaraq morfoloji üslubi vasitələrinin üslub imkanlarını ayrı-ayrı nitq hissələrində araşdıraq. Onun təsnifatına görə qrammatik üslubi vasitələr iki qola ayrılır: 1. Morfoloji 2. Sintaktik

Həm əsas həm də köməkçi nitq hissələrinin üslubi imkanları vardır. İsim həm fonetik həm də leksik üslubi vasitələrinin tərkib hissəsi ola bilər. İsim metafor, metonimiya, sinekdoxa, miosis, təşbeh, iponim, ipernim, taksonim, meronim, halonim və s. kimi leksik üslubi və ifadə vasitələrini vəziyyətdən asılı olaraq özündə əks etdirə bilər. Əslində, isim və sifət üslub vasitəsi yaratma baxımından məhsuldar nitq hissələridir.

Dildə müxtəlif işlənmə məqamlarına malik olan isimlərin bədii dildə üslub keyfiyyəti leksik mənadan dərin olur. Həm mütləq mənə, həm də anlam çalarları ifadə edən isimlər çeşidli üslub rənglərinə malikdir. Üslub çaları baxımından xüsusi isimlərlə cəm kateqoriyasının morfoloji əlamətini qəbul etmiş isimlər fərqlənir. Lakin bu, o demək deyildir ki, ismin digər kateqoriyaları üslub imkanından məhrumdur.

Oksimoron, əsasən, sifət və ismin birgə iştirakından yaranan üslubi vasitədir. Leksik baxımdan burada mənaca bir-birinə uyğun gəlməyən sözlər işlənir. Burada birinci tərəf adətən sifət ikinci tərəf isə substantivləşmiş sifət və ya isim olur. An oxymoron (plural oxymora or oxymorons) is a figure of speech that juxtaposes elements that appear to be contradictory[5]. (Oksimoron bir-birinə əks görünən elementləri yan-yan qoyan nitq fiqurudur) Məsələn, mehriban düşmən – kind enemy, yaşayan ölü-living dead, günahsız günahkar – sinless accused

It was the menacing truce that marks the meeting of wild beasts that prey [3, s.84].

(Bu şikar olan vəhşi yırtıcıların görüşməsinə işarət verən təhlükəli barışıqdır)

Morfoloji baxımdan üslub vasitəsi yaradan əsas nitq hissələrindən biri də saydır. Say əsasən antiteza, epitet yaradır. Bildiyimiz kimi say neçə və nə qədər sualına cavab verir. Məsələn, Yüzü birinə dəyməz, bir mahnımız mininə dəyər

Əgər hansısa say feillə yanbayan işlənirsə və felin miqdarını təyin edirsə, o zaman o say deyil miqdar zərfi kimi çıxış edir. Məsələn, Yüz ölç, bir biç

Morfoloji baxımdan köməkçi nitq hissələri ayrı-ayrılıqda üslubi vasitə yaratmaq imkanına malik deyil. Onlar hansısa əsas nitq hissələri ilə birləşərək üslubi vasitə yaradır. İsimlə kimi, tək qoşması birləşərək təşbeh, mübaliğə və ya hiperbola, miosis, yaradır. Məsələn;

Heç gözəli sən tək şux görməmişəm
Nə fayda, hüsnünü çox görməmişəm
Uzun kipriyin tək ox görməmişəm
Qaşların tərzində yay ola bilməz [6, s.35].

Antiteza və ya təzad demək olar ki bütün nitq hissələrinin iştirakı ilə yarana bilər. Lakin əsas odur ki, sözü gedən nitq hissəsi morfoloji baxımdan həmcins olur. Antitezada iki obyekt, iki keyfiyyət və s. bir birinə qarşı olur. Antithesis from Late Latin antithesis, from Greek antithesis “opposition, resistance, “literally” placing against, “also a term in logic and rhetoric, noun of action from antithenai “to set against, oppose, a term in logic, from anti-“against”+tithenai “to put, place” [2].

Azərbaycan ədəbiyyatında antitezaya sıx-sıx müraciət edən şairlərdən biri də Bəxtiyar Vahabzadədir. Onun antitezaya bu qədər tez-tez müraciət etməsi şairin daxili aləminin zənginliyini və təzadlar aləmi üzərində qurulduğunu sübut edir. Bu baxımdan Bəxtiyar Vahabzadəni təzadlar şairi də adlandırmaq olar. Mirzə Ələkbər Sabir satiraya, Molla Pənah Vaqif təşbehə damğasını vurduğu kimi, Bəxtiyar Vahabzadə də antiteza yaratmaqla bu üslub vasitəsini öz yaradıcılığında zirvədə saxlaya bilmişdir. Onun çox az şeirləri tapılar ki, şair orada antiteza işlətməsin.

Aşağıdakı iki misrada sifət və əvəzliliklə yaranan təzad rast gəlinir. Məsələn:

Özgəyə; “Dilini öyrən deyirsən”
Özünsəbu dili bəyənməyirsən [1, s.45].

Bədii dildə isimlə yaradılan antitezaya da çox tez-tez rast gəlinir. Bu şairin təzadlı fikirlərini bir-biri ilə qarşılaşdırması və müqayisə etmə ideyasından ortaya çıxır. Böyük şairin işlətdiyi son misrada sözlər bir-biri ilə təzad təşkil edir. Şair burada ölümlə həyatı, həqiqətlə rəyanı qarşılaşdırmış və sətirlər arasında simmetrik təzad yartmışdır. Məsələn:

Bu necə dünyadır, bu necə dünya,
Ölümü həqiqət, həyatı rəya [1, s.21].
Dildə feillər arasındakı antitezaya da rast gəlmək olur:
Vaxt keçir sən məndən uzaqlaşırısan,
Mən sənə günbəgün yaxınlaşıram [1, s.22].
Dildə sifətlə yaranan antitezalar da çoxdur:
Hər köhnə pis deyil, hər təzə yaxşı [1, s.37].

Dahi şairin şeirlərində üslubi vasitələrin işlədilmə dairəsi o qədər zəngin və rəngarəngdir ki, bu antiteza yaratdığı nitq hissələrindən olan zərfdən də yan keçməmişdir.

Bu necə dünyadır, insan oğlunun
Xəyalı göydədir, özü yerdədir

Sağ ikən çiyində həyatın yükü

Öləndə çəsədi çiyinlərdədir [1, s.21].

Eyni şeirdə substantivləşmiş feli sifətlə isim arasında təzad yaradılmışdır.

Dünən nəfəsiylə səni isidən
Bu gün buza dönüb, daşa dönübdür [1, s.21].

İngilis dilində də antiteza çox işlənən bədii üslub vasitələrindəndir.

Man proposes, God disposes. (feil) [4].

A saint abroad, a devil at home (substantivləşmiş sifət)

Həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələri üslub vasitələri yarada bilər. Biz üslub vasitələrini 3 vasitənin köməyi ilə yarada bilərik. Hərflər və səslərlə fonetik, söz və söz birləşmələri ilə morfoloji, cümlə ilə sintaktik üslubi vasitələri yaradırıq.

Biz səs və hərfləri birləşdirərək ən çox təkrir, təqlidi sözlər, qafiyə, ritm kimi fonetik üslubi vasitələrini yaradırıq. Bu üslubi vasitələr bəzən bizim xəbərimiz olmadan yaranır. Assonans və konsonansla yaranan qafiyələr və ritmlər buna misal ola bilər.

Sözlərin yaratdığı morfoloji üslub vasitələrindən danışanda isə əsas və köməkçi nitq hissələrinin birləşərək və ya ayrılıqda yaratdıqları üslubi vasitələri nəzərdə tuturuq. Məsələn, sifət və ismin və bağlayıcının köməyi ilə oksimoron, təşbeh, litota feil və isimlə metafor və s. düzəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəxtiyar Vahabzadə, Seçilmiş Əsərləri, Öndər, Bakı, 2004, 328 s.
2. Harper, Douglas (2001–2015). "Online Etymology Dictionary".
3. Henry Nash Smith, William. M. Gibson, Mark Twain- Howells Letters, "the Belknap press of Harvard University Press", Cambridge, Massachusetts, 1960, 454 p.
4. <http://en.wikipedia.org/wiki/Antithesis>
5. <http://en.wikipedia.org/wiki/Oxymoron>
6. Molla Pənah Vəqif, Əsərləri, "Şərq-Qərb", Bakı, 2004, 264 s

ABSTRACT

Javid Babayev

MORPHOLOGY'S MEANS OF MAKING STYLISTIC DEVICES

The current article implies the means of morphology in the formation of stylistic devices. As seen in the article, the parts of speech have indispensable role in the emergence of stylistic devices. Notional parts of speech form the stylistic devices either separately or with the combination of structural parts of speech. While looking through the samples taken in the article it becomes obvious that nouns and adjectives are the most employed parts of speech in the formation of stylistic devices. Furthermore, adjectives and nouns along with conjunctions make the essential stylistic devices based on transference as metaphor, simile, synecdoche, meiosis, etc.. Antithesis possesses greater sphere of usage with more notional parts of speech while others have less opportunities. Consequently, the article presents how morphology, namely parts of speech make up stylistic devices directly.

РЕЗЮМЕ

Джавид Бабаев

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ СТИЛИСТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ

В статье рассматриваются возможности морфологии в формировании стилистических средств. Известно, что части речи играют важную роль в образовании стилистических средств. Знаменательные части речи создают стилистические средства либо отдельно, либо со служебными частями речи вместе. При рассмотрении примеров становится ясно, что существительные и прилагательные являются наиболее часто используемыми частями речи при образовании стилистических средств. Кроме того, прилагательные и существительные вместе с союзами на основе переноса создают такие важные стилистические средства как метафора, метонимия, синекдоха, миосис и другие. В то время как другие имеют меньше возможностей, противоположение употребляется с большим количеством знаменательных слов. В заключении статьи показано, как морфология непосредственно формирует стилистические средства различных частей речи.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

TURKAN ISMAYILOVA
Nakhchivan State University

UDC:811.512.162

NETWORKS' AFFECT ON LANGUAGE LEARNING PROCESS

Language learning is a complex process that requires loads of exposure, negotiation and practice and new media provide another chance to improve language skills. We live in a technology era, and it affects every aspect of our life. Technology brings new opportunities to all people, it facilitates language teaching and learning, it is an interactive tool provided a source of real language. Multimedia technology promotes activities and initiatives of student and teaching effect in English class. Radio, TV, CD Rom, Computers, C.A.L.L, the Internet, Electronic Dictionary, Email, Blogs and Audio Cassettes, Power Point, Videos, DVD's or VCD's. Technology plays a very important role in English teaching. It is true that these technologies have proved successful in replacing the traditional teaching. The new era assigns new challenges and duties on the modern teacher. The tradition of English teaching has been drastically changed with the remarkable entry of technology. Technology provides so many options as making teaching interesting and also making teaching more productive in terms of improvements. Online tools can be used to improve students' language skills especially writing skills. Second language is learned directly from second language speakers of different culture via emails.

Computer-mediated communication such as weblogs encourages human interactions. They are tools to communicate outside of the classroom. Also they are free and interesting for learners. Some teachers and students prefer post videos to Youtube. There are lots of channel that are uploading videos explaining grammar rules or vocabulary or idiom. These explanations are from native-teachers. Because of the short format Twitter is an unique way of communicating, it is interesting method for students to keep in touch. Facebook helps to improve students' social behaviors. It can make an appropriate environment to connect teenage readers and publishers, and increase literature circles between them. But this program has some negative aspects. This is a program which learners use for writing, but it is not the same as academic writing. Learner writes an informal text in the blogs. It has some positive effects on students' motivation.

Geographical distance becomes unimportant. Social distance between teachers and students has lessened and their relationship has become less strict and formal. Interaction lies at the heart of language learning and technology can provide learners with an environment where they can engage in authentic interaction. Technology gives opportunity to realize self-learning; in a self-access learning environment students are able to access the learning materials and direct their own learning materials and their own learning at their own pace (Carter). An interactive approach to language learning the use of computer-assisted class is that allows students to play a greater in managing the discourse. The students suggest a new topic, follow up someone else's idea, or request more information. Television consists of sounds and actions it attract the attention of learners in learning a vocabulary. Mobile phones has some benefits: students spend more time studying with the mobile vocabulary learning tool than studying vocabulary on paper because it is entertaining. Chat-synchronous computer-mediated communication, either text-based or including audio increases the amount of learners' language use and its complexity. Podcasts are useful in practicing an improving listening comprehension. Skype may be important program in language learning with this program you can meet native and non-native people online and have an interesting conversation. In this way everyone will learn the customs and traditions of other nationalities and countries.

There are some disadvantages of networks in language learning process. Some learners have little knowledge about using internet some teachers have less experience, some have technical

limitations Thus, both teachers and learners should have the chance of internet accessibility, experience and familiarity with its functions in educational life. The programs on the internet doesn't give opportunity to improve academic writing skills, students use slang language. On the other hand, it should be known that the internet is not sufficient itself to teach and learn a second language. In other words, it cannot include all teaching and learning activities and be replaced the real teaching and learning environment, such as language classroom and real-life communication. As a result, it is only a tool for educational activities. Many researchers have concluded that networking can not be useful to the youth or students. Social networking is lack of humanitarian aspect described it as a teaching lack of spirit. We can see that by using social networking people who is next to us because we are too busy with online internet or people who are far away becomes near because of this social networking. It means that, though the students are sitting close to each other but they speak with each other neither in their native language nor in a foreign language. Instead they are busy with their social networks friends far away may be in other way busy, so it is lack of social interactivity in the real life.

Networking websites can make people or especially students become very addictive. People spend more and more time at computer with makes them isolated from real life. They are wasting time at checking purposeless posts and information. Thinking just about virtual world they can't focus on anything and have problems at school or work. In the term of language proficiency, many young people write uncomplete or slang english words which are not found in English dictionary.

Students prefer to write short sentences so they can not speak well. Chatting and texting on social network disrupt the language, people use in daily abbreviations use in texting are also started to be used in daily life. Even on the school and university environment which affects social network users' conversations and correspondence.

Slang language is used a lot, people usually drop the vowel letters in a sentence and do the same thing in hand writing.

Some believe that computers will replace teachers in the future (Kern 2011). To justify this belief some researches claim that the teachers role is merely to familiarize learners with information and computers can do so in a better, more interesting and more creative way those who do not agree with this point of view state that teachers are essential in helping students understand language culture, and the world which means that teachers play a significant role in child development.

They teach learners how to live, behave, and use their knowledge and progress . Computers are unable to personalize their actions to the learner and cannot support motivate learners. Social skills, some social nuances and unspoken rules of another culture, can only be learned by face-to-face communication.

ƏDƏBIYYAT

1. Baralt M (2011) The use of Social Networking sites for Foreign Language Practice and Learning. Cambridge University press
2. Chartrand R. (2012) Social Networking for Language Learners. Cambridge University Press
3. David Avison (2010) Technology Enhanced Learning. Oxford University Press
4. Eren O (2012) Students' attitudes towards using Social networking in foreign Language classes. Oxford University Press
5. Godwin, Jones K (2011) Language Learning and Technology. Oxford University Press
6. L.Piasecka, M.Adams,P.Wilk (2014) New Media and Perennial Problems in Foreign Language Learning and Teaching

**İNTERNET RESURLARININ DİL ÖYRƏNMƏ
PROSESİNƏ TƏSİRLƏRİ**

Məqalədə müasir texnologiyaların dil öyrənmə prosesinə təsirlərindən danışılır. Multimedia texnologiya vasitələri, internet resurslarının (elektron lüğətlər, e-mail, video-konfranslar, sosial şəbəkələr və. s) dil öyrənmə prosesindəki əvəzsiz rolu vurğulanır. Tələbələrin yazı və danışmaq vərdişlərinin artırılmasında da, öyrənilərin dil vasitəsilə həmin dildə danışan ölkənin mədəniyyəti, sosial həyat qanunları ilə tanış olmasında da əhəmiyyətli olduğu vurğulanır. Baxmayaraq ki, internet resurslarının danışmaq və yazı vərdişlərinin öyrənilməsində böyük rolu vardır, amma sosial şəbəkələrdən düzgün istifadə etmədikdə dil öyrənilərin qısa cümlələr yazaraq, samit və sait hərfləri ixtisar edərək, bebeliklə də əlyazmalarının, akademik yazı bacarıqlarının pozulmasına, internetdən asılı olmağa səbəb olması da vurğulanır. Məqalədə internetin verdiyi sonsuz imkanların dil öyrənmə prosesində düzgün istifadəsi izah edilir.

РЕЗЮМЕ**Тюркан Исмаилова****ВЛИЯНИЕ ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСОВ НА
ПРОЦЕСС ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКА**

В статье обсуждается влияние современных технологий на изучение языка. В нем отмечается незаменимая роль мультимедийных технологий, интернет-ресурсов (электронные словари, электронная почта, видеоконференции, социальные сети и т.д.) в процессе обучения языка. Также подчеркивается важность письменных и устных навыков студентов, а также важность изучения языка страны через язык страны и законы социальной жизни. Несмотря на большую роль интернет-ресурсов в обучении речевым и письменным навыкам, также подчеркивается, что при неправильном использовании лингвистами социальных сетей они, могут писать короткие предложения, сокращая при этом согласные и гласные буквы, что следовательно приводит к нарушению правил и способностей академического письма, способствует зависимости от интернета.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

PƏRVİN ABDULLABƏYOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-3.512

BƏDİİ DİLDƏ YAŞIL RƏNGİN SEMANTİKASI**Açar sözlər:** *rəng, yaşıl, poetika, ədəbi dil, üslub***Key words:** *colour, green, poetic, literary language, style***Ключевые слова:** *краска, зелёный, поэтика, художественный язык, стиль*

Azərbaycan ədəbi dilində qədim zamanlardan indiyə qədər rənglərdən müxtəlif yönərdə istifadə olunmuş, söz sənətkarları onların üslub imkanlarından öz qabiliyyət və bacarıqları səviyyəsində istifadə etmişlər. Rənglər böyük üslub keyfiyyətlərinə malikdir, onlarda həyatın mənasını müəyyənləşdirmək gücü vardır. Folklorumuzda, ayrı-ayrı ədəbi simaların əsərlərində müxtəlif rənglərlə bağlı sözlərin məqsədli və ya məqsədsiz şəkildə işlənməsi bədii dilimizin həm üslub, həm də leksik-qrammatik baxımdan zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Məlumdur ki, insan dünyaya gələndən bəri təbiətlə təmasda olmuş, təbiətə münasibət göstərmiş, onun nemətlərindən faydalanmışdır. İnsanın təbiətə bağlılığı bununla bitməmiş, güllərin, çiçəklərin, ağac və kolların rəngləri onda həyat eşqi, xoşluq, bədbinlik, sevinc, yoruculuq və s. kimi hiss və duyğular yaratmışdır. İnsanlar bütün rəngləri sevmiş və müəyyən vəziyyətlərə görə onları mənalandırmışlar. Rənglər insanın ruh aləmini zənginləşdirən, ona mənəvi qida verən qaynaqlardandır. Onların sənət dəyəri yüksək olduğu kimi, insan həyatına təsiri də güclüdür. Bu baxımdan, diqqəti çəkən rənglərdən biri yaşıldır. Bu rəng göy qurşağının rəngləri arasında dördüncü yerdə, yəni mərkəzi məqamda (ondan əvvəl və sonra üç rəng vardır) dayanır və rahatlıq ifadə edir. Yaşıl rəngin mənələrindən biri də onun inam ifadə etməsidir. Dünya banklarının loqolarında ən çox istifadə edilən rəng yaşıldır.

Bəzi tədqiqatçılar türk xalqlarının ilk ensiklopedik qaynağı olan “Divani-lügət-it Türk”də “yaşıl” sözündən bəhs edilmədiyini göstərir. Məsələn, A.Mədətoğlu yazır: “Mahmud Kaşqarlının “Divani-lügət-it Türk” əsərində “yaşıl” sözü haqqında heç nə yazılmayıb. Lakin “müəllif “yamyaşıl”, “yapyaşıl”, “yaş-yuş” sözlərini geniş şəkildə izah etmişdir. Qədim türklər yaşıl sözünü həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlətməmişlər” (5, 14). Lakin Mahmud Kaşqarlı lügətində yaşıl rənglə bağlı bir neçə mənada işlənməmiş “yaş”, “yaşartmaq” (yeşirtmək - yaşillaşdırmaq), “yaşıl çuvit”, “yaşıl” və s. sözlərlə qarşılaşırıq. Lüğətdə “yaş” “yeşil yapraklı bitkilər ya da zerzevat” kimi izah olunmuşdur: “Bu sözcük söz uzatımıyla *yaş yoş* biçimində de söylenir” (3, 670). Sonrakı səhifədə həmin söz “yeyilə bilən yaşıl yarpaqlı bitkilər” anlamında verilmişdir. Lüğətdə “yaşıl çuvit” “yeşil renk” kimi izah edilmiş, “yaşıl” isə “herhangi bir şeyin yeşil olanı” kimi göstərilmiş və sifətin çoxaltma dərəcəsinə olan yaşıl haqqında deyilmişdir: “Parlak yeşil”e *yap yaşıl* denir ve bu sözcük, söz uzatımıyla *yaşıl yoşul* biçimində de kullanılır” (3, 671).

Azərbaycanın qədim dövr ədəbiyyatında xüsusi mövqeyi olan dahi Nizami Gəncəvi öz yaradıcılığında, xüsusilə də “Yeddi gözəl” poemasında rənglərin mənələrindən bacarıqla istifadə etmiş, onların bir sıra mənə keyfiyyətlərinin açılmasına səbəb olmuşdur. Əsərin “Bəhrəmin düşənbə günü yaşıl günbədə getməsi və üçüncü iqlim padşahı qızının hekayə söyləməsi” hissəsi yaşıl rəngin anlamlarının üzə çıxmasında diqqəti çəkən mükəmməl bir nümunədir (7, 168-182).

Elə ki düşənbə gəldi ortaya,
Şahın yaşıl rəngi yüksəldi aya,
Yaşıl çıraq kimi parlaq göründü,
Cənnət mələyitək yaşıl büründü (7, 168-169).

Bəhram şahın yaşıl paltarda daha görkəmli olması və cənnət mələklərinə bənzədilməsi şairin bu rəng haqqında fikirlərini ifadə edir. Dini inanclara görə, mələklər həmişə yaşıl paltar geyər və yaşıl bağda yaşayırlar. Sonrakı misralarda yaşıl rəngli süsən yarpağından danışılır və yenə də hurilərin yaşıl rəngdə geyinməsinə işarə vurulur:

İpək paltarından yudu torpağı,
Qalxdı şənbeliddən süsən yarpağı.
Sevdi o gözəli pərilər kimi,
Yaşıl paltar geydi hurilər kimi (7, 182).

Nizami Gəncəvi yaşıl rəngdən zövq ilə danışır, onun bəyənildən, sevilən bir rəng olmasını nəzərə çatdırır:

Sərvi bəyəndirir yaşıl olması (7, 182).

Yaşıl rəng təkcə təbiəti gözəlləşdirməsi ilə səciyyəvi deyil, o həm də insanın gözlərinə rahatlıq gətirən maraqlı və faydalı bir rəngdir. Onun gözlərin işığını artırması haqqında fikirlər vardır. Ümumiyyətlə, yaşılın tərəvətli rəng olmasını hamı qəbul edir. Bu fikrə Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında da rast gəlirik:

Yaşılıq hər şeyin tərəvətidir,
Yaşıl rəng gözləri işıqlı edir (7, 182).

Bir tərəfdən də, sakitləşdirici keyfiyyətə malik olduğuna görə yaşıl rəng sinir sistemində müsbət təsir göstərmə xüsusiyyəti daşıyır. Rənglər haqqında bir sıra mübahisəli fikirlər olduğu halda, yaşıl rəngin insanlara müsbət enerji verməsi şübhəsizdir. Təsadüfi deyildir ki, o, baharın rəmzi hesab olunur. Nizami Gəncəvi “Yeddi gözəl” poemasında yaşılın ölkələrə bəzək verdiyini göstərir:

Əkinə rəvnəqdir yalnız yaşıl rəng,
Odur məmləkətə verən min bəzək (7, 182).

Araşdırmalar göstərir ki, yaşılıqda təşkil edilən yemək məclislərində mədə rahatsızlıqları az olur. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında yaşıl rəngin gənclik rəngi kimi tanınması da aydın olur:

Bitki yaşılıqla həmahəng olar.
Cavanlıq həmişə yaşıl rəng olar (7, 182).

Yaşılın cavanlıq rəmzi hesab edilməsi haqqında çoxlu faktlar vardır. “Yaşıl sözünün kökü yaşdır ki, bu, da qədim türklərdə orman, meşə mənasında işlədilmişdi. Bəzi türk ləhcələrində isə yaş – cavan, gənc deməkdir. Qədim dövrlərdə bir insandan yaş soruşulanda “yaşıl gördüm” deməklə 30 yaşda olduğunu bildirmişdi” (5, 14). Dünya ölkələrində teleaparıcıların ekrana çıxmazdan öncə yaşıl rəngli otaqlara dəvət edilmək təcrübəsi təsadüfi deyildir. Həyəcanı yatırmaq, sakitliyi təmin etmək üçün yaşıl rəng səmərəli vasitə hesab olunur. Qədim zamanlardan başlayaraq türk xalqlarında çox vaxt yaşıl əvəzinə “göy” sözünü işlədiblər və bu indi də davam edir. Məsələn, insanın qida rasionuna daxil olan bitkilərin ümumi adında “yaşıl” yox, “göy” sözündən istifadə edirik, yəni onlara “göyərtili” deyirik ki, bu adda yaşıl yox, göy rəngin üstünlüyü çoxdur.

Yaşıl rəngin ən gözəl anlamı onun müsəlmanlığın, İslam dininin rəmzinə çevrilməsidir. Azərbaycan xalqının böyük mütəfəkkirlərindən olan Əli bəy Hüseynzadənin “Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar” əsəri yaşıl rəngin dərin siyasi məna qatlarını üzə çıxarır. Müəllif əsərin adının qaribəliyini onun dekadentlik xüsusiyyəti ilə izah edir ki, burada simvolizm əsas yer tutur. Əli bəy Hüseynzadə bu xüsusiyyəti dilimizlə bağlayır: “Türk dekadentlərinin fikrincə, avam olan türkün zətən qədimdən bəri dekadentizməyə bir meyli var idi. Çünki onun əlamətləri dilində məşhuddur. Ancaq keçmiş üdəbamız tərəfindən bu əlamətlər nəzəri-etibara alınmayıb tərəqqi etdirilməmiş idi. Türk dilindəki “qara günlər”, “qara xəbərlər”, “qırmızı yalanlar”, “üz ağılığı” bu növ əlamətlərdən

məduddur. Şübhə yoxdur ki, günün qarası olmaz. “Qaragün” ifadəsini ilk dəfə ixtira etmiş olan əcdadımızdan biri onunla bir hali-mənəviliyi müxtəsər surətdə ifadə edərək “qəsvətəngiz olan qara rəngli bir qaranlığın insanda hasil etdiyi təsir nə isə, bu müsibətli, bəlalı günlərin də təsiri odur” demək istəmiş idi. Maddətən siyah olan bir zənci, ya həbəşin istiqamətdən naşi mənən üzü ağ olduğu kimi, bəyaz dərili bir qafqazlı da doğruluqdan, namusdan ayrılırsa, mənən qaraüzlü olacağı təbiidir ilx...” (1, 87-88). “Qırmızı qaranlıq” ifadəsi Əli bəyin qələminə xas olan dil-üslub faktı kimi diqqəti çəkir. Məlumdur ki, “qaranlıq” lekseminin kökü “qara” sözündəndir və onun qırmızılığı təəccüb doğurur. Lakin əsəri oxuduqda, qırmızı qaranlığın mənası açılır, mətləbin “yaşıl işıqlardan” ibarət olması üzə çıxır. “Zəmanəmiz bir inqilab zamanıdır. Bəşəriyyət irəliyə doğru bir addım atmaq istiyor. Addım atdıqca qarşısına reaksiya, yəni irtica şəklində mühib bir qüvvət çıxıb onu geri atmağa çabalıyor. İnqilab ilə irtica güləşiyor, mübarizə ediyor, bu mübarizə nəticəsində ortalıq alqanlara boyanıyor. O qanlardan süud edən buxarati-kəşif bir səhabə halını alıb bütün ətrafi zülmətə qər q ediyor. İştə qırmızı qaranlıq! İki qüvvətin müsadiməsindən ara-sıra hasil olan dəhşətli gurultular şirin və ləzzətli bir uyqu içində yatan biz müsəlmanlara rahət vermiyor, istər-istəməz iyqaz ediyor. Biz də oyanmağa, ayağa qalxmağa məcbur oluyoruz” (1, 89). Əli bəyin təsvir etdiyi qırmızı qaranlıqlar içərisindən yaşıl işıqlar peyda olur: “Yaşıl deyiriz, çünki öz müsəlmanlarımızdandırılar” (1, 89). Deməli, yaşillər – müsəlmanlar qırmızı (qan, inqilab) və qara (irtica) arasında qalıblar, onlar qırmızı qaranlıqlar içərisində “zümürdün” işıqlar saçan yaşıl işıqlardır. Bayrağımızda dalğalanan üç rəngin (mavi, qırmızı, yaşıl) və onların simvolikasının müəllifi Ə.Hüseynzadənin əsərində siyasi mənası açıqlanan yaşıl rəngin barış əhval-ruhiyyəsi yaratmaq keyfiyyəti də vardır. O, yumşaq münasibətlərin yaranmasına səbəb olur, hətta sevinc də yarada bilir. Açıq-yaşıl rəng dostluq münasibətlərini, yaxın əlaqələri bildirir. Ümumiyyətlə, rənglərin insan davranışı və psixologiyasına böyük təsiri vardır və bu, bir çox ölkələrdə sınaqdan keçirilmişdir. Məsələn, Kanada məktəblərində sinif otaqları müxtəlif rənglərə boyanmış və bu rənglərin hansının şagirdlərin zəka və qavramasına necə təsir göstərməsi müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, insanın gözünün ağ təbəqəsi görmə sinirləri vasitəsi ilə rəngləri beyinə çatdırır. Təəssüf ki, rənglərin fizioloji təsiri haqqında hələlik qəti bir söz deyilməyibdir. Lakin onların psixoloji təsiri haqqında çoxsaylı fikirlər mövcuddur.

Yaşıl rəng bir çox anlayışlarla bağlıdır və onlardan ən təbiisi və mükəmməli, sözsüz ki, təbiətdir. Bu rəng gənclikdən başqa, yenilik simvolu kimi də tanınaraq ümidartırıcı rola malikdir. Bəzi ölkələrdə orta yaşlı xanımların yaşıl rəngdə paltar geyinməsi, yəqin ki, bununla bağlıdır. “Mahmud Kaşqarlı “qızlar sayğı qazanmağı bilirlərsə, qızıl, qırmızı geyinərlər, yarımağı, qadınlığı ilə seçilməyi bilərlərsə, yaşıl geyinmişlər” kimi ifadələrlə qızların cəmiyyətdəki yerini göstərmişdir” (5, 14). Bu rəngin müsbət anlamları digər rənglərlə müqayisədə daha çoxdur. Yaşıl rəng Amerikada pul rəmzi hesab olunur. Qərb ölkələrinin çoxunda mehmanxanaların mətbəxlərində divarların rəngi, əsasən, yaşıl rəngə boyanır. Bundan başqa, dünya ölkələrinin bir çoxunda aşpazların yeniliklərini diqqətə çatdırmaq üçün onların yaşıl rəngdə geyinməsi məlumdur. Ümumiyyətlə, yaşıl rəng yaradıcılığı çoxaldan, ona güc verən rəngdir. Xəstəxanaların loqolarında da bu rəngdən çox istifadə edilir. Təmirçilər yataq otaqlarının yaşıl rənglə boyanmasını məsləhət görürlər. Bu, sağlamlıq baxımından çox önəmlidir. Ona görə ki, yaşıl yuxu gətirən rəng olduğundan rahatlıq yaradır.

Q. Xəlilovun “Yaşamaq istəyirəm” povestində Moskva xəstəxanalarından biri haqqında oxuyuruq: “Xəstənin təkcə yuxusunu qorumaq üçün orada nələr etmərlər! “Ölü saat” gəlib çatan kimi pəncərələrin yaşıl pərdəsi aşağı salınır. Çünki yaşıl rəng yuxu gətirir... Hər xəstənin yanında sanki yüngül ay işığı saçan yaşıl örtüklü stolüstü lampa qoyulmuşdur. Çünki bu, yaşıl pərdə ilə həmahəngdir. Hər ikisi yuxu gətirir” (2, 181).

Yaşıl rəng beyin rahatlığından başqa, ürək rahatlığına da imkan yaradır. Bütün rənglər kimi yaşılın da müxtəlif çalarları vardır ki, bu çalarlar bir-birinə yaxın olsalar da, yəni onların hamısının əsasında bir rəng dayansa da, ayrı-ayrı mənalara ifadə edirlər. Məsələn, zümrüd çox sevilən qiymətli daşdır və o, yaşıl rəngdədir. Xanımların sevdiyi üzük və sığalar içərisində zümrüd qaşlılar həmişə müsbət qarşılanmışdır. Zümrüdü yaşıl sağlamlığın ifadəçisi kimi tanınır. Onun ölümsüzlük ifadə etməsi haqqında da fikirlər formalaşmışdır. Bu rəngdə paltar geyinələrin çoxunun tibbi bacarığa

malikliyi meydana çıxır. Ümumiyyətlə, yaşıl rəng ağla uyğun olan hərəkətlərin təşkilində də faydalıdır. Işıqforlardakı “yaşıl” rəng hərəkətin davam edilə biləcəyini göstərir. Tünd-yaşıl rəngin zənginlik mənasını bildirməsi də bəllidir. Sarımtıl-yaşıl istehlakçıların ən çox sevdiyi rənglərdən biridir.

Azərbaycanın “yaşıl” şairlərindən olan Eldar Baxışın əsərlərindən birində çox maraqlı bir müraciət vardır: yaşılım! Azərbaycanın ağır günlərində, 1990-cı il hadisələrinin təsirindən yazılmış bu əsərdə şəhidlərimiz nida səviyyəli “yaşılım!” xitabı ilə çağırılır:

Ağac yaşılım,
Hara gedirsən?
Hara gedirsən, yarqaq yaşılım?
Ot yaşılım,
Hara gedirsən?
Hara gedirsən, kəpənək yaşılım?...
Yaşılım, yaşılım, hara gedirsən? (8, 55).

Azərbaycan məişətində al, yaşıl rənglər üstünlük təşkil etmiş, xüsusilə də geyimlərdə bu rənglərə xüsusi fikir verilmişdir. Aşıq Qurbaninin məşhur qoşmalarından biri də bu fikri təsdiq edir:

Sallana-sallana gələn Salatın,
Gəl belə sallanma, göz dəyər sənə.
Al, yaşıl geyinib qarşıda durma,
Yayın bədnəzərdən söz dəyər sənə (4, 49).

Yaşıl rəng milli paltarlarımızı bəzəyən rəng kimi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Ona görə də folklor örnəklərində bu rənglə tez-tez qarşılaşırıq. Bu baxımdan, Molla Cumanın aşağıdakı misraları diqqəti cəlb edir:

Bir gözəl görmüşəm bulaq başında,
Yaşıl çarşab durmuş idi başında (6, 74).

Nə qədər müsbət anlamları bildirsə də, bütün rənglər kimi, yaşılın mənfi çalarları da vardır. O, bəzən hədsiz dərəcədə olan özündənrazılığın göstəricisi kimi meydana çıxır. Bir qədər dumanlı görünən yaşıl isə acgözlülüğü ifadə edir. Araşdırmalar şabalıdı rəngə qarışıq yaşılın qısqanc davranışlara yol açdığını göstərir. Mütəxəssislər hesablayıblar ki, diqqəti ən az cəlb edən şabalıdı və yaşıl rənglərdir. Yəqin ki, insanın gözü ən çox torpağı və yaşıllıqları görməyə alışdığından bu rənglər xüsusi diqqətə səbəb olmur, lakin həmin rənglərin təsir dairəsi genişliyi ilə seçilir.

Araşdırmalar təsdiq edir ki, rənglərin insanlara hiss etdirdiklərinin sayı çoxdur. Rənglər bizə çox şey deyir, çox şey anladır. Onlardan yanlış istifadə bacarıqsızlığa gətirib çıxarır. Rənglər insan həyatının ayrılmaz bir hissəsidir və dünyanı rənglərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar.
2. Xəlilov Q. Yaşamaq istəyirəm. Gənclik, 1981, s. 69-243:
3. Kaşqarlı M. “Divani-lüğət-it Türk”. İstanbul, Kabcı, 2005
4. Qurbani. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 232 s.
5. Mədətoğlu A. Türklərdə rənglər və rəng anlayışı / Türkünstan, 24 fevral-2 mart 2013, s. 14.
6. Molla Cümə. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2006.
7. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı, Lider, 2004, 336 s.
8. Anl.az/down.meqale/adalet /2014/aprel.

ABSTRACT

Pervin Abdullabeyova

SEMANTICS OF GREEN COLOUR IN POETICAL LANGUAGE

The article deals with the linguistic features of colours. For this purpose, the position of green colour is clarified in poetical style. The language facts in different literary works are used and the style possibilities of green colour are presented. The article points out that, the colours in the poetic language are the lexical-semantic units which have rich poetical features. Azerbaijan literary language gives interesting materials in determining the style qualities of colours. Investigation shows that, Turkish people are deeply aware of the meanings of colours from the ancient times.

РЕЗЮМЕ

Парвин Абдуллабукова

СЕМАНТИКА ЗЕЛЁНОГО ЦВЕТА В ПОЕТИЧЕСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье говорится о лингвистических особенностях красок. С этой точки зрения поясняется позиция зелёного цвета в художественном стиле. Используются языковые факторы различных художественных произведений и выявляются стилевые возможности зелёного цвета. В статье отмечается, что краски, являясь лексико-семантической единицей, обладают богатыми стилевыми особенностями. Азербайджанский художественный язык дает интересные материалы для определения стилевых качеств красок.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

FƏXRƏDDİN EYLAZOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

eylazov@gmail.com

UOT 811.411

ƏRƏB DİLİNDƏ BƏLAĞƏT-ÜSLUBİYYAT ƏLAQƏLƏRİ

Açar sözlər: *Bəlağət, üslubiyyat, bəlağət formalarının, ərəb dilində bəlağət*

Key words: *eloquence, stylistics, forms of eloquence, eloquence in Arabic*

Ключевые слова: *Красноречивость, стилистика, форм выразительности, выразительность на арабском языке.*

Tədqiqatçılar bəlağətlə üslubiyyat arasında yaxın əlaqə olduğunu müşahidə edirlər. Bunun açıqlaması ondan ibarətdir ki, bir yox, bir çox üslubçular bu əlaqəni təsdiq etmişdirlər. Pyer Jiro inanır ki, üslubiyyat bəlağətin vərəsəsidir, həm də iki formaya malik yeni bəlağətdir. O, ifadə və fərdi üslubların tənqidi elmidir [3, s. 5]. Üslubiyyat elminin özünün qədimliyini təsdiq edən bir çox alim vardır. Məsələn, Şükrü İyad deyir ki, üslub elminin ərəblərdə qədim kökləri vardır, çünki onun əsasları bəlağət elminə gedib çıxır [4, s. 7]. Qeyd etmək olar ki, yeni dilçilik elmi kimi üslubiyyat ədəbi tənqidin və bəlağətin əvəzedicisi ola bilməz.

Bir çox tədqiqatçılar etiraf edir ki, “üslubiyyat” kəlməsinə qənaətbəxş şəkildə tərifi verən olmamışdır. Məsələn, bir tərifi deyilir ki, “Üslubiyyat ədəbi üslubların, yaxud mütəhəddislərin və yazıçıların kontekstlərdə, ədəbi, yaxud qeyri -ədəbi mühitlərdə qiymətləndirdikləri linqvistik seçmələrin müfəssəl müfəssəl təhlilinə xas yeni dilçiliyin bir sahəsidir” [1, s. 189]. Doktor İzzət İyad “elmu –l- üslub”, yaxud “üslubiyyat”a eyni cür yanaşaraq onu qıscaca belə şərh edir:

"هو المبحث الذي يتناول الأسلوب بكل ما فيه من محسنات وتركيبات مختلفة وهو يشمل خمسة مباحث عامة، هي:

1- دراسة الأساليب بوصفها اختيارات مختلفة بين وسائل التعبير التي تحتمها طبيعة النص ونوايا كاتبه.

2- تصنيف الأساليب حسب نظم مختلفة بعضها أدبي وبعضها اجتماعي ونفسي.

3- علم وظائف الأسلوب مع دراسته منذ نشأة التعبير حتى الوصول إلى الغرض منه.

4- علم بناء الأسلوب التركيبي.

5- نقد الأسلوب في نصوص محددة بصرف النظر عن قواعده العامة".

“O, gözəlliklər və müxtəlif tərkiblərlə üslubu əhatə edən tədqiqat olmaqla beş tədqiqata şamil edilir:

1. mətnin təbiətinin və onun müəllifinin məqsədlərinin tələb etdiyi ifadə vasitələri arasında
2. müxtəlif seçmələr qismində üslubların tədqiq olunması
3. bəzisi ədəbi, bəzisi də ictimai və psixoloji olmaqla müxtəlif qaydalara görə üslubların təsnif edilməsi
4. ifadənin nəşətindən müəyyən məqsədə çatana qədər tədqiqat vasitəsilə üslubun funksiyalarının öyrənilməsi
5. struktural üslub yaratma elmi
6. ümumi qaydalara diqqət yetirməklə müəyyən mətnlərdə üslubun tənqidi” [2, s. 140].

Qeyd etmək lazımdır ki, üslubla üslubiyyat arasında dəqiqsərhədlər müəyyənləşdirilməmişdir. Bu iki termin bəzən eyniləşdirilsə də, bir çox alimlər onların ayr –ayrı mənə kəsb etdiyini irəli sürürlər. Professor Yusuf Addus “üslub”un (style) latın mənşəli söz olduğunu və “qələm” mənəsini ifadə etdiyini deyir. Qədim yunan bəlağət kitablarında üslub xalqı razı salmaq vasitələrindən biri hesab olunurdu. Üslubdan bəzən xitabər elminin içərisində mütaliə olunmuşdur. Avropa dilçi alimləri üslubu müxtəlif qismlərə ayıraraq təhlil etmişdirlər. Üslubdan fərqli olaraq “elmu- l- üslub” (stylistics) başqa tərzdə izah olunur. O, Qərb dilçilik ənənəsində həm sabit, həm də dəyişkəndir. Bu təbir semantik cəhətdən təkamül edərək XXI əsrin əvvəllərində müəyyən bir məfhumla dəlalət edən elmi istilaha çevrilmişdir. Stilistika kəlməsi səksən məfhum üzərində düzəlişlər aparıldıqdan sonra hasil edilmiş məfhumlar üçün bir termin olmuşdur. Bu məfhumların hər biri iki sütunda yerləşdirilmişdir. Birincisi, üslub elminin (علم الأسلوب), ikincisi isə üslubiyyatın (الأسلوبية) sütunudur. Ola bilsin ki, fərqli anlayışların əksəriyyəti üslub elmində yox, üslubiyyatda yerləşsin. Çünki üslub

elmi öz obyektivliyinə görə üslubiyyatdan daha dəqiqdir. Ona görə də üslubiyyatın hər bir görünüşü bir tərəfdən bir birinə qarşılıqlı təsir edən təhlil səviyyələri ilə uzlaşan bir məfhumla, digər tərəfdən onun istinad etdiyi ədəbi tənqid metodları ilə məhdudlaşır. Məsələn, psixoloji metoda əsaslanan ictimai metoda əsaslanandan fərqlilik kəsb edəcəkdir. Bu mürəkkəblikdən xilas olmaq üçün bəzi qərblilər üslubiyyatı subyektiv, nümunəvi və etimoloji kimi keyfiyyətlərlə məhdudlaşdırmağa cəhd etsələr də buna müvəffəq olmadılar. Bu cəhdlərə baxmayaraq hələ də bu məfhumları bir –biri ilə qarışdırırıq. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, üslubiyyata qoyulan məhdudiyyətlərlə, yaxud ona verilən terminoloji məna ilə heç də hamını qane etmək olmaz [5, s. 35-36].

Üsluba gəlinə, bir çox tədqiqatçının verdiyi təriflərə işarə edə bilərik. Bəziləri hesab edirlər ki, üslub seçmə (اختيار), yaxud seleksiyadır (انتقاء). Digərləri belə hesab edirlər ki, üslub bəzi nitq ünsürlərinin aşkara çıxarılması mütaliə edənə diqqətini özünə yönəltmək vasitəsilə oxucunun hissələrinə hakim olan təzyiqedici qüvvədir. Bunlardan xəbərsiz olmaq mətnin təhrifinə səbəb ola bilər. Başqa bir görüş ondan ibarətdir ki, üslubda söyləmin digər nümunələri ilə müqayisədə fərqlilik (مفارقة) vardır və üslub ölçü üsuludur, yəni normadır (نمط معياري). Üslubu əlavə (إضافة) hesab edənlər də vardır. Onların fikrincə, üslubun vasitəsilə kəlam neytral və üslublaşdırılmamış təbirdən üslublaşdırılmış təbirə keçir. Üslubu konnotasiya hesab edənlər də vardır, yəni sözün leksik mənasına səciyyəvi çalarlar verən (emosional, ekspressiv, üslubi çalarlar), yaxud sözün əsas məzmununa affektiv, assosiativ çalarların əlavə edilməsi; sözü müşayiət edən semantik və ya üslubi çalarlar. Konnotasiya ifadəyə təntənəlik, qeyri –rəsmilik və s. gətirir. Hər bir linqvistik əlamət özlüyündə müəyyən stilistik dəyərə malikdir. Bu dəyər ətraf mühitin dəyişməsi ilə dəyişməyə qabildir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, linqvistik əlamətin hər biri üslubi əlamət olduğundan neytral və üslublaşdırılmış təbir ifadəsinin işlədilməsi o qədər də məqsəduyğun deyildir [6, s. 25-29].

Transformasion generativ (tərəddici) qrammatika (müxtəlif qrammatik formaların, söz formalarının, düzəltmə və mürəkkəb sözlərin, söz birləşmələri və cümlələrin transformasiyası qaydalarını öyrənir. Başqa sözlə, sözlərin morfoloji formalarının qoşmalı birləşmələrlə, nəqli cümlələrin sual cümlələri ilə və s. əvəzlənməsi qaydalarını öyrənir). (النظرية التحويلية) nəzəriyyəsinin banisi Şomski dili iki başlıca qismə ayırmışdır: danışılan nitqin təmsil etdiyi səthi struktur (البنية السطحية) və səthi strukturun dəyərlər və dəyişmələr boyunca uzandığı köklərə malik dərin struktur (البنية العميقة) (7, s. 287). Üslubiyyat məhz bu iki məfhumdan yararlanmışdır. Belə ki, üslub səthi struktur (البنية السطحية) olmaqla üslub üçün dərin strukturun süzülməsidir. Şomski təsdiq edir ki, orada diqqət yetirilməsi vacib olan iki cəhət vardır: səthi strukturun təmsil etdiyi linqvistik ifadə (performance الأداء اللغوي) və dərin strukturun təmsil etdiyi linqvistik kompetensiya (competence الكفاءة اللغوية). Transformasion nəhvə görə, kamillik mərhələsinə çatmış hər bir yaradıcı intəhasız tərkiblər istehsal edə bilər. Dil isə sonsuz işlətmələr istehsal etmək üçün məhdud sayda predmetlərə müraciət edə bilər. Bu işlətmələr üslubiyyatın öz hissi görünüşündə mərkəzləşir və belə hesab edilir ki, ədəbi nitq fərqli vəhdətə malik cümlələrin məcmusudur. Üslubçular cümlə ilə, bütöv mətnlə davrandıqları kimi davranırlar. Çünki o (cümlə), fonetik, struktur və semantik cəhətdən çoxsaylı səviyyələri vəsf etməyə qabildir. Üslubun təriflərindən biri belədir ki, o, sintaktik seçimdir. Burada sintaksislə nəzərdə tutulan şey məlum qaydaların ümumi məcmusudur (8, s. 189). Üsluba səthi cəhətdən yanaşmaya gəlinə, Şomskiyə görə o, linqvistik potensial adlanan şeyin daxilində yerləşir. Ən mühüm üslub metodlarından biri transformasion nəzəriyyədən meydana gəlmişdir. Bu metod dildəki potensial enerjiden istifadə etmək vasitələrindən biri kimi üslubla qarşılıqlı əlaqədə olub həmin enerjinin perspektivləri üçün qaydalar qoymağa cəhd edir [3, s. 127-128].

Şomski praqmatik nöqteyi –nəzərdən cümlələrin iki növünü bir –birindən fərqləndirmişdir: məqbul cümlə və qeyri –məqbul cümlə. Sintaktik nöqteyi –nəzərdən isə o, qrammatik və qeyri – qrammatik cümlə növlərinin olduğunu qeyd etmişdir. Bu iki məfhum –qabiliyyət və qaydalar (القابلية والقواعدية) struktural və semantik anlaşılmazlıq (الغموض التركيبي والدالالي) məfhumu ilə əlaqədardır. Eyni zamanda üslubun tədqiqində biz “qabiliyyət” və “qaydalar” istilahını ənənəvi stilistik istilahlarla birləşdirə bilərik. Cümlələrə aid bəzi misalların qeyri –məqbul olması mümkündür [9, s. 78].

Üslubiyyat, demək olar ki, öz axtarış predmetini transformasion nəzəriyyədə və linqvistik dəyərlərdə tapmışdır. Bu anlayış və istilahlardan metod və məzmun cəhətdən stilistik tədqiqatın aydınlaşdırılmasına kömək etmişdir.

Qeyd edilməlidir ki, dilçilik elmləri riyaziyyat, tibb, antropologiya, fizika və s. kimi müxtəlif elm sahələrinə açıq olduğu bir vaxtda yeni üslubiyyat dilçiliyin yükündən və Sössür dilçilik məktəbindən qəti şəkildə azad olmuşdur. Üslubçular bu açıqlıqdan faydalanaraq üslubiyyatın elmi metodunu ortaya qoya bildilər və nəticədə üslubiyyat linqvistikadan avtonomluq kəsb etməyə başladı. Bu müstəqillik heç də o demək deyildir ki, üslubiyyat linqvistika ilə tamamilə əlaqələrini kəsmişdir. Bu, müəyyən bir məqsədə yönəlmiş müstəqillik və metod cəhətdən ayrılmadır. Üslub tədqiqatçısı nəzəri, yaxud praktiki dilçilik tədqiqatlarının nəticələrinə biganə qalmadığı kimi deskriptiv və diaxronik dilçilik metodlarına da biganə qala bilməz [10, s. 48].

Professor Yusuf Əbu –Addus üslubla üslubiyyatı bir –birindən fərqləndirdiyi kimi, üslub alimi ilə üslubçu arasında da fərq qoyur. Müəllif qeyd edir ki, gözəlliyi aşkara çıxarmaq məqsədilə mətni linqvistik təhlilə cəlb edən şəxs üslubçu yox, üslub alimidir. Buradan aydın görünür ki, “üslubiyyat” termini “üslub elmi” terminindən fərqlənir. Çünki üslub elmi öz üslubları ilə elmə nail olaraq təhlil səviyyələrinə müvafiq olaraq mətni təhlil etməklə məşğul olduğu halda, üslubiyyat bundan bir qədər irəli gedərək tənqidi metoda uyğun olaraq həmin üslublara tənqidi yanaşır. Tənqid və tənqid elmi deyildiyi kimi, üslubiyyat və üslubiyyat elmi də deyilə bilər. Amma üslubiyyat heç də bütün hallarda üslub elminin sinonimi deyildir [11, s. 37-38].

Bəlağətlə üslubiyyatı bir –birindən fərqləndirən müxtəlif cəhətlər vardır. Məsələn, bir mülahizəyə görə, bəlağət ümumən I şəxsə, onun psixoloji və ictimai vəziyyətinə diqqət etmir. Amma II şəxsin vəziyyəti ilə ciddi şəkildə maraqlanır. Alimlər şəraitin tələblərinə görə nitqin uyğunluğundan geniş bəhs etmişdirlər. Məsələn, şəraitin tələbi müxtəlifdir. Nitqin (الكلام) məqamları rəngarəngdir. Qeyri –müəyyənlik məqamı müəyyənlik məqamını, ümumiləşdirmə məqamı xüsusiləşdirmə (məhdudlaşdırma) məqamını, öndə gəlmə məqamı sonda gəlmə məqamını, xatırlatma məqamı düşmə məqamını, ixtisar məqamı öz əksini, ayırma məqamı birləşdirmə məqamını, yığcamlıq məqamı uzunçuluq və bərabərlik məqamını və bu minvalla zəkalinin nitqi axmağın nitqini aydınlaşdırır [12, s. 42-43]. Bəlağətin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi dinləyicini öz təsiri altına salmaqdır.

Ola bilsin ki, Səkkaki ərəblərin nitqindən çıxarılan bəlağət qanunlarının vacibliyi onların nitqindən hasil edilən sintaktik qayda –qanunların vacibliyindən daha asandır.

Deyənlərdən çıxış edərək belə iddia etmək olar ki, bəlağət çox vaxt fərdi xüsusiyyətlərə, fərdi, yaxud sinfi, yaxud da mühitlə bağlı fərqlərə biganə qalmışdır. Çünki onun qaydaları Qurani – Kərimdə təhqiq olunmuş sabit qaydalardır. Həmin nümunəvi linqvistik əlamət dəyişikliklərə məruz qalmaqdan və ixtilafdan uzaqdır. Ərəb bəlağəti yunan və latın bəlağətinin diqqət yetirdiyi sinfi fərqlərdən doğan bədii linqvistik fərqlərə, eyni zamanda yeni üslub elminin maraqlandığı kimi fərdi üslubi xüsusiyyətlərə fikir verməmişdir. Ərəb bəlağət alimlərinə görə, şəxsi zövq problemi ləğv olunmuşdur. Məsələn, Səkkakiyə görə əsrin zövqü yaradıcının, yaxud oxucunun zövqünə bərabər deyildir. O, bəlağətə və onun qanunlarına zamanüstü ali nümunə kimi baxırdı. Bu da, təbii ki, Allahın qədim kəlamını təhkiyə edən Qurani –Kərimin ləfzi ilə bağlı idi [13, s. 260].

Bəlağət tədqiqatları, adətən, nitqin xüsusi növü olan ədəbi ifadəyə yönəlir. Üslubi təhlilə gəldikdə, o, nitqin bütün növlərini əhatə edir. Bəlağət elmi ekspressiv ifadədə dil qaydalarının hasil etdiyi perspektivləri nəzərdən keçirirdiyi halda üslubiyyat frazanı və ifadə etmə tərzini birgə şərh edir. Bəlağətin qaydalılığı (قواعديّة) və meyarları söyləmin fəsahtə dərəcəsinin idrakına və ekspressiv istifadənin həcminə dəlalət edir. Bu mənalı təbirlər kontekstlə, yaxud fərdin nitqinə aid ifadə tərzilə səciyyələnir. Deyənlər linqvistik təzahürlərin qəbul edilməsində bəlağətin məhdudlaşmasına dəlil-sübut gətirmir. Onlar mənimsənilmə və təhlildə qrammatikanın ölçülülüyünü bir daha təsdiq edir. Buna müqabil olaraq görürük ki, üslubiyyatın dairəsi funksional baxımdan daha genişdir. Belə ki, o, ifadə vasitələrinin müxtəlifliyində təcəlli edir. Şübhəsiz ki, bəlağət tədqiqatları ədəbi mətnlər daxilində bəlağət formalarının (təşbeh, məcaz, istiarə və s.) təsnifi ilə məhdudlaşır. Buradan da o, ümumiyyətlə, ədəbiyyatın, xüsusilə də şeirin dili (بالغة) (الأدبية عموما والشعرية خاصة) ilə maraqlanır. Odur ki, bəlağət linqvistik və müxtəlif ictimai kontekstlərdə çoxşaxəli ifadə üsullarının tədqiqindən uzaq durur. Müasir üslubiyyat isə nitqin müxtəlif nümunələrini mənimsəməklə geniş və əhatəli perspektivlər vəd edir [13, s. 65-66].

Bəlağətin nəhv və məntiq elminin təsirinə məruz qalması da buna əlavə edilir. Buradan da belə iddia olunur ki, bəlağət semantika ilə üslubun qarışığından əmələ gəlmiş və bu iki elm arasında tərəddüd edir. Bu elm nəhvlə məntiqin təzyiqi altında qalmışdır. Bu, iki mühüm məsələdə aydın

şəkildə özünü göstərmişdir. Bunlardan birincisi zahiri tərəfin mənasının ziddiyyəti məsələsi, ikincisi isə aydınlıq məsələsidir. Bəlağət tədqiqatları xalis estetik bəlağət araşdırmasından uzaq sintaktik istiqamət götürərək zahiri tərəfin mənasının ziddiyyəti hadisəsinə yönəlmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Finch Geoffrey, Linguistic Terms and Concepts, Palgrave, New York, 2000, p 189
2. Alhelwa Khalid, The emergence and Development of Arabic Rhetorical Theory, the Ohio State University, 1996, p.20
3. محمود عيَّاد، الاسلوبية الحديثة، محاولة تعريف، مجلة فصول/ مج 1، ع2، 1981، ص 127-128 ،
4. شكري محمد عياد، مدخل إلى علم الأسلوب، دار العلوم للطباعة والنشر، الرياض، 1982، ص210
5. المصباح في المعاني والبيان والبدیع، تحقيق حسين عبد الجليل يوسف، ط مكتبة الآداب ، القاهرة
6. سعد مصلوح، الأسلوب: دراسة لغوية إحصائية، دار الفكر العربي، القاهرة، ط 1، 1980، ص132
7. طاهر سليمان حمودي، ظاهرة الحذف في الدرس اللغوي، الدار الجامعية، 1982، ص28، ص 287
8. محمد عزام، التحليل الألسوني للأدب، وزارة الثقافة، دمشق، 1994، ص102-189
9. الرماني، النكت، القاهرة، 1955، ص 69
10. مقدمة أسرار البلاغة، تحقيق محمود شاكر، ط 1، مطبعة المدني، جدة، 1991، ص17
11. الخولي أمين، مناهج تجديد في النحو والبلاغة والتفسير، ط 1، دار المعرفة القاهرة، 1961، ص129
12. كتاب منهاج البلغاء وسراج الأدباء، تحقيق محمد الحبيب ابن الخوجة، ط دار الكتب الشرقية، تونس
13. كتاب منهاج البلغاء وسراج الأدباء، تحقيق محمد الحبيب ابن الخوجة، ط دار الكتب الشرقية، تونس

ABSTRACT

Fakhraddin Eylazov

ELOQUENCE-STYLISTICS RELATIONS IN ARABIC

Language can refer to a limited number of subjects for the production of endless usages. These usages centralize in the perceptible view of stylistic. It is assumed so that literary speech is a combination of sentences that have different unity. Stylists approach the sentence as the same sense with the whole text. Because it (the sentence) is able to describe multiple levels with phonetic, structural and semantic aspects. One of the definitions of stylistic is so that it is a syntactic choice. Here's what is meant syntactically is the overall set of rules. As for the superficial approach to style, according to Chomsky, it is located within the called linguistic potential. One of the most important stylistic methods originated from transformation theory. This method interacts with style as one of the ways to use potential energy in the language and tries to set rules for the perspectives of that energy.

РЕЗЮМЕ

Фахрдин Эйлазов

СВЯЗИ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ РЕЧИ И СТИЛИСТИКИ В АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ

Язык может обратиться к ограниченному числу предметов для производства бесконечных употреблений. Эти употребления централизованы в виде чувства самой стилистики. Считается, что литературная речь-это совокупность предложений, имеющих различное единство. Стилисты пользуются предложениями, как и всем текстом. Потому что оно (предложение) способно описывать многочисленные уровни с фонетической, структурной и семантической сторонами. Одним из определений стилистики является то, что она является синтаксическим выбором. Все, что относится к синтаксису общий набор правил. Что касается поверхностного подхода к стилю, то, по словам Шумского, он находится внутри так называемого лингвистического потенциала. Один из наиболее важных методов стилистики возник из теории трансформации. Этот метод взаимодействует со стилем, как один из способов использования потенциальной энергии в языке и пытается установить правила для перспективы этой энергии.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

KÖNÜL QARADAŞBƏYOVA

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

UOT:811.512.162

PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALAR VƏ XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ

Açar sözlər: *Pedaqoji texnologiya, xarici dilinin tədrisi, əməkdaşlıq pedaqogikası, layihələr metodu, yeni informasiya texnologiyaları*

Key words: *pedagogical technology, teaching of foreign, collaboration pedagogy, project methods, new information technologies*

Ключевые слова: *Педагогическая технология, преподавание иностранного языка, сотрудничество педагогика, проектный метод, новые информационные технологии*

Dünyada gedən qloballaşma və Azərbaycan təhsil sisteminin Avropa təhsil sistemində inteqrasiyası təhsil sistemində yeni təlim texnologiyalarından, fəal və interaktiv təlim metodlarından, yeni texnologiyalardan istifadə edilməsini tələb edir. Bu gün pedaqoji ədəbiyyatda “pedaqoji texnologiya” anlayışına tez-tez rast gəlinir. Bu anlayış pedaqogika elmində yeni istiqamətin təzahürüdür. Bu istiqamət ötən əsrin 60-cı illərində Amerikada və İngiltərədə yaranmış, indiki şəraitdə praktik olaraq dünya ölkələrinə yayılmışdır. Ötən əsrin 70-ci illərindən “pedaqoji texnologiya” anlayışı geniş yayılmış tədris prosesinin təkmilləşməsi ilə birbaşa bağlı olmuşdur.

Anlayışın ifadə etdiyi məna və mahiyyəti haqqında fikirlər müxtəlif olsa da, məsələyə yanaşmada əksəriyyət tərəfindən qəbul edilən ümumi cəhətlər, məqamlar da yox deyil. Hər şeydən əvvəl bu anlayış altında qabaqcıdan müəyyənləşdirilmiş xarakteristikalar üzrə kompüter təlimi üçün işlənib hazırlanmış optimal didaktik proseslər başa düşülür. Son illərin dərslərinin birində göstərilir ki, pedaqoji texnologiya dedikdə, qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq bilik, bacarıq, vərdiş və münasibətləri formalaşdırmaq və onlara nəzarəti həyata keçirmək üçün əməliyyatlar komplekti başa düşülür (1, 227). İ.B.Çusovskaya pedaqoji texnologiya anlayışına üç aspektdən baxmağı zərurət hesab edir.

1. Pedaqogika elminin bir hissəsi kimi. Müəllif bu aspektin mahiyyətində pedaqoji prosesin layihələndirilməsi və təlimin məqsədi, məzmunu və metodlarının öyrənilməsinə, işlənib hazırlanmasını qoyur.

2. Prosesual-təsviri proses kimi. Bu prosesin məqsəd, məzmun və vasitələrinin məcmusunu təlimin nəticələrinin planlaşdırılmasına nail olmaq üçün müəyyənləşdirilməsi vacib sayılmalıdır.

3. Fəaliyyət texnoloji prosesin həyata keçirilməsi şərti kimi. Bu prosesdə metodoloji və fərdi pedaqoji fəaliyyətin funksionallaşdırılması əsas götürülür (2, 36-37).

Pedaqoji texnologiya elə bir prosesdir ki, təlim prosesinə təsiri nəticəsində keyfiyyət dəyişikliyi yaranır. Pedaqoji texnologiya anlayışını aşağıdakı şəkildə formula etmək mümkündür:

Pedaqoji texnologiya = məqsəd + vəzifə + məzmun + metodlar (priyomlar, vasitələr) və təlim forması.

Texnologiyanın əsasında dəqiq müəyyənləşdirilmiş son məqsəd durur. Ənənəvi pedaqogikada məqsəd problemi aparıcı və nailiyyətlərin səviyyəsi dəqiq olmur. Texnologiyada isə məqsədə mərkəzi komponent kimi baxılır və onun nailiyyətlərini daha dəqiq müəyyənləşdirmək olur.

Müasir cəmiyyətdə hər bir kəsin ən azı bir xarici dil öyrənməsi zəruri məsələdir. Hər bir mütəxəssis öz sahəsi üzrə irəliləyiş əldə etmək, uğurlara nail olmaq istəyirsə, bir xarici dil bilməsi vacibdir. Bu cəhət insanda öyrənmə motivini yüksəldir, fəaliyyət sahəsində mütəxəssis kimi işinin məzmununu dəyişdirərək, yeni keyfiyyət, əlamətlər ilə zənginləşməsinə xidmət edir. Lakin xarici dillərin mənimsənilməsi yolunda bir sıra çətinliklər də yaradır ki, bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün bir sıra problemlərin həlli yollarını müəyyənləşdirmək lazımdır.

Xarici dillərin tədrisi prosesində yaranan çatışmazlıqlar şifahi təcrübə işlərdə daha aydın görünür. Buna səbəb sinif şəraitində təlimin diferensiallaşdırılması və fərdiləşdirilməsi zəruriliyinin nəzərə alınması ilə birbaşa bağlıdır. Təlim texnologiyaları və metodlarının metodikasının işlənilib hazırlanmasında bu cəhətin nəzərə alınması vacibdir. Əgər söhbət xarici dillərin təlimində fərdi yanaşmanın reallaşdırılmasından gedirsə, deməli pedaqogikada humanist istiqamətlə bağlı olan fərdiləşdirmə və diferensiallaşdırma prinsipi təlimin mərkəzində durmalıdır, nəinki müəllim. Başqa dillə desək, təlimin əsasında şüurlu fəaliyyət durmalıdır. Ənənəvi təlimdə olduğu kimi bu prosesdə öyrətmə, nəyisə tələbəyə çatdırma bilmək bacarığı yox, tələbənin idraki qüvvələrini alıxdırmaq əsas məqsəd hesab edilməlidir. Fərdi yanaşma təhsil sisteminin bütün komponentlərinə təsir edir və bütün məqsəd tərbiyə prosesinin öyrənən və tərbiyə olunan üçün əlverişli olmasına kömək göstərir.

Ümumitəhsil məktəbi üçün ümumididaktik konseptual yanaşma kimi təlimdə əməkdaşlıq maraqlı təcrübə də geniş yayılmışdır. Ədəbiyyatlarda göstəriləyi kimi təlimdə əməkdaşlıq ideyasının bütün detallarına qədər işlənilib hazırlanması Amerika pedaqoqlarından F.Slavin, F.Conson, C. Conson və E.Aronsonun adı ilə bağlıdır. Bu texnologiya müxtəlif tədris situasiyalarında şagirdlərin birgə tədris fəaliyyətinin təşkili üçün şəraitin yaradılmasını başlıca məqsəd kimi qarşıya qoyur. Təbii ki, şagirdlər müxtəlif imkanlara malikdir. Bəziləri müəllimin bütün şərtlərini kifayət qədər yaxşı və tez dərk edir, leksik materialı asan mənimsəyir, kommunikativ bacarıqları ilə fərhlənir.

Digərləri isə material üzərində düşünməyə müəyyən vaxt sərf edir, əlavə nümunələr və şərtlərə ehtiyac duyur. Ona görə də tələbələr kiçik qruplarda (3-4 nəfər olmaqla) birləşdirmək, qrupun hər bir üzvünə tapşırılmış işin yerinə yetirilməsi üçün şərtləri müəyyənləşdirmək, onların vəzifələrinin nədən ibarət olduğunu aydınlaşdıraraq özünün əldə etdiyi nəticələrə cavabdehlik hissi formalaşdırmaq lazımdır. Məhz belə bir şəraitdə, birgə əməkdaşlıq şəraitində bütün çətinlikləri aradan qaldırmaq mümkündür.

Layihələr üsulu da xarici dillərin tədrisi prosesində səmərəli texnologiyalardan biri kimi layihələr metodunu göstərmək lazımdır. Layihələr metodu tədrisdə idraka əsaslanan priyomlar məcmuyudur. Bu zaman bu və ya digər problem tələbə tərəfindən müstəqil şəkildə yerinə yetirilir, alınan nəticələrə məsuliyyət və cavabdehlik daşır. Xarici dillərin öyrənilməsi prosesində məlumdur ki, tələbələrdə dil faktlarının düzgün tələffüz edilməməsi, kəməlmə və dolaşlıqlar yaranır. Bu işdə viktorinaların təşkili və keçirilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Viktorinalar xarici dillərin tədrisinə yaradıcılıq, tədqiqatçılıq və yeni informasiya vericilik-çatdırma xarakteri gətirir ki, bu üç anlayışın sistemi layihələr metodunun əsas əlamətlərini özündə ehtiva edir. Viktorinalar tələbələrin müəllimlərlə qeyri-formal, rəsmi olmayan əlaqələrinə də şərait yaradır ki, bu da məşqələrin maraqlı, qarşılıqlı inam və etimadla keçirilməsinə təsir edir, düzgün, dostcasına ünsiyyətin qurulmasına yardımçı olur.

Layihələr metodundan istifadə zamanı başlıca tələb problemin yarandığı planda yerinə yetirilməsidir. Alınan nəticələrin praktik və nəzəri əhəmiyyəti aydın şəkildə görünməli, tələbələrin dərstdə və dərstdənkənar vaxtlarda müstəqil fəaliyyəti, layihənin məzmununun strukturlaşdırılması dəqiq idarə olunmalıdır.

Layihənin həyata keçirilməsi və strukturunun işlənilib hazırlanması aşağıda göstərilən mərhələlərə bölünür:

- problemin bölgüsünə, ayırd edilməsinə şərait yaradan situasiyanın müəyyənləşdirilməsi;
- problemin həlli üçün hipotezin (fərziyyənin) irəli sürülməsi və onun müzakirəsi;
- kiçik qruplarda hipotezin yoxlanılması üçün metodların müzakirə edilməsi;
- axtarılan fakt və arqumentlər üzərində kiçik qrupların işlərinin dəlil, sübutluğunu təkzib edilməzliyinin aydınlaşdırılması;
- bütün iştirakçılar tərəfindən hər bir qrupun müdafiə etdiyi layihənin mübahisəsi cəhətlərinə qarşı etirazlarını (opponentliyini) bildirməsinə şəraitin yaradılması;
- yeni problemlərin üzə çıxarılması.

Son illər tədris proseslərində yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi haqqında məsələ tez-tez qaldırılır. Lakin bu yalnız yeni texniki vasitələr deyil, əksinə tədrisin yeni metod və formalarla aparılması, təlim prosesində yeni yanaşmalar, yeni münasibətlər göstərilməsi kimi başa

düşülməlidir. İndiki şəraitdə xarici dillərin tədrisində və ümumiyyətlə təhsil sahəsində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir ki, bu cür dəyişikliklər sırasında yeni informasiya texnologiyalarını və internet resurslarını, kompüter proqramlarının öyrənilməsini və digərlərini göstərmək olar.

Tədqiqatçı O.İ.Rudenko-Morqunun “Kompüter texnologiyası yeni təlim metodu kimi” məqaləsində yazdığı kimi, biz 1980-ci illərin ortalarından kompüter inqilabı informasiya əsrində yaşayırıq. İndiki halda informasiya texnologiyalarının tempi daha da yüksəlmişdir. Bu yeni yüksəliş mərhələsi kompüter texnikasının inkişafı sayəsində mümkün olmuşdur. Multimediyə texnologiyasının ixtira edilməsi, qlobal kompüter informasiya şəbəkəsinin – internetin həyata tətbiqi cəmiyyətin informasiyalaşdırılması amili oldu. Bütün bunlar hiss olunmadan və asanlıqla həyatımıza daxil oldu. Onlar məktəbimizə və bütün ixtisas sahələrində geniş şəkildə istifadə edildi (3).

Xarici dillərin tədrisi prosesində kompüter proqramlarından istifadə edilməsinə gəlinə tədqiqatçı E.L.Nosenkonun fikrincə, bu istiqamətdə işlərə ötən əsrin 70-ci illərindən başlanılmışdır. Avtomatlaşdırılmış təlim sistemi təlimin texniki vasitələrindən birbaşa bağlı olmuşdur. Avtomatlaşdırılmış təlim kompüterin köməyi ilə geniş şəkildə reallaşdı. Bununla da təlim informasiyaları əlverişli qavrayış –dərketmə forması aldı. Tədris fəaliyyətinin proqramlaşdırılması gedişində idarəetmənin fərdiləşdirilməsi, problemlə təlim, biliklərə nəzarət, həmçinin informasiya-soraq və digər kompüter resursları yarandı (4, 26).

Çoxsaylı tədqiqatların nəticələri təhsildə kompüter texnologiyasından istifadənin aşağıdakı imkanlara malik olduğunu göstərir:

- təlim prosesini fərdiləşdirmə;
- biliyin faktik və nəzəri cəhətdən formalaşdırılması;
- bacarıq və vərdislərə yiyələnmək;
- müəllimlərin nəzarət və özünə-nəzarət, təhlil və özünü-təhlil üzrə bilik və bacarıqları mənimsənilməsinə səmərəli şəkildə təşkil etmək;
- səhvləri dəqiq və vaxtında təhsis etmək;
- hadisələri, anlayışları təsvir və təyin edə bilmək, öyrənilən obyektin modelini, hadisə və proseslərin əyani şəkildə nümayiş etdirə bilmək;
- yaradıcı təfəkkür, fantaziya, təxəyyül və təsəvvürlərin qayğısına qalmaq;
- müəllim əməyini əhəmiyyətli dərəcədə yüngülləşdirmək.

Kompüter təlim proqramları üzrə iş formaları xarici dillərin tədrisi ilə aşağıdakı şəkildə əlaqəlidir:

- a) mühazirələrin öyrənilməsi
- b) tələffüz üsulunun öyrənilməsi
- c) dialoji və monoloji nitqin təlimi
- d) yazışmaların öyrənilməsi
- e) qrammatik hadisələrin işlənməsi

Hazırda kompüter bizim həyatımıza və həmçinin fransız dilinin təlimi prosesinə çox sürətlə daxil olmuşdur. Bir cəhəti də qeyd edək ki, bir çox tədqiqatçıların fikrinə görə təhsil sistemi dövlətin ictimai və siyasi quruluşu işindən kənar qala bilməz. Onların fikrincə təhsil cəmiyyətin sosial sifarişidir. Ona görə də müəllim və pedaqoq kompüter texnologiyasının həm didaktik funksiyasını, həm də sosial əhəmiyyətini və mahiyyətini nəzərə almalıdır. Bununla yanaşı, hər bir müəllim belə bir sadə həqiqəti dərk etməlidir ki, kompüter nə mexanikləşdirilmiş pedaqoq, nədəki müəllimin əvəzedicisi, yaxud onun funksiyasının daşıyıcısı, bənzəri deyil. İnfomasiya mənbəyi kimi kompüter tələbələrin təlimində vasitə, onların təlim fəaliyyətini güclü və geniş imkanlarıdır. Müəllim ona nail olmaq istəyir ki, maşından istifadə etməklə nəticələri alsın, doğru-düzgünlüyünü yoxlasın, yəni təlim fəaliyyətində bu vasitədən istifadə etsin.

Qeyd edək ki, internet resurslarından fransız dilinin tədrisi prosesində didaktik vəzifələrin həll olunması üçün aşağıda göstərilən qaydalardan istifadə etmək mümkünlüyü tədqiqatlarda bir mənalı olaraq göstərilir:

- a) Oxu (qiraət) bacarığı və vərdisləri formalaşdırmaq. Bu prosesdə çətinlik səviyyəsi ilə seçilən müxtəlif materiallardan istifadə oluna bilər.

b) İnternet şəbəkəsindəki mətnlərin səslərin əslinə uyğunluğundan istifadə etmək vərdişlərinin təkmilləşdirmək. Bu işlər müəllimin hazırlığına da uyğun olmalıdır.

c) Problem müzakirələr əsasında monoloji və dialoji fikir və mülahizə söyləmə vərdişlərini inkişaf etdirməklə təkmilləşdirmək. Bu zaman şəbəkədəki materiallar hər hansı bir tələbə, yaxud müəllimin özü tərəfindən tədqiq edilə bilər.

ç) Tələbələrin yazılı nitqini təkmilləşdirmək. Bu iş növü fərdi, yaxud partnyorlarla birlikdə həyata keçirilə bilər. Referatların, digər epistolıyalar (elmi və bədii üslubun) yazıların hazırlanması iki və üç tərəfdə işləyə bilər ki, bu istiqamətdə işlərin uğurlu olduğu təcrübədə yoxlanılmışdır.

d) mədəniyyətşünaslıq işləri ilə tanış etmək. Bu cür işlər tələbələrə tədris olunan dilin yayıldığı ölkənin özünəməxsus ənənələri, mədəniyyətini, ünsiyyət şəraitində onların istifadə etdiyi müxtəlif nitq qaydaları və adətləri haqqında məlumatlandırma əsaslı köməklik göstərir.

e) Öz lüğət ehtiyatını artırmaq. Bu zaman müasir xarici dilin leksikası, dildəki aktiv və passiv söz və ifadələr, o xalqın mədəniyyətinin inkişaf mərhələlərinin və müasir cəmiyyətin siyasi və sosial quruculuğu fonunda öyrənilməlidir.

ə) “Canlı” materialların sistemli istifadəsi əsasında dərstdə tələbələr əcnəbi dilin öyrənilməsinə sabit motivlər formalaşdırmaq. Bu zaman hər bir kəsin və hamının maraqları problemin aktuallığı, vəsaitdəki məntələrdə qoyulan məsələlərin müzakirələrinə diqqət yetirilməlidir.

Beləliklə, informasiya texnologiyaları və onlardan dillərin tədrisində istifadəsinə nəzarət üçün kriteriyalar müəyyənləşdirilməli və bu meyarlara əməl edilməlidir. Tədris prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi dilin öyrənilməsinə marağın artırılması, bütün tələbələrin tədris əməliyyatlarında fəal iştirakının təşkil edilməsi, həmçinin hər bir tələbənin müntəzəm və daimi olaraq tədris fəaliyyətinə cəlb edilməsi və s. bu kimi kriteriyaların gözlənilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Yekun olaraq göstərməliyik ki, xarici dillərin öyrənilməsində əsas məqsəd məcburu olaraq kommunikativliyi, tədris prosesində ünsiyyət və əlaqələri möhkəmləndirmək, digər məqsədləri (tərbiyələndirici, təhsilləndirici, inkişafetdirici) reallaşdırmaqdan ibarətdir. Kommunikativ yanaşma təlimdə ünsiyyət və mədəniyyətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə və təsirlərin üsullarını formalaşdırılması nəzərə tutulur ki, bu işdə başlıca funksiyaları internet- informasiya texnologiyaları yerinə yetirir. Müasir şəraitdə kommunikativlik, interaktivlik, əslinə uyğun ünsiyyət, dilin mədəniyyət kontekstində öyrənilməsi, təlimin humanistləşdirilməsi kimi prinsipləri xarici dillərin öyrənilməsi prosesində gözlənilməsi vacib olan prinsiplərdəndir. Xarici dillərin öyrənilməsində informasiya texnologiyaları ənənəvi üsullardan fərqli olaraq bu gün xarici dillərin öyrənilməsində geniş imkanlar açır. Bu imkanların pedaqoji-metodik əsaslarını müəyyənləşdirmək, onun məzmun istiqamətindən səmərəli şəkildə istifadə edə bilmək tədris-tərbiyə işində müəyyən üsullar qazanmaq imkanındır.

ƏDƏBİYYAT

1. Paşayev. Ə.N. , Rüstəmov.F.A. Pedaqogika, yeni kurs, Bakı, Nurlan, 2007
2. Чусовская И.Я. Компьютер в обучении иностранным языкам, Информатика и образование, 2000, N 9
3. Руденко-Моргун. О.И. Компьютерные технологии как новая форма обучения, РКИ (Электронный ресурс)
4. Носенко Э.Л. Применение ИТ в образования, Иностранные языки в школе, №1, 2002
5. Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı proqramı (2005-2007-ci illər), "Azərbaycan qəzeti", 21 avqust, 2004

ABSTRACT

Konul Gardashbayova

PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES AND TEACHING OF FOREIGN LANGUAGES

In the article, attempts are made to use opportunities of pedagogical technologies and reveal the pedagogical bases of their advantages in teaching process of foreign languages. Here's dealt with pedagogy of pedagogical collaboration, the place and role of project methods in increasing pupils' cognition activity, didactic aims and duties are determined in teaching process of French by means of new information technologies. Finally, the role and significance of ICT as wide means and ample opportunities in teaching are analyzed.

РЕЗЮМЕ

Кюнул Кардашбекова

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ И ПРЕПОДАВАНИЕ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

В статье предпринята попытка выявить педагогические основы использования возможностей педагогических технологий на этапе нового педагогического мышления и их эффективности в преподавании иностранных языков. Здесь говорится о педагогике педагогического сотрудничества, о месте и роли проектного метода в повышении познавательной активности учащихся, определены дидактические цели и задачи в процессе преподавания французского языка с помощью новых информационных технологий и наконец проанализированы место и значение ИКТ, как широких возможностей, в процессе обучения.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

AYNUR MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

UOT:811.512.162

BƏDİİ TƏRCÜMƏDƏ EMOSİONAL-EKSPRESSİV İFADƏLƏRİN VERİLMƏSİ PROBLEMİNƏ DAİR

Açar sözlər: *bədii mətn, emosional (yenidən) canlandırma, müasir dilçilik, ekspressiya, koqnitiv təhlil*

Key words: *artistic text, emotional reproduction, modern linguistics, expression, cognitive analysis*

Ключевые слова: *художественное произведение, эмоциональное воспроизведение, современная лингвистика, экспрессия, когнитивный анализ*

Ən qədim dövrlərdən bəri emosiyalar, onların ifadə vasitələri insan şüurunda meydana gələn cəlbədicə, ən çox maraq doğuran məsələlərdən biri olmuşdur. Buna görə, emosiyaların söz “tərtibatı”na göstərilən dərin maraq təəccüb doğurmur. Linqvistikada dilçilərin emotivlik problemlərinə artıq iyirmi ildən çox müddətdə göstərdiyi diqqətə baxmayaraq onun bir çox aspektləri hələ də əvvəlki kimi müzakirə mövzusu olaraq qalmaqdadır.

Emosiyaların tərcümədə linqvistik ifadəsinin mürəkkəbliyi ilk növbədə, ondan irəli gəlir ki, emosional ifadə (rasional ifadədən fərqli olaraq) implisit formalara – sözün yarımçıq qalmasına, məcaziliyə, işarə, kinayə, ikimənalılığa daha böyük meyillik nümayiş etdirir və bu formalar leksik və sintaksik formalarda öz təcəssümünü taparaq bir çox hallarda formal linqvistik məntiq baxımından tam gözlənilməz nəticə verir. Həmin nəticənin də başqa dil sistemində nəinki hərfi, hətta bəzən az-çox ənənəvi üsulla izah olunması da mümkün olmur. V.Y.Zadornova özünün bədii mətnin qavrayışı və interpretasiyası ilə bağlı tədqiqatında qeyd edir ki “bədii əsərin kontekstində dil vahidləri öz xüsusi “həyatını” yaşayır və xüsusi məzmun əldə edir.” (1, c.37).

Həmin fikri İ.V.Gübbenet də təsdiq edir və qeyd edir ki, bədii mətn çərçivəsində presedent emosional durumlar semantik və konnotativ baxımdan inkişaf edərək mətnaltı mənə, ikinci dərəcəli, əlavə mənə, yeni mənə “layları” əldə edir və nəticədə məzmun səviyyəsində şaquli kontekst yaranır. (6).

İkincisi isə ondan ibarətdir ki, emosiyaların ifadə olunması üçün daha çox mürəkkəb, çoxpilləli rəmlər - frazeoloji birləşmələr, bir söz birləşməsindən, hətta cümlədən daha böyük olan mətn məkanını əhatə edən geniş metaforalar tətbiq edilir. Bu cür formalar əksər hallarda ayrı-ayrı dillərdə bir- birinə uyğun gəlmir və onları sabit linqvistik ekvivalentlərlə tərcümə etmək cəhdləri bir qayda olaraq nə üslub, nə də sırf emotiv nöqtəyi-nəzərdən istənilən nəticəni vermir. Emosional yüklü (tutumlu) cümlədə, yaxud mətn parçasında mütərcimin əsas vəzifəsi xarici dilli resipiyentə faktoloji məlumatın çatdırılması ilə məhdudlaşmır. Həmin tərcümə mətni resipiyentdə original mətnin, yaxud cümlənin doğurduğu emosiyalara maksimum yaxın olan hissələri oymalıdır.

İngilis və Amerika ədəbiyyatı nümayəndələrinin bir çox əsərləri müxtəlif tərcüməçilər tərəfindən orijinaldan dilimizə çevrilmiş və Azərbaycan mətbuatında dərc etdirmişdir.

Bu məqalədə biz Marqaret Mitçellin “Küləklə sovrulanlar” romanının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin orijinala müqayisəli təhlilini etməyə çalışmışıq. Əvvəla, onu da qeyd etmək vacibdir ki, sözügedən əsəri dilimizə orijinal tərcümələri ilə fərqlənən yazıçı Kamran Nəzirli çevirmişdir.

“Küləklə sovrulanlar” (“Gone with the Wind” by Margaret Mitchell) romanının tərcüməçisinin qarşısında başqa dilin vasitəsi ilə parlaq, ziddiyyətli obrazı açıqlamaq kimi çox mürəkkəb bir vəzifə durur. Əsərdə Skarletin nitqi ümumiyyətlə, dialoq və monoloq nitq formalarını, daxili və şifahi nitqi əhatə edir. İnsan emosiyalarının, onların məhz spesifik “amerikan” variantında ifadəsi leksik-qrammatik transformasiyaların müxtəlif növlərinə qarşı xüsusi diqqət və onlardan

sərbəst istifadə etmək bacarığını tələb edir. Qəhrəmanın adının sözdüzəldici strukturunun təhlili adın semantikasını dərinləşdirir və mənanın bir çox çalarlarını üzə çıxarmağa imkan verir.

Mövcud dilçilik ədəbiyyatında emosionallıq və ekspressivlik bir-birindən ayrılmaz şəkildə verilir. Yəni, hər iki keyfiyyətin, yaxud yalnız birinin ifadə edilməsindən asılı olmayaraq eyni leksik vahidlər bir bölgədə birləşdirilir. Buna görə də müxtəlif əsərlərdə həmin vahidlər “emosional leksika”, “ekspressiv leksika”, “emosional- ekspressiv leksika”, yaxud “ekspressiv-emosional leksika” adlanır. Əslində, ekspressivlik emosionallıqdan daha geniş bir məhfumu bildirir. Bununla belə, müstəqil xarakterə malik olan emosionallıq və ekspressivlik kateqoriyaları bir-birinin içində əriyib gedir və bunları fərqləndirən və ya birləşdirən cəhətlər meydana çıxarılmır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, emosional- ekspressiv sözlərin və ifadələrin müsbət və ya mənfi qruplara ayrılması bir qədər şərti xarakter daşıyır. Məlumdur ki, intonasiyanın xarakterindən asılı olaraq sözün müsbət ekspressiyası mənfiyə və ya əksinə çevrilə bilər.

Skarletin nitqi özünün emosional dolğunluğu ilə seçilir, bu onun səciyyəvi xüsusiyyətidir. Nidalar həmin dolğunluğun ifadə vasitələrindən biri kimi çıxış edir. Emosiyaların, hissələrin ifadəsi nidaların əsas funksiyasıdır, təsadüfi deyil ki, nidalar “xüsusi emotiv”lər adlandırılır. Nidaların mənası maksimal dərəcədə kontekstlə şərtlənir. Məsələn, “ah” nidası təəccübü, heyranlığı, qorxu, hiss-həyəcanı və s. hissələri ifadə edə bilər. Fərqli emosiyaları ifadə edərkən nida fərqli vəziyyətlərdə, situasiyalarda fərqli intonasiya ilə tələffüz edilir. Nidalar mülahizə və durumlarla bilavasitə və çox sıx əlaqəlidir. Nidaların tətbiq edildiyi əsas sahə - dialoq xarakterli şifahi nitqdır. Lakonik, tələffüzdə qısa olan nidalar bir qayda olaraq bir çox məna daşıyır. Yuxarıda qeyd olunan “ah” nida kəlməsinin ingilis dilində 30 mənası, “good heavens” ifadəsinin (uca göylər, uca səma) isə yalnız bir mənası var.

Nidalar cümləyə emisionallıqdan başqa təbiilik, canlılıq və milli kolorit əlavə edir. “Tərcümədə tərcümə edilə bilməyən” kitabında Sergey Vlixov və Sider Florin nidaları və sətəqlidini spesifik dil və mədəni cəhətləri ifadə edən sözlər kimi təhlil edirlər. Müəlliflər qeyd edir ki, neologizmlərlə yanaşı, nidalar dilin daxilində öz müəyyən səs formalarına malikdir və onların tərcüməsi dilin vasitələri ilə tərcümə etməyi tövsiyə edir.

İngilis dilində “well” nidası çox geniş emosiya spektrini ifadə edir. Bu söz təəccüb, güzəşt, razılıq, gözləmə, ümid və b. halları ifadə edə bilər. Odur ki Azərbaycan dilinə “well” kəlməsi dəqiq sinonimlə tərcümə edilə bilməz. Məsələn, romanda əkizlər Skarletə rəqsə dəvətlərin hamısının qəbul edilib-edilməməsi haqqında sual verəndə, Skarlet onlara naz edərək deyir ki “Well, I have!”. Bu cavab “Bəli, dəvətlər qəbul olunub!” kimi tərcümə edilə bilər. Başqa nida burada Skarletin narazılığını bildirdiyi halda, “bəli” sözü burada intonasiyadan asılı olaraq müsbət məna daşıyır, çünki əkizlərin diqqəti Skarletə çox xoşdur.

Başqa cümlədə “oh” nidasının Azərbaycan dilinə “ki” kimi tərcümə edilməsi onun məyusluğunun, narazılığının emotiv mənasını göstərir.

-“Oh, I know about that,” said Scarlett in disappointment(5).

-Bu ki, mənim üçün yeni bir şey deyil, - Skarlet narazılıqla əlini uzatdı (4, 38).

Nidasında ekspressiv emosional-qiyətləndirici leksika həmçinin baş qəhrəmanın nitqini özünəməxsus əlaməti kimi çıxış edir.

-I do, and a sillier old lady I never met in all my life(5)

-Əlbəttə, tanıyıram və ömrümdə bundan ağlısız qarı hələ görməmişəm.

-“I think he’s an awful sissy.”

-Buna baxmayaraq, mənə o lap keydir (4, 41).

Bu nümunələr bədii mətnin linqvokulturoloji xüsusiyyətlərinə qarşı xüsusi diqqət tələb edir və tərcümə transformasiyalarının labüdlüyünü bir daha təsdiq edir. Cazibədar və hirsli, səbirsiz Skarletin nitqində olan bədii obrazlı ifadələri leksik-semantik əvəzləri (konkretləşdirilmə, modulyasiya, ümumiləşdirilmə) işlətmədən tərcümə etmək mümkün deyil. Məsələn, “as slow as molasses in January” ifadəsini (hərfi mənada- Yanvar ayında mət kimi”) başqa dildə ifadə edilmək üçün ona xüsusi diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Belə ki, “mət”lə, “doymuş şirə” ilə müqayisə Azərbaycan dili üçün yaddır, odur ki, onun hərfi tərcüməsi mümkün deyil, cümlə

orijinalda malik olduğu parlaqlığını itirir. Belə olduğu halda, orijinalda “mət” leksemi “tısbağa” sözü ilə əvəz edilir, və bu canlının asta, ləng hərəkət etməsi artıq leksemin mənasını aydınlaşdırır.
- “*You’re as slow as molasses in January,*” snapped Scarlett as Prissy opened the gate(5)
- “*Sən tısbağa kimi sürünürsən!*” – Prisey doqqazdan içəri girəndə Skarlet onun üstünə qışqırdı(4,71).

Burda ekspressivlik və emosional qiymətləndirilmə artıq müəllif nitqinin qəhrəmanın daxili nitqi ilə əvəz edilməsini göstərir.

İngilis dialoqunun azərbaycanlı oxucu üçün təbii olmasını təmin etmək üçün personajların nitqinin tərcüməsində müəyyən dəyişikliklər tətbiq edilməlidir. Qəhrəmanların istifadə etdiyi dil vasitələri onların mental xüsusiyyətlərini, xarakterinin spesifikliyini açıqlamalı, psixoloji-emosional portretinə bir rəng, bir çalar əlavə etməlidir. Qəhrəmanların danışığı, nitqi emosional sözlərin çoxluğu ilə diqqəti cəlb edir.

Emosional-qiymətləndirici leksika dil vasitələri sırasına daxildir, onlar qəhrəmanların davranış xüsusiyyətlərini, hisslərini, emosional durumunu, hadisələrə münasibətini üzə çıxarır və oxucuda emosional cavab, bir reaksiya formalaşdırır. Qəhrəmanların dialoqları və monoloqları, personaj nitqinə çevrilən müəllif təhkiyyəsi onun reallığa qarşı münasibətini əks etdirir və milli spesifikliyi ilə seçilən nitq vahidlərini öz tərkibinə daxil edir.

Bədii mətn, konkret olaraq “Küləklə sovrulmuşlar” romanı insan hisslərinin (ümumbəşəri hisslərin) geniş bir panoramasıdır. Lakin bu hisslərin verballaşması vasitələrinin fərqli dillərdə müqayisəsi ümumi mənalardan, ümumi semantik və spesifik milli komponentlərin mövcud olmasını göstərir. Reallığın aynası olan hər bir dil onu özünəməxsus, bənzərsiz bir şəkildə əks edir.

“Küləklə sovrulmuşlar” romanının tərcüməçisinin qarşısında başqa dilin vasitəsi ilə parlaq, ziddiyyətli obrazı açıqlamaq kimi çox mürəkkəb bir vəzifə durur. Skarletin nitqi dialoq və monoloq nitq formalarını, daxili və şifahi nitqi əhatə edir. İnsan emosiyalarının, onların məhz spesifik “amerikan” variantında ifadəsi leksik-qrammatik transformasiyaların müxtəlif növlərinə qarşı xüsusi diqqət və onlardan sərbəst istifadə etmək bacarığını tələb edir.

Mütərcim orijinalın ekspressivliyini saxlamağa cəhd edərkən aşağıdakı üsullardan (transformasiyalardan) istifadə edir: 1) ekspressiv və leksik konkretlik (ilkin mətdəki sözün tərcüməsi sonuncunun heç bir lüğəvi mənasına uyğun olmayan hallarda); 2) kontekstual kompensasiya (tərcümə mətnində orijinalda olmayan qüvvətləndirici sözlərin istifadə edilməsi); 3) ekspressiv-məna inkişafı (antonimik tərcümə, ilkin mətdə nəticə münasibətlərinin tərcümə mətnində səbəb münasibətləri ilə əvəz edilməsi və ya əksinə və s.) 4) mənanın, məzmunun kompressiyası (bütöv bir söz birləşməsi əvəzinə yalnız bir açar sözün tərcümə edilməsi); 5) tərcümə mətnində sintaktik əlaqələrin bərpa edilməsi (Azərbaycan dili üçün elliptik və kəsilmiş konstruksiyaların xarakterik olmaması səbəbindən).

Qeyd edilən üsullardan sonuncu ikisinin tətbiq edilməsi, sözsüz ki, kontekstual olaraq (kontekstual kompensasiya) və leksik (leksik konkretlik) kompensasiya edilən ekspressiyanın itməsi deməkdir.

Yuxarıda deyilənləri ümuməşdirərək qeyd edə bilərik ki, orijinaldan tərcümənin adekvatlığı və ekvivalentliyi həm mətnin ifadə planı ilə məzmun planı vahidlərinin transformasiyası prosesinin çətinliyindən, həm onların linqvistik həcmindən, həm də məxəz mətnin denotativ fonunun mürəkkəbliyindən asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Задорнова В.Я. Восприятие и интерпретация художественного текста, М., 1984.
2. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе, М., 2012, 408 с.
3. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı, Bakı, Elm, 1980, 252 s.
4. Marqaret Mitçell. Küləklə sovrulanlar (roman), Bakı, Şərq-Qərb, 2015.
5. royallib.com/book/mitchell_margaret/Gone_with_the_Wind.html.
6. rulex.ru/01041177.htm

ABSTRACT

Aynur Mammedova

The article deals with the problems of translating emotionally expressive units in art works from English into Azerbaijani, and comparing the material of the novel "Gone with the Wind" by Margaret Mitchell translated into Azerbaijani.

The ways of using emotionally expressive units in the translation process and compares the original and the translation based on the samples are given in the article.

In the article the ways of translating emotionally expressive units such as *descriptive, methods of generalization and replacement* are also identified by the author.

РЕЗЮМЕ

Айнуp Маммедова

В статье исследуются проблемы перевода эмоционально-экспрессивных единиц в художественных произведениях с английского языка на азербайджанский, а также проводится сравнительный анализ на материале романа «Унесенные ветром» Маргарет Митчелл переведенного на азербайджанский язык.

В статье говорится о способах использования эмоционально-экспрессивных единиц в процессе перевода, проводится сравнительный анализ оригинала и перевода на основе приведенных примеров. Также автор выделяет способы перевода эмоционально-экспрессивных единиц: описательный, способы обобщения и замены.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

XURAMAN HACIZADƏ

Naxçıvan Universiteti
xuraman.hacizade@rambler.ru

UOT:811.512.162

**F.VEYSƏLLİNİN FONETİK VƏ FONOLOJİ PROBLEMLƏRİN
HƏLLİNDƏKİ TƏDQİQATLARINA DAİR**

Açar sözlər: *sait, samit, fonem, danışiq səsi, fonetik hadisə, danışiq üzvləri*

Key words: *vowel, consonant, phoneme, negotiation, phonetic event, organs of speech*

Ключевые слова: *гласная, согласная, фонем, разговорный звук, фонетические явления, разговорные члены*

Azərbaycan dilçiliyində fonetika və fonologiyaya aid problemlərin həll olunmasında görkəmli dilçi alim Fəxrəddin Veysəllinin (Veysəlovun) xüsusi rolu vardır. O, hazırda Azərbaycan dilçiliyində çox az dilçinin tədqiqat obyektinə çevrilmiş fonetika, xüsusən fonologiya məsələləri kimi mürəkkəb bir sahənin araşdırılması ilə məşğul olan alimlərdəndir.

F.Veysəlli 1971-ci ildə Leninqrada (Sank-Reterburq) Dövlət Universitetində rus dilində “Alman dilində bitkinlik intonasiyası (eksperimental-fonetik tədqiqat)” adlı namizədlik, 1978-ci ildə isə həm Moskva Linqvistik Universitetində, həm də Berlində Humboldt Universitetində yazmış olduğu “Alman dilində sait fonemlərin variativliyi” adlı doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir (11).

F.Veysəlli Y.Məmmədəliyev adına Respublika mükafatı laureatı, Qırmızı əmək ordeni kimi fəxri adlara layiq görülmüşdür (12).

F.Veysəllinin dilçilik sahəsindəki elmi axtarırlarının ən böyük hissəsi fonetika və fonologiya məsələlərinə həsr olunmuşdur. O, bu sahədə də xeyli sayda kitab və məqalələrin müəllifidir. Onun “Alman dilinin fonetikasi” (1980), iki cildə “Eksperimental fonetika” (I cild 1980, II cild 1981), “Fonetika və fonologiya məsələləri” (1993) kitabları xüsusilə təqdirəlayiqdir.

F.Veysəllinin “Alman dilinin fonetikasi” kitabında alman dilinin fonetik quruluşu və fonoloji sistemi geniş dil materialı əsasında araşdırılır, yeri gəldikdə isə Azərbaycan dili ilə müqayisə aparılır.

“Eksperimental fonetika” adlı ikicildlik kitabda dilin səslərinin tərkibinin tədqiq etmək üçün istifadə olunan ən müasir metodlardan bəhs olunur. Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu çoxsaylı nümunələr əsasında tədqiq edilir.

F.Veysəllinin fonetika və fonoloji problemlərin həllinə həsr olunmuş maraqlı kitablarından biri də “Fonetika və fonologiya məsələləri” əsəridir. Adıçəkilən əsərdə dilin fonetik qurumu və fonoloji sistemi müxtəlif dillərin materialları əsasında geniş şəkildə ardıcıl olaraq, şərh olunur.

“Fonetika və fonologiya məsələləri” kitabı dörd fəsildən ibarətdir. Kitabın “Azərbaycan dilinin fonetik qurumu və fonoloji sistemi” adlı ikinci fəslində Azərbaycan dilinin fonetikasi, onun obyekti, predmeti, məqsəd və vəzifələri, fonetik vahidlərin səciyyəsi, danışiqqla yazı arasındakı ziddiyyətlər, fonetikanın başqa elmlərə münasibəti kimi məsələlərdən bəhs olunur. F.Veysəlli hesab edir ki, dilin fonetik qurumunu və fonoloji sistemini öyrənməkdən ötrü fonem birləşmələri ön plana çəkilməli və bu birləşmələrdə nəzərə çarpan bütün xüsusiyyətlər müasir tədqiqat metodunun köməyi ilə açıqlanmalıdır: “Azərbaycan dilçiliyində fonetikanı fonologiyadan ayıranlar dil vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsini ikili qarşılaşma üsulundan istifadə edərək öyrənməyə çalışırlar. Lakin onlar danışiqql axımında diskret vahidlərin koartikulyator cəhətlərinə layiqincə diqqət yetirmirlər. Halbuki nitq zəncirində dil vahidlərinin qarşılıqlı təsirini öyrənmədən, özü də bu zaman çağdaş dilçiliyin geniş tətbiq etdiyi təcürbi tədqiqat metodlarının vasitəsilə ümumiləşdirmələr aparmadan ciddi elmi uğurlar əldə etmək qeyri-mümkündür” (9, s.56). Alim sonra fikrini belə izah edir ki, dil bahidləri danışiqqlda təcrid edilmiş şəkildə deyil, bir-birilə üzvi surətdə bağlı çıxış edirlər.

Yəni dildə məna daşıyan və sərbəst işlənmə imkanı olan vahidlər (morfemlər, leksemlər və s.) əsasən iki və daha artıq fonemin düz xətt boyunca birləşməsidir: “Azərbaycan dilində birfonemli söz yalnız “o”-dur. Alman dilində isə “Ei”-dir, yumurta deməkdir. Bundan fərqli olaraq hər iki dildə qrammatik mənalı birfonemli morfemlər çoxdur. Hal şəkilçiləri buna misaldır” (9, s.56).

F.Veysəlli fonem birləşmələrindəki qanunauyğunluqların öyrənilməsinin tipoloji və müqayisəli-qarşılaşdırma üsulu ilə tədqiqinin nəzəri dilçilik üçün böyük əhəmiyyəti olduğunu vurğulayır. O, düşünür ki, bu yolla dillər arasındakı genetik bağlılığı, həmçinin hər hansı bir dilin özünəməxsusluğunu açıb göstərmək olar. Müəllif eyni zamanda nəzəri dilçiliyin son illərdə inkişaf etmiş qollarından olan kontrastiv (dillər arasında fərqləri araşdıran dilçilik sahəsi) və konfrontativ (fərqlərlə yanaşı oxşarlıqları da öyrənən dilçilik sahəsi) fonologiyanın əhəmiyyətindən geniş bəhs edir. Bununla yanaşı, alim Azərbaycan dilinin fonetik biçiminin və fonoloji sisteminin ümumdilçilik metodları və nəzəriyyələri baxımından hələ lazımi səviyyədə öyrənilmədiyini ön plana çəkir və dilimizin fonem tərkibinin müəyyənləşdirilməsində istifadə olunan kriteriyaları qənaətbəxş hesab etmir. Onun fikrincə, söylənilən elmi mülahizələr ya birtərəfli, ya da ziddiyyətlidir: “Dilimizin prosodikası və intonasiyası çağdaş dilçilik baxımından çox zəif və səthi öyrənilib. Fonemlərin və onların müxtəlif kombinasiya daxilində tədqiqi, mövqedən asılı olaraq dəyişikliklərə uğramasının amilləri geniş dil materialı əsasında aşkarlanması və yalnız bundan sonra fərqlərin və oxşarlıqların başqa dillə müqayisədə üzə çıxarılması mümkün ola bilər” (9, s.58). F.Veysəlli səslərin fonoloji müstəqilliyini müəyyənləşdirmək üçün ən yararlı meyarın morfoloji kriteriya olduğunu sübut edir: “...biz bir səsin fonem olub-olmadığını sübut etmək üçün onun morfoloji funksiya daşımağından çıxış edəcəyik” (9, s.69). O, göstərir ki, akustik fizika və eksperimental fonetika çoxdan sübut etmişdir ki, danışmaq zəncirindən bizim diskret (bölünməz, parçalanmaz) hesab etdiyimiz vahidləri nə akustik, nə də artikulyator kriteriyaların vasitəsilə ayırmaq mümkündür. Alim yazır: “...dilimizdə 9 sait və 24 samit olması fikri irəli sürülür.

Əslində bu fikir dəlilsiz-sübutsuz irəli sürülür və güman ki, bu bütövlükdə mərhum Ə.Dəmirşizadəyə əsaslanır” (9, s.69). F.Veysəlli sonra yenə qeyd edir: “Nitq zəncirinin parçalanmasını təmin edən yeganə meyar linqvistik kriteriyadır” (9, s.69). Yəni bununla demək istəyir ki, yalnız morfoloji sərhədin köməyi ilə biz danışmaq axınından ayrı-ayrı səsləri ayıra bilərik. O, fikrini çoxsaylı misallarla sübut edir: “...heyvan bildirən “ay” sözündən morfoloji yolla bir dənə də olsun səs ayırmaq mümkün deyildir. Bunun əksinə olaraq, (may) “ay” sözündən axırıncı saiti ayırmaq heç bir çətinlik törətmir. “ı” saiti ayrılıqda qrammatik məna ifadə edir, o, ismin yiyəlik halını bildirir... Ən əsası odur ki, (ı) saiti müstəqil fonem kimi danışmaq axınından morfoloji sərhədin köməyi ilə ayrılır və digər sözlərdə bu ayrılma mümkün olmasa da, bu fonem öz funksional bütövlüyünə və fonoloji yükünə görə (ı) kimi dərk edilir və dilin başqa fonemlərinə qarşı durur” (9, s. 71). Azərbaycan dilində ö, e və o saitləri də vardır ki, bu səslər şəkilçi tərkibində çıxış edə bilmədikləri üçün morfoloji cəhətdən sərhədlə ayrıla bilmirlər. F.Veysəlli bu məsələyə belə aydınlıq gətirir: ““Et” və ya “öt” sözlərində samitin müstəqilliyi qəbul olunur, deməli, həmin sözlərdə “e” və “ö”-nün ayrılma bilməsi təbii bir şeydir. Buna dilçilik ədəbiyyatında qalıqlı bölüm prinsipi deyirlər” (9, s.73). Yəni müəllif demək istəyir ki, öz müstəqilliyinə görə (t) samiti bütün hallarda nə leksik, nə də qrammatik cəhətdən məna ilə bağlı olmasa belə, danışmaq zəncirindən ayrılmaq hüququna malikdir; məsələn: ucaltmaq, yaşatmaq, qurutmaq və s. kimi sözlərdə (t) samiti hər iki tərəfdən morfoloji sərhədlə ayrıldığına görə, artıq müstəqillik əldə etmiş olur və beləliklə də, onunla birgə işlənən saitin sərhədi də müəyyənləşir. Alim o saiti isə bölünməz diskret vahid hesab etdiyindən onu morfoloji yolla ayırmağı lazım bilir: “(o) saitinə gəlincə, deməliyik ki, onun məna ilə funksional bağlılığı göz qabağındadır. Dilimizdə bu fonem söz kimi çıxış edir” (9, s.71). Samitlərin fonem statusuna malik olmaları məsələsini də F.Veysəlli saitlərdə olduğu kimi izah edir. Alim Azərbaycan dilindəki n, m, r, y, l, s, c, t, q, ğ, ş, b, k samitlərinin sözün tərkibindən hər iki tərəfdən morfoloji cəhətdən sərhədlə ayrılma bilmələrinə görə onların müstəqillik qazandığını düşünür. Çünki bu zaman samitlər qrammatik məna daşıyan vahidə çevrilmiş olur. Müəllif dilimizdəki digər samitlərin isə (z, p, ç, j, d, v, f, h, x, g) sözdən ayrılaraq, qrammatik məna daşımadığına görə müstəqil fonem olmaq xüsusiyyətindən məhrum olduğunu düşünür. Belə samitlərin sözlərdən ayrılma

bilməsi üçün “qalıqlı bölüm prinsipi”ndən istifadə edilməsini irəli sürür. Kitabında buna dair xeyli sayda nümunə (“...aç, və, dəf, göl, az, həm, lap, lax, qj, tak və s....” (9, s.74)) göstərmişdir.

Kitabın adıçəkilən ikinci fəslində maraqlı hissələrdən ikincisi “Fonetik vahidlərin səciyyəsi”dir. F.Veysəlli burada səsle fonemin fərfini izah edir. Onun fikrinə görə, səslər ayrılıqda mənə daşmadığı halda, dilin daxili qayda-qanunları əsasında bir-birilə əlaqəyə girir, bu zaman mənəli vahidə çevrilmiş olur: “Ayrılıqda heç bir mənəsi olmayan səslər dil abstraksiyasının fonoloji səviyyəsində fonemlərdə ümumiləşir və onlarda təmsil olunur” (9, s.79). Alim fonetika kitablarında səsle fonemin mahiyyətə eyni cür xarakterizə edilməsinə etiraz edir: “Klassik fonetika səsle fonemi eyniləşdirirdi, səsə fonem kimi baxırdı, fonemə də səs kimi baxırdı. Lakin fonologiya yaranandan sonra səsləri fiziki xassəsi olan bir varlıq kimi, fonemləri isə onlarda təcəssüm tapan funksional vahidlər kimi müəyyənləşdirməyə meyl gücləndi” (9, s.79). O, hesab edir ki, dilin fonoloji sistemində olan bütün vahidlərin fonetik, yəni maddi tərəfi olmalıdır. Həm fərqlənməlidirlər, həm də fərqləndirməlidirlər: ““Ot” sözündə nə sait (o), nə samit (t) ayrılıqda mənə daşımır, onların “ot” məfhumu ilə də birbaşa əlaqəsi yoxdur. Ancaq bu sözün “at”, “it”, “ət” sözlərindən fərqləndirilməsi Azərbaycan dilində danışan hər bir kəs üçün çox vacibdir.

Əks təqdirdə onlar qarışdırıla bilər” (9, s.80). F.Veysəllinin maraqlı fikirlərindən biri də budur ki, fonem ardıcılığı “yuxarı yarusun” vahidlərini təşkil etməklə onlara fərqlənmək imkanı yaradır. Bu da həqiqətdir ki, fərqlənmədə bu və ya digər fonem ardıcılığının işlənmə yeri çox mühüm rol oynamaqdadır. Məsələn: y, a, d fonemlərini verilmiş ardıcılıqda düzərsək, yad sözü yaranmış olur. Lakin bu fonemləri a, y, d və yaxud d, y, a ardıcılığında düzərsək, Azərbaycan dilində heç bir mənə verməyəcəkdir. Dilçi alim haqlı olaraq düşünür ki, fonetik vahidlər başqa təbəqədən olan vahidlərlə mütləq ierarxik əlaqədə, yəni bir-birindən asılı münasibətində olur. Yəni həm fonoloji, həm morfoloji, həm leksik, həm də sintaktik təbəqənin biri-birindən asılılığı mövcuddur. Cümlənin, yaxud ifadənin mənəsi sözdən (morfemdən) asılıdırsa, sözün də mənəsi onu əmələ gətirən fonemlərdən və onların düzülüşündən asılıdır. “Fonetik vahid ünsiyyətə qoşulmaq üçün mütləq yuxarı yarusların vahidlərinə daxil olmalı və yuxarı yaruslar isə ən azı mütləq bir fonetik vahiddən ibarət olmalıdır. Əks təqdirdə ünsiyyət baş tuta bilməz. Yəni fonetik cəhətdən sıfırla ifadə olunan, maddi varlığı olmayan ünsiyyət ola bilməz” (s.81). F.Veysəlli fikrini nümunələrlə əsaslandırmaqla, bir düz xətt boyunca düzölmüş diskret fonetik vahidləri-seqmentləri superseqment (prosodiya və intonasiya) vahidlərə qarşı qoyur. Onun fikrincə, seqment vahidlərin nitq zəncirində yeri olduğu halda, prosodiya və intonasiyanın nitq axınında yeri yoxdur. Superseqment vahidlər aid olduğu dil vahidi üçün qəlib rolunu oynayır. Çünki prosodik vasitələr də, intonasiya da, vurğu da seqment vahidlərin düzülüşündən asılıdır.

F.Veysəlli növbəti hissədə danışığıla yazı arasındakı ziddiyyətlərdən bəhs edir. O, burada da “Eksperimental fonetika” (7, s.27-31) kitabında qeyd etdiyi kimi orfoepiya və orfofoniya sahələrini biri-birindən fərqləndirir. Onu da qeyd edək ki, bu məsələni dilçiliyimizdə ilk dəfə F.Veysəlli irəli sürmüşdür. Müəllif orfoepiyaya dildəki sözlərin fonem tərkibinin, cümlələrin intonasiyasının müəyyənləşdirilməsi, dilimizdəki heca modellərinin təyin edilməsi kimi məsələləri daxil etdiyi halda, orfofoniyanın isə ayrı-ayrı fonemlərin müəyyən fonetik mövqedə, digər fonemlərlə işlədildikdə, vurğunun və intonasiyanın təsiri nəticəsində baş verən dəyişiklikləri öyrənən dilçilik sahəsi olduğunu sübut etməyə çalışır: “...“daş” sözündə üç fonem- (d), (a) və (ş) fonemləri, “gül” sözündə də üç fonem- (g), (ü) və (l) fonemləri vardır. Ancaq onlardan hər birinin bu sözdə necə deyilməsi orfoepiyanın işi deyildir” (9, s.85). “Orfofoniya dildəki fonoloji qarşılaşmaların danışığıda reallaşması ilə bağlı ortaya çıxan tələffüz xüsusiyyətlərini sistemləşdirir və öyrənir” (9, s.86). F.Veysəlli orfoepiya və orfofoniyanın bir-birindən fərqləndirilməsinin xarici dillərin tədrisində əhəmiyyətli olduğunu ön plana çəkir: “Hər hansı ikinci dilin və digər dillərin öyrənilməsində uğursuzluqlarımız bu iki aspektin kəskin şəkildə fərqləndirilməməsi ilə bağlıdır.

Elə olur ki, dil öyrənən sözün fonem tərkibini yaxşı bilir, bu sözdə işlənən fonemlərin ayrılıqda akustik və artikulyator əlamətlərini də pis mənimsəmir, amma onların canlı danışığıdakı xüsusiyyətlərini bilmədiyindən çaşır” (9, s.87). Müəllifin fikrincə, yeni tələffüz vərdislərinin yaranması və avtomatlaşdırılması vacib şərtlərdəndir ki, bu da orfofoniyanın tədqiqat sahəsinə aiddir. O, çox təəssüf hissi ilə qeyd edir ki, prosodiya və intonasiya kimi məsələlər fərdi müşahidə

əsasında araşdırılmış, təcrübi fonetika çərçivəsində tədqiq olunmamışdır. Ümumiyyətlə, təcrübi fonetika dilçiliyimizdə ən az tədqiq olunan sahədir. F.Veysəllinin “Eksperimental fonetika” kitabına qədər bir-iki elmi əsərdən başqa, tutarlı tədqiqata rast gəlmirik. Alim eyni zamanda fonemlərin orf fonik xüsusiyyətlərini göstərmək üçün istifadə olunan transkripsiyadan da danışır. O, kitabında üç-fonoloji, fonetik və fonomorfoloji (morfoloji) transkripsiyadan bəhs edir və bunlardan yalnız ikisinin-fonetik və fonoloji transkripsiyanın dilimiz üçün yararlı olduğunu vurğulayır. Alim izah edir ki, fonoloji transkripsiyada yalnız sözü təşkil edən fonemlər əks olunduğu halda (məs.: “kənd” sözündə dörd fonem iştirak edir: k, ə, n, t), fonetik transkripsiyada isə fonemlərlə yanaşı diakritik işarələrdən də (məs.: “kənd” sözündə sonda işlənən t fonemi nəfəsli olduğundan bunu bildirmək üçün onunla birgə əlavə olaraq, diakritik işarə də işlədilir) istifadə olunur. F.Veysəlli dilöyrənmədə fonetik transkripsiyayı daha əhəmiyyətli hesab edir. Çünki burada sözün tələffüzü tam incəliyinə qədər əks olunur və ən kiçik orf fonik detal belə nəzərdən qaçmır. Əslində dilin tədqiqində də fonetik transkripsiya daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Təkcə fonetika və fonologiyada deyil, eləcə də digər dilçilik sahələrinin, xüsusilə dialektologiyanın öyrənilməsində fonetik transkripsiya lazımlı və vacib hesab edilməlidir.

F.Veysəlli kitabının “Fonetikanın başqa elmlərə münasibəti” adlı bölməsində fonetikanın dilçiliyin digər sahələri və humanitar fənlərdən əlavə, dəqiq elmlərlə olan əlaqəsindən bəhs edir. Dilçi alim dilçilikdə ilk dəfə fonetikanın kibernetika ilə əlaqəsindən faktlarla söhbət açır. O, burada məlumatın dinləyiciyə çatdırılmasında siqnalların uzun və qısa nəql olunmasının əhəmiyyətindən, məlumatın qeyri-müəyyənliyinin hesablanması, hərflərin işlənmə tezliyi kimi mürəkkəb məsələlərdən söhbət açır və sübut edir ki, bütün bu deyilən problemlərin həllinə riyazi tədqiqat metodunun tətbiqi ilə nail olmaq olar.

Kitabın üçüncü fəslə-“Ünsiyyətin kommunikativ modeli və onun komponentləri” adlı hissə F.Veysəllinin 1980-ci ildə yazmış olduğu “Eksperimental fonetika” kitabının eyni adlı bölməsinin yenidən yazılıb, təkmilləşdirilmiş formasıdır. F.Veysəlli burada təkcə dilçiliyi deyil, eləcə də danışmaq fəaliyyəti ilə məşğul olan bütün elm sahələrini də maraqlandıran ünsiyyətdən və onun modelindən söhbət açır. O, “danışma-dinləmə-dərketmə” prosesinin necə keçməsinə şəkillərlə ətraflı izah edir. Ünsiyyət modelində dörd komponenti (1. Ünsiyyətin linqvistik bazası; 2. Ünsiyyətin artikulyator bazası; 3. Ünsiyyətin akustik bazası; 4. Ünsiyyətin perseptiv bazası) bir-birindən ayırmaq vacib hesab edir. Alim fəslin ikinci bölməsi olan “Ünsiyyətin linqvistik bazası”nda ünsiyyətdə çıxış edən dil işarələrindən danışır. Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, ünsiyyətin baş tutması üçün dinləyənə danışan eyni linqvistik bazaya malik olmalıdırlar. Bundan başqa, ünsiyyət zamanı fonemlər təklidə işlənmirlər.

Bir nitq zəncirində bir fonem istənilən sayda təkrar işləyə bilər, lakin akustik cəhətdən onların eyni olması qeyri-mümkündür. Fonoloji cəhətdən eyni olub, eyni fonemi təmsil etsələr də, işlənmə mövqələrinə görə tamamilə müxtəlifdir. Məsələn: bir cümlədə t fonemi iki dəfə işləyə bilər, lakin vurğulu, vurğusuz sait qarşısında gələrsə, o zaman fərqli mövqedə çıxış etmiş olar. “Nitq zəncirində bir-biri ilə əlaqəyə girdiyindən fonemlər ciddi dəyişikliklərə uğrayırlar. Fonemin dəyişikliyə uğramasında vurğunun və intonasiyanın, onu əhatə edən qonşu fonemlərin, habelə danışan şəxsin sosial-linqvistik inkişafı mühüm rol oynayır” (9, s.98). Onu da qeyd etmək ki, dilçilikdə eyni səs qonşu fonemlərin təsiri ilə müxtəlif dəyişikliyə uğrayaraq işlənməsini məcburi çalarlığın bir növü olan kombinator dəyişiklik də adlandıırırlar. Leninqrad (indiki Sank-Peterburq) fonoloqlarından L.R.Zinder məcburi çalarlıqları üç növə (1.Mövqe çalarlığı; 2.Kombinator çalarlığı; 3. Tələffüzün müxtəlif üsulları, nitqin emosional məzmunu ilə şərtləndirilmiş çalarlıq) ayırır ki, F.Veysəllinin bəhs etdiyi dəyişiklik də bunlardan kombinator çalarlığa aiddir: “Məcburi çalarlıqlar müəyyən bir fonemin müxtəlif digər fonemlərlə birləşməsindən asılı ola bilər. Müxtəlif digər fonemlərin qonşuluğu ilə şərtləndirilmiş belə fonem çalarlıqlarını kombinator çalarlıqlar adlandırmaq olar” (9, s. 43).

Növbəti hissədə (“Fonologiya fonetikanın tərkib hissəsidir”) dilin artikulyator və ya akustik baxımdan öyrənilməsi, fonetika ilə fonologiyanın bir-birindən fərqləndirilməsi kimi məsələlər öz əksini tapır.

edən F.Veysəlli eksperiment aparmaq üçün yaranan yeni cihazlardan analizator və sintezatorun da adlarını qeyd edir. Tədqiqatçının işini xeyli yüngülləşdirən bu cihazlar əllə aparılan hesablamaları hazır şəkildə göstərdiyindən, qrafika və cədvəli daxil etməklə printerdə hazır rəqəmləri almaq mümkün olduğundan F.Veysəlli onları ən əlverişli cihaz hesab edir: “Adətən, onların köməyi ilə nitq signalının üç parametri-intensivlik, melodiya, temp haqqında kifayət qədər dəqiq məlumat almaq olur” (9, s.142).

F.Veysəlli “Ünsiyyətin perseptiv bazası”nda isə səsin eşidilməsi və dərk edilməsi, eşitmə cihazından bəhs edir. O, belə hesab edir ki, göndərilən məlumatın dərk edilməsi və onun öz ilkin forması ilə eyniləşdirilməsi üçün mühüm olan elementlərin məcmusu ünsiyyətin perseptiv bazasını təşkil edir.

F.Veysəlli rus dilində yazmış olduğu “Fonetika və fonologiyada akustik fərqlər anlayışı haqqında”, “Fonemlərin differensial və integral əlamətləri haqqında”, “Fonetikada eksperiment və eksperimental fonetikanın bəzi məsələləri haqqında” və s. kimi yazmış olduğu məqalələrdə fonetik fə fonoloji problemlərin həllindən bəhs etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi, Bakı, Maarif, 1984, 392 səh.
2. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi, Bakı, Maarif, 1973. 302 səh.
3. Kontrastiv fonetika (Elmi əsərlərin mövzu toplusu), Bakı, Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, 1986, 92 səh.
4. Rəcəbli Ə. Azərbaycan dilçiliyi, Bakı, Nurlan, 2007, 416 səh.
5. Trubeskoy N.S. Fonologiyanın əsasları, Bakı, Mütərcim, 2001, 380 səh.
6. Veysəlov F. Alman dilinin fonetikasi, Bakı, Maarif, 1980. 192 s.
7. Veysəlov F. Eksperimental fonetika, I cild, Bakı, ADU, 1980, 84 səh.
8. Veysəlov F. Eksperimental fonetika, II cild, Bakı, ADU, 1981, 100 səh.
9. Veysəlov (Veysəlli) F. Fonetika və fonologiya məsələləri, Bakı, Maarif, 1993, 192 səh.
10. Veysəlov (Veysəlli) F. Seçilmiş əsərləri, I cild. Bakı, Mütərcim, 2009. 640 səh.
11. http://baau.clan.su/news/f_xr_ddin_yagigar_oglu_veys_lli/2012-09-19-741
12. <http://fveyselli.com/about.html>

ABSTRACT

Khuraman Hajizada

ABOUT F. VEYSELLI'S INVESTIGATIONS ON THE SOLVING PROBLEM OF PHONETIC AND PHONOLOGICAL

F.Veyselli is one of the most valuable authors of investigations about phonetic organization (soot), phonological system of the Azerbaijani. Specially Especially he has an irreplaceable services in the area of experimental investigation of the phonetic organization. He worked and has prepared the linguistic explanation of the phonemes their physiological and acoustic analysis based on practical materials too. F.Veyselli has distinguished the areas of orthoepy and orthophoniya from each other in our linguistics for the first time too.

In the second chapter of the book F.Veyselli "Tasks of phonetics and phonology" refers to the problems of phonetics, its object, subject, goals, objectives and commitments, the nature of phonetic units, the contradictions between the conversation and in writing, phonetics relation to other sciences.

And F.Veyselli categorically denies that the long vowel phonemes. According to him, in Azerbaijan language, there are 9 vowel phonemes, and long vowels or they can not be considered as phonemes. He believes that the long vowels are executing function differentiation of vowel phonemes.

F.Veyselli believes that it is necessary to take into account a combination of phonemes and all the features of these combinations should be investigated with the most modern techniques for the study of the phonetic structure and phonological structure.

F.Veyselli said that great importance is the study of regularities combinations of phonemes in typological methods for theoretical linguistics. He believes that in this way we can show a genetic link between language and identity of any language.

Much of the scientific research in linguistics F.Veyselli devoted to problems of phonetics and phonology.

РЕЗЮМЕ

Хураман Гаджизаде

ОБ ИССЛЕДОВАНИЯХ Ф.ВЕЙСЕЛЛИ В РЕШЕНИИ ПРОБЛЕМ ФОНЕТИКИ И ФОНОЛОГИИ

Ф.Вейселли является одним из видных исследователей фонетического строения и фонологической системы Азербайджанского языка. Особенно незаменимы его заслуги в области экспериментальных исследований фонетических строений. Наряду с лингвистическим разъяснением фонем, он на основе экспериментального материала разработал их физиологический и акустический анализ.

Во второй главе книги Ф.Вейселли “Задачи фонетики и фонологии” говорится о задачах фонетики, его объекта, предмета, цели, задачах и обязательствах, характерах фонетических единиц, противоречиях между разговором и письменностью, отношении фонетики с другими наукам.

А Ф.Вейселли категорически отрицает то, что долгие гласные фонемы. По его мнению, в Азербайджанском языке есть 9 гласных фонем, и долгие гласные ни как не могут считаться фонемами. Он считает, что долгие гласные являются исполнителями функции дифференциации гласных фонем.

Ф.Вейселли считает, что для изучения фонетической структуры и фонологической структуры необходимо учитывать комбинации фонем и все особенности этих комбинаций должны быть исследованы самими современными методами.

Ф.Вейселли отмечает, что для теоретической лингвистики большое значение имеет исследование закономерностей комбинации фонем типологическими методами. Он считает, что этим путем можно показать генетическую связь между языками и идентичность любого языка.

Большая часть научных изысканий Ф. Вейселли в лингвистике посвящены задачам фонетики и фонологии.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

SƏRXAN ƏKBƏROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti
ekberovserkan@gmail.com

UOT:811.512.162

QÜTBÜN “XOSROV VƏ ŞİRİN” ƏSƏRİNDƏ MƏNACA SÖZ QRUPLARI VƏ
ARXAİZİMLƏRİN İŞLƏNMƏ MÖVQEYİ**Açar sözlər:** *Qütb, “Xosrov və Şirin”, leksika, qrammatika, leksik xüsusiyyətlər, poema.***Key words:** *Gutb, “Khosrov and Shirin”, lexicon, lexicon features, grammer, poem***Ключевые слова:** *Гтуб, «Хосров и Ширин», лексика, оречетивее, лексика характеру, поэма*

Azərbaycan dili türk sistemli dillər ailəsinə mənsub olsa da, qədim zamanlardan bəri bir sıra Qafqaz (alban, gürcü) və başqa dillər (fars, ərəb, rus) ilə əlaqədə olmuş, istər mədəni və istərsə də məişət məsələlərində onlarla qaynayıb-qarışmışdır. Bunun nəticəsində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində də müəyyən dəyişikliklər əmələ gəlmişdir. Burada əsas yeri türk mənşəli sözlər tutsa da, başqa dillərdən gələn bir çox sözlər də vardır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin əsasını onun bu dilə məxsus olan qədim sözləri təşkil edir.

Azərbaycan dili türk mənşəli bir dil olduğu üçün onun qrammatik quruluşu və əsas lüğət fondu digər türk dilləri ilə ümumilik təşkil edir. (11, s. 145)

Türk dilli xalqlar hələ yeni eradan əvvəl uzun əsrlər boyu monqol və tunqus-mancurlarla bir ictimai-siyasi birlik təşkil etdikləri üçün (Altay dövrü) onun (türk dillərinin) leksik tərkibinə həmin dillərdən külli miqdarda sözlər daxil olmuşdur. Türk dillərinə monqol sözlərinin daxil olması prosesi bir də orta türk dövründə (XIII-XV əsrlər) getmişdir.

Azərbaycan xalqının daxil olduğu oğuz qəbilə ittifaqları uzun müddət bir sıra digər türk tayfaları, xüsusilə qıpçaqlarla ictimai-siyasi əlaqədə olmuşdur. Odur ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində qıpçaq qrupu dillərin leksik xüsusiyyətlərini daşıyan bir sıra sözlərə təsadüf edilir. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: *Çalağan, torağay, burulğan, yarılğan, kəsəyən, mişovul, qırqovul, Qıpçaq, Qorağan, (kənd adları), ulu, anmaq, aş (yemək mənasında), bağırsağ, sarımsaq, çayırtka, süpürgə, yapalaq, qılmaq və s.*

Yuxarıda qeyd etdiyimiz sözlərin bir qisminə işlənən sözdüzəldici şəkilçilər: -ağan, -əyən, -ğa, -gə müasir qıpçaq qrupu dillərində sözdəyişdirici şəkilçilər funksiyasını daşıyır.

Qıpçaq qrupu dillərinin sözlərinə dilimizin dialekt və şivələrində daha çox təsadüf edilir. Bunlara misal olaraq *çin* (doğru mənasında), *tuq* (bayrağın bir növü mənasında), *duş* (yuxu mənasında), *ün* (səs mənasında), *erişmək* (yetişmək, çatmaq mənasında) sözlərini misal göstərmək olar. (3, s. 123)

Azərbaycan dilinin özü də türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olduğu üçün, burada həmin qrupa məxsus dillərin leksikası üstünlük təşkil edir. Bununla belə, ədəbi dilimizdə bir sıra sözlər başqa oğuz dillərinə məxsus sözlərin əsas xüsusiyyətlərini saxlamışdır; məsələn, *dalğın, qaraca, qocaman, qaya, yastıq, satdıq, Tapdıq, sandıq* və s.

Ümumtürk dilləri ilə ortaq olan Azərbaycan sözlərinə əsasən, şəxs əvəzliliklərini (mən, sən, o, biz, onlar, belə, elə və s.), sayları (bir, iki, üç, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, on və s), fellərin əksəriyyətini (gəlmək, getmək, oturmaq, durmaq, atmaq, dinləmək və s) daxil etmək olar. Həqiqətdə isə, belə sözləri müasir dil materialı əsasında müəyyənləşdirmək çətindir. Çünki qədim dövrlərdən dilimizə keçmiş olan monqol, istərsə də qıpçaq və oğuz tayfa dillərinin sözləri dilimizin uzun əsrlər inkişafı nəticəsində bir-birinə qaynayıb-qarışmış və bir növ özünə məxsus

xüsusiyyətlərə malik olan lüğət tərkibini əmələ gətirmişdir. Bunların hamısı birlikdə Azərbaycan dilinə məxsus olan qədim sözlər adlanır. (9, s. 252)

Öz işlənmə dairəsinə görə köhnəlmiş sözlər müxtəlif qruplara ayrılır:

1. İşlənmə gücünü tamamilə itirmiş, mənası məlum olmayan və yeni sözlərin əmələ gəlməsində iştirak etməyən sözlər; məsələn, *yanşax* - el aşığı mənasında, *arı* - təmiz, *bədəy* – cins at, *yaxni* – *qovurma*, *dün* – gecə, *sədaq* – ox qabı və s.

2. Müasir dildə müstəqil söz kimi işlənmək gücünü itirmiş və izlərini sözlərin tərkibində saxlamış olan köhnə sözlər; məsələn, *toxmaq* sözündə olan *tox* (vur mənasında), *qarmaq*, *qarı*, *qarğı* sözlərində olan *qar* (bərklilik mənasında), *ilmək*, *ilik*, *ilxı* sözlərində olan *il* (yığımaq mənasında) və s.

3. Vaxtilə ədəbi dilimizdə işlənmiş və müasir dildən çıxmış bir çox ərəb-fars sözləri; məsələn, *müsəlləs* (üçbucaq), *zaviyə* (bucaq), *sərf-nəhf* (qrammatika), *sövtiyyat* (fonetika), *rəfiq* (yoldaş) və s.

4. Köhnə quruluşla əlaqədar idarə, müəssisə, və vəzifə adları, məsələn, *divanxana*, *nahiyyə*, *qəza*, *nayıp*, *pristav*, *qorodovoy*, *yüzbaşı*, *yasavul* və s.

Köhnəlmiş və dildən çıxmış sözlərə atalar sözləri və zərbi-məsəllərdə tez-tez təsadüf edilir; məsələn; *dini dinara satan dindən də olar, dinardan da*. Müasir dilimizdə xəstəlik mənasında *məlamət* sözü işlədilmir, lakin *gün doğan salamatdır, gün batan məlamət* atalar sözündə isə o həmin mənanı ifadə edir.

Köhnəlmiş sözlərin – arxaizimlərin bir qismini tarixizimlər təşkil edir.

Keçmiş həyat və məişətin aradan çıxması, dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq aradan çıxmış və ancaq həmin həyatı canlandırmaq məqsədilə işlədilən sözlər tarixizimlər adlanır.

Köhnəlmiş sözlərin tarixizimlərə aid olmayan qrupunu arxaizimlər (yunanca *archaios*-qədim deməkdir) təşkil edir. Tarixizimlərdən fərqli olaraq, arxaizimlər elə sözlərdən ibarətdir ki, onların ifadə etdiyi əşya və hadisələr indinin özündə belə mövcuddur, lakin onlar başqa sözlərlə ifadə olunur. Arxaizimlər lüğətin passiv fonduna daxildir. Zaman keçdikcə dildə arxaizimlərə dublet, qismən də sinonim olan, onları sıxışdırıb aradan çıxaran və lüğət tərkibinin aktiv qismini təşkil edən yeni leksik vahidlər yaranır: məsələn, *yazı* əvəzinə *çöl*, *aul* əvəzinə *kənd*, *ozan* əvəzinə *aşiq* və s.

Arxaizimlər, əsasən leksik və semantik olmaq üzrə iki yerə ayrılır.

Əşya və ya hadisənin adını başqa söz əvəz edirsə, passiv fonda keçmiş əvvəlki söz leksik arxaizim adlanır. Məsələn, *necə* əvəzinə işlənmiş olan *nə günə*, *hansı* əvəzinə işlənmiş olan *qanğı*, və ya *hanki*, *saç* əvəzinə işlənmiş olan *muş* sözləri leksik arxaizimlərdir.

Söz öz köhnə mənasını itirərək, yeni məna ifadə etdikdə, onun köhnə mənası semantik arxaizim adlanır; *qoçu* – köhnə mənada (igid), *donluq* – köhnə mənada (bəxşiş), *aş* – köhnə mənada (yemək) və s.

Dilimizdə leksik-fonetik arxaizimlərə də təsadüf edilir. Bunlara misal olaraq, *xəlv* (xəlv), *gamiş* və ya *gomuş* (camış), *turağ* (daraq), *ğənimət* (qənimət), *həna* (xına) və s. sözlərini göstərmək olar.

Arxaizimlər və tarixizimlərdən bədii dilin üslub xüsusiyyətlərini vermək üçün istifadə edilir. Hər hansı bir yazıçı keçmiş həyatın müəyyən tarixi bir dövrünü və o dövrdə yaşamış bu və ya digər surəti qabarıq vermək istədikdə, dövrün müəyyən dil xüsusiyyətlərində bunu nəzərə çatdırmaq və həm də yüksək təntənəli üslub yaratmaq üçün arxaizimləri və tarixizimləri işlədir: (4, s. 21)

Qızıl Orda dövründə yazılmış ən qədim türkcə mətn olaraq bilinən Qütbün “Xosrov və Şirin”i Nizami Gəncəvinin eyni adı daşıyan ədəbi əsərinin türk ədəbiyyatındakı ilk tərcüməsi olması baxımından da, türk dili yadigarları arasında mühüm bir yer tutur.

Türk dili tarixinin mühüm bir mərhələsini təşkil edən Qızıl Orda dövrünün yazı dili, gərəksə Qıpçaq şivəsi haqqında isbatlı bir nəticəyə gəlmək üçün tədqiq olunması vacib olan şübhəsiz bu əsərdir. (10, s. 18)

Əsəri çap edən və mətni ilk olaraq yayınlayan Prof. Dr. Zajaczkovskidir. Prof. Dr. Zajaczkovskinin, bu yayını ilə türk dilinə böyük bir xidmətdə bulunduğuna şübhə yoxdur. Ancaq çalışmalarını bir nöqtədə təksif etməyərək, həm ədəbiyyat, həm tarix, həm mədəniyyət və həm də dil məsələləri üzərində duran və ələ aldığı əsərləri də bütün bu baxımlardan incələyən professorun Qütbün “Xosrov və Şirin”i üzərindəki dil çalışmaları, türk dili yadigarlarına dəqiqliklə incələnməmişdir. Belə bir

mühüm əsərin müfəssəl bir indeksi verilmədən, bütün imla, səs və şəkil xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmadan yayınlanması ondan lazımi şəkildə istifadə edilməsinə əngəl olur. Vəzn baxımından əsərin əslinə sadıq qalan şair, sadəcə “*çahar yar*” mədhiyyəsini kutadqu bilik vəzni ilə yazmışdır.

Özünün də qüvvətli bir nəzm olduğu əsərin baş qisminə əlavə etdiyi 271 beytlik əlavədən anlaşılan Qütbün Nizaminin məsnəvisini uğurla türkçəyə nəql etdiyi söyləmək olar. Prof. Dr. Zajaczkovski də əsərin əsl ilə tərcüməsi arasındakı müqayisələrdən sonra bu nəticəyə gəldiyini aydınlaşdırır.

Əsərin sonunda müstəhhih tərəfindən əlavə olunmuş olan və 66 beyt tutan bu əlavənin dili, əsas etibarilə, əsl mətnin dilindən fərqlənmir.

Bu göstərir ki, əsərin yazıldığı çevrə ilə istinad edildiyi çevrə, daha doğrusu müəllif ilə müstəhhihin mənsub olunduqları çevrə eyni kultür və yazı dili çevrəsidir.

Ancaq bütün mətn boyunca yeddi dəfə -dan, -dən şəklində keçən çıxışlıq halı bu əlavə edilən qismə aiddir.

Qızıl Orda dövründə yazılmış olan ilk ədəbi əsər Qütbün “Xosrov və Şirin”i türk ədəbiyyatında yazıldığı təsbit edilən 21 “Xosrov və Şirin” və ya “Fərhad və Şirin” məsnəvisinin ilkidir. Həqiqətən də Nizaminin məsnəvisini yüzə səksən nisbətində türkçə kəlimələrlə qarşılayan Qütbün bu əsəri zəngin bir sözlüyə malikdir. Türkçə sözlüklərin heç biri təkcə Qütbün “Xosrov və Şirin”i qarşılayacaq mahiyyətdə deyil.

Qütbün bu əsərini türk şivələrindən hansına daxil etmək baxımından müxtəlif fikirlər vardır.

Ümumiyyətlə Qızıl Orda dövründə yazılmış “Qıpçaqca” bir əsər olaraq qəbul edilən “Xosrov və Şirin” Xarəzm yazı dilinin, həm də Cağataycanın xüsusiyyətlərini daşımaqdadır. Əsasən XIII və XIV yüzillər türk dilinin yeni-yeni qurulan müxtəlif mədəniyyət mərkəzləri ətrafında ədəbi şivələr olaraq hələ ki təşəkkül etməyə başladığı keçid dövrləridir.

Əsərdə fellərin işlənməsi baxımından Cağatay türkcəsinə yaxın olmaqla bərabər, səs xüsusiyyətləri baxımından Qıpçaqçada rastlanan xüsusiyyətləri daşımaqdadır.

Dil xüsusiyyətləri baxımından xeyli zəngin olduğunu gördüyümüz bu əsərdə maraq doğuran bir neçə məqamı qeyd etmək istərdik.

1. Mətnə indiyə qədər yayınlanmış əsərlərdə və qrammatikalarda təsadüf edilməyən bir şərt şəklinə rastlanmışdır. Bu, -sangam, -səngən ilə işlənməkdədir və qüvvətləndirilmiş şərt mənasını ifadə etməkdədir.

2. Bəzi farsca kəlimələr işlək bir şəkildə olmayan –i isimdən fel düzəldən şəkildə ilə fel əmələ gətirmişdir. Məsələn: farscadakı “agaz kərdən” (başlamaq) yerinə “agazi” şəklində işlənmiş; yenə farsca “rənc” (zəhmət) sözündən də “rənci, rəncin, rəncit” kimi, kəlimənin əsl mənasını mühafizə edən fellər düzəlmişdir.

3. Bu günə qədər farsca olduğu sanılan bəzi kəlimələrin bu mətnə görülən şəkli nəzərə alınaraq türkçə olduğu irəli sürülə bilər.

Məsələn: farsca “çemiden” məsnəvisindən gəldiyi söylənən “çemen, çimen” sözü, burada “çimgen” şəklində keçməkdədir. Bugünkü yazı dilində işlənən “çimən” kəlməsinin “çimgen”dəki g səsinin düşməsiylə meydana gəldiyi və bu inkişafın türkçənin bir xüsusiyyəti olduğunu söyləmək olar.

Bu gün farsca “əməç” kəliməsindən gəldiyi sanılan və “hədəf” mənasında işlənən “amaç” sözü, burada “umanç” və “umaç” şəkillərində keçməkdə olub, “nişangah, hədəf” mənalərini ifadə etməkdədir. Buradakı “umanç” kəliməsinin umın->uman->uman-ç şəklində təşəkkül etdiyi aşkardır. (5, s. 48)

Dillərin bir-birinə yaxınlığı (qohumluğu) və ya bir-birindən uzaqlığı (qohum olmadığı), eyni və ya müxtəlif sistemli olması morfoloji strukturlarına və mənşələrinə görə müəyyənləşdirilir. Azərbaycan dili genoloji cəhətdən türk dilləri ailəsinə daxildir, morfoloji strukturuna görə iltisafı dillərdəndir. İltisafilik qrammatik mənanın ifadə vasitəsi kimi çıxış etməsidir. Bir kökün başqa bir kökə birləşdirilməsidir. Azərbaycan dilində əsas qrammatik vasitə şəkildədir. Şəkilçilər sözlərin sonuna artırılır, onları fonetik və məna cəhətdən dəyişir. Sözlər öz bütövlüyünü mühafizə edir. Onlara əlavə olunan şəkilçilər yeni sözlər düzəltməklə bərabər, həm də sözlər arasında əlaqə yaratmağa, söz birləşmələri və cümlələr əmələ gətirməyə xidmət edir.

Genoloji bölgədə dillər mənşəyinə, qohumluğuna görə qruplaşdırılır. Qohum dillər dil ailəsində birləşdirilir. Bir neçə dil qrupu dil ailəsi əmələ gətirir. Məsələn: hind-avropa, monqol, sami, İndoneziya və.s dillər ailəsi.

Azərbaycan dili genoloji təsnifə görə türk dilləri ailəsinin oğuz dilləri qrupuna daxildir. Bu dil ailəsinə daxil olan dillərin bir-biri ilə əlaqəsi və ya qohumluğu tarixi-ictimai hadisədir. Dillərin qohumluğu anlayışı adı altında onların lüğət tərkibinin, fonetik-qrammatik strukturunun yaxınlığı başa düşülür. (7, s. 296)

Türk dilləri ailəsinə daxil olan dillər bir-biri ilə əlaqədardır, mənşəyinə görə eynidir, hamısı eyni kökdən təşəkkül tapmışdır.

Türk dillərinin lüğətçilik tarixi, əsasən, XI əsrdən başlayır. XI əsr türk xalqlarının dil xüsusiyyətlərini izah edən ilk lüğət Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it türk” əsəridir. [7, s, 148]

Kaşğari türk tayfaları arasında oğuzlara xüsusi yer vermişdir. O, lüğətdə oğuzları iki qrupa ayırmışdır:

Türk oğuz tayfası və türkmən oğuz tayfası. Bundan əlavə Kaşğari 22 qəbiləni də qeyd etmişdir. M.Kaşğarının lüğəti bir sıra dillərə tərcümə olunmuşdur. 1960-1963- cü illərdə özbək dilində nəşr edilmişdir.

“Xosrov və Şirin”- in lüğət tərkibi türk leksikologiyası tarixi üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Əsərin dilində işlənən frazeoloji birləşmələr leksikanın tərkib hissəsi kimi ayrıca qeyd olunmalıdır

Əsərdə ümumişlək, çoxmənalı, omonim sözlər Oğuz türkcəsinin, xüsusilə Azərbaycan türkcəsinin əsas lüğət fondu ilə uyğun gəlir. Arxaik leksika ağız və şivələrdə bu gün də yaşamaqdadır. Əksəriyyəti təşkil edən ümumişlək sözlər valentliyi, məcaz yaratma imkanlarının genişliyi ilə seçilir. Bu tipli sözlər məna genişlənməsini və daralmasını, birləşmə imkanları və s. semasioloji proseslərin öyrənilməsi üçün çox əhəmiyyətlidir. (8, s. 348)

Mənşə baxımından “Xosrov və Şirin”- in leksikası ayrı bir əhəmiyyət daşıyır. Oğuz tarixinin ən böyük salnaməsi olan “Xosrov və Şirin”- in söz xəzinəsi mənşə baxımından incələnməyə ortaya çıxan mənşərə diqqətəlayiqdir. Ərəb-fars mənşəli sözlərin böyük bir qismi çağdaş türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan türkcəsində işlənməkdədir.

“Xosrov və Şirin”- in leksikası türk dilləri tarixinin çox maraqlı bir səviyyəsi kimi, türk dilçilik paleontologiyasını öyrənməkdə ən mühüm qaynaqlardan biridir. Qütbün “Xosrov və Şirin” poemasının dili çox rəngarəng xüsusiyyətlərlə zəngindir. Poemanın türk dillərinin hansı dialekti əsasında yazıldığını söyləmək çox çətindir. Əvvəla poema yazılarkən həm məmlüklərin hökumranlıq etdiyi ərəb ölkələrində aparıcı olan oğuz şivə və dialektləri, həm də Qızıl Ordanın geniş bir ərazidə yayılmış Cağatay dili (karluq-qıpçaq elementləri, eləcə də oğuz elementləri ilə zəngin bir dil) əsas götürüldüyündən, burada təkə bir dialekti əsas götürməyə imkan vermir. İkinci isə, əsərin təqribən yarım əsrdən sonra üzü köçürülərkən qıpçaq katibin burada bir çox formaları (özünün dediyi kimi) “dürütləşdirib”.

Bizcə, poemanın dilinin oğuz-karluq qrupu dilləri ilə daha çox bağlılığı özünü göstərir. Biz bunu poemanın dilinin leksik, fonetik və qrammatik səciyyəsinə asanlıqla görə bilərik.

Poemanın leksik tərkibinin səciyyəsinə nəzər-diqqəti, hər şeydən əvvəl, arxaik sözlərin çox olması cəlb edir. Burada müasir türk dillərinin heç birində müşahidə edilməyən arxaik sözlərə rast gəlmək olur. Məsələn:

Biti – yazmaq	Ağ – qalxmaq
Bitik – məktub/kıtab	Alğ – pis
İk – xəstəlik	Ərsəm - qaraqabaq
İnkan – çox	Öküş - çox

Poemanın dilində müşahidə edilən arxaik sözlərin bir qismi isə bu və ya digər müasir türk dilində seyrək də olsa müşahidə edilir. Məsələn:

Ağırlamaq – hörmət etmək, əzizləmək	Yağma – talan
Anq – anmaq, yada salmaq	Ac – ac
Bilgə - Alim	Yaratıq – yaratmaq
Yapurcaq – yarpaq	Aşnu - əvvəl

Əsərin leksik vahidləri müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilərkən aydın olur ki, poema oğuz dialekti əsasında yazılıb. Bu fikri poemanın lüğətini tərtib edən, onu qıpçaq və karluq elementləri ilə müqayisə edən Əmir Nəci b də müdafiə edir. Müəllifi bu fikrə gətirib çıxaran əsas səbəb poemada

oğuz elementlərinin qıpçağa nisbətən üstünlük təşkil etməsidir. Bu üstünlük özünü elə leksik vahidlərin müqayisəsində də göstərir. (6, s. 289)

Poemada işlənmiş sözlərin çox cuzi bir qismi aşağıda verdiyimiz müqayisəsindən aydın olur ki, burada verilən leksik vahidlərin çoxu oğuz mənşəlidir.

Cədvəldən də görüldüyü kimi, sözlərin böyük əksəriyyəti Azərbaycan dilindəki sözlərlə tamamilə eynilik təşkil edir. Bu müqayisə edilən sözlərin (az bir hissə) qazax dili ilə uyğun gələnlərində də fonetik fərqlənmələr özünü göstərir.

Müqayisə vaxtı çox səciyyəvi olan başqa bir cəhət də nəzəri cəlb edir. Belə ki, poemada işlənmiş alınma sözlərin (ərəb və fars mənşəli) demək olar ki, 90 faizi qıpçaq qrupu (eləcə də karluq) dillərində işlənmədiyi halda Azərbaycan (eləcə də oğuz qrupu dillərində) dilində heç bir fonetik dəyişikliyə belə uğramadan bu gün də işlənməkdədir. Bunu aşağıdakı misalların müqayisəsində aydın görmək olar. (1, s. 487)

Qütbün əsrində	Ana dilində	Qazax dilində
çoban	çoban	şopan
adaş	adaş	doc
alt	alt	ast
altmış	altmış	alpıs
amal	amal	ulit
amin	amin	senimdi
anınteq	onun tək	onday
anlat	anlat	anğart
arzu	arzu	arız
aqah	agah	bilimdi
arslan	aslan	arıstan
arı	arı	ara
arı	Təmiz	taza
arıt	arıt (maq)	tazart
asayış	asayış	tanıştıq
açığ	açıq	aşu
əvvəl	əvvəl	yelqi
əksük	əksik	kəm
əkil	əkil	iyl
ördək	ördək	üyrek
istedad	istedad	dayındak
aqah	agah	bilimdi
avaz	avaz	dıbıs
qavvas	qəvvas	suğa
ğadr	qədr	opasızlık
mənzil	mənzil	turğın orın
tuğyan	tuğyan	bulik
börk	börk	bərik
bihuş	bihüş	esy aııskan
istikamət	istişamət	turaktılık
həmdəm	həmdəm	ikbal
tağ-taş	dağ-daş	yau-tas
çoban	çoban	şopan

ana	ona	oğan
vijud	vicud	bar nərse
vissal	vüsal	baylağıc
armağan	ərməğan	sıyılık
qərdən	gərdən	moyin

Poemada işlənən ərəb və fars mənşəli sözlər miqdar etibarlı ilə həmin dövrdə Qızıl Orda ərazisində yaranan başqa abidələrlə müqayisədə çoxdur. Belə ki, əgər “Ət-töhfət-üz zəkiyyə fil-luğət-it-türkiyyə” adlı əsərdə cəmi 65 ərəb və fars sözü işlənibsə, Qütbün “Xosrov və Şirin” poemasında onların miqdarı on qat artıqdır. Bu fakt bizə bir daha poemanın məmlüklərin hökmranlıq etdiyi ərəb və fars dillərinin quvvətli təsiri özünü göstərən ərazidə yarandığını söyləməyə imkan verir. Poemada müşahidə edilən ərəb və fars sözlərindən nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar.

Abad, Allah, avaz, aqah, ağyar, ayaz, aram, asiman, atəşxana, əsil, asayış, bəyan, beyt, butxana, bihuş, vəli, vəfadər, vəfat, viranə, visal, vüsət, qövhar, gülüstan, qiriftar, gəvvas, gəvğa, qəddar, gəzab, gəyrat, gəalet, gəam, gəamza,

gəanimat, qarib, əziz, əcayib, adil, əzab, adət, alim, əsas, dərman, dövr, dəftər, dehqan, dəmadəm, dinar, dilşad, cavanmərd, cavidanə, cavab, cəllad, cahangir, cəhət, zəhmət, zəmanə, zəbun, zərif, zinət, zirək, əfsus, əvvəl, ədəb, əyyam, ətraf, əsbab, əfərin, əhsən, baxt, bədəxşan, bəla, bərbad, vacib, zəhmət, zəmanə, zəbun, zərif və.s Burada qeyd etdiyimiz sözlər əsərdə işlənən ərəb və fars sözlərinin heç onda biri də deyil. (5, s. 89)

İndi artıq elm aləmi üçün maraqlı tədqiqat obyektı olan, Qazanda və Daşkənddə dəfələrlə nəşr olunan Qütb Xarəzmin “Xosrov və Şirin” əsəri tək-cə özbək xalqının deyil, bütün türkdilli xalqların mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində dəyərli bir abidədir.

ƏDƏBİYYAT

1. A. Zayaçkovski. Najstarsza versiya Türkcə Xosrov və Şirin Qütb 1. Varşava, 1958; III Varşava, 1961, 589 səh
2. Beqdeli. Q.Şərq ədəbiyyatında Xosrov və Şirin, Bakı, Elm, 1970,366 səh.
3. Ə.A.Quliyev.Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi (II hissə), Bakı, Elm, 2001, 192 səh
4. Ə.Quliyev Nizami “Xosrov və Şirin”inin Türkcəyə ilk tərcüməsi (XIV əsr) və əsərin bəzi dil xüsusiyyətləri//AMEA-nın NB-nın Xəbərləri, 2008, № 4, s, 19-23
5. F. R. Zeynalov. Qədim türk yazılı abidələri, Bakı, 1980. 96 səh
6. F.Köprülü. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul, Ötüken yayınları, 1950, 305 səh.
7. H.Ə.Həsənov. Muasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, Maarif, 1988, 305 səh
8. Necmettin M. Hacıeminoğlu.Kütbün Husrev i Şirini və dil hususiyetleri, Ankara, Türk Tarih Kurumu basım evi, 2000, 477 səh
9. Nağısoy M. Şirazinin Gülşəni Raz tərcüməsi, Bakı, Nurlan, 2004,365 səh
10. Nizami Gəncəvi Xosrov və Şirin, Bakı, Lider, 2004, 392 səh
11. S.Ə.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 191səh

ABSTRACT

Sarkhan Akbarov

THE USAGE OF WORD GROUPS AND ARCHAISMS FOR THEIR MEANING IN THE POETRY "KHOSROW AND SHIRIN" BY GUTB

Qutb was written in Turkish, "Khosrow and Shirin" was written in the era of paintings and works of Turkic peoples in the Turkic language of importance for the characteristics of the work. Thus, the work is considered to be examples of the oldest written in Turkish.

After gaining independence, Azerbaijan began to become widespread in the Turkic monuments involved in the research. So the history of linguistics Pole "Khosrow and Shirin" by the scientific study of language features have been involved in the work.

Pole article "Khosrow and Shirin" work language features, contains information about the grammatical structure.

A The greatest poet of Azerbaijan Nizami Ganjavi's poem "Khosrov and Shirin" is famous in the East. The First translation of this poem into Turkish belongs to Qutb Kharazmi the greatest poet of Gizil Orda who lived in XIV century. A detailed information was given about Gutb's work "Khosrov and Shirin" in the article. At the same teme it deals with the lexicon and language features of "Khosrov and Shirin". Detailed information was given about Gutb's work "Khosrov and Shirin" in the article. At the same teme it deals with the lexicon and language features of "Khosrov and Shirin"

Qutb was written in Turkish, "Khosrow and Shirin" was written in the era of paintings and works of Turkic peoples in the Turkic language of importance for the characteristics of the work. Thus, the work is considered to be examples of the oldest written in Turkish.

The article gives a detailed explanation of the lexical features of the poem "Khosrow and Shirin" by GutbKharasmiand its comparative analyze with contemporary Azerbaijani language, and also it was given information about N. Ganjavi'sinfluence to Azerbaijan and Uzbek literary relations.

In the article comparison of the examples on lexical units and archaisms with the Turkish language was given.

РЕЗЮМЕ

Сархан Акберов

ЗНАЧЕНИЕ СЛОВСОЧЕТАНИЙ И ПОЗИЦИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АРХАИЗМОВ В ПОЭМЕ «ХОСРОВ И ШИРИН»

Кутб был написан на турецком языке, "Хосров и Ширин" была написана в эпоху картин и произведений тюркских народов в тюркском языке значение для характеристики работы. Таким образом, работа считается примеры самых старых написаны на турецком языке.

После обретения независимости Азербайджан начал широкое распространение в тюркских памятниках, участвующих в исследовании. Таким образом, история языкознания Pole "Хосров и Ширин" по научному изучению особенностей языка принимали участие в работе.

Полюс статье "Хосров и Ширин" работают языковые особенности, содержит информацию о грамматической структуре

В статье всесторонне сообщается о проадведении Гутб Харамии «Хосров и Ширин» здесь одновременно иссиейедуетсы яуыковые лексикки и Хвразмеры «Хосров и Ширин» Три иссиейедоваиш аврор баывыи ликогие научиые резулы таты.

В статье дается подробное разъяснение лексических особенностей «Хосров и Ширин» Кутба Хорезма и сравнительный анализ с современным азербайджанским языком, а также влияние Н.Гянджеви на азербайджанские, узбекские литературные отношения.

В статье показываются сравнительные лексические единицы и примеры устаревших слов с современным турецким языком.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

NÜŞABƏ İSGƏNDƏROVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
Nushaba.isgandarova@gmail.com

UOT:811.512.162

MƏTNDƏ İRƏLİYƏ VƏ GERİYƏ ƏLAQƏDƏ SEMANTİK SEQMENTLƏRİN AÇILIB QAPANMASI

Açar sözlər: mətn, abzas, topik, alt mövzu, adresat, adresant, retrospeksiya, məkan, zaman

Keywords: text, paragraphs, topic, lower subject, addressee, retrospection, space, time

Ключевые слова: текст, абзац, тема, нижняя тема, адресант, адресат, ретроспекция, место, время

Dilin sistem təbiəti mətnin də sistem təbiətini təsdiqləyir. Mətn, əslində dil vasitələri əsasında yaradılan linqvistik tamdır. Bu tamın təşkilədiciləri bir-biri ilə müəyyən münasibətlərdə olur. Mətn məzmun və struktur cəhətdən tamdır və onun hissələri bir-biri ilə müxtəlif tipli əlaqələrdə olur. Mətnin ümumi məzmunu, ümumi mövzusu, eləcə də onun hissələrinin məzmunu və mövzusu vardır. Təbii ki, mətnin ümumi məzmunu ilə onun hissəsinin mövzusu, həmçinin məzmunu fərqlənə bilər. Mətnin ümumi məzmununu müəyyən sayda alt məzmunların bir-biri ilə əlaqələndərək yaratdığı məzmundur. Qeyd etmək lazımdır ki, mətndə əsas mövzusu və onun tərkibinə daxil olan alt mövzular olur. Alt mövzular toplu və ya kiçik mövzular da adlandırılır. Bədii mətndə hər bir abzas bir topik (kiçik mövzu) funksiyasını yerinə yetirir. Abzasın özü də bir topik həddlərini aşsa bilər.

Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, abzas qrafik, məna və mövzu birliyinə malikdir. V.Q.Admoni cümlə ilə abzası qarşı-qarşıya qoyur, abzası mətnin əsas vahidi sayır [1, s. 358]. Abzası bir neçə müstəqil cümlənin birləşməsi sayan A.Q.Rudnev abzasın vacib şərti olaraq onun tərkibindəki cümlələri və bu cümlələr arasındakı əlaqəni, ümumi ideyanı əsas götürür [2, 349]. Mətn bitmiş və düzgün formalaşdırılmış əlaqəli ardıcılıqdır. Bu əlaqə toplu birləşmənin bir-birinə bağlanması, bir-birindən irəli gəlməsində özünü göstərir. Mətn üçün həm əlaqəlilik, həm də bitkinlik vacibdir. Əks təqdirdə mətn parçalanır, bir-biri ilə bağlılığı olmayan kontekstlərə bölünür. Abzaslararası əlaqənin əsas göstəriciləri təkrarlardır. İki ardıcıl abzas arasında birincinin final, ikincinin inisial cümləsi əlaqələndirir. Abzas ayırmanın da əsas amili bununla bağlıdır. Daha doğrusu, abzaslara bölünmə mətndə birbaşa əlaqələrin qırılması zərurətindən doğur.

Şərif Ağayın “Möhüş” hekayəsinin birinci iki abzası belədir:

1-ci abzas (A1). “Bizim qonşu kənddə Möhübbət adlı yaşlı bir kişi var. İndi Masazır qəsəbəsində qalır. Yaşı xeyli irəliləmiş bu ortaboy kişinin işi-gücü Bakı-Sumqayıt yolunun kənarında hinduşka otarmaqdı. Hinduşkaları üçün alıcıları da bu strateji əhəmiyyətli magistranın həndəvərində tapır.

2-ci abzas (A2). Möhübbət kişiylə el arasında Möhüş deyirlər. Mən gözümlə açandan onun adını Möhüş bilmiş və zahiri görkəmini elə beləcə görmüşəm. İllər bu köpəyoğlunun kişinin ayıb yerinə deyil elə bil. Başını və üzünü həmişə dindən qırxdırır. Elə dindən ki, üstündə milçək sürüşür... Dazlığına rəğmən motosiklet ruluna oxşayan bıqları sifətində daha canlı və daha şanlı görünür” [1].

A1-də final cümlə olan “Hinduşkaları üçün alıcıları da bu strateji əhəmiyyətli magistranın həndəvərində tapır” cümləsi A2-dəki inisial cümlə (Möhübbət kişiylə el arasında Möhüş deyirlər) ilə heç bir müstəqim və ya birbaşa bağlılığa malik deyildir. Final cümlədə hinduşkalar üçün alıcıların tapılmasından, A2-nin inisial cümləsində isə söhbət bir fərdin kənddə necə adlandırılmasından söhbət gedir. A1 və A2-nin inisial cümlələrinin müqayisəsi zamanı onlarda “Möhübbət” antroponiminin təkrarlanmasını görürük. Bu, distant təkrardır. Distant təkrar iki abzas arasında ilk əlaqəni yaradır. Lakin bu əlaqə nəqlətmənin eyni şəxslə bağlı olmasını tam təsdiq etmir. Assosiativ məntiqi nəticə söhbətin hər iki abzasda eyni şəxsdən gəlməsini qəbul etməyə əsas verir. Birinci abzasın əsas məzmunu Möhübbət kişinin harada nə işlə məşğul olmasına həsr olunmuşdur. Bu

abzasda verilən informasiyaların bir hissəsi, demək olar ki, qapanır. Məsələn, a) Möhübbət kişi var; b) Möhübbət kişi Masazırda qalır; c) Möhübbət kişi hinduşka saxlayır və satır; ç) Möhübbət kişi hinduşkanı otardığı yerin yaxınlığında satır.

A1-in inisial cümləsində müəllifin nəqletməsində olan “bizim qonşu kənddə” ifadəsi müəlliflə, nəqledənlə Möhübbət kişi arasında əlaqə yaratmaqla yanaşı, əlaqənin forması və kənd barədə natamam, yəni qpanmayan, tamamlanmayan informasiya ortaya atır.

A2 abzası Möhübbət kişinin zahiri görkəmini təsvir etməklə bərabər bu xarakterin bəzi cizgilərini (Dünya Möhübbətin vecinə deyil; Möhübbət özündən razı adamdır) də açır.

3-4-cü abzaslar. “Əvvəllər imkanları yox idi Möhüşgilin. Bu yaxınlarda eşitdim ki, Xır dalan qəbiristanlığı ilə üz bəüz iri məhəllənin birində tikilən evlərini kirayəyə verir. Daha doğrusu, bunun üçün həyətdə xüsusi otaqlar tikdirib...

Mənə kirayə ev lazım idi. Dabanıma tüpürdüm! Düz Möhüşün yanına” [3].

A3 abzasında müəllifin əsərin bilavasitə iştirakçısı olması aşkara çıxır. Bədii mətnə müəllif nitqi müxtəlif formalarda iştirak edir. Onun təyin edilməsi və mətnə baş verən hadisələrin məkan və zaman spektrində müəllifin tutduğu mövqə rəngarəngliyə malikdir. Müəllif əsərə müxtəlif obrazları personajları daxil edir. Əsərdə əsas hadisələr bu personajların ətrafında cərəyan edir. Elə mətnlər də vardır ki, müəllif özü hadisələrin iştirakçısıdır. Bəzən müəllif hadisəni personajın dili ilə danışır. Bu zaman müəllif-personaj obrazı yaranır. Müəllifin mətnə iştirakı onun nitqi əsasında təyin olunur. Mətnin əlaqəliliyi və tamlığı müəllif nitqini bütün əsər boyu izləməyi tələb edir. Ona görə də müəllif nitqinin zaman və məkan müstəvisində paylanmasını konkret bitmiş əsərlər üzrə tədqiq etmək lazım gəlir.

A3 abzası mətnin birinci və ikinci abzası ilə əlaqəyə malikdir. Əlaqə $A3 \leftrightarrow A2 \leftrightarrow A1$ xətti üzrə gedir. İkinci abzasla əlaqələnmə bu abzasdakı predikativ vahidin, cümlənin (**Möhübbət** kişiyə el arasında **Möhüş** deyirlər) daşdığı informasiyadan alınır. $A_{31} = \text{Əvvəllər imkanları yox idi Möhüşgilin}$. $A_{21} = \text{Möhübbət}$ kişiyə el arasında **Möhüş** deyirlər. $A_{12} = \text{Bizim qonşu kənddə Möhübbət}$ adlı yaşlı bir kişi var.

Bununla yanaşı, **Möhübbət** ↔ **Möhüş** ↔ **Möhüşgilin** ardıcılığı üç abzasın semantic bağlılığını təmin edir. Üçüncü abzasın inisial cümləsində ortaya atılan fikir və ondan sonrakı cümlənin verdiyi informasiya birinci abzasdakı topikin məzmununu ilə açıqlanır. Möhübbət kişinin əvvəl imkanı olmayıb. Müəllif birinci abzasda Möhübbətin Bakı-Sumqayıt yolunda hinduşka saxlaması və hinduşkaları da bu yolda satması haqqında topikə istinadla adresat başa düşür ki, əvvəl imkanı olmayan Möhüşgilin imkənləri Möhübbətin hinduşka saxlayıb satması ilə düzəlib. Aydın olur ki, mətn yaratma vasitələrinin köməyi ilə geriyyə və irəliyyə əlaqələnmə nəticəsində qapanmış bir topikdəki informasiya yenidən asosiativ açılır və qapanır. İrəli əlaqə nəticəsində ev kirayə vermək və müəllifin kirayə evə ehtiyacı nəqletmənin davamına zəmin yaradır (Mənə kirayə ev lazım idi. Dabanıma tüpürdüm! Düz Möhüşün yanına).

Bu abzasda mətn daxilində məkanın dəyişməsi hadisəsi baş verir. Bundan əvvəl, mətn yaratmanın harada olması relevant deyil. “Mənə kirayə ev lazım idi. Dabanıma tüpürdüm! Düz Möhüşün yanına” konteksti məkan dəyişməsinin başlanğıcını göstərir. Bundan sonrakı abzasın inisial cümləsi - Həyətdə idi – cümləsi zaman dəyişməsinə də ifadə edir. Çünki müəllif olduğu yeri tərk edərək Möhübbətin olduğu yere gedib çıxmağa qədər müəyyən zamandan istifadə etmişdir. Bədii mətnin müəllifi zaman, məkan, obyekt, subyekt, ünvanlılıq və s. məsələlərin həm implisit, həm də eksplisit vermək imkanına malikdir. O, bəzən aşkar görünəni dərinə gizlədir, qeyri-aşkar olanı qəfil üzə çıxarır. Subyekt və obyektə müxtəlif baxış bucaqlarından yanaşır. Bədii əsərin semantikasının eksplikasiyası daha çətin və aktualdır. Bədii mətnin təhlili mətn haqqında biliklərin genişlənməsində həlledici rol oynayır.

5-ci abzas: “Həyətdə idi. Kubik parçasının üstündə oturub kürəyini evin gündöyən divarına söykəmişdi. Ayağında qaloş vardı. Şalvarını səliqə ilə corablarının içinə salmışdı. Kənddə də belə edirdi Möhüş. Heç enli əlləri də dəyişməmişdi. Yadımdadır, uşaqların başına çırtma vurub onlara alça paylayardı. Kimin başına möhkəm vururdusa, iki alça verirdi ona, kim Möhüşə təslim olub başını onun ixtiyarına buraxmırdısa alça üzünə həsrət qalırdı. Sonralar yekə-yekə kitablar Möhüşün

bu hərəketinin sirli və abırsız səhifələrini açdı mənimçün. Əlim üzümdə qaldı! Ürəyimdə onun şeşə bığlarını söyüşlə yağladım” [3].

Bu abzasda iki topik vardır. Birinci topik Möhübbətin hazırkı halının, zahiri görkəminin təsviri və onun xarakteri ilə əlaqələndirilməsi zəminində qurulmuşdur. İkinci topik Möhübbətin vaxtı ilə etdiyi hərəketlərin təsviri zəmində gedir, müəllifin sonradan bu hərəketlərlə bağlı çıxartdığı, mətndə oxucu üçün izah edilməyən implisit nəticə ilə tamamlanır. Mətnin ayrılıqda götürülmüş hər bir vahidi, hətta söz də informasiya daşıyır. Sözlərin birləşmələri informasiyanın həcmi artırır. İnformasiya həcmi necə artması da fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Sözlərin bir-biri ilə distribusiyası, onların düzülüş ardıcılığı ötürülən informasiyanın həm formalaşmasına, həm də tamlaşmasına təsir göstərir.

A5-dəki informasiyanın, daha doğrusu, müəllifin nə demək istəməsini qavramaq adresantdan asılı olur (Sonralar yekə-yekə kitablar Möhüşün bu hərəketinin sirli və abırsız səhifələrini açdı mənimçün. Əlim üzümdə qaldı! Ürəyimdə onun şeşə bığlarını söyüşlə yağladım). “Şeşə bığlar”, “Əlim üzümdə qaldı!”, “söyüşlə yağladım” kimi ifadələr Möhübbət haqqında adresatda, oxucuda müxtəlif fikirlər yaradır. Burada hekayənin əsas personajın adının (Möhübbət – kişi və qadın adı ola bilər), adın əzizləmə və ya kiçiltmə formalarının (Möhüş – daha çox qadın üçün səciyyəvilik) seçilməsi də adresata əlavə informasiya ötürür.

Mətni «toxunan parça» adlandırılır. Bu fikrə görə, mətnyaradıcı iki kateqoriya aşkar ifadəsini tapan hiperkateqoriyalardır. Bunlardan birincisi mövzudur (mətn nədən danışır?), ikincisi isə rematik axındır. Bu halda mətnin əsas məzmun bağları, nöqtələri nəzərə alınır. Həmin nöqtələr mətnin dinamikasını təmin edir. Eyni zamanda, mətnin yaradılmasında müəllifin aşkar və qeyri-aşkar iştirakı özünü göstərir. Müəllif intensiya və mənə əlaqləri, nəqləmə xüsusiyyətləri aşkarlanır. Müəllif mətni danışan və ya nəqləyəndir. Adresat üçün nəzərdə tutulmuş mətni danışan müəllifdir və onu əsəri yazan müəlliflə eyniləşdirmək olmaz. Bu cəhət də mətn dilçiliyində iki anlayışın bir terminlə adlandırılması ziddiyyətini yaradır.

6-cı abzas: “Möhüşün gözləri əvvəlki şövqlə parıldayırdı. İnanmazdım, məni o saat tanıdı. Yeddi arxa dönəni qəbirdən çıxarmağa ehtiyac qalmadı. Mehriban qarşılıdı məni. Amma kirayə otaqların heç biri xoşuma gəlmədi. Dar və səliqəsiz idi. Kasıb ki, kasıb! İmkanı olanda da idimi üstündən getmir”.

Retrospeksiya əvvəl verilmiş məlumatın yaddaşda saxlanması və onun sonra verilən məlumatla birləşdirilməsidir. Retrospeksiya müxtəlif üsullarla reallaşır. Belə vasitələrdən daha çox istifadə olunanı təkrardır. Prospeksiya müxtəlif dil formalarını birləşdirir. Prospeksiyada faktual məzmun informasiyası (hadisə və faktlar haqqında məlumat) mətnin sonrakı hissələrindəki məlumatla uyğunlaşdırmanı nəzərdə tutur.

Müəllif heç zaman yaratdığı mətndən özünü tam təcrid etmir, tam gizlətmir. Bədii mətndə ekspressiyanın ifadəsi üçün yalnız müəyyən emosional-ekspressiv leksikadan istifadə olunmur. Burada üslubi və morfoloji vasitələr də mətn arsenalına daxil edilir.

Altıncı abzasın əsas qayəsi Möhüşün bir xarakter kimi dəyişmədiyini göstərməklə yanaşı, açılmış semantic seqmentin (ev kirayə etmək məqsədinin) qapanmasıdır (Amma kirayə otaqların heç biri xoşuma gəlmədi).

8-ci abzası təşkil edən “Əşşi, o alçalardan da düz-əməlli vermədin yeyək, nə oldu, ağacların hamısı erməniyə qaldı!” –söyləməndə əsas vurğu “erməniyə qaldı” ifadəsi üzərində cəmləşmişdir. Bu ifadə Möhübbətin nə üçün Masazırda qalmasını, yaşayış məskəni dəyişməsini aydınlaşdırır. Abzasda əlaqə geriyə, birinci abzasadır. Yenə də geriyə rabitə əsasında semantik seqment qapanır.

10-cü abzasda yeni mövzu daxil edilir: “Ağlın nə kəsir, bu torpax məsələsinnən, qayıdajağx görün?”

Birinci tərəfin – müəllifin məsələyə münasibətindən sonar personaj öz fikrini ifadə edir: “Düz deyirsən! Biz kol-kos müsəlmanıyıq, bizdən iş görün olmaz!” – Möhüşün sözləri hinduşkanın gileyli səsini daha da mənalandırır”.

Mətn üçün yalnız vahidlər arasındakı əlaqə kifayət deyil, mətnin digər ünsürləri arasındakı əlaqə də zəruri amildir. Koherentliyi koheziya ilə eyniləşdirmək olmaz. Koherentlik mətnin xüsusiyyətidir, koheziya isə mətnin cümlədən kiçik olmayan vahidinə xas xüsusiyyətdir.

Koherentlik mətnin leksik-semantik, qrammatik (hər şeydən əvvəl sintaktik) və üslubi aidliyi, eləcə də onu təşkil edən cümlələrin qarşılıqlı asılılığından ibarət tamlığı kimi başa düşülür. Koherentlik koheziyanın leksik-semantik, sintaktik və üslubi növlərinin qarşılıqlı təsirinə nəticəsidir [4, 50].

Mətnin mikromətnlərə parçalanmasını bədii əsərlərdəki abzaslar aşkar göstərir. Abzasa mətbəə ayırması olaraq baxılsa da onun linqvistik tekstoloji funksiyası vardır. Abzas semantik tam olan mikromətdir. Deməli, mətn semantik əlahiddə duran mikromətnlərdən təşkil olunur. Bu məsələ mətn dilçiliyi üçün çox əhəmiyyətlidir. Mətnin təhlili onun semantik seqmentlərini təyin etməyi tələb edir. Semantik seqmentasiya bütöv mətn üzrə aparılmalıdır. Xüsusi halda bu təhlil mətnin həcmcə iri bir hissəsi əsasında araşdırıla bilər. Bu məqsədlə ilkin olaraq bir əsərdən seçilmiş iki ardıcıl abzası təhlilə cəlb edək. Mətnin seqmentasiyası təhlil üçün seçilən nümunənin həcmnin böyük olmasını tələb edir.

K.Abdullayev fikrinə görə, «ümumiyyətlə, türk dillərində və xüsusilə də Azərbaycan türk dilində cümlənin vacib struktur sərhədlərindən biri ondakı tərtib vahidlərinin dəqiq ardıcılığıdır ki, bu da öz növbəsində bu sintaktik qurğunun daxili məntiqi tipi ilə nizama gətirilir. Azərbaycan türk dilində cümlə yaratmaq üçün o cümləni leksik şəkildə başlamaq və onu bitirmək üçün bu başlanğıca artıq qrammatik (morfoloji) cəhətdən qayıtmaq lazımdır» [5, 90].

Mətdə yalnız cümlələrin qapanması deyil, mətn vahidlərinin semantik qapanması vacib çərtdir. Qapanma mövzu və alt mövzuları da əhatə etməlidir. Təhlilə cəlb etdiyimiz hekayənin əvvəlki abzaslarında açılan alt mövzular bir-birini əvəzləyir irəli və geri əlaqələr hesabına qapanır. Adıçəkilən hekayədə yeni mövzunun açılması da qəfildən baş vermir. Əsərin birinci abzasında Möhübbətin Masazırda qalması qeyd olunur və sonrakı abzaslardan birində onun daimi yaşayış yerini tərk edərək Masazıra köçməsi aydınlaşır. Möhübbətin həyatındakı bu dəyişmələrin bəisi ermənilərdir (“Əşşi, o alçalardan da düz-əməlli vermədin yeyək, nə oldu, ağacların hamısı erməniyə qaldı!”).

Müəllif mövzunu axarını itirmiş torpaqlara qayıtmaq istiqamətində dəyişir və beləliklə, yeni semantik seqment açılır. Qayıdış məsləsinin dini müstəviyə, daha doğrusu, dini mənsubluq müstəvisinə köçürülməsi baş verir. “Maraq məni bürüdü. “Qılınc müsəlmanı”, “Müsəlmanın sonrakı ağı”, “Harda müsəlman görürəm qorxuram” kimi dünyəvi dinimizin əleyhinə işləyən ifadələrə rast gəlmişəm, ancaq bu kol-kos məsələsini indi eşidirdim. “Kol-kos nə məsələdi, Möhüş dayı?!” [3].

Hekayədə yeni alt mövzu - “Biz kol-kos müsəlmanıyıq” mövzusu Möhüşün danışdığı lətifə ilə qapanır.

Abzasa nitq faktına yaxınlıq vardır. Mətni abzaslara ayırmaq nəqletmədən asılıdır. Bu danışığın yazıya köçürülməsi prosesində vacib və az əhəmiyyətli informasiyaları ayırmaq, zaman və məkan baxımından variasiyalara, dəyişmələrə yol vermək, hadisələr ardıcılığını pozmaq kimi halları qeydə almağa da xidmət edir.

Hekayədə sonuncu mövzu tam qapanmır. Həm müəllifin, həm də onun yaratdığı obrazın məsələyə münasibəti şərhini tapır. Sonrakı abzas Möhüş üçün son və əsas mövzunun irrelevantlığı təsiri güclüdür. Möhüş o torpaqların qayıtması üzərində baş sındırmır. Onun “kol-kos müsəlmanı” ideyası və başını möhkəm qatmış, imkanlarını getdikcə yaxşılaşdıran hinduşkaları vardır. Əslində nəql edən də bu mivzudan bir qədər aralıdır. Onun da fikrinə görə torpaqların qayıtması düzələn işə oxşamır. Hekayənin son abzasları bu fikirləri təsdiq edir.

“Möhüşün üzünə baxdım, o, gülmək əvəzinə, qəm dəryasına qarq olmuşdu. Deyəsən, danışdığı əhvalata əməlli-başlı inanmışdı. Bayaqdan sevincdən qulaqlarının dibinə dartınan bığları şələlə kimi çənəsinə tökülmüşdü.

İstədim Möhüşə təsəlli verəm, bayaqdan tüklərini qabardıb yanımda kişi-kişi hərlənən hinduşka xoruzu sözümlü ağzımda qoydu: “quqquluğlü!!!”

“Bay sənün yiyənin dədəsinin kəlləsini...” – Möhüş böyründəki ağacı alıb ucuyla hinduşkaya möhkəm bir dımbız vurdu, hinduşka “quq” eləyib havaya tullandı.

Amma yaman yeməli hinduşka idi!”

Son cümlə sual mövzu təsiri bağışlayır. Fikrimizcə, müəllif bizi daha çox yeməli hinduşka maraqlandırır ideyasını ortaya atır və adresantı bunun üzərində düşünməyə sövq etdirir.

Əlaqəlilik də məntiqi kateqoriyadır. Qrammatik səviyyədə mətndaxili bağlayanlar, bağlayıcılar, anafora: məzmun planında mətndaxili əlaqələr, konnotasiya, tema-rema inkişafı, bədii mətnin süjeti,

bədii olmayan mətnlərdə funksional məzmun birləşdiriciləri, məndaxili üslubun eyniliyi, üslubi üsulların təkrarı, kulturoloji tezaurus kateqoriyası, presuppozisiya, adresantin və adresatın fon bilikləri, «özünkü-yad» dixotomiyası, başqa sözlə desək, milli-lokal və digər ənənələr də burada yer alır. Ümumelmi kontinuum (birləşən, əlaqələnən sıralar) kateqoriya, birbaşa və əks perspektivlər (prospeksiya və retrospeksiya), estetik kateqoriyalar olan ekspressivlik və impressivlik; mütənasiblik (harmoniklik, keyfiyyət), artırma-gücləndirmə-təzad; minimallıq-monumentallıq və s. Etik kateqoriyalardan sakrallıq, alilik-alçaqlıq, xeyir-şər, rifah, psixoloji (antropoloji) kateqoriyalar: marağ-biganəlik, müəllifin və ya adresantin səlahiyyətliyi və qeyri-səlahiyyətliyi, semantik kateqoriyalar-çoxışarəlilik (şəkilli mətn), tarixi-mədəni kateqoriya-dövrün dünyagörüşü və s. kimi ekstralinqvistik mahiyyətli kateqoriyalar mətnin düzgün şərh üçün kifayət qədər müxtəlif xarakterli məlumatlar verir. «Mətn struktur əlamətlərin müəyyən məjmusuna malik bir sıra hissələrdən (komponentlərdən) ibarətdir. ...Mətnin təhlili üç əsas amilə - struktur (formal), semantik (məzmun) və kommunikativ (funksional) söykənir» [6, 50].

Bu məsələlər məndə irəliyə və geriye rəbitələr zəminində tam mətnin yaranması, semantik seqmentlərin qapanması və tam məndə adresat oxucuya ünvanlanan sual mövzunun qurulması mətnin assosiativ inkişafını təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. Ленинград, 1973
2. Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка. Москва, Наука, 1963
3. Şərif Ağayar.Möhüş// <http://kulis.lent.az/news/14988>
4. Аспекты общей и частной лингвистической теории текста. Москва, Наука, 1982
5. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. -Bakı: Maarif, 1998
6. Məmmədov A.Y. Xarici dilçilikdə mürəkkəb sintaktik bütöv// Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. -Bakı, Mütərcim, 2012. -S.44-61

ABSTRACT

Nusabe Isgenderova

In article the possibilities of use of means providing communication between paragraphs in the text, disclosure of internal subjects between the texts, questions of their completion are considered. Research shows that despite the fact that the final sentence of the previous paragraph, initial sentence of the following paragraphs don't correlate, following paragraphs are in a semantic relationship. Communication in the text can be multilateral; it can be directed forward and back. To draw the general conclusion about the main subject of the text or on the text, about its contents is transferred to the addressee.

РЕЗЮМЕ

Нусабə Исгандарова

В статье рассматриваются возможности использования средств, обеспечивающие связь между абзацами в тексте, раскрытие внутренних тем между текстом, вопросы их завершения. Исследование показывает, что, несмотря на то, что последнее предложение предыдущего параграфа, начальное предложение следующих параграфов не связаны, следующие параграфы находятся в семантических отношениях. Связь в тексте может быть многосторонним, это может быть направлено вперед и назад. Сделать общий вывод об основной теме текста или о тексте, о его содержании передано адресату.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

GÜLNAR KƏRİMLİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:811.512.162

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ ƏDATLARIN STATUSU

Açar sözlər: *ədat, nitq hissələri, modal ədatlar, modal sözlər***Key words:** *particle, parts of speech, modal particles, modal words***Ключевые слова:** *частица, части речи, модальные частицы, модальные слова*

“Ədat” termini (ingiliscə “particle”) latın dilindəki “particula” (qısaltılmış şəkildə “pars” (hissə) (ingiliscə “part”)) sözündən əmələ gəlib. Bu termin müasir qrammatikaya antik qrammatika tərəfindən miras qalmışdır. Öz növbəsində, termin şərq qrammatikləri tərəfindən iqtibas edilmişdir.

Qədim əsrlərdə, xüsusilə, qədim hind qrammatikləri nitq hissələrinin təsnifatı məsələləri ilə məşğul olur, isim, feil, sözünü və ədatları tanıyırdılar. Onların fikrincə, ədatlar müqayisəli, birləşdirici və mənası olmayan növlərə bölünürdü [Березин 1984: 8].

“Ədat” termininin müasir variantı məşhur qədim roma qrammatiki, müəllimi, ritoru Elius Donatusun “Ars grammatica” (“Qrammatika sənəti”) əsərindən kalka olunmuşdur. Müasir dilçilikdə “ədat”termininin mənası ilə əlaqədar olaraq, dörd müxtəlif yanaşma fərqləndirilir [Николаева 1985: 3]:

1. Tarixi nöqteyi-nəzərdən, ədatların ilkin mənası qədim veda, het, sanskrit, yunan, latın dillərinin öyrənilməsi ilə əlaqələndirilir. Bu ənənəyə əsasən, “ədat” sözünün ifadə etdiyi mənanı tam ötürmək üçün hind-avropa dillərində cümləni başlayan “konnektor” sözündən istifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Müasir dilçilikdə bu qisim ədatlar “bağlayıcı” adlanır;

2. Ədatlar tam mənalı sözlərə qoşulan dəyişməz komponentlərdir və müəyyən paradigmatik və kateqorial əlaqəli qrammatik formaların yaranmasında iştirak edirlər. İngilis dilində “particles” (ədatlar) termininin analogi təfsirinə ingilis qrammatikləri R.Kverk, S.Qrinbaum, C.Liç və Y.Svartvikin fikirlərində rast gəlik [Quirk et al. 1982: 67]. Bu tədqiqatçılar “ədat” terminindən tərkibi feilin (məsələn, “take in” (“daxilə qəbul etmək”), “give away” (tərgitmək), “go with” (uyğun olmaq)) sonunda işlədilən sözlərin, yəni, qoşmaların mənasını izah etmək üçün istifadə edirdilər;

3. Daha geniş mənada, ədatlar ümumi köməkçi özlər sinfinə mənsubdur və müstəqil mənalı, tam mənalı sözlərlə təzad təşkil edir. V.Vinoqradov qeyd edirdi: “Sözün geniş mənasında, ədatlar, əslində, “nitq hissəçikləri”nə bərabərdir. Ədatlar, adətən, tam müstəqil, real və ya maddi mənası olmayan, əsasən, başqa sözlərdə, söz qruplarında, cümlələrdə əlavə mənə çalarları yaratmağa xidmət edən sözlər sinfidir. Onlar, eyni zamanda, müxtəlif qrammatik əlaqələri, müvafiq olaraq, məntiqi və ekspressiv əlaqələri ifadə etməyə xidmət edir [Виноградов 1986: 544];

Digər rus dilçilərindən fərqli olaraq, Q.Suit və O.Yespersen ədatlar sinfinə zərfləri də aid edirdilər. Beləliklə, O.Yespersen beş nitq hissəsini fərqləndirirdi: isim, sifət, əvəzlik, feil və ədat. Bununla bərabər, sadalanan siniflərdən sonuncusu – “particles” (ədatlar) ilk dörd sinfin heç birinə daxil olmayan sözlərdən ibarət olduğu üçün onun tərəfindən mənfəi səciyyələndirilirdi [Jespersen 1925]. Q.Suit isə nitq hissələrini iki əsas qrupa ayırırdı – dəyişən (“declinables”) və dəyişməyən (“indeclinables”) nitq hissələri. O, zərfləri, sözönlərini, bağlayıcıları və nidaları onuncu qrupa aid edirdi və bu sözlərin hamısını ədatlar qrupuna aid edirdi [Sweet 1940].

4. “Ədat” termininə dördüncü yanaşma informasiyanın müxtəlif kommunikativ səciyyəsini ötürə bilmək vəzifəsini yerinə yetirə bilən dil vahidi olması ilə bağlıdır. V.Vinoqradov ədat hesab edilən bu qisim sözləri (*even (hətta), only (yalnız), just (məhz), yet (hələ)*) “... ümumi xarakterik əlamətlər vasitəsilə birləşmiş hibrid - yarıqrammatik, yarıleksik səciyyəli, birtərəfdən, zərflərlə modal sözlər, digər tərəfdən isə, bağlayıcılar arasında orta mövqedə dayanan bir neçə kiçik

sözqrupları” kimi səciyyələndirirdi [Виноградов 1986: 545]. Məhz bu qisim sözlər, sözün əsl mənasında, “ədat” adını qoruyub saxlayır.

Məqalədə məhz dördüncü yanaşma əsas tutulur və ədatların leksikonda bu səviyyəyə aid olması qəbul edilir.

Əslində, ədat tədqiqat obyektini kimi mürəkkəb dil vahididir. A.Vejbitskanın təbirincə desək, “... ələkeçməz, bir-birinə zidd və güclü təsir vasitəsi”dir [Wierzbicka 1986: 521]. Hələ 300 il bundan əvvəl C.Lokk təsdiqləyirdi ki, “Əgər kimsə ədatlardan necə düzgün istifadə etmək lazım olduğunu, onların əhəmiyyətini və gücünü nümayiş etdirmək istəsə, xeyli zəhmət çəkməli, öz fikirlərinə nüfuz etməli və mühakimə yürüdərək istənilən halda öz təfəkkürünə nəzarət etməli olacaqdır” [Wierzbicka 1986: 520]. Buradan belə bir inferensiya hasil etmək olar ki, bu “kiçik sözlər” yalnız xarici görünüşünə görə əhəmiyyətsiz görünür, dildə yerinə yetirdiyi vəzifələrə görə deyil.

Tədqiq edilən vahidlər sinfinə bəzi bir neçə subkateqorial (əlavə mənalara malik) statusda çıxış edə bilən bu leksemlər daxildir: alone (təkcə), also (həmçinin), but (ancaq), even(hətta), exactly (dəqiqliklə), just (məhz), merely (sadəcə), only (yalnız), precisely (tamamilə düz), right (birbaşa), simply (sadəcə), still (hələ də), too (həmçinin, da, də), yet (hələ də).

Bütün diilər ədatlarla zəngin deyildir. Məsələn, rus dilində ədatların sayı ingilis dilində olduğundan bir neçə dəfə çoxdur. 17 tomluq “Rus dilinin akademik lüğəti”ndə 131 ədat yer alır. S.Ojeqovun “Rus dilinin lüğəti”ndə 75 ədat qeyd edilir. İngilis dilində isə, təxminən 20 ədat olduğu qeyd olunur və bu fikir bir çox dilçilər tərəfindən (B.İlyiş, B.Zernov, A.Minçenkov, A.Vejbitska, S.Alpatova və s.) tərəfindən irəli sürülmüşdür. Azərbaycan dilində müasir ingilis dili ilə müqayisədə daha çox sayda ədatlara sahibdir. Bizim ana dilimizdə 50-dən çox ədat vardır [http: azgrammar.top/ədat/].

Digər maraqlı məqam isə Azərbaycan və rus dillərindən fərqli olaraq İngilis dilində ədatların digər ədatlarla birləşərək işləmə bilməməsidir. Başqa sözlə, zəncirvari ədatlar bu dil üçün səciyyəvi deyil. Azərbaycan və rus dillərində, xüsusilə də modal ədatlar bir-birilə birləşərək, cümlədə asanlıqla bir bütöv şəkildə işləmə, tərkib hissələrinə parçalana və ya şəklini dəyişə bilir. Ədatların kompleks şəkildə birləşməsi ənənəsi bu dillərdə o qədər geniş miqyaslıdır ki, bəzən bütöv cümlə ədatlardan və onlara qonşu qrammatik sözlərdən ibarət olur:

Как же!; Ну вот еще!; Вот то-то и оно!; То есть как это?

Ах! неа?; Даа! yox bir! Elə özüdür ki var! Ах! bu necə olur?

İngilis dilində isə ədatlar bu cür zəncirvari halqa yarada bilmirlər.

İngilis dilində ədatların digər özünəməxsus xüsusiyyəti isə bu dildə modal ədatların dərəcə xassəsinə malik olmamasıdır [König 1991]. Alman, norveç və s. dillərdə modal ədatlar vasitəsilə yaradılan mənalar ingilis dilində digər yollarla, ilk öncə isə modal sözlər vasitəsilə ötürülür.

Ədatların tədqiqini mürəkkəbləşdirən əsas cəhətlər onların prototip (orijinal) əlamətlərinin dəqiq olmaması, geniş semantikaya malik olması, çoxstatuslu və çoxfunksional olması, xüsusilə, onların yerinə yetirdiyi kommunikativ funksiyaların rəngarəngliyidir.

Ədatların təsviri metodlarının rəngarəngliyindən irəli gələrək, onların təbiətinə və daşdıqları funksiyalara fərqli baxışlar mövcuddur. Onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək.

İlk nöqtəyi-nəzər “ənənəvi” adlanır və A.Şaxmatovun, A.Peşkovskinin, V.Vinoqradovun, L.Şerbanın əsərlərində əks olunur. Bu yanaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, “Ədat nitq hissəsidir”, “Ədatlar sözlərə, cümlə üzvlərinə və bütövlükdə söyləmə müxtəlif - modal və ekspressiv-emosional mənalar verən köməkçi sözlərdir”.

Növbəti yanaşma ondan ibarətdir ki, “Ədat - məntiqi sözdür: onun funksiyası cümlənin semantik və sintaktik strukturu arasında uyğunluq yaratmaqdan ibarətdir”. Bu mövqə İ.Boquslavskiy, E.Paduçeva, İ.Kobozeva tərəfindən nümayiş etdirilir.

Üçüncü mövqə daha fərqli yanaşmanı əks etdirir və ondan ibarətdir ki, “Ədat – presuppozisiya markeridir”. Bu nöqtəyi-nəzərə əsasən, ədat presuppozisiya faktı yaratmaq funksiyasını daşıyır. Bu yanaşma isə, İ.Kopilenko, M.Şur, N.Marusenko və başqalarının əsərlərində yer alır.

“Ədat – tematizator/dematizator” mövcud məsələyə münasibətdə digər bir nöqtəyi-nəzərdir ki, onun da mahiyyəti olduqca maraqlıdır. Bu münasibətin müəlliflərindən olan

İ.Kopılenko, M.Şur, N.Çernova, E.Borisova təklif edir ki, ədat cümlənin aktual üzvlənməsini təmin edən aparıcı vasitələrdən biridir. Bu vasitə söyləmin müəyyən komponentini seçir və diqqəti ona yonlendirir.

Sonuncu yanaşma isə ondan ibarətdir ki, “Ədat – metamətn operatorudur”. A.Vejbitskaya, T.Şmelyova, M.Şur və başqalarının məsələ ilə bağlı mövqeyi belədir ki, ədatlar bir tərəfdən, məndə əlaqəliliyi təmin edən, digər tərəfdən, kommunikasiya prosesini (məsələn, qiymətləndirmə, danışan və ya dinləyən tərəfindən faktların şərh) əks etdirən vahidlərdir.

Göründüyü kimi, ədat nəzəriyyəsi mövcud məsələnin tədqiqi zamanı bu nöqtəyi-nəzərlərin hər biri nəzərə alır və təklif edir ki, xüsusilə, fərqli-fərqli lingvistik təyinatların sərhədləri daxilində həyata keçirilmiş ən son tədqiqatların nəticələrinə əsaslanmaq lazımdır.

İngilis dilində ədatların araşdırılması ilə məşğul olan dilçilər [İvanova, Burlakova, Poçeptsov 1981: 96-98]hesab edir ki, onların polifunksionallığı səbəbindən bu sinif sözlərin funksional-semantik klassifikasiyası çətinləşir.

Müasir ingilis dilində illokutiv ədatların funksiyasının təhlili və onların azərbaycan dilindəki mümkün uyğunluğu göstərir ki, heç də həmişə ədatlara münasibətdə qanunauyğun, daim təkrarlanan müvafiqlik təşkil edən hansısa cütlükdən bəhs etmək mümkün deyil. Bu nüans konkret funksiya baxımından belə qeyri-mümkündür. Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, tərcümə həyata keçirilən dildə yalnız ədatlar deyil, həmçinin söz birləşmələri, bəzən isə bütöv cümlələr ekvivalent funksiyanı gerçəkləşdirməyə qadirdir. Məsələn, *even, just, only oh not ədatları* rəngarəng emosiyaları ifadə etməyə qadirdir. Ümumiyyətlə, emotiv komponent ədatların mənalının əsasını təşkil edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Березин Ф.М. История лингвистических учений: Учебник для филол. спец. вузов. - 2-е изд., испр. и доп. - М.: Высш. школа, 1984. - 319 с.
2. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). - 3-е изд., испр. - М.: Высшая школа, 1986. - 340 с.
3. Иванова, И. П. Теоретическая грамматика современного английского языка / И. П. Иванова, В. В. Бурлакова, Г. Г. Почепцов. – М.: Высш. шк., 1981. – 285 с.
4. Николаева Т.М. Функции частиц в высказывании (на материале славянских языков). - М.: Наука, 1985. - 169 с.
5. Jespersen O. The philosophy of grammar. - London: Allen &Unwin; New York: H.Holt and co., 1925. - 360 p.
6. König E. The meaning of focus particles: a comparative perspective. - L., N.Y.: Routledge, 1991. - 218 p.
7. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A university grammar of English / Ed. and abbrev. by I.P.Verkhovskaya. - М.: Высшаяшкола, 1982. - 391 p.
8. Sweet H.A. A new English grammar. Logical and historical. Part I: Introduction, Phonology, and Accidence. - Oxford: Clarendon Press, 1940. - 500 p.
9. Wierzbicka A. Introduction // Journal of Pragmatics. 1986. Vol. 10. No. 5.-P. 519-534
İnternet mənbə:
10. <http://azgrammar.top/ədat/>

ABSTRACT

STATUS OF PARTICLESIN MODERNLINGUISTICS

The article deals with particles, which has for centuries been an object of argument because of the functions it fulfils and its grammatical status. Here it is mentioned that particles were presented as a secondary part of speech which united different parts of speech by ancient linguistic schools. However, in modern linguistics, there are four different approaches concerning the

grammatical status and functions of particles: 1) particles are “connector”s that introduce sentences; 2) particles are invariable components connected to words with independent meaning; 3) particles are function words which express different grammatical relations, correspondingly, logical and expressive relations; 4) particles are language units that pass different communicative characteristics of the message. In the article, namely the fourth approach is considered to be essential and the view-point that particles belong to this vocabulary level is accepted.

РЕЗЮМЕ

СТАТУС ЧАСТИЦ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

В статье рассматриваются частицы, которые на протяжении веков были предметом полемики из-за функций, которые они выполняют, и их грамматический статус. Здесь упоминается, что частицы были представлены как второстепенная часть речи, которая объединяла разные части речи древними лингвистическими школами. Однако в современной лингвистике существует четыре разных подхода к грамматическому статусу и функциям частиц: 1) частицы являются «коннекторами», которые вводят предложения; 2) частицы являются неизменными компонентами, связанными со словами с независимым значением; 3) частицы являются функциональными словами, которые выражают разные грамматические отношения, соответственно, логические и выразительные отношения; 4) частицы - это языковые единицы, которые передают различные коммуникативные характеристики сообщения.

В статье рассматривается четвертый подход, который считается существенным, и принимается точка зрения, что частицы принадлежат этому уровню словаря.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR VƏ MƏTBUAT TARİXİ

SEYİD SURƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti
seyidsura@yahoo.com

UOT: 070

AZƏRBAYCANIN GÖRKƏMLİ ƏDİBLƏRİNİN NAXÇIVANDA MƏTBUATIN İNKİŞAFINDA ROLU

Açar sözlər: *Mətbuat, ədəbiyyat, yazıçı, qəzet, mədəniyyət, Naxçıvan*

Key words: *Press, literature, writer, newspaper, culture, Nakhchivan*

Ключевые слова: *Пресса, литература, писатель, газета, культура, Нахчыван*

Azərbaycanın ayrılmaz parçası olan Naxçıvan qədim və möhtəşəm bir tarixə malikdir. Yeraltı və yerüstü sərvətləri ilə zəngin olan bu torpaq həmişə Şərqi və Qərbi diqqətini cəlb etmiş, Azərbaycanın çoxəsrlik və zəngin mədəniyyət ocaqlarından biri olmuşdur.

Naxçıvan torpağının fəxri, dünyamiqyaslı alim, akademik İsa Həbibbəyli «Ədəbi yüksəliş» kitabında Naxçıvan haqqında fikirlərini belə ifadə edir: «Tarixi insanlığın ən uzaq dövrləri və böyük dünyəvi hadisələrlə bağlı olan, müxtəlif Şərqi xalqlarının rəvayətlərində dərin iz buraxan Naxçıvan Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olmaqla yanaşı, həm də ilk mədəniyyət mərkəzlərindəndir. Burada zamana müvafiq maarifçi ideyalar geniş intişar tapmış, qiymətli ədəbiyyat, memarlıq, musiqi əsərləri yaradılmış, elmin müxtəlif sahələri təşəkkül etmişdir» (1,s.3-4).

Azərbaycanın digər regionları ilə müqayisədə Naxçıvan tarixdə ədəbi-mədəni mühitin ən böyük mərkəzlərindən sayıla bilər. Bunu şərtləndirən başlıca amillərin Naxçıvanın qədim yaşayış məskənlərindən biri olması, folklorla bağlılığı, Şərqi və Qərbi mədəniyyətlərinin qarışdığı məntəqədə yerləşməsi, İran və Türkiyə ilə həmsərhəd olması və tarixin müxtəlif dövrlərində Azərbaycanın paytaxtı olması göstərilir (2, s.3-4).

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının bayrağı Cəlil Məmmədquluzadə, maraqlı hekayələr müəllifi Eynəli bəy Sultanov, tanınmış satirik şair Əliqulu Qəmküsər, ensiklopedik alim Məhəmməd ağa Şahaxtılı, milli romantizmin görkəmli banisi Hüseyn Cavid, tarixi romanlar müəllifi Məmməd Səid Ordubadi bu qədim yurdun Azərbaycan tarixinə, mədəniyyətinə, elminə bəxş etdiyi nadir şəxsiyyətlərdir. Yazıçı-jurnalist Akif Axundov məqalələrindən birində Azərbaycan ədəbiyyatının XX əsrin əvvəllərindəki mövqeyini belə xarakterizə edir: «...1900-1920-ci illəri Naxçıvan ədəbi mühitinin “intibah dövrü” adlandırmaq olar. Həmin illərdə yazıb-yaratmış şair və yazıçıların yaradıcılığı sonrakı dövrlərdə ədəbi mühitin yüksəlişinə və formalaşmasına həlledici təsir göstərmişdir» (3).

XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycanda, o cümlədən onun ayrılmaz parçası olan Naxçıvanda ictimai-mədəni mühit kommunist ideologiyasının təsiri ilə yeni forma və məzmun almağa başladı. Cavan şairlərdən Əli Məhbus, Şeyx Məhəmməd Rəsizadə, Molla Mahmud Çakər Naxçıvani də yeni dövrün ab-havasına uyğunlaşmağa çalışaraq, «köhnəlik» və «yenilik» kimi təzadlı anlayışlar üzərində fəaliyyətlərini davam etdirməyə başladılar. Yeni quruluşun qanunlarına tabe olmayan yüzlərlə ziyalı təqib olunaraq həbs edildi, bəziləri sürgün olundu, bəziləri isə mühacirətə üz tutdular. Professor Yavuz Axundlu həmin dövrün ədəbi mühitini belə təsvir edir: «Vətəni tərk etməmiş bəzi ədiblərin ayrı-ayrı əsərlərində zamanəyə ehyatlı münasibət də duyulurdu. Lakin tezliklə «kənar səslər» susduruldu, nəticədə isə monoton ədəbiyyat formalaşmağa başladı» (4,s.13).

Sosializm quruluşunu tərənnüm edən ədəbi qüvvələr üçün şərait yaradılması, onların əsərlərinin geniş şəkildə təbliği dövrün əsas tələblərindən biri idi. Qəzet nəşrinə başlamaq isə bu tələblərin reallığa çevrilməsinə təkan verdi.

Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra-«Kommunist», «Naxrespublika», «Cavanlar həyatı» və daha sonra «Füqəra səsi» adı ilə həyata vəsiqə alan region mətbuatımız «Şərq qapısı»nın meydana gəlməsilə yeni məzmun və forma almış, varlığını müasir dövrümüzədək qoruyub saxlaya bilmişdir.

Akademik Məmmədcəfər Cəfərov Naxçıvan mətbuatı və ədəbi mühitinə qiymət verərək yazırdı: «Azərbaycanda elmin, ədəbiyyatın və incəsənətin bütün sahələrindəki müvəffəqiyyətlərdə naxçıvanlı ziyalıların çox əməyi vardır. Mətbuat sahəsində də belədir. Mətbuatımızın görkəmli səhifələrini təşkil edən «Şərqi-rus» və böyük «Molla Nəsrəddin»in yaradıcıları bu torpaqda kamala çatmışlar. Naxçıvan nəsrimizə, dramaturgiyamıza və şeirimizə ölməz incilər bəxş etmişdir. «Şərq qapısı»nın müəllifləri qüdrətli qələm sahibləri olan sələflərimizin irsini sədaqətlə qoruyaraq yeni dövrün salnaməsini yazırlar. Qəzet elm, mədəniyyət və ədəbiyyatın inkişafında çox iş görür» (5).

1933-35-ci illərdə Naxçıvanda gəncliyin inkişaf etməsində Azərbaycanın tanınmış ədəbi simaları Əli Vəliyev və Mirzə İbrahimovun xidmətləri danılmazdır. Demək olar ki, onların köməyi, faydalı məsləhətləri sayəsində Naxçıvanda böyük bir ədəbi məktəb formalaşmış, özünəməxsus inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur.

Əli Vəliyevin həyat və fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü yazıçının sonralar qələmə aldığı «Budağın xatirələri» əsərində öz əksini tapmışdır. «Şərq qapısı» qəzetinin 11 sentyabr 1962-ci il, (№ 215 (7197) tarixli sayından başlayaraq «Araz qırağında» adı ilə təqdim olunan «Budağın xatirələri» əsərinin 4-cü hekayətindən parçalar dövrün ümumi mənzərəsini yaratmaqla bərabər, «Şərq qapısı»nın çətin dövrdə nəşri tarixini qəzet səhifələrində salnaməyə çevirir.

Əli Vəliyev Naxçıvana səfərinin məqsədindən bəhs edərək yazır: «1933-cü il dekabrın əvvəllərində Naxçıvana yola düşməli idim. Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, Əliqulu Qəmküsar, Məmməd Səid Ordubadi, Əbubəkr Naxçıvani, Bəhrüz Kəngərli, Məhəmmədağa Sidqi kimi sənət xadimlərinin ərsəyə gəldikləri Naxçıvanda işləmək məqsədi ilə oraya gedirdim. Redaksiyada 3 aya yaxın idi redaktor yox idi. Qəzet əməkdaşları arasında intizamsızlıq hökm sürürdü. Kiçik həcmli «Şərq qapısı» vaxtında çıxmırdı. Ciddi tənqid yox idi. Kənd şurası və kolxoz sədrilərindən yuxarı qalxmayan tənqid çox zaman sancmaq istəyirdi, ancaq dişləri mırıq olduğundan təsir edə bilmirdi. Qəzetin tirajı az, oxucusu az, yazanı az, müdafiəsi az idi. Mən bu «azları» bir yerə yığıb çoxluqla əvəz etmək üçün uzun- uzadı düşündüm. Hər şeydən, qabaq qəzetin gücünü göstərüb, təsirini hiss etdirmək qərarına gəldim» (6).

Əli Vəliyevin atdığı ilk addım Vilayət Firqə Komitəsi bürosunun üzvü olan Maliyyə Komissarının öz idarəsindəki bürokratizmi ifşa edən tənqidi yazı və karikaturanın verilməsi Naxçıvanda böyük sensasiyaya səbəb olmuşdu. «Süründürməçilərə şura idarələrində yer yoxdur» başlıqlı səhifədə Naxçıvan Muxtar Şura Cümhuriyyəti Xalq Maliyyə Komissarlığında hökm sürən bürokratizm ciddi tənqid atəşinə tutulmuşdur. Lovğa dayanıb hamıya yuxarıdan baxan karikaturanın altında belə yazılmışdır: «Maliyyə Komissarı-Dəli Nəzərəm, belə gəzərəm». Əli Vəliyev həmin hadisəni xatırlayaraq belə yazır: «İki min nüsxə buraxılan qəzetin indiyə kimi yarısı satılmırdı. Həmin nömrəni qəsdən üç min nüsxə buraxdıq» (6).

Əyalət qəzetində dövlət məmurunun tənqid edilməsi yeni qurulan cəmiyyət üçün görünməmiş hadisə idi. Baş redaktor kimi fəaliyyətini tənqidlə başlayan Əli Vəliyev üçün bu hadisə heç də münəqişəsiz ötüşmür. Qəzet məqaləsi Vilayət Firqə Komitəsində müzakirə olunur. Büro üzvlərinin doqquz nəfərindən altısı qəzətdə yazılanları təsdiqləyib redaksiyanı müdafiə etdikdən sonra baş redaktor rahat buraxılır.

Lakin bu hadisə Əli Vəliyevi arxayınlaşdırmır. Özünün yazdığı kimi, ikinci sədəməni şəhər ticarət idarəsinə toxuyur (6). Cəsarətli redaktor öz xatirələrində yazır: «Qəzet bir müddət az tirajla buraxıldığından xeyli kağız yığılıb qalmışdı. Heç kəsə demədən, heç kəslə məsləhətləşmədən qəzetin həcmi böyütdüm. Vilayət Firqə Komitəsində dinən olmadı. Aradan bir həftə keçməmiş redaksiyaya rəsmi məktub yazıldı. Vilayət Firqə Komitəsinə Bakıdan zəng vuruldu. Məndən izahat istəyir, Vilayət Firqə Komitəsindən bu məsələni yoxlayıb lazımi tədbir görülməsini tələb edirdilər. Vilayət Firqə Komitəsində məsələni yoxlayıb mənə tapşırıq verdilər ki, gərək aid təkilatlarla məsləhətləşə idim. Qəzetin həcmi kiçilmədiyi üçün danışıqlara əhəmiyyət vermədim». (7)

Əli Vəliyev “Şərq qapısı”nın baş redaktoru olduğu müddətdə qəzetin tirajı iki mindən on min nüsxəyə qalxmış, qəzetin həcmi böyümüş, redaksiya üçün yeni bina tikilməyə başlamış, qəzetin hər nömrəsində yazı müəlliflərinə müəyyən qonorar ayrılmış, redaksiya əməkdaşlarından çoxuna yaxşı təchizat düzəldilmişdir (7).

Qəzetin nümunəvi fəaliyyətindən bəhs edən ədib xatirələrində yazır: “Yaz- tarla işlərini yaxşı işıqlandırdığımıza, yanğın əleyhinə mübarizə tədbirlərini nümunəvi yerinə yetirdiyimizə görə rayon qəzetləri arasında gedən yarışda birinci yeri tutduq, müsabiqədə mükafat aldığımız. Azərbaycan şura yazıçılarından birinci qurultayı qarşısında hər nömrədə material çap edirdik” (8).

Əli Vəliyevin böyük cəsarətlə və heç nədən çəkinmədən, təkbaşına Naxçıvanda istər mətbuat, istər ədəbi inkişaf sahəsində apardığı islahatları üstündən az qala bir əsr keçsə belə qiymətləndirməmək və həyəcənsiz izləmək mümkün deyil. Əli Vəliyev nəinki mətbuatın gücündən istifadə etməklə cəmiyyət həyatındakı nöqsanları islah etmiş, eyni zamanda qısa müddətdə “Şərq qapısı”na yeni həyat verməyə çalışmış və öz məqsədinə nail ola bilmişdi. Akademik İsa Həbibbəyli Əli Vəliyevin fəaliyyətinin Naxçıvan dövrünə qiymət verərək yazır: «Xalq yazıçısı Əli Vəliyevin otuzuncu illərdə «Şərq qapısı» qəzetinə redaktorluq etdiyi dövrdə Naxçıvanda apardığı müşahidələrindən sonralar yazdığı «Budağın xatirələri» romanında faydalanması Naxçıvan mühitinin Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafındakı rolunu və yerini aydınlaşdırmağa imkan verir» (9).

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan Mirzə İbrahimov çoxcəhətli ədəbi fəaliyyəti ilə ədəbiyyat tariximizdə xüsusi yer tutur. XX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində ədəbi prosesin inkişafına dəstək məqsədilə Naxçıvana göndərilən Mirzə İbrahimov da Əli Vəliyev kimi Naxçıvanda yaşayıb yaradan gənclərdən Məmmədli Tarverdiyev, Nağı Nağıyev, Hüseyn Əzim, Əkbər Məftun, Ənvər Əylisli, Baqi Hüseynov, Lətif Kərimov, Lətif Hüseynzadə, Rza Şərifzadə, Əbdül Kazım, Qurban Qurbanov və başqalarının ədəbi yaradıcılığına istiqamət verirdilər. Onlar XX əsrin 30-cu illərindəki Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbi tənqidi haqqında onlara maraqlı söhbətlər, məruzələr edirdilər. Xüsusən bu sahədə Mirzə İbrahimov daha fəal çalışırdı. İndiyədək Mirzə İbrahimovun nəsr və dram əsərlərindən kifayət qədər söz açılarsa da, onun 1933-35-ci illərdə Naxçıvan Sovet Yazıçılar İttifaqının orqanı olan “Ədəbiyyat qəzeti” və Naxçıvan Maşın Traktor Stansiyasının orqanı “Sürət” qəzetlərinin baş redaktoru kimi fəaliyyəti haqqında az danışılmışdır. Bu qəzetlər haqqında məlumatlara Mirzə İbrahimovun Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivində qorunan fondunda, müxtəlif illərdəki mətbu orqanlar və tədqiqatçıların əsərlərində rast gəlinir. Araşdırmamızda pərakəndə halda olan məlumatları toplamaqla yanaşı, bu qəzetlərin Naxçıvanda söz və ədəbi fikir tarixinin inkişafındakı xidmətlərindən bəhs edəcəyik.

Ədibin Naxçıvandakı fəaliyyəti haqqda ilkin məlumatları onun öz xətti ilə yazılmış tərcümeyi- hal sənədlərində rast gəlinir: “1929-cü ildə Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutunun 2 illik hazırlıq şöbəsinə daxil olub 1933-cü ildə hazırlıq şöbəsini bitirdiyim zaman, Azərbaycan təşkilatı məni respublikanın zəngin və maraqlı guşələrindən biri olan Naxçıvana, Maşın Traktor Stansiyası siyasi şöbəsinin «Sürət» adlı qəzetinə redaktor göndərdi. Doğrusu mən bu işə o qədər də həvəslə getmədim. Çünki hələ təhsilimin kifayət olmadığına qane idim. Sınıf yoldaşlarımdan çoxu kimi aspiranturada oxumaq istəyirdim. Lakin sonralar mən ora getməklə çox şey qazandığıma inandım. Siyasi şöbədəki iş məni xalqın həyatı və mübarizəsi ilə canlı surətdə bağladı. Mənə elə şey verdi ki, onu heç bir kitabdan öyrənmək olmazdı. Mən canlı insanları, onların gərgin əmək, həyəcan və iztirablarla dolu gündəlik həyatını gördüm, o dövrdə kənddəki qızğın sinfi mübarizənin natural səhnələrini müşahidə etdim» (10).

1933-cü ildə Naxçıvanda ciddi siyasi mübarizə getdiyi bir zamanda, kolxozların iqtisadi cəhətdən möhkəmlənməsi, texnika ilə təchiz edilməsi əsas problemlərdən biri idi. Bu problemlərdən ən başlıcası isə sovet rejiminin insanların düşüncə tərzində yaratmaq istədiyi yeni ab-hava idi. Məhz bu faktoru nəzərə alıb mətbuatdan təbliğat vasitəsi kimi yararlanmaq kommunist rəhbərliyinin diqqətindən yayına bilməzdi. Ona görə də, Bakıdan Naxçıvan MTS siyasi şöbəsinə qabiliyyət və bacarığına güvənilən bir şəxsin göndərilməsi, hələ üstəlik mətbu orqanın təsis edilərək ona redaktor təyin edilməsi dediklərimizi bir daha təsdiqləmiş olur. Naxçıvandakı ədəbi qüvvələrin tanınmış simalarından olan Müzəffər Nəsirlinin «Naxçıvan Şura ədəbiyyatı» başlıqlı məqaləsində deyilir: «Azərbaycan Şura yazıçılarından Əli Vəliyev, İbrahim Mirzə yoldaşların təşəbbüsü ilə daha da bir iş

parlamaqda-«Ədəbiyyat qəzetəsi» nəşr edilməkdədir» (11). Müzəffər Nəsirli sonrakı illərdə “Azərbaycan gəncləri” qəzetində yazırdı: “Mirzə İbrahimov gecə-gündüz kolxozlarda olur, məqalələr yazır, eyni zamanda respublikanın mədəni-siyasi həyatında fəal iştirak edirdi” (12).

Lətif Hüseynzadə Mirzə İbrahimovun Naxçıvandakı fəaliyyətini belə qiymətləndirir: “Mirzə İbrahimov Naxçıvanda müxbirlərin, şair, aşiq, nağıl deyənlərin konfranslarını keçirir, ədəbi müsəmirələr təşkil edirdi. Texniki səbəblərə görə ədəbi-pedaqoji məcmuə nəşrinə nail ola bilmir. Mirzə İbrahimov bunun əvəzinə Naxçıvanda Azərbaycan mətbuatı tarixində yeni bir səhifə təşkil edən “Ədəbiyyat” qəzetinin nəşrinə nail olur. Onun bu nəcib təşəbbüsü Naxçıvandakı sovet yazıçılarının əsərlərini çap etdirməsi üçün geniş imkan yaratdı. Qəzetin redaktoru da ədibin özü idi. Onun bu qəzetdə bir sıra oçerk və hekayələri dərc edilmişdi. Bu qəzetdə “Dünya qopur” romanı haqqında Mirzənin çox dəyərli bir məqaləsi də dərc edilmişdi. Mirzə İbrahimov Naxçıvanda həm öyrənmiş, həm də yaratmışdı” (13).

Naxçıvanda “Ədəbiyyat qəzeti»nin nəşri haqqında məlumatlara Əli Vəliyevin “Araz qırağında” sənədli əsərində də rast gəlmək olur: “Birinci nömrəsi buraxılan “Ədəbiyyat” qəzeti pis çıxmamışdı. Bir çox yeni müəlliflərin əsərləri çap olunmuşdu. Siyasi şöbə rəisinin ilk hekayəsi maraqlı idi. Qəzetdə Bakıda nəşr olunan kitablar haqqında da rəylər var idi” (14).

Müzəffər Nəsirli Mirzə İbrahimovun Naxçıvandakı fəaliyyəti və «Ədəbiyyat qəzeti» vasitəsilə ədəbi prosesə təsirini belə dəyərləndirir: «1933-34-cü illərdə Naxçıvanda yaşayarkən Mirzə İbrahimov ədəbi gəncliyin rəhbəri idi. Klassik Azərbaycan və rus ədəbiyyatı, müasir sovet ədəbiyyatında baş verən yenilikləri onlara çatdırırdı, ədəbi gəncliyin inkişafı qayğısına qalaraq “Şərq qapısı” qəzetinin redaktoru Əli Vəliyevlə Naxçıvanda «Ədəbiyyat qəzeti»nin bir neçə nömrəsinin nəşrinə nail olmuşdu. Qəzeti Mirzə İbrahimov özü redaktə edirdi, ən qüvvətli ədəbiyyat maraqlılarını da qəzet ətrafına toplamışdı» (15).

Əhalini maarifləndirməklə, hələ təzə-təzə formalaşan Naxçıvan ədəbi mühitinin inkişafı qayğısına qalan Mirzə İbrahimov yaradıcılığının ciddi uğurlarından sayılan və mövzusu Naxçıvan həyatından götürülən “Həyat” pyesini Naxçıvanda yazmışdır. XX əsrin 30-cu illəri Azərbaycanda kolxoz quruculuğu və sovet hakimiyyətinin qolçomaqlarla mübarizə dövrü kimi xarakterizə olunur. Məhz, həmin dövrdə Naxçıvanın Qoşadizə kəndində kolxoz sədrinin öldürülməsi faktı və cinayətin məhkəmə prosesi böyük əks-səda doğurduğundan, üstəlik bu hadisənin qolçomaq-kolxoz qarşıdurması kimi deyil, namus üstündə baş vermə ehtimalları “Həyat” pyesinin həyata vəsiqə almasına səbəb olur: “Mən hələ 1929-30-cu illərdə fəhlə dram dərnəyi üçün kiçik bir pyes yazmışdım və onu tamaşaya qoymuşdular. Lakin bu pyes özümü də təmin etmədiyindən cırıb atmışdım. Ürəyimdə isə dram yazmaq həvəsi soyumamış, həsrətə çevrilmişdi. Naxçıvan bu həsrəti ovutmaq üçün mənə zəngin material verdi və 1935-ci ilin mart ayında siyasi şöbə işimdən azad olub Bakıya qayıtdığım zaman “Həyat”ı yazıb yaxşı dram əsəri üçün respublika konkurs komissiyasına verdim” (16).

Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi 2 il ərzində “Şərq qapısı” qəzetində də mütəmadi olaraq çıxış edən ədib çoxşaxəli yaradıcılığına yeni bir səhifə də əlavə edir. “Şərq qapısı” qəzetinin 1934-cü il tarixli sayında bu haqda belə məlumat verilir: “Yazıçılarımızdan yoldaş Mirzə İbrahimov “Alagöz” romanının birinci hissəsini yazıb qurtarmışdır” (17).

Ədibin özü isə fəaliyyətinin Naxçıvan dövründəki digər uğurlarını belə xarakterizə edir: (Qeyd- əlyazmada mətn rus dilindədir) “Naxçıvanda mən 2 il işləmişdim. Bu illər ərzində mənim iki kitabım çapdan çıxmışdı:

1.”Nəhənglər ölkəsi”- SSRİ-də, Dneproqes, Donbasdakı yeni tikintilər haqqıdır. Bu tikintilərdə mən 1931-ci ilin yayında Qorkinin Moskvadan çağırışıyla müxtəlif respublikalardan olan gənc yazıçılar briqadası ilə birlikdə olmuşam.

2. “Həyat naminə”- Azərbaycan xalqının yeni həyatı və inqilabi keçmişini əks etdirən hekayələr toplusu” (16).

Beləliklə, Naxçıvan dövrü Mirzə İbrahimovun həyat və fəaliyyətinin qısa mərhələsini təşkil etsə də, onun çoxşaxəli yaradıcılığının yaddaqalan və məhsuldar dövrü sayıla bilər. Qeyd edək ki, onun yerli mətbuatda dərc etdirdiyi, indiyədək tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalan bədii nümunələri ayrıca tədqiqat tələb edən sahədir. Lakin təəssüflər olsun ki, nə Mirzə İbrahimovun şəxsi fondunda, nə Naxçıvan Dövlət Arxivində, nə də müraciət etdiyimiz digər ünvanlarda “Sürət” və “Ədəbiyyat”

qəzetlərinin heç bir nümunəsinə rast gələ bilmədik. Ümid edirik ki, bu sahədəki axtarırlarımız nəticəsiz qalmayacaq və biz iki illik mətbuatımızın qaranlıq səhifəsini işıqlandıra biləcəyik. Göründüyü kimi, Mirzə İbrahimov və Əli Vəliyev Naxçıvanda öz çətin və məsul vəzifələrini yerinə yetirməklə bərabər, muxtar respublikada Azərbaycan ədəbiyyatını, yeni-yeni formalaşan jurnalistika ənənələrini təbliğ edir, gənclərə yaradıcı aləmdə baş verən yenilikləri çatdırırdılar.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibov İ.Ə. Ədəbi yüksəliş. Bakı, 1985, 63 səh.
2. Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvanda ədəbiyyat, ədəbiyyatda Naxçıvan, Naxçıvan Dövlət Universitetinin Xəbərləri, 2007, №16,
3. Axundov A.S. 1900-1920-ci illərin nəsr və poeziyası, Şərq qapısı qəzeti, Naxçıvan, 2007, 13 iyul, №131
4. Axundlu Y.İ. Ədəbi mühit və sənətkar. Bakı: Adiloğlu, 2002
5. Cəfərov Məmmədcəfər. Doğma qəzet. Şərq qapısı qəzeti, Naxçıvan, 1972, 14 yanvar, №11
6. Vəliyev Ə.Q. Araz qırağında. Şərq qapısı qəzeti, 1962, 11 sentyabr, №215
7. Vəliyev Ə.Q. Araz qırağında. Şərq qapısı qəzeti, 1962, 13 sentyabr, №217
8. Vəliyev Ə.Q. Araz qırağında. Şərq qapısı qəzeti, 1962, 15 sentyabr, №219
9. Həbibbəyli İ.Ə. «Şərq qapısı» məktəbi. Şərq qapısı qəzeti, Naxçıvan, 2006, 4 noyabr, №203
10. Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxiv, fond №645, siyahı №2, saxlanma vahidi №260
11. Nəsirli M.Q. Naxçıvan şura ədəbiyyatı. Şərq qapısı qəzeti, Naxçıvan, 1934, 5 avqust, №176
12. Azərbaycan gəncləri qəzeti, Bakı, 1971, 2 dekabr
13. Şərq qapısı qəzeti, Naxçıvan, 1971, 19 noyabr, №272
14. Vəliyev Ə.Q. Araz qırağında. Şərq qapısı qəzeti, 1962, 15 sentyabr, №219
15. Nəsirli M.Q. Naxçıvan şura ədəbiyyatı. Şərq qapısı qəzeti, Naxçıvan, 1934, 5 avqust, №176
16. Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxiv, fond №645, siyahı №2, saxlanma vahidi №263
17. Ədəbiyyat xronikası, Şərq qapısı qəzeti, Naxçıvan, 1934, 5 may, №125

РЕЗЮМЕ

Сейид Сура

РОЛЬ ВИДНЫХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ В РАЗВИТИИ СМИ В НАХЧЫВАНЕ

В статье исследуется исторический путь развития литературной среды, вступившей на новый этап с появлением прессы в Нахчыване в начале двадцатого века. В то же время в 30-е годы XX века в нахчыванский период были исследованы известные литературные деятели Азербайджана Мирза Ибрагимов и Али Велиев. Впервые была систематизирована и исследована необходимость публикации в Нахчыване газет «Литература» и органа Автомобильно-Тракторной Станции газеты «Скорость», являющихся приложением к «Вратам Востока». Мирза Ибрагимов и Али Велиев, выполняя свои трудные и ответственные обязанности в Нахчыване, продвигали азербайджанскую литературу в автономной республике, новообразованные журналистские традиции и передавали молодому поколению последние события творческого мира.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

YUSİF HÜSEYNOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 070

**MOLLANƏSRƏDDİNÇİLƏR AZƏRBAYCAN
XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ**

Açar sözlər: *Mirzə Cəlil, Məmməd Əmin Rəsulzadə, cümhuriyyət, mütərəqqi ideyalar, ədəbi-publisistik fəaliyyət*

Key words: *Mirza Jalil, Mammad Amin Rasulzadeh, republic, progressive ideas, literary-publicistic activity*

Ключевые слова: *Мирза Джалил, Мамед Амин Расул-заде, республика, прогрессивные идеи, литературно-публицистическая деятельность*

“Molla Nəsrəddin” jurnalı fəaliyyət göstərdiyi bütün vaxtlarda öz dövrünün mühüm ictimai-siyasi hadisələrinə səs vermiş, onları inqilabi-demokratik baxımdan şərh etmişdir. Jurnalın mövzu və təsir dairəsi çox geniş olmuşdur. Belə ki, “Molla Nəsrəddin”-in yazıları və dərin mənalı karikaturaları Mərkəzi Asiya, Hindistan, Tatarıstan və demək olar ki, bütün Şərq ölkələrində geniş yayılmışdı. “Molla Nəsrəddin” jurnalı dövründə nəşr olunan satirik jurnallar üçün örnək olmuşdur. “Molla Nəsrəddin” İran, Türkiyə və Şərq ölkələrində genişlənən milli azadlıq hərəkatını diqqətlə izləyir, beynəlxalq irtica qüvvələrini, yerli istibdadı ifşa edirdi. Səttarxan, Bağırxan, Xiyabani kimi azadlıq mücahidlərinin başçılığı ilə Cənubi Azərbaycanda və bütün İranda gedən milli-demokratik mübarizə haqqında jurnalın yazıları və rəsmləri yüksək vətənpərvərlik nümunələri idi. “Molla Nəsrəddin” Azərbaycan xalqının mütərəqqi qüvvələrini, demokratik ziyalıları öz ətrafında toplamış, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin meydana gəlməsilə nəticələnən milli azadlıq ideyalarının təbliğində mühüm rol oynamışdır. Jurnalda Ömər Faiq Nemanzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Məmməd Səid Ordubadi, Mirzəli Möcüz və b. şair, yazıçı və jurnalistlər, O.Şmerlinq, İ.Rotter, Əzim Əzimzadə kimi rəssamlar fəaliyyət göstərirdilər. “Molla Nəsrəddin”-in jurnalı realist-demokratik fəaliyyəti ilə, zəhmətkeş xalqın mənafeyi uğrunda daim mübarizə aparmışdır. Jurnal bu fəaliyyəti ilə onunla əməkdaşlıq edən şair və yazıçıların yaradıcılıq istiqamətini müəyyən etmiş, onların görkəmli sənətkar kimi formalaşmasında həlledici amil olmuş və beləliklə “Mollanəsrəddinçilik” adlı böyük bir ictimai-ədəbi hərəkatın müydana gəlməsinə vəs ilə olmuşdur. Mollanəsrəddinçilər klassik Azərbaycan, Şərq, rus və dünya bədii publisist irsinin ənənələrindən, xalq yumorundan məharətlə bəhrələnərək, milli mətbuat tarixində satirik jurnalistikanın bünövrəsini qoymuş, Azərbaycan publisistikasını janr və üslub rəngarəngliyi ilə zənginləşdirmişlər. (4, 203-205)

Mütərəqqi ideyaların qarçısı olan “Molla Nəsrəddin” zəhmətkeş xalqın tərəfində və demokratiya cəbhəsində duraraq, xalqın azadlığına qarşı çıxanları, imperializmin müstəmləkəçilik siyasətini, geriliyi, mövhumat, cəhalət və xurafatı amansız satira atəşinə tutmuş, Azərbaycan xalqının milli oyanışında, əhalinin geniş təbəqələri içərisində istiqlal ideyalarının yayılmasında mühüm rol oynamışdır. Jurnal, eyni zamanda, maarif və mədəniyyətin tərəqqisi, qadın azadlığı, Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda ardıcıl mübarizə aparırdı. Kəskin və cəsarətli tənqidi çıxışlarına, “acı həqiqətləri” söylədiyinə görə jurnal daim hücum və təqiblərə məruz qalmış, jurnalın nəşri senzura tərəfindən tez-tez dayandırılmış, bir sıra nömrələri müsadirə olunmuş, redaktoru dəfələrlə məhkəmə məsuliyyətinə cəlb olunmuş və cərimə edilmişdir. Lakin bütün təqib və təzyiqlərə baxmayaraq, “Molla Nəsrəddin”-in haqq səsini kəsməmiş, onun səsi şimalı-cənublu bütün Azərbaycanda, eləcə də onun hüdudlarını aşıb Yaxın və Orta Şərqdə, Rusiyada, Hindistanda belə eşidilmişdi.

Akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Müxtəlif səbəblərdən – Birinci Dünya müharibəsinin

ölkədə yaratdığı mürəkkəb vəziyyətdən, xüsusən maliyyə çətinliklərindən “Molla Nəsrəddin” jurnalı 1914-cü ilin sonlarına yaxın öz fəaliyyətini dayandırmağa məcbur olmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə müəyyən vaxtdan sonra – 1916-cı ildə jurnalın fəaliyyətini yenidən bərpa etmişdir. Xüsusən, 1917-ci il “Molla Nəsrəddin”-in həyatında yeni mərhələ kimi yaddaşda qalmışdır. Rusiyada Romanovlar sülaləsinin devrilməsi, müəyyən demokratik meyllərin müşahidə olunması “Molla Nəsrəddin”də nəşr olunan məqalə və felyetonların yeni məzmun kəsb etməsinə meydan açmışdır. Belə ki, 1917-ci ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalında ölkədəki demokratik ab-havanın ruhu aşkar nəzərə çarpır. Belə ki, jurnal “Azadəyi-viddan”, “Avampəsənd nitqlər”, “Təzə partilər”, “Qondarma bəylər”, “Mübarəkbadlıq” və bu kimi qiymətli publisistika nümunələrində xalqı siyasi proseslərə, müstəqil və demokratik dövlət quruculuğuna hazırlamaq vəzifəsini uğurla həyata keçirmişdir”. (3, 85)

Qeyd etmək lazımdır ki, Tiflis Müsəlman Komitəsinin yığıncağında Qafqazın mərkəzində yaşayan azərbaycanlılar qarşısında çıxış etmək üçün məruzə kimi hazırlanmış məşhur “Cümhuriyyət” məqaləsində Azərbaycanda respublika tipli dövlət qurulmasını arzu edən və bu yeni cəmiyyətin siyasi-inzibati prinsiplərini xalqa çatdıran Cəlil Məmmədquluzadə cümhuriyyətsünas ədib olduğunu qəti şəkildə nümayiş etdirmişdir. (3, 86-87)

Ölkədə yaranmış mürəkkəb vəziyyətlə əlaqədar olaraq Cəlil Məmmədquluzadə 1918-20-ci illərdə, əsasən, Qarabağda, ömür-gün yoldaşı Həmidə xanımın malikanəsi olan Kəhrizli kəndində yaşamışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə müstəqil dövlət quruculuğunda bilavasitə iştirak etməsə də, onun ideyalarını dəstəkləmiş, Əsgəran uğrunda döyüşlərdə iştirak etmişdir. O və Həmidə xanım 1919-cu il iyunun 18-də Ağdamdan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin sədri Nəsim bəy Yusifbəyliyə və parlamentin üzvləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə və Əhməd bəyə teleqram göndərərək, Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı aparılan soyqırımı siyasəti nəticəsində ev-əşiklərindən didərgin düşüb, Qarabağ general-qubernatorluğu ərazisinə pənah gətirmiş 50 minə yaxın soydaşımızı Mil düzünün yarım milyon desyatinlik torpaqlarında yerləşdirmək, 15 mindən yuxarı əmək qabiliyyətli qaçqını işlə təmin etmək barədə Əmək və Əkinçilik Nazirliyinin qaldırdığı məsələyə qoşulduqlarını bildirmişlər. “Azərbaycan” qəzetinin 1919-cu il 6 iyul tarixli 140-cı nömrəsində dərc olunmuş həmin teleqramda deyilirdi: “50 min müsəlman qaçqının ağır maddi vəziyyəti bizi Kür və Araz çaylarını köhnə “Gavur Arxı” kanalı vasitəsilə birləşdirərək, Mil düzündə yarım milyon desyatin torpağın suvarılması barədə məsələ qaldırmağa məcbur etdi... Atamız Əhməd bəy Cavanşir hələ XIX əsrin 60-70-ci illərində bu istiqamətdə bəzi işlər görmüşdü. Lakin fitnə-fəsadlar nəticəsində bu işi yarımçıq qoymağa məcbur olmuşdu... Əziz vətənimizə məhəbbət naminə biz də öz səsimizi bu qədər vacib və təxirəsalınmaz məsələnin tezliklə həllinə qoşuruq. Bizdə atamızın bu məsələ ilə bağlı çoxlu məktubları var, onları məmnuniyyətlə plan və layihələrlə birlikdə hökumətin sərəncamına verməyə hazırıq. Həmidə xanım Cavanşir, Cəlil Məmmədquluzadə”. (4, 188)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, AXC hakimiyyəti dövründə C.Məmmədquluzadə əsasən Qarabağda – Şuşa, Kəhrizli və Ağdamda yaşamış, burada bir tərəfdən etnik zəmində baş verən münaqişələrin qarşısını almağa çalışmış, həmçinin, Həmidə xanımla birlikdə əhalinin kasıb təbəqələrinə, xüsusən, qaçqınlara maddi və mənəvi yardım göstərmək işlərində fəal iştirak etmişdir. Ədibin yaradıcılığında xüsusi yer tutan “Kamança” (1919) və “Anamın kitabı” (1920) pyesləri bu dövrdə yaranmışdır. Xüsusilə, “Anamın kitabı” əsərində yenicə milli dövlətini quran Azərbaycanın üzləşdiyi mənəvi-ideoloji çətinliklər öz dolğun bədii əksini tapmışdır. Mirzə Cəlil Cümhuriyyətin bir sıra liderlərini, xüsusən, M.Ə.Rəsulzadəni yaxşı tanıyırdı. Təsədüfi deyil ki, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin Ə.Haqqverdiyev, R.Nəcəfov, Ö.F.Nemanzadə kimi nümayəndələri yeni milli hökumətlə əməkdaşlıq yolunu tutaraq, müxtəlif məsul vəzifələrdə təmsil olunmuşdular.

“Molla Nəsrəddin” Jurnalı Cənubi Azərbaycanda baş verən azadlıq mübarizəsinə də biganə qalmamış Səttar xan hərəkatının və Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkatının azadlıq uğrundakı mücadiləsinə jurnalın səhifələrində geniş yer vermişdir.

C.Məmmədquluzadənin qardaşı Mirzə Ələkbər Məmmədquluzadə Səttar xan hərəkatında fəal iştirak etmiş və Şeyx Məhəmməd Xiyabaniyə yaxından köməklik göstərmişdir. 1913-1917-ci illərdə jurnalın Təbriz müvəkkili Mirzə Ələkbər Məmmədquluzadə olmuşdur.

Cəlil Məmmədquluzadə və onun ətrafında birləşən mütərəqqi ziyalılar azərbaycançılığın əsaslarını yaratdılar. Xalqımızın tarixi taleyi ilə bağlı olan bu məfkurə Azərbaycanın milli maraqlarını önə qoyan bir məslək və bir yol idi. Ədib bu yolu 1917-ci ilin noyabrında “Molla Nəsrəddin”də dərc olunan “Azərbaycan” məqaləsində ifadə etmiş və Rusiyada baş verən hadisələrin Azərbaycanın istiqlalına doğru apardığını uzaqgörənliklə duymuşdu. Məqalədə vahid Azərbaycan ideyası qabarıq şəkildə irəli sürülürdü. Parçalanmış Vətənin coğrafi hüduqları haqqında məlumat verən ədib “Haradadır Azərbaycan” sualının cavabında yazırdı: “Azərbaycanın çox hissəsi İrandadır ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhərindən; qalan hissələri də Gilandan tutub, qədim Rusiya hökumətilə Osmanlı hökuməti daxilindədir ki, bizim Qafqazın böyük parçası ilə Osmanlı Kürdüstanından, Bəyaziddən ibarət olsun”. (6, 4)

“Molla Nəsrəddin” jurnalında çıxış edən C.Məmmədquluzadə Azərbaycanın həqiqi övladlarını birləşib, Vətəni “yad millətlərin südünü əmmiş”, millətin “ruhundan xəbərsiz” xainlərin xəyanətindən qorumağa, birliyini bərpa etməyə səsləyirdi: “Ax, gözəl Azərbaycan vətənim! Harada qalmısan? Ay torpaq çörəyi yeyən təbrizli qardaşım, ay keçə papaq meşkinli, sərablı, goruslu və moruslu qardaşlarım... Gəlin, biz də bir dəfə oturaq və keçə papaqlarımızı ortalığa qoyub bir fikirləşək, hardadır bizim vətənimiz?”. (6, 5)

Bütövlükdə “Molla Nəsrəddin” jurnalında sosial ədalətsizlik, fanatizm, xurafat, cəhalət və nadanlıq, köhnəlmiş zehniyyət, vaxtı ötmüş, ictimai tərəqqini buxovlayan adət-ənənələr, imperializminin müstəmləkəçilik siyasəti və Şərq istibdadı əleyhinə çevrilmiş yüzlərlə publisistik məqalə və felyeton nəşr olunmuşdur. Mirzə Cəlilin “Cümhuriyyət” adlı məqaləsi ümumiyyətlə “Molla Nəsrəddin” məktəbinin ictimai-siyasi görüşlərini ifadə edir. Bu məqaləsində Cəlil Məmmədquluzadə çarizmin devrilməsini alqışlayır, onun yerində demokratik respublika qurulması tələbini irəli sürərək yazırdı: “Padşahlıq taxtından yıxılan Nikolayın zalım və xain idarəsi dağılandıqdan sonra Rusiya məmləkətində yaşayan millətləri, o cümlədən də biz müsəlmanları məşğul edən tək bir məsələdir: həmin məsələ cümhuriyyət məsələsidir... Cümhuriyyət, yəni latınca “Respublika” elə bir hökumətə deyirlər ki, orada məmləkətin idarəsi camaatın öz öhdəsində və ixtiyarındadır, necə ki, məsələn, Firəngistan, İsviçərə və qeyrilər” (7, 190-191).

Mirzə Cəlil daha sonra respublika ictimai dövlət quruluşunun tarixinə, müxtəlif növ və formalarına xülasə şəkildə nəzər salıb dinləyicilərə məlumat verirdi. Mirzə Cəlil fikrinə davam edərək göstərirdi ki, cümhuriyyət idarəsinin seçkisinin dörd vacib şərtləri var,...

Bu şərtlərin əvvəlcisi ümumilikdir, yəni məmləkətdə yaşayan nüfuzun cəmisi seçkiyə iştirak etməlidir, bilatəfavüti-sınıf, cins, din; yəni açığı budur ki, seçkiyə kişilər ilə övrətlər də, erməni də, müsəlman da, xan da və rəiyyət də durmalıdır.

Bu dörd şərtlərin ikincisi seçkinin müsəvi olmağıdır; yəni səslərin bərabərliyi. Məsələn, mən əgər xan və bəyəm, mənəm də səsim birdir, sən çoban və rəiyyətsən, sənin də səsin birdir. Demək, hər ikimizin səsi bərabərdir.

Üçüncü şərt seçkinin düzbədüzlüyüdür. Bunun mənası budur ki, bir para seçkilərdə, məsələn, kəndlilər qabaqca vəkilləri seçib göndəririlər şəhərə. Şəhərdə bu vəkillər qarışirlar qeyri-şəhərlərin vəkillərinə. Dübərə vəkillər seçib göndəririlər qubernski şəhərə. Belə olanda aşkardır ki, əvvəlinci seçkidə səs verənlər bilməyəcəklər ki, aya axırıncı seçkinin vəkilləri kimin və hansı məbusun seçkilərinə səs verəcəklər. Bəs, bundan yaxşısı budur ki, hər bir kəs əvvəlinci seçkiyə duranda düzbədüz istədiyi məbusa rəy versin.

Dördüncü şərt seçkinin gizli olmağıdır; yeni səs sahibi səsinə elə gizlin verə ki, bir kəs xəbərdar olmaya ki, aya, bu kimə rəy verdi. Çünki aşkardır ki, çox adam var ki, utanmağı və ya qorxunu mülahizə edib, ürəyi istədiyi adamı qoyur kənara, istəmədiyinə rəyi verir. (7, 192-193)

Mirzə Cəlil cümhuriyyət üsuli-idarəsinin əsaslarından belə bəhs edirdi: “Cümhuriyyət idarəsinin bir zinəti də var ki, o da tamam azadlıqdır. Bu azadlıq da neçə qismdir. Əvvələn, etiqad azadlığı; yəni hər bir fərd keyfi istədiyi dinə sitayiş etməyə, yəni bir dindən əl çəkib, qeyri bir dini qəbul etməyə azaddır. Yoxsa nəinki köhnə və çürük idarənin əsrində, məsələn, islamı tollayıb xaçpərəstliyi qəbul edənə ənam verilir, amma xaçpərəstin islam dini qəbul etməyə ixtiyarı yox idi.

İkincisi – yığıncaq azadlığı; yəni camaatın bir yerə cəm olmağına heç bir surətdə maneçilik ola bilməz.

Üçüncü – birləşmək azadlığıdır.

Dördüncü – çap eləmək, beşinci – danışmaq, altıncı – siyasi partiyalar düzəltmək və yeddinci – dilbir olub, həmtədbir olmaqdır.

(Axırı)

Budur cümhuriyyətin ən vacib əsasları!” (7, 193)

Bu məqalələrdə və “Azərbaycan” felyetonunda, həm də “Cümhuriyyət” adlı nitqinin mətnində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti uğrunda mübarizənin ideoloji əsasları öz əksini tapmışdır.

Məmməd Əmin Rəsulzadə ədəbi-tənqidi və publisist məqalələrində, ədəbiyyat tarixinə həsr olunmuş monoqrafik tədqiqlərində, habelə tarixi-siyasi mövzulu əsərlərində Mirzə Cəlil, “Molla Nəsrəddin” jurnalı və onun müəllifləri haqqında fikir və mülahizələrini şərh etmişdir. Jurnalın onilliyi münasibətilə yazdığı məqalədə Mirzə Cəlilin yaradıcılığını, xüsusilə, “Usta Zeynal”, “İranda hüriyyət” hekayələrini, “Ölülər” pyesini yüksək qiymətləndirmiş, böyük satirikin mənalı gülüşləri, dərin istehzaları ilə bütün Şərq – İslam aləmində tanındığını qeyd etmişdir: “Ölü fikirlər, ölgün məişətlər onun diri xəndələrinə məruz qalaraq intibah qəhqəhələri doğururdu. O, aqlanacaq hallara gülürdü, güldürərək ağladır... Çünki ağlaya-ağlaya yaman günlərə qaldığımızı yaxşı dərk etmişdi” (“Açıq söz”, 1916, № 166). M.Ə.Rəsulzadə redaktoru olduğu “Açıq söz”də C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” pyesinin ilk dəfə tamaşaya qoyulmasını geniş işıqlandırmışdı. Tamaşa haqqında təəssüratını bildirən digər tanınmış qələm və fikir sahibləri kimi M.Ə.Rəsulzadənin də məqaləsində “Ölülər”i müəllifin yaradıcılıq şedevri adlandırmış, onun dramaturgiyamızdakı misilsiz mövqeyi açıqlanmışdı (“Açıq söz”, 1916, № 173).

M.Ə.Rəsulzadənin “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” (“Ankara”, 1951) əsərində C.Məmmədquluzadənin “Kamança” və “Anamın kitabı” pyesləri bədii cəhətdən kamil, ideyaca milli məfkurəyə söykənən əsərlər kimi təqdir olunmuşdur. M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, hər iki əsərin bir müddət tamaşaya qoyulmaması onların dövrlə, mühitlə müxalifət təşkil etməsi ilə bağlı idi. “Anamın kitabı”nı ideyaca daha qiymətli hesab edən M.Ə.Rəsulzadə belə qənaətə gəlir ki, bu əsəri ilə Mirzə Cəli Azərbaycan cəmiyyətini “ana kökündən ayırmaq istəyən” kommunist rejiminə etiraz səsini ucaltmışdır. “Azərbaycan kultür gələnləri” (1949) əsərində “Ölülər” pyesini “Azərbaycan satirik ədəbiyyatının şah əsəri” kimi dəyərləndirən M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə xalqın cəhaləti heç bir əsərdə bu dərəcədə kəskin ifşa olunmamışdır. M.Ə.Rəsulzadə həmin əsərində Mirzə Cəlili Mirzə Fətəli Axundzadə ədəbi məktəbinin layiqli davamçısı kimi səciyyələndirir. Mühacirətdə yazmış olduğu əksər əsərlərində Azərbaycan mətbuatından söhbət düşərkən M.Ə.Rəsulzadə “Molla Nəsrəddin”i “xalqçı və realist” jurnal kimi qiymətləndirmiş və əsrin əvvəllərində onun qədər heç bir mətbuatın sevilib yayılmadığını qeyd etmişdir. Mirzə Cəlilin “Binəsiblər” (1905) əsərinin “Həyat” qəzetində dərc olunmuş tərcüməsi də M.Ə.Rəsulzadəyə məxsusdur. (1, 242-243)

M.Ə.Rəsulzadə “Anamın kitabı” və “Kamança” Pyeslərini “milli ruhun keşiyində duran əsərlər səviyyəsində” hesab edirdi. (1, 139)

“Kamança” – Mirzə Cəlilin bir pərdəlik pyesidir. 1920-ci ildə Şuşada yazılmışdır. Janrına görə faciə olan bu əsərin mövzusu 1918-1920-ci illərdə Qarabağda baş vermiş erməni-müsəlman qırğınından götürülmüşdür. Əsərin mərkəzi surəti Qəhrəman yüzbaşısıdır. Ədib onun simasında cəsur, qorxmaz, mərd bir azərbaycanlı surəti yaratmışdır. Dostları ermənilər tərəfindən öldürüldüyündən Qəhrəman yüzbaşı çox qayğılı və qəmginidir. Qəhrəman yüzbaşının qəlbində bir-birinə qarşı duran iki hissə, iki duyğu, iki niyyət çarpışır. Öldürülmüş dostlarının intiqamını almaq, düşmənin tökdüyü nahaq qanların əvəzini çıxmaq istəyir. Eyni zamanda o, yüksək humanist hisslərlə yaşayan, milli ədavətə təəssüflənən, gördüyü qırğınlardan bezikən saf ürəkli bir insandır.

Xalq yazıçısı Anar “Cəlil Məmmədquluzadə Ensiklopediyası” üçün qələmə aldığı “Əbədli Mirzə Cəlil” adlı ön sözündə yazır: “Erməni-müsəlman münasibətlərinin ən gərgin vaxtında, hər iki tərəfdən qanlar axıdılan bir dövrdə Mirzə Cəlil “Kamança” əsərini yazır. İnanmıram ki, erməni ədəbiyyatında belə yüksək insani və humanist dəyərlərə malik bir əsər mövcud olsun. Mirzə Cəlil dühasının bir göstəricisi də odur ki, o özü erməni təcavüzkarlara qarşı əli silahlı vuruşa hazır olmaqla yanaşı, xalqının bir marağını, bir dəyərini, bir qarış torpağını heç kəsə qoymamaqla bərabər, xalqlar arasında, məhz azğın siyasətçilər, ifrat millətçi ziyalılar arasında deyil, sadə

insanlar arasında düşmənçiliyin olmamasını istəyirdi. Dərək edirdi ki, körpələrini beşik başından başqa xalqa nifrət, kin, ədavət hisslərilə böyüdənlər öz xalqının da ayağının altında quyu qazırlar və gec-tez bu quyuya özləri düşəcəklər”. (1, 27)

“Cəlil Məmmədquluzadənin “Kamança” pyesi (1920) mövzusunda və ideyasına görə xüsusi aktuallığa malikdir. Şuşa şəhərində qələmə alınmış bu pyesdəki hadisələr əsərdə qeyd olunduğu kimi, “Qarabağda, dağın ətəyində, kəndin kənarında” cərəyan edir. Pyesdə erməni-Azərbaycan münaqişəsi dövrünün hadisələrindən bəhs olunur. Burada real hərbi səhnələri təsvir edilməsə də döyüşdən əvvəlki, yaxud sonrakı vəziyyətlərin təsviri, təqdimi vasitəsilə mövcud qarşıdurmaların gedişatından xəbər tutmaq mümkün olur. Bütün bunlara görə “Kamança” pyesi Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ münaqişəsinə həsr olunmuş birinci bədii əsərdir. Daha bir qiymətli cəhət də ondan ibarətdir ki, “Kamança” pyesi erməni-Azərbaycan münaqişəsinin baş verdiyi günlərdə, həmin dövrdə Qarabağda yaşayan ədibin real həyatı müşahidələri əsasında yazılmışdır”. (3, 72)

Həmvətənlərinin ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilməsinə baxmayaraq, hirsini və hisslərini böyük çətinliklə cilovlayaraq, əsir düşmüş erməni – kamançaçı Baxşını bağışlaya bilməsi Qəhrəman yüzbaşının və onun mənsub olduğu xalqın ən yüksək insani keyfiyyətlərindən biri kimi təqdim edilir. Əsərdə ifa olunan yanıqlı havaların təsiri ilə intiqam hissəsinin soyuması, qəzəbin və nifrətin tədricən əfv duyğuları ilə əvəzlənməsi Qəhrəman yüzbaşının ən ali mənəvi xüsusiyyətlərindən xəbər verir. Əsərdə musiqi aləti kimi Kamançanı da bədii obraz səviyyəsinə qaldırması Cəlil Məmmədquluzadənin dərin humanizmini və əsl sənətkarlıq məharətini nümayiş etdirir.

Pyesdəki erməni Baxşı sadə sənət adamı – kamançaçıdır. Toydan qayıdarkən azərbaycanlılar tərəfindən tutulduğunu görüb, qorxusundan titrəyir, yazıq-yazıq ağlayır. Ömrünün sona çatdığını düşünən Baxşı Qəhrəman yüzbaşının göstərişi ilə kamançada “Rast” və “Segah-zabul” muğamlarını çalır. Təsirli musiqi Qəhrəman yüzbaşının qəzəbini soyudur, insani duyğularını coşdurur: “Bax, belə!.. eləcə!.. əcəb!.. afərin!.. eləcə!.. eləcə!.. və axırda yüzbaşı birdən durur ayağa, qəmərini qınından çıxardır və acıqlı, ucadan Baxşıya deyir. Adə, erməni, tez kəməncəni yığışdır, itil get burdan! Yoxsa atamın gору haqqı, bu yoldaşlarımın başına and olsun, bu qəmərənən bu saat səni də öldürərəm, özümü də öldürərəm! (Çığırır) Çıx get!”. (2, 309)

Cəlil Məmmədquluzadə “Anamın kitabı” pyesini 1918-ci ilin dekabrında yazmağa başlayıb, təxminən üç aya, 1919-cu il fevral ayının sonunda başa vurdu. Təzə əsərini yazıçı ən əvvəl evdə oxudu. Onun ilk dinləyicisi Həmidə xanım yazır: “Əsər mənə elə tutmuşdu ki, aludəliklə dinləyir, pyesdə cərəyan edən hadisələrlə yaşayırdım. Mirzə Cəlil pyesi oxuyub qurtardıqdan sonra gözlərim yaşardı və bir neçə dəqiqə fikrə gedib danışa bilmədim. Mirzə Cəlili təbrik elədim. [...] Uşaqlarımızın müəllimi Mirzə Xosrov “Ölülər” və “Anamın kitabı” pyeslərinin surətini çıxartdı”. (5, 64)

Akademik İsa Həbibbəyli çox doğru olaraq göstərir ki, “Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” tragikomedyası (1920) ədəbiyyatımızda milli istiqlala, azərbaycançılıq düşüncəsi və ideologiyasına həsr olunmuş ən ciddi və təsirli dram əsəridir. “Anamın kitabı” – Azərbaycanın milli istiqlalı haqqında XX əsr boyu yazılmış silsilə əsərlərin mənəvi anasıdır. Əgər Azərbaycan ədəbiyyatında kiçik hekayə Mirzə Cəlilin “Poçt qutusu”ndan çıxmışdırsa, azərbaycançılıq və milli istiqlalıyyət ideyaları da bütöv bir konsepsiya kimi “Anamın kitabı”ndan doğulmuşdur. Milli müstəqillik və birlik, soykökə dərin bağlılıq, milli ideologiya və istiqlal uğrunda mübarizə kimi aktual məsələlər “Anamın kitabı” əsərinin mövzusunda və qayəsini təşkil edir.

“Anamın kitabı” – əsərdəki üç qardaşın komedyası, Ananın faciəsi, Gülbaharın dramıdır. (3, 73)

“Anamın kitabı” əsərinin məzmununu sosial-fəlsəfi cəhətdən təhlil etsək görürük ki, bir ananın övladları olan ruspərəst Rüstəm bəy, İrənpərəst Mirzə Məmmədəli, Osmanlıpərəst Səməd Vahid üçün Vətən və Ana kimi müqəddəs anlayışlar mənasını itirmişdir. Yazıçı təbii və təsirli vasitələrlə belə müqəddəs amalların itirildiyi şəraitdə insanın düçar olduğu daxili puçluğu, mənəvi aşınmanı, ictimai iflası canlı şəkildə təqdim edir. Əsərdə eyni ata-ananın ayrı-ayrı məsləkə mənsub övladları olmağın məhvə məhkumluğu, milli birliyin, Vətən qardaşlığının zəruriliyi və üstünlüyü ön mövqeyə çəkilmişdir. Yazıçı “qardaşları” xarakter etibarı ilə olduğu kimi, geyimləri, danışmaları və davranışlarına görə də fərqləndirmişdir.

Zəhrabəyim ananın özgə məmləkətlərdə təhsil və tərbiyə almış övladlarını birliyə, qarşılıqlı anlaşmaya dəvət etmək səyləri heç bir fayda vermir. Vətəninə və ailəsinə bağlı olan ana üçün

bundan ağır faciə ola bilməz. Zəhrabəyim ana övladlarının özgə millətlərə xidmət etməsinə, ortaq məxrəcə gələ bilməmələrinə dözə bilməyən əsl Azərbaycan qadınının kamil bədii obrazıdır. Övladlarının əməlləri və rəftarını qəbul etməyən ananın cismən ölümü onun mənəvi qələbəsidir.

Cəlil Məmmədquluzadə xalq, milli birlik, Vətən motivlərini “Anamın kitabı” əsərindəki Zəhrabəyim ananın, Gülbaharın və habelə Qənbər, Qurban, Zaman kimi çobanların vasitəsilə mənalandırmışdır. Əsərdəki çobanlar milli mənəviyyəti və məişəti etibarilə xalq adət-ənənələrini, doğma torpağa bağlılığı bütün incəliyi ilə yaşayır və təqdim edirlər. (3, 75)

Azərbaycançılıq məfkurəsi böyük demokratin Azərbaycan ədəbiyyatında Cümhuriyyət ideyaları ilə birbaşa səsleşən sanballı bədii əsəri olan “Anamın kitabı” (1919) pyesində xüsusilə bariz şəkildə əksini tapmışdır. Vətəndaş ədib əsərdəki rəmzi “Anamın kitabı” obrazı ilə o dövr üçün son dərəcə mühüm və aktual ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb edən Azərbaycançılığı, Azərbaycanın bütövlüyü və müstəqilliyi ideyasını yüksək sənətkarlıqla ümumiləşdirmişdir.

1920-ci ildə müəyyən ictimai-siyasi səbəblər üzündən Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə ailəsilə İrana köçür. Cənubi Azərbaycanın mərkəzi Təbrizdə məskən salır, Güney Azərbaycanda azadlıq hərəkatının rəhbəri Şeyx Məhəmməd Xiyabani ilə görüşür, dərhal “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrini təşkil edir. Mirzə Cəlil “Molla Nəsrəddin”in ilk Təbriz nömrəsində İran həyatının, Cənubi Azərbaycan mühitinin eybəcər cəhətlərini qamçılayan kəskin felyetonlar dərc etdi. Həm də jurnalı fars dilində çıxarmaq təklifini rədd edərək Azərbaycan türkcəsində buraxdı. Jurnalın elə ilk nömrəsi bomba təsiri bağışladı və dərhal da valinin göstərişi ilə yığıldı. Amma yazıçı geri çəkilmədi. İran və Güney Azərbaycan problemlərinin bütün mahiyyətini açıb göstərən bir sıra felyetonlar yazdı.

Jurnalın Təbriz nömrələrini böyük çətinliklə araya-ərsəyə gətirmək olurdu. Yenə də senzura, indi də şah senzurası, jurnalın işinə böyük əngəllər törədirdi. 1921-ci ildə Təbrizdə jurnalın beş nömrəsi çapdan çıxmışdı. (1, 29)

Beləliklə, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyətinə qarşı rəğbət və ehtiram göstərməklə yanaşı, onun göstərdiyi milli fəaliyyətə və gördüyü tarixi tədbirlərə dəstək vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəlil Məmmədquluzadə Ensiklopediyası, “Əbədi Mİrzə Cəlil”. Ön sözün müəllifi Anar, s. 8-38. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008, 318 s.
2. Cəlil Məmmədquluzadə, Seçilmiş əsərləri, Tərtib edən, müqəddimə və izahların müəllifi İsa Həbibbəyli. Bakı, Çinar-Çap müəssisəsi, 2003, 472 s.
3. İsa Həbibbəyli, Ustad Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə (s. 38-104); “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi və Mollanəsrəddinçilər (s. 634-645) məqalələri. “Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik” kitabı. Bakı, Nurlan, 2007. – 696 s.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə, II c., Bakı, Lider, 2005, 472 s.
5. Həmidə Məmmədquluzadə. Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim. Ruscadan tərcümə edən, müqəddimə və şərhlərin müəllifi Abbas Zamanov. Bakı, “Gənclik”, 1981, 156 s.
6. Cəlil Məmmədquluzadə. “Azərbaycan” felyetonu (s. 4-5). Əsərləri. Dörd cildə, III c. Felyetonlar və məqalələr. Bakı, Öndər, 2004, 480 s.
7. Cəlil Məmmədquluzadə. “Cümhuriyyət” (Respublika) məqaləsi (s. 190-193). Əsərləri. Dörd cildə, IV c. Memuarlar, məqalələr, məktublar. Bakı, Öndər, 2004, 472 s.

ABSTRACT

Yusif Huseynov

MOLLANASRADDINISTS STRUGGLE AND ATTITUDE TORVARDS THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

The paper deals with the literary – publicistic activity of “Molla Nasraddin” satiric magazine and authors united around the magazine during the period of Azerbaijan People’s Republic ruling

(1918-1920). "Molla Nasraddin" school propagating progressive ideas played a great role in national awakening of the people, spreading the idea of independence.

Social injustice, bigotry, prejudice, ignorance, outdated mindset, customs and traditions bounded by overdue by the social progress, colonial policy and sharp criticism of the tyranny of the East were criticized in the "Molla Nasreddin" magazine and it was stated that all of these problems would be eliminated in the new democratic system. The article "Republican" by Mirza Jalil did not only express the social and political views of "Molla Nasreddin" school about the Republic, but also delivered the Republic to the public in the language of the people.

РЕЗЮМЕ

Юсиф Гусейнов

БОРЬБА МОЛЛАНАСРЕДДИНИСТОВ ЗА РЕСПУБЛИКУ И ИХ ОТНОШЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Статья посвящена исследованию проблемы литературно-публицистической деятельности сатирического журнала «Молла Насреддин» и молланасреддинистов в период правления Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920). Школа «Молла Насреддин», будучи глашатаем прогрессивных идей, играла большую роль в национальном прозрении народа и распространении идеи независимости.

Подчеркивается, что в журнале «Молла Насреддин» остро обличались отсталость, социальное неравенство, фанатизм, невежество и недоросль, устаревшие устои, обычаи и традиции, обуздавшие общественный прогресс, колонизаторская политика и Восточный гнет и акцентрировалась мысль о ликвидации всех этих пороков в новой демократической структуре.

Обосновывается мысль, что статья Мирза Джалила «Джумхурийят» в общем наряду с выражением общественно-политических взглядов школы «Молла Насреддин» о Джумхурийяте, одновременно данное понятие рассматривала и доводила до народа на понятном ему языке.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

ƏLİ ALLAHVERDİYEV

UOT: 182.091

FRANSIZ MƏNBƏLƏRİ NOVRUZ HAQQINDA

Açar sözlər: *Novruz bayram, tarixi bayram, Fransız mənbələrində, Aleksandr Düma, çərşənbələr*

Keywords: *Novruz holiday, historical feast, French sources, Alexander Dumas, christmas, celebrated, qeyd edilmək*

Ключевые слова: *Праздник Новруз, исторический праздник, французские источники, Александр Дюма, рождество, будет отмечаться*

Qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan xalqının əsgü çağlarından daşıyıb gətirdiyi mənəvi dəyərlər sistemində Novruz bayramının da özünə məxsus yeri vardır. İbtidai çağlara məxsus ilkin dünyadurumu və arxaik mifoloji insanlardan qaynaqlanan yazı-yeni günü qarşılama mərasimi yüzillikləri çevrələyən tarixi təkamül prosesi nəticəsində zəngin mədəni-mənəvi keyfiyyətlər qazanaraq geniş miqyasa malik xalq bayramına-Novruza çevrilmişdir. Bu baxımdan Novruz təkcə bir neçə günü əhatə edən bayram deyil, həm də uzun bir təqvim müddətini öz ətrafında cəmləşdirən irimiqyaslı mərasim kompleksidir. Novruz təbiətdəki bütün canlıların qışın qar və çovğunla müşayiət olunan soyuq, barsız-bəhrəsiz günlərindən sıyrılib, bolluq və firavanlıq yoluna qədəm qoyduğu bir dövrün başlanğıcıdır. Eyni soy kökünə mənsub olan xalqları bir-birinə bağlayan mehribanlıq, səmimiyyət və dostluq telləridir.

Məlum olduğu kimi, Novruzqabağı 4 çərşənbə var: su, od, yel və torpaq çərşənbələri. Su çərşənbəsi Novruzun pişvazına çıxmaq dövrüdür. Yəni, yazın nəfəsi suya toxunur və həmin gündən başlayaraq qarlı-çovğunlu şaxta bir daha onu dondurub ixtiyarını əlindən ala bilmir. İkinci çərşənbədə günəşdən güc alan torpaq öz nəfəsinin hərərətilə üstündəki buz qatlarını əridir, əkilmiş toxumu cücərdib təcricən ayağa qaldırır. Sonra növbə ağaclara çatır. Onlar tumurcuq bağlamağa başlayır. Axır çərşənbədə yazın nəfəsi qanlı-canlı məxluqatın-yəni insanların, quşların və heyvanların qanını qaynadıb hərəkətə gətirir. Beləliklə də həyat yeni bir məcraya yönəlir.

Yer üzündə ən ülvü, ən bəşəri duyğuların məcmusu, insanları vahid birliyə, dostluq və həmrəyliyə, bolluq və firavanlıq naminə yaradıcı əməyə səsləyən Novruz bu gün bütün Şərqdə, Asiyada, türkün əzəli torpaqlarında təntənə ilə qeyd olunmaqda, getdikcə daha geniş miqyas almaqdadır. Vətəndən uzaqlarda yaşayıb-yaradan 50 milyon soydaşımız da öz milli bayramları olan Novruzu böyük sevinc və qürur hissilə qeyd etməkdədir. Novruz şənliklərində yaranan xoş ünsiyyət onları həm bir-birlərinə, həm doğma ata-baba yurdları Azərbaycana, həm də milli köklərə daha möhkəm tellərlə bağlayır. Hər bir soydaşımızda milli mənlilik şüurununu, azərbaycançılıq hisləri və duyğularını gücləndirir.

Son illər, yəni sovet totalitar rejimi dağıldıqdan, Azərbaycan və ümumən bütün türk dövlətləri Avropaya və ümumən açıldıqdan sonra Novruz şənliklərinin keçirilmə miqyası da artıq genişlənməmişdir. Azərbaycanla və ümumən türk dövlətləri ilə, eyni zamanda Əfqanıstan, Pakistan, İrak xüsusən də İranla əlaqəsi olan hər bir əcnəbi Novruz bayramının yüksək keyfiyyətlərini görərək bu bayrama maraqları artır. Son vaxtlar Avropanın və Dünyanın aparıcı, yüksək inkişaf etmiş ölkələrindən biri olan Fransada da Azərbaycanlıların və bütün türk xalqlarının cəmləşdiyi yerlərdə, türk və Azərbaycan diasporlarının birgə səyi ilə qeyri rəsmi şəkildə olsa da Novruz bayramı qeyd edilir, eyni zamanda bəzi fransızların da bu bayrama marağı artır. Belə ki, 1995-2001-ci illər ərzində Fransanın Azərbaycandakı səfirliyində elmi əməkdaşlıq və mədəniyyət şöbəsinin müdiri işləmiş, Azərbaycan xalqına və onun bütün adət-ənənələrinə böyük hörmət və ehtiram bəsləyən, daima Azərbaycan xalqını Fransada yüksək səviyyədə təbliğ edən Gui Chevaliernin 2003-cü ilin Novruz bayramı şənliklərində bir fransız jurnalisti ilə Ordubadda

keçirilən Novruz şənliklərində Xan bəzəməsini görmək üçün Naxçıvana gəlməsi, Avropalıların və xüsusən də fransızların bu bayrama marağından irəli gəlir. Avropalıların və xüsusən də fransızların bu bayrama marağından irəli gəlir. Onlar mənim iştirakımla o mərasimdə iştirak etdilər və bu adət-ənənəyə çox heyran olduqlarını bildirdilər. Fransız jurnalisti azad jurnalist idi. O gördüklərini və eşitdiklərini Fransada çap olunan qəzetlərin birində “Azərbaycanda Novruz bayramında” başlığı altında vermişdir.

Onu da demək istəyirəm ki, Fransada mühacirət ədəbiyyatında da Novruz bayramının Azərbaycanda necə keçirilməsi haqqında 1920-ci ilin məlum aprel hadisələrindən sonra milliyətçə azərbaycanlı olan gəncliyini və bütün həyatını Fransa ilə bağlayan qədim Bakının neft milyonçuları olan Şəmsi Əsədullayev və Musa Nağıyevin nəvəsi Ümbülbanının (Baninin) əsərlərində və xüsusən də “Qafqaz günləri” romanında bu haqqda çox əhatəli, maraqlı şəkildə fransız oxucusuna məlumatlar çatdırırlar. O, yazırdı: “Martın 21-də qeyd olunan Novruz (həmin gün baharın ilk gününə təsadüf edir) uşaqların varlanma bayramı idi. Bütün günü evdən-evə qaçır, qohum-qonşunu təbrik edirdik. Əvvəlcə bizi şirniyyata qonaq edirdilər, çoxlu dadlı bayram payları alırdıq. Masaların üstü müxtəlif şirniyyat və ləziz yeməklərlə dolu olurdu. Hər masanı bəzəyən bayramı xonçası ilə ailənin mədəni səviyyəsini təyin etmək mümkün idi. Sadə evlərin süfrəsində ancaq yerli şirniyyat, mer-meyvə və boyanmış yumurta olurdu. Mədəni “varlı” adamların süfrəsində isə rus mətbəxindən gəlmə hər cür yemək tapılırdı. Beləliklə bizi əvvəlcə şirniyyata qonaq edirdilər, sonra ev sahibi-əmi, dayı, xala-bibi yaxud yaxın-uzaq qohumlardan biri bərəkətli pul kisəsini çıxarırdı. Əvvəlcə, kisədən qızıl sikkə götürüb oynadır, sıxıla-sıxıla onunla vidalaşır. Sonra da pulu ovcumuza qoyub əlimizdən marçılı ilə yaş bir öpüş alır”.

Fransada, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının türk dilindən fransız dilinə tərcüməçisi, türk və müsəlman dünyasına yaxından bələd olan məşhur fransız şərqşünası və türkoloqu akademik Lui Bazenin də yazılarında Azərbaycanda, türk dünyasında Novruzun keçirilməsi ilə bağlı məlumatlar verilir.

Məşhur fransız yazıçısı Aleksand Duma XIX əsrin II yarısında 1858-1859-cu illərdə Qafqaza səyahəti ilə bağlı yazdığı iri həcmli “Qafqaz” əsərində Azərbaycanda və ümumən də Qafqazda milli adət-ənənələrin keçirilməsini, onların təşkilinə xüsusi yer verərək çox heyranlıqla bunlardan bəhs etmişdir.

Ümumiyyətlə, Novruz bayramı bütün dünyada olan azərbaycanlı və türk xalqları tərəfindən çox yüksək səviyyədə qeyd edilir. Fransada yaşayan Azərbaycanlılar da xalqımızın bu qədim adət-ənənəsi olan Novruzunu özlərinə məxsus qeyd edirlər.

Mən, Fransız mənbələrində Novruz bayramı haqqında bütün bu aşkara çıxardıqlarımı Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin həmişəyaşar kəlamları ilə bitirmək istəyirəm:

“Novruz hər bir azərbaycanlının qəlbinin bayramıdır, hər bir insanın ailənin bayramıdır, bizim müstəqil Azərbaycan Respublikasının bayramıdır. Novruz dostluq, mehribanlıq, mərhəmət, mədəniyyət bayramıdır. Xalqın qəhrəmanlığını, rəşadətini, şücaətini nümayiş etdirən bayramıdır. Novruz xalqımızı bir-birilə daha sıx birləşdirib, insanlarımız arasında mehribanlıq əlaqələri yaradıb, insanları bir-birinə dost edibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alexandre Dumas. Le Causase, Editions François Bourin, Paris, 1990
2. Banine. Jours Caucasiens René Julliard, Paris, 1945
3. Loui Bazin. Recherche sur le développement de l'épopée de Dede Korkut Paris, 2000

ABSTRACT

Ali Allahverdiyev

FRENCH SOURCES ON NOVRUZ HOLIDAY

In the article “French sources on Novruz holiday” has been stated that the Novruz holiday has had a special place in the moral values system preserved since old times of Azerbaijan people

who have an old history and rich culture. There also has been shown that there are notes related to the Novruz holiday in the French sources, especially in “Caucasus” by Alexander Duma, in “The Caucasus days” by an immigrant writer Umbul Banu and in the investigations by the academician Lui Bazen in connection with Dada Gorgud.

РЕЗЮМЕ

Али Аллахвердиев

НОВРУЗ ВО ФРАНЦУЗСКИХ ИСТОЧНИКАХ

В работе освещается своеобразное место древнейшего праздника Новруз в системе нравственных ценностей азербайджанского народа. При этом анализируются тексты французские источники о Новрузе, в частности произведения «Кавказ» знаменитого писателя А.Дюмы, «Кавказские дни» известной писательницы-эмигрантки И.Бани, также исследования академика Луи Базена, связанные с эпосом «Деде-Коркут»

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

MƏHSƏTİ ƏSGƏROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
askerovamehseti@yahoo.fr

UOT: 182.091

**FRANSIZ DİLİ ƏLCƏZƏİR ƏDƏBİYYATINDA VƏ ASİYA
 CƏBBARIN YARADICILIĞINA QISA BAXIŞ**

Açar sözlər: *Əlcəzayir, Fransa, müstəmləkə, ədəbiyyat, ikidilli*

Key words: *Algerian, France, colony, literature, bilingualism*

Ключевые слова: *Алжир, Франция, колония, литература, двуязычие*

Xalqların adət-ənənələri, yaşam tərzləri, milli-mənəvi dəyərləri, dini baxışları, dili və tarixi ədəbiyyatlarında öz əksini tapır. Bu baxımdan taleyinə müstəmləkəçilik düşən ölkələrin çətin və əzablı yol keçən tarixi, həyatı, yaşadıkları ədəbiyyatına zəngin bir material olur. Belə ölkələrdən biri olan Əlcəzairin keşmə-keşli tarixi də ədəbiyyatına təzahür etmişdir. Xalqının bütün çəkdiklərini – xarici işğalçılara qarşı mübarizəsini və daxili cəhalətini görən və qələmə almağı bacaran yazıçı və şairlər daha çox belə bir şəraitdə yetişir. Onlardan Asiya Cəbbar (əsl adı Fatimə Zəhra İmaləin) Yəsmın Xadra (əsl adı Muhəmməd Mulsəhul), Məlik ibn Həddad, və başqalarını nümunə göstərmək olar.

Tarixi baxımdan Əlcəzair ədəbiyyatı üç hissəyə bölünür: 1) müstəmləkəçiliyə qədərki dövr 2) müstəmləkəçilik dövrü 3) müstəmləkəçilikdən sonrakı dövr. Eyni zamanda müasir Əlcəzair ədəbiyyatının iki inkişaf yolu var: ərəbcə və fransızca. Müstəmləkəçiliyə qədərki dövrdə ərəbcə, müstəmləkəçilik və müstəmləkəçilikdən sonrakı dövrlərdə iki dildə–fransız və ərəb dillərində əsərlər yazılmışdır. Əlcəzair ədəbiyyatına nəzər saldıqda öz əsərlərini fransızca qələmə alan bir çox ədəbiyyatçıların olduğunu görürük. Özü də əsərlərini fransızca yazan Əlcəzairli Malik ibn Həddad bu yazıçıları “həm əzən, həm də əzilən tərəfdə olan çarəsizlər” adlandırmışdır [1.s.23].

Fransa və Əlcəzair arasında gedən 1830-1870-ci, 1954-1962-ci illərdə baş verən müharibələrdə müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı xalqın mübarizəsinə həsr edilmiş əsərlərin əksəriyyəti məhz fransız dilində qələmə alınmışdır. Çünki Əlcəzair məktəblərində ərəb dili qadağan edilmiş, tədris yalnız fransız dilində aparılır, qəzetlər, kitablar fransızca nəşr edilir, hətta ərəbcə danışmaq belə qadağan olunmuşdur. Tədris, mədəniyyət, siyasət, tarix, ədəbiyyat sahəsində, bir sözlə, ərəb dilinin bütün səlahiyyətləri, ixtiyarı əlindən alınmış fransız dilinə verilmişdir. Belə bir zamanda tədris dilinin artıq fransızca olması, xalqın bu dildə danışmaq məcburiyyətində qalması fransız dilli yazıçıların yetişməsinə şərait yaratmış olur. Lakin bu yazıçıların yaratdığı ədəbiyyat dil olaraq fransızca yazılsa da, ruhunda ərəb dilini saxlamışdır [2.s.74]. Bütün bunlara baxmayaraq, ərəb dilini və milli mədəniyyətini diriltmək və yaşatmaq üçün çalışan Əmir Əbdulqadir (1808-1883) və Əbdulhəmid ibn Badis (1889-1940) kimi millətçilik duyğusu ilə hərəkət edənlərin sayəsində ərəb dili Əlcəzairdə yaşadılaraq tamamilə yox olmaqdan xilas olmuşdur [3.s.77-79].

“Mən, anamla ərəbcə danışırım, özümü fransızca ifadə edə bilirəm, buna görə də kitablarımı fransız dilində yazırım” deyən tanınmış Əlcəzair yazıçısı, şairi Asiya Cəbbar 2009-cu ildə Ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatına təqdim olunmuş, 2005-ci ildə Fransız Akademiyasına üzv seçilmiş ilk ərəb qadın-yazıçı və Şimali Afrikada ilk müəllif idi.

30 iyun 1936-cı ildə Ain Bəsəm yaxınlığında Ulid Həməda (Əlcəzayr) anadan olmuş, bir çox roman, novella, şeir və esselər müəllifi olan Asiya Cəbbar teatr üçün də əsərlər yazmış və hətta iki film çəkmişdir. Özünün yazdığı kimi atası Tahar İmaləin fransız dilinin sayəsində təhsil ala bilmiş və orta məktəb müəllimi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Mustafa Kamal Atatürk vurğunu olan atası ona hələ kiçik yaşlarında bu dahi şəxsiyyət haqqında danışardı. Asiya Cəbbar ilk təhsilini fransız məktəbində, sonra xüsusi Quran məktəbində, 10 yaşında isə Blidədəki kollecdə alır. Burada

onun klassik ərəb, qədim yunan, latın və ingilis dillərini öyrənmək imkanı olur. 1953-cü ildə bakalavr dərəcəsinə qazanır.

1954-cü ildə Parisdə Fenolon liseyinə daxil olur. Sevr qızlar məktəbinin tarix bölümündə təhsil almağı seçən ilk müsəlman-ərəb qızı idi. Lakin 1956-cı ildə Əlcəzairli müsəlman tələbələr birliyinə qoşularaq Parisdə təhillərdə iştirak edir. Artıq imtahanlara girmir, təhsildən kənarlaşır. Məhz bu dövrdə ilk əsəri olan “Susuzluq” (“*La Soif*”, 1957) ailəsinin narahatlıq keçirməməsi üçün Asiya Cəbbar təxəllüsü ilə fransızca həm də Fransada işıq üzü görür və o, Əlcəzair ədəbiyyatında ilk addımını ataraq ilk mükafatını qazanmış olur. Daha sonra “Səbirsizlər” (“*Les Impatients*”, 1958) romanı yenə də fransızca Parisdə nəşr olunur.

Asiya Cəbbar yazıçı Valid Qarnla evlənib Fransanı tərk edir. Lakin 1959-cu ildə Şarl dö Qol ədəbi talantına görə onun təhsilinə geri qayıtmasını istəyir. Bu zaman o artıq Mərakeşin paytaxtı Rabatda tarix fənnini tədris edir və elmi araşdırmalar aparırdı. Əlcəzair Universitetində Fransız dili kafedrasına rəhbərlik etməklə yanaşı, müasir Əlcəzair tarixi dərslərini tədris edən yeganə müəllim idi. Məhz bu dövrdə onun üçüncü romanı “Yeni dünyanın uşaqları” (“*Les Enfants du Nouveau Monde*”, 1962) yenə də Parisdə nəşr edilir.

Müstəmləkəçilikdən sonrakı dövrdə tədrisin ərəb dilində aparılması rədd edildiyindən Asiya Cəbbar ölkəsini tərk edir və 1966-1974-cü illərdə Fransada yaşayaraq fəaliyyətinə davam edir. Lakin 1974-cü ildə Əlcəzairə qayıdır, iki film çəkir və ilk filmində kəndlilərdən topladığı müharibəyə dair xatirələrdən istifadə etmişdir.

1980-ci ildə həmişəlik olaraq Parisə qayıdır və “Məhəbbət və fantaziya” (“*L'Amour, la fantasia*”, 1985) əsərini nəşr etdirir. Bu əsərində daha çox atası ilə olan münasibətlərindən bəhs edir. Əsərin sonunda ərəbcə deyil fransızca yazma səbəbini əsaslandıraraq yazır ki, ərəbcə yaxşı bilməməsi deyil, əksinə o ağırları ifadə etməyə fransız dili yetərli olmaz [4]. Lakin özü də hiss edirdi ki, yazdıqları fransız dilinə tərcümə edilərsə, onun kimi ifadə edə bilməzlər. Məhz bu baxımdan fransızca yazmış, hətta ilk əsərlərinin nəşr tarixlərinə nəzər salsaq Fransanın müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı Əlcəzair xalqının mübarizə apardığı dövrləri əhatə edir. Əlcəzairli şair Bəşir Hac Əli fransız dilini əlcəzairlilərin həyatındakı rolunu belə dəyərləndirmişdir: “Fransız dili xalqımız üçün öncə elm və tədqiqat dili olmuş, daha sonra isə müstəqillik uğrunda mübarizə üçün bir silah olmuşdur”. Maraqlısı budur ki, Fransanın müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı olan əsərlər məhz Fransada və fransızca çap edilirdi. Çünki Fransada Əlcəzair xalqının tərəfdarı olan fransız xalqı onları dəstəkləyirdi.

Asiya Cəbbar yazırdı ki, romanlarımı yazmazdan əvvəl bir tarixçi kimi hadisələrin baş verdiyi tarixə baxaram və sadəcə tarixi həqiqətləri qəhrəmanların dili ilə yazmağa çalışaram. Əlcəzair əvvəlcə 300 il Osmanlıların, sonra isə 130 il fransızların müstəmləkəsi olmuşdur. Hətta əlcəzairlilərin kimliyini belə dəyişdirməyə çalışan fransız müstəmləkəçiliyi dövründə Osmanlı hökmranlığı nostalji hisslərlə yad edilirdi [5. s.41].

1830-cu ildən 1962-ci ilə qədər fransanın müstəmləkəsi olan Əlcəzairdə müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı azadlıq uğrunda mübarizə aparanların sıralarında bir çox ərəb qadınlar da olmuşdur. Asiya Cəbbar ərleri, oğulları öldürülən Əlcəzairli qadınların adından haqq səsini ucaltmışdır. Buna görə də o, qadın haqqlarının öndər müdafiəçisi kimi “qadınların vəkili” də adlandırılırdı. O, “Məzarsız qadın” (“*La femme sans sépulture*”, 2002) romanında müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə aparmış, fransızlar tərəfindən həbs edilmiş və unudulmaqda olan Züleyxa adlı Əlcəzairli qadının həyatından bəhs edir [6].

“Ata evində mənə yer yox” (*Nulle part dans la maison de mon père*, 2007) adlı romanı yeniyetməlik dövründə patriarxal bir cəmiyyətin imtina etdiyi və zamanında onun həyatını pozan qadağalardan, Avropalı həmyaşıdlarının azadlığından bəhs edir [7]. Asiya Cəbbar əsərlərinin mövzusunə fərdi yanaşaraq həmin dövrdəki nəslin yaşadıklarını, iki xalqın, iki mədəniyyətin dəyərlərini qarşılıqlı surətdə müqayisə edirdi.

O, 1995-2002-ci illərdə Luiziana və Nyu York Universitetlərində müəllim işləmiş, Vyana, Konkordia və Osnabruk universitetlərinin fəxri doktoru seçilmiş, onlarla ədəbiyyat üzrə beynəlxalq mükafatlar qazanmış, Ədəbiyyat və İncəsənət xadimi və Fəxri Legion ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Əsərləri 23 dilə tərcümə olunmuş və fransız, ingilis, alman, italyan, türk və başqa dillərdə zəngin elmi-araşdırma mövzusu kimi daima istifadə olunur.

Asiya Cəbbar 6 fevral 2015-ci ildə 78 yaşında Parisdə vəfat etmişdir. Əlcəzair ədəbiyyatında ən yaxşı roman üçün onun adına mükafat təsis edilib. Öz ölkəsində adını əbədiləşdirmək üçün məktəb və küçəyə onun adı verilmiş, Fransanın Nant şəhərində də xiyabanlardan biri onun adını daşıyır. Parisdə Asiya Cəbbar adına kitabxana fəaliyyət göstərir və onun anım günləri keçirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Jean Paul Sartre, Hepimiz Katiliz Sömürgecilik Bir Sistemdir, Çev, Süheyla N. Kaya, Belge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1999
2. Alim Kahraman, "Dilini Kaybeden Ülke", Yedi İklim, sayı:4 (Temmuz 1992)
3. Bekir Karlığa, "Cezayirli Üç Büyük Düşünür", Yedi İklim, sayı:4 (Temmuz 1992)
4. L'Amour, la fantasia, Assia Djebar J. C. Lattès/Enal, 1985
5. Asım Öz, "Bölünük Ülke Edebiyatının Çevirisinde Temsil Noksanlığı", Hece Öykü, sayı:35 (Ekim-Kasım 2009)
6. La Femme sans sépulture, Assia Djebar Éd. Albin Michel, Paris, 2002, 219 p.
7. Nulle part dans la maison de mon père, Assia Djebar Éd. Fayard, Paris, 2007, 407 p.

ABSTRACT

Mahsati Asgarova

The article studies how arabian writers were obliged to write their plays in French in the colonization period of Algeria by France for about 30 years. It also deals with the novels that reflect the struggle of colonized people.

The author gives brief information about the life and creative activity of one of those Arabian women Assia Djebar, the distinguished woman writer who wrote her novels in French and depicted the struggle against French colonialism lasted from 1830 to 1962. Approaching individually to the themes of her works she was comparing the struggle of the people living at that time and the values of two nations, two different cultures reciprocally. The author provides brief information about some of her works. It also highlights the prizes, honorary titles and orders she received.

РЕЗЮМЕ

Мехсети Аскерова

В данной статье рассказывается о том, как в эпоху французской колонизации алжирского народа, которая продолжалась примерно сто тридцать лет, вынуждали арабских писателей писать свои произведения на французском языке. В статье также описываются произведения о страданиях и о борьбе угнетенной нации.

В статье даётся краткая информация о жизни и творчестве известной алжирской писательницы Ассии Джеббар, которая написала свои произведения на французском языке и которая является одной из тех, кто боролся за свободу, а также, против колонизаторской политики в Алжире, который являлся колонией Франции с 1830 года по 1962 год. Она, со своим индивидуальным подходом к теме своих произведений, описывала жизнь и борьбу того поколения, а также она сравнивала нравственные ценности двух народов и двух разных культур. В статье описывается краткое содержание некоторых произведений Ассии Джеббар. В конце статьи дается информация о её наградах, почётных званиях и об орденах.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sure Seyid

KHUMAR MAMMADOVA*Nakhchivan State University**xrmedmedova@mail.ru***UDC: 821.521****PERIODS OF JAPANESE LITERATURE****Açar sözlər:** *poeziya, Yaponiya, poetik janr, dövr, ədəbi fikir, poetik düşuncə***Key words:** *poetry, Japan, poetical genre, period, literary idea poetical opinion***Ключевые слово:** *поэзия, Япония, поэтический жанр, период, литературная идея, литературные смысл*

As you know Japanese literature is one of the ancient literature of the world. Japanese literature has also periods that helped in developing literature in high level. Before the introduction of kanji from China, Japanese had no writing system. It is believed that Chinese characters came to Japan at the very beginning of the fifth century, brought by immigrants from the mainland of Korean and Chinese descent. Early Japanese texts first followed the Chinese model, before gradually transitioning to a hybrid of Chinese characters used in Japanese syntactical formats, resulting in sentences that looked like Chinese but were read phonetically as Japanese. Chinese characters were also further adapted, creating what is known as Man'yōgana, the earliest form of kana, or Japanese syllabic writing. The earliest literary works in Japan were created in the Nara period. These include the Kojiki, a historical record that also chronicles ancient Japanese mythology and folk songs; the Nihon Shoki, a chronicle written in Chinese that is significantly more detailed than the Kojiki; and the Man'yōshū, a poetry anthology. One of the stories they describe is the tale of Urashima Tarō.

The Heian period has been referred to as the golden era of art and literature in Japan. During this era, literature became centered on a cultural elite of nobility and monks. The imperial court particularly patronized the poets, most of whom were courtiers or ladies-in-waiting. Reflecting the aristocratic atmosphere, the poetry was elegant and sophisticated and expressed emotions in a rhetorical style. Editing the resulting anthologies of poetry soon became a national pastime. The *iroha* poem, now one of two standard orderings for the Japanese syllabary, was also developed during the early Heian period.

Genji Monogatari (The Tale of Genji), written in the early 11th century by a woman named Murasaki Shikibu, is considered the prominent novel of Heian fiction. Other important writings of this period include the Kokin Wakashū, a waka-poetry anthology, and Makura no Sōshi (The Pillow Book). The Pillow Book was written by Sei Shōnagon, Murasaki Shikibu's contemporary and rival, as an essay about the life, loves, and pastimes of nobles in the Emperor's court. Another notable piece of fictional Japanese literature was Konjaku Monogatari, a collection of over a thousand stories in 31 volumes. The volumes cover various tales from India, China and Japan. The 10th-century Japanese narrative, Taketori Monogatari (The Tale of the Bamboo Cutter), can be considered an early example of proto-science fiction.

During the Kamakura period (1285-1333), Japan experienced many civil wars which led to the development of a warrior class, and subsequent war tales, histories, and related stories. Work from this period is notable for its more sombre tone compared to the works of previous eras, with themes of life and death, simple lifestyles, and redemption through killing. A representative work is Heike monogatari (The Tale of the Heike), an epic account of the struggle between the Minamoto and Taira clans for control of Japan at the end of the twelfth century. Other important tales of the period include Kamo no Chōmei's Hōjōki and Yoshida Kenkō's Tsurezuregusa.

Despite a decline in the importance of the imperial court, aristocratic literature remained the center of Japanese culture in the beginning of the Kamakura period. Many literary works were marked by a nostalgia for the Heian period. The Kamakura period also saw a renewed vitality of poetry, with a number of anthologies compiled, such as the *Shin Kokin Wakashū* compiled in the early 1200s.

As the importance of the imperial court continued to decline, a major feature of Muromachi literature (1333-1603) was the spread of cultural activity through all levels of society. Classical court literature, which had been the focal point of Japanese literature up until this point, gradually disappeared. New genres such as *renga*, or linked verse, and *Noh* theater developed among the common people, and *setsuwa* such as the *Nihon Ryoiki* were created by Buddhist priests for preaching. The development of roads, along with a growing public interest in travel and pilgrimages, brought rise to the greater popularity of travel literature from the early 13th to 14th centuries. Notable examples of travel diaries include *Fuji kikō* and *Tsukushi michi no ki*.

Literature during this time was written during the largely peaceful Tokugawa Period. Due in large part to the rise of the working and middle classes in the new capital of Edo (modern Tokyo), forms of popular drama developed which would later evolve into *kabuki*. The *jōruri* and *kabuki* dramatist Chikamatsu Monzaemon (1653–1725) became popular at the end of the 17th century, and he is also known as Japan's Shakespeare.

Many different genres of literature made their *début* during the Edo Period, helped by a rising literacy rate among the growing population of townspeople, as well as the development of lending libraries. Ihara Saikaku (1642–1693) might be said to have given birth to the modern consciousness of the novel in Japan, mixing vernacular dialogue into his humorous and cautionary tales of the pleasure quarters, the so-called *Ukiyozōshi* "floating world" genre. Ihara's *Life of an Amorous Man* is considered the first work in this genre. Although Ihara's works were not regarded as high literature at the time because it had been aimed towards and popularized by the *Chōnin*, they became popular and were key to the development and spread of *ukiyo-zōshi*.

Matsuo Bashō (1644–1694) is recognized as the greatest master of (then called *hokku*) His poems were influenced by his firsthand experience of the world around him, often encapsulating the feeling of a scene in a few simple elements. He made his life's work the transformation of *haikai* into a literary genre. For Bashō, *haikai* involved a combination of comic playfulness and spiritual depth, ascetic practice and involvement in human society. In particular Bashō wrote "*Oku no Hosomichi*" a major work in the form of a travel diary and considered "one of the major texts of classical Japanese literature.

Fukuda Chiyo-ni (1703-1775) is widely regarded as one of the greatest *haiku* poets. Before her time, *haiku* by women were often dismissed and ignored. Her dedication toward her career not only paved a way for her career but it also opened a path for other women to follow. Her early poetry were influenced by Matsuo Bashō, although she did later develop her own unique style as an independent figure in her own right. While still a teenager, she had already become very popular all over Japan for her poetry. Her poems, although mostly dealing with nature, work for a unity of nature with humanity own life was that of the *haikai* poets who made their lives and the world they lived in one with themselves, living a simple and humble life. She was able to make connections by being observant and carefully studying the unique things around her ordinary world and writing them down.

"Jippensha Ikku is known as Japan's Mark Twain and wrote "*Tōkaidōchū Hizakurige*", which is a mix of travelogue and comedy. Tsuga Teisho, Takebe Ayatari, and Okajima Kanzan were instrumental in developing the *yomihon*, which were historical romances almost entirely in prose, influenced by Chinese vernacular novels such as "Three Kingdoms" (三国志 "*Sangoku-shi*" in Japan) and "*Shui hu zhuan*" (水滸伝 "*Suikoden*").

Two *yomihon* masterpieces were written by Ueda Akinari: "*Ugetsu monogatari*" and "*Harusame monogatari*." Kyokutei Bakin wrote the extremely popular fantasy-historical romance "*Nansō Satomi Hakkenden*" over a period of twenty-eight years to complete (1814–1842), in addition to other *yomihon*. Santō Kyōden wrote *yomihon* mostly set in the *gay* quarters until the

Kansei edicts banned such works, and he turned to comedic *kibyōshi*. Genres included horror, crime stories, morality stories, comedy, and pornography—often accompanied by colorful woodcut prints.

The Meiji period marks the reopening of Japan to the West, ending over two centuries of period of national seclusion, and a period of rapid industrialization. The introduction of European literature brought free verse into the poetic repertoire. It became widely used for longer works embodying new intellectual themes. Young Japanese prose writers and dramatists struggled with a whole galaxy of new ideas and artistic schools, but novelists were the first to assimilate some of these concepts successfully.

Natsume Sōseki's humorous novel “Wagahai wa neko de aru” employed a cat as the narrator, and he also wrote the famous novels “Botchan”(1906) and “Kokoro”(1914). Natsume, Mori Ōgai, and Shiga Naoya who was called "god of the novel" as the most prominent "I novel" writer, were instrumental in adopting and adapting Western literary conventions and techniques. Ryūnosuke Akutagawa is known especially for his historical short stories. Ozaki Kōyō, Kyōka Izumi, and Ichiyo Higuchi represent a strain of writers whose style harkens back to early-Modern Japanese literature.

In the early Meiji period Fukuzawa Yukichi authored Enlightenment literature, while pre-modern popular books depicted the quickly changing country. Then Realism was brought in by Tsubouchi Shōyō and Futabatei Shimei in the mid-Meiji (late 1880s–early 1890s) while the Classicism of Ozaki Kōyō, Yamada Bimyo and Kōda Rohan gained popularity. Ichiyō Higuchi, a rare female writer in this era, wrote short stories on powerless women of this age in a simple style in between literary and colloquial. Kyōka Izumi, a favored disciple of Ozaki, pursued a flowing and elegant style and wrote early novels such as “The Operating Room” in literary style and later ones including “The Holy Man of Mount Koya” in colloquial.

Romanticism was brought in by Mori Ōgai with his anthology of translated poems and carried to its height by Tōson Shimazaki etc. and magazines “Myōjō” and “Bungaku-kai” in early 1900s. Mori also wrote some modern novels including “The Dancing Girl”, “Wild Geese”, then later wrote historical novels. Natsume Sōseki, who is often compared with Mori Ōgai, depicted fresh and pure youth in “Botchan” and “Sanshirō”. In his later works including “Kokoro” his last and unfinished novel “Light and darkness” one can see emotions and egoism.

Shimazaki shifted from romanticism to naturalism which was established with his “The Broken Commandment” and Katai Tayama's “Futon” (1907). Naturalism hatched "I Novel" (Watakushi-shōsetu) that describes about the authors themselves and depicts their own mental states. Neo-romanticism came out of anti-naturalism and was led by Kafū Nagai, Jun'ichirō Tanizaki, Kōtarō Takamura, Hakushū Kitahara and so on in the early 1910s. Saneatsu Mushanokōji, Naoya Shiga and others founded a magazine “Shirakaba” in 1910. They shared a common characteristic, humanism. Shiga's style was autobiographical and depicted states of his mind and sometimes classified as "I Novel" in this sense. Ryūnosuke Akutagawa, who was highly praised by Soseki, wrote short stories including “*Rashōmon*” with an intellectual and analytic attitude, and represented neo-realism in the mid-1910s.

During the 1920s and early 1930s the proletarian literary movement, comprising such writers as Takiji Kobayashi, Denji Kuroshima, Yuriko Miyamoto, and Ineko Sata produced a politically radical literature depicting the harsh lives of workers, peasants, women, and other downtrodden members of society, and their struggles for change.

War-time Japan saw the début of several authors best known for the beauty of their language and their tales of love and sensuality, notably Jun'ichirō Tanizaki and Japan's first winner of the Nobel Prize for Literature, Yasunari Kawabata, a master of psychological fiction. “Ashihei Hino” wrote lyrical bestsellers glorifying the war, while Tatsuzō Ishikawa attempted to publish a disturbingly realistic account of the advance on Nanjing. Writers who opposed the war include Denji Kuroshima, Mitsuharu Kaneko, Hideo Oguma, and Jun Ishikawa.

World War II, and Japan's defeat, deeply influenced Japanese literature. Many authors wrote stories of disaffection, loss of purpose, and the coping with defeat. Haruo Umezaki's short story “Sakurajima” shows a disillusioned and skeptical Navy officer stationed in a base located on the

Sakurajima volcanic island, close to Kagoshima, on the southern tip of the Kyushu island. Osamu Dazai's novel *"The Setting Sun"* tells of a soldier returning from Manchukuo. Shōhei Ōoka won the Yomiuri Prize for his novel *"Fires on the Plain"* about a Japanese deserter going mad in the Philippine jungle. Prominent writers of the 1970s and 1980s were identified with intellectual and moral issues in their attempts to raise social and political consciousness. One of them, Kenzaburō Ōe published his best-known work, *"A Personal Matter"* in 1964 and became Japan's second winner of the Nobel Prize for Literature.

Avant-garde writers, such as Kōbō Abe, who wrote fantastic novels such as *"The Woman in the Dunes"* (1960), wanted to express the Japanese experience in modern terms without using either international styles or traditional conventions, developed new inner visions.

Haruki Murakami is one of the most popular and controversial of today's Japanese authors. His genre-defying, humorous and surreal works have sparked fierce debates in Japan over whether they are true "literature" or simple pop-fiction:

Kenzaburō Ōe has been one of his harshest critics. Some of Murakami's best-known works include *"Norwegian Wood"* (1987) and *"The Wind-Up Bird Chronicle"* (1994–1995).

Banana Yoshimoto, a best-selling contemporary author whose "manga-esque" style of writing sparked much controversy when she debuted in the late 1980s, has come to be recognized as a unique and talented author over the intervening years. Her writing style stresses dialogue over description, resembling the script of a manga, and her works focus on love, friendship and loss. Her breakout work was 1988's *"Kitchen"*.

Although modern Japanese writers covered a wide variety of subjects, one particularly Japanese approach stressed their subjects' inner lives, widening the earlier novel's preoccupation with the narrator's consciousness. In Japanese fiction, plot development and action have often been of secondary interest to emotional issues. In keeping with the general trend toward reaffirming national characteristics, many old themes re-emerged, and some authors turned consciously to the past. Strikingly, buddhist attitudes about the importance of knowing oneself and the poignant impermanence of things formed an undercurrent to sharp social criticism of this material age. There was a growing emphasis on women's roles, the Japanese persona in the modern world, and the malaise of common people lost in the complexities of urban culture.

Popular fiction, non-fiction, and children's literature all flourished in urban Japan in the 1980s. Many popular works fell between "pure literature" and pulp novels, including all sorts of historical serials, information-packed docudramas, science fiction, mysteries, detective fiction, business stories, war journals, and animal stories. Non-fiction covered everything from crime to politics. Although factual journalism predominated, many of these works were interpretive, reflecting a high degree of individualism.

Generally, Japanese literature spans a period of almost two millennia and comprises one of the major literatures in the world. At present Japanese literature is searching in a high level by Azerbaijani scholars

LITERATURE

1. http://www.newworldencyclopedia.org/entry/Japanese_literature
2. <https://www.britannica.com/topic-browse/Literature/Japanese-Literature>
3. <http://www.bachelorsdegreeonline.com/blog/2011/20-essential-works-of-japanese-literature/>
4. <http://jpellegrino.com/teaching/japaneseliterature.html>
5. <https://theculturetrip.com/asia/japan/articles/10-japanese-books-you-need-to-read/>

XÜLASƏ

Xumar Məmmədova

YAPON ƏDƏBİYYATININ MƏRHƏLƏLƏRİ

Məqalədə yapon ədəbiyyatının inkişaf dövrlərindən söhbət açılır və bu dövrlər ayrı-ayrılıqda, özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Məlumdur ki, yapon ədəbiyyatı öz zənginliyi və özünəməxsusluğu ilə bütün dünyada fərqlənir. Yapon yazıçıların əsərlərinin bəzilərində qədim yapon adət-ənənələri, dini mövzular, bəzilərində müasir dövrün mənzərələri əsas süjet xətti kimi özünü göstərir. Bununla belə, hər bir yapon yazıçısının hətta ən kiçik hekayəsində, sarsılmaz yapon ruhu, samuray inadkarlığı duyulur. Yapon ədəbiyyatı dünyaya Yasunari Kavabata, Kendzabure Oe kimi Nobel mükafatı laureatları, Akutaqava Rünoske kimi dahi yazıçı bəxş etmişdir.

Məqalədə həmçinin yapon ədəbiyyatı üçün xarakterik olan bir sıra milli-mədəni abidələrin tədqiq tarixi araşdırılır, Yaponiya, hətta bütün dünya üçün zəngin ədəbi mənbə sayılan bu əsərlər təhlil süğəcindən keçirilir. Nara, Edo, Kamakura, Meyci kimi dövrlərdə yapon ədəbiyyatının inkişaf istiqamətləri tədqiq olunur.

Məqalədə həmçinin dünya tədqiqatçılarının yapon ədəbiyyatı ilə bağlı fikir və mülahizələrinə yer verilmişdir. Məqalə yapon ədəbiyyatını öyrənmək və tədqiq etmək baxımından təqdirəlayiqdir.

РЕЗЮМЕ

Хумар Мамедова

ЭТАПЫ ЯПОНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Японская литература самая древняя литература в мире. Она отличается от других литератур богатством и своеобразием.

В статье исследуются этапы и своеобразные черты японской литературы. Одновременно в статье говорится о ведущих представителях и изучаются их творчество. А также изучается национально –культурные памятники характерные для японской литературы. Исследуются направления развития в периодах Нара, Едо, Камакура и Мейджи.

В статье есть также мнения и рассмотрения мировых исследователей связанных с японской литературой. Это замечательная статья для изучения и ознкомления японской литературой.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sure Seyid

SƏADƏT ƏLİYEVƏ

*Naxçıvan Dövlət Universiteti
eliyevaseadet@gmail.com*

UOT:070

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİNİN MEDIA MƏRKƏZİ

Açar sözlər: *studiya, rejissor, montaj, televizor, operativ, dinamik, vizual, audiovizual, efir, ekran, multimedia*

Key words: *studio, producer, montage, television, operative, dynamical, visual, audiovisual, ether, telescreen, multimedia*

Ключевые слова: *студия, режиссер, монтаж, телевизор, оперативный, динамичный, визуальный, аудиовизуальный, эфир, экран, мультимедиа*

Bu gün iftixarla demək olar ki, televiziya ötən əsrin ən mühüm kəşflərindən biri, bəşəriyyətin uzun illərdən bəri arzuladığı və nəhayət elmin, texnikanın ona bəxş etdiyi çox dəyərli nemətdir. İnsanlar dünyada baş verənlərdən, olub-keçənlərdən xəbər tutmaq üçün bugün televiziya kanallarından çox şey gözləyir, həyatımızdakı yenilikləri öz gözləri ilə görmək, yaşadığı ölkədə, çox-çox uzaqlarda gedən ictimai-siyasi proseslərin canlı şahidi olmaq istəyi ilə yaşayırlar. Sözsüz ki, bu istək və arzulara çatmaqda insanlara kömək edən məhz televiziyaadır. Çünki televiziya reallığı, dünya mənzərəsini obyektiv şəkildə əks etdirən və kütləvi auditoriyaya malik olan vasitədir.

Jurnalistika yarandığı gündən onun hər bir sahəsi-istər qəzet, jurnal, radio, TV olsun hər biri həyat həqiqətlərini özünəməxsus üsullarla əks etdirməyə çalışır. Bu konkret bölgüdür: qəzetçilər dövrü mətbuat orqanlarını nəşr etdirir, telerradio jurnalistləri müxtəlif janrlarda verişlər hazırlayıb səsləndirir, göstərilir. Bunların hər biri KİV-in bir qolu kimi özünəməxsus üsullarla vəzifəsini yerinə yetirir. KİV-də isə TV öz spesifikasiyası, hər yerdə görünməsi ilə digərlərindən fərqlənir. Düzdür, radio hər yerdə eşidilir, ancaq TV ilə radio arasında müqayisəedilməz cəhətlər vardır.

TV ekranlılığı ilə-fərqli cəhətləri ilə, yəni vizuallığı ilə (təsvir+səs) radiodan fərqlənir. TV bütün KİV sistemində elə bir kanaldır ki, o hadisəni baş verdiyi anda insanlara çatdırmaqla onları da hadisənin canlı şahidinə çevirir. Ekrandakı təsvirlə səs canlı həyatı göstərməklə TV-nin verdiyi informasiyanın dürüstlüyünə tamaşaçıları inandırır, çünki onun təsvir etdiyi həyat hadisələri adamların gözü qarşısında baş verir. TV-nin birbaşa ünsiyyət yaratması bilavasitə faydalı olur.

Yalnız auditoriya şəraitində jurnalist olmaq və jurnalistikanın sirlərinə yiyələnmək mümkün deyil. Əlbəttə, universitetdə jurnalistikanın nəzəri əsaslarını öyrənmək və aparıcı mütəxəssislərin mühazirələrinə qulaq asmaq sizin peşəkar jurnalist kimi formalaşmağınız baxımından çox önəmlidir. Lakin jurnalistika elm deyil, sənətdir və istənilən sənəti öyrənməyin ən gözəl yolu sənətkarla birgə iş başında olmaq, onun iş prinsiplərini diqqətlə izləmək və fəaliyyət metodlarını mənimsəməkdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Naxçıvanda elmin və təhsilin inkişafına göstərdiyi əvəzsiz qayğı və diqqət regionda yerləşən Naxçıvan Dövlət Universitetinin 50 illik tarixi inkişaf yolu keçməsinə, eyni zamanda dünyaya inteqrasiya prosesinə güclü təkan vermişdir.

Dahi öndərin siyasətinin davamı olaraq ölkə başçısı İlham Əliyevin və Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun ardıcıl qayğısı nəticəsində müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi, dünya universitetləri ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq, peşəkar kadr hazırlığı baxımından Naxçıvan Dövlət Universiteti Azərbaycan ali təhsil məktəbləri arasında tanınır və seçilir.

İnformasiya və multimedia əsri sayılan XXI əsr öz gəlişi ilə universitetdə mətbuatın da inkişafını sürətləndirərək onu operativ və dinamik bir sahəyə çevirmişdir. 2000-ci ildə universitetdə mətbuat xidmətinin yaradılması ilə ali təhsil ocağının ictimaiyyətlə əlaqələri qurulmuş, 2009-cu ildə

mətbuat xidməti əsasında mətbuat şöbəsinin təşkili bu sahədə fəaliyyəti daha da genişləndirmiş və təkmilləşdirmişdi.

2001-ci ildən universitetdə Jurnalistika ixtisası üzrə kadr hazırlığına başlanılması, 2002-ci ildə Jurnalistika və dünya ədəbiyyatı kafedrasının təşkili isə bu sahədə işlərin sistemli və mütəşəkkil aparılmasını şərtləndirmişdi.

Mətbuat şöbəsi universitetlə KİV arasında əlaqələndirici rolunu oynayır. Naxçıvan Dövlət Universitetində elm və təhsil sahəsində baş verən yeniliklər, keçirilən elmi, mədəni-kütləvi tədbirlər, aparılan quruculuq işləri, universitet əməkdaşlarının beynəlxalq konfrans və simpoziumlarda iştirakı, xarici mətbuat orqanlarındakı çıxışları, yeni nəşrlər, mədəniyyət və idman hadisələri barədə operativ informasiya əldə etmək və mətbuatda işıqlandırmaq Mətbuat şöbəsinin fəaliyyətinin əsasında dayanır. Şöbənin əməkdaşları, həmçinin tələbə jurnalistlər universitet nümayəndələrinin xarici səfərlərini, mədəniyyət kollektivlərinin xarici qastrol səfərlərini, idman komandalarının beynəlxalq yarışlarda iştirakını müşayiət etməklə səfər təəssüratlarını mətbuatda dərc etdirirlər.

Mətbuat şöbəsi mətbuat orqanlarının elm və tədris yönülmə informasiyalara olan tələbatını ödəyir, milli elmin, təhsilin inkişaf tempinin geniş oxucu kütləsinə çatdırılmasında fəal iştirak edir. Mətbuat şöbəsi həm də jurnalistika üzrə təhsil alan bakalavr və magistrlərin peşə təcrübəsi qazanmaları üçün etibarlı bazalardan biridir.

Naxçıvan Dövlət Universitetinin birinci sayı 15 oktyabr 1991-ci ildə çap edilmiş "Fikir" adlı qəzeti çapdan çıxmışdır. Azərbaycan SSR Dövlət Mətbuat Komitəsinin 5 sentyabr 1991-ci il tarixdə verilmiş 330 sayılı qeydə alınma şəhadətnaməsi əsasında nəşrinə icazə alınmış "Fikir" qəzeti Azərbaycan ali təhsil sistemində region universitetində çap olunan ilk mətbuat orqanı idi. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 29 dekabr 1990-cı il tarixli qərarı ilə Yusif Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun əsasında Naxçıvan Dövlət Universitetinin yaradılması da "Fikir" qəzetinin meydana çıxmasında mühüm rol oynamışdı. Universitet statusu qazanması ali məktəbin çoxtirajlı qəzetinin çıxmasına təminat verən əsas faktorlardan biri idi. 1 aprel 2011-ci ildə ilk nömrəsi işıq üzü görmüş "Yeni fikir" qəzeti 20 il əvvəl Naxçıvan Dövlət Universitetində nəşrə başlamış "Fikir" qəzetinin davamıdır, yəni yeni mərhələnin "Fikir" qəzetidir. Bu qəzet zəruri məlumatlarla yanaşı xarakterinə görə "Fikir" informasiya bülletenində gedə bilməyən bədii-publisist yazılara da meydan açan mətbuat orqanıdır. "Yeni fikir" eyni zamanda Jurnalistika ixtisasının müəllimləri və tələbələri, habelə taleyini mətbuatla bağlamaq istəyən hər kəs üçün peşə məktəbi funksiyasını da həyata keçirməkdədir. Gələcək jurnalistlər bu qəzetin nəşri vasitəsilə publisistika sənətkarlığının xüsusiyyətlərini öyrənməklə yanaşı, həm də mətbəə ilə əlaqəli çalışmaq vərdişlərinə yiyələnmək, maket qurmaq, fotojurnalistikanı mənimsəmək baxımından münasib imkanlar qazana bilirlər. "Yeni fikir" universitet mühitindəki elmi-maarifçi baxışların ədəbi-publisist düşüncə ilə zənginləşdirilməsinə də xidmət edir.

27 aprel 2006-cı il tarixdə Azərbaycan təhsil sistemi və regional jurnalistika tarixində ilk dəfə Naxçıvan Dövlət Universiteti Televiziyası (UTV) fəaliyyətə başlamışdır. Televiziyanın qurulmasında əsasən Amerika, İsveçrə və Türkiyədə təcrübəsindən istifadə olunmuşdur. Müasir şəraitdə kabel televiziya (informasiyanı, proqramı mərkəzi stansiyadan fərdi abonentlərə kabel vasitəsilə çatdırılan televiziya sistemi) anlayışını gündəmə gətirən universitet televiziya ali təhsil ocağının 108 hektarlıq ərazisində yerləşən tədris korpuslarının böyük auditoriyalarında qurulmuş televizorlar vasitəsilə bütün universitet ərazisində yayımlanır.

Naxçıvan MR Nazirlər Kabinetinin 11 oktyabr 2006-cı il tarixli sərəncamı ilə televiziyanın Naxçıvan MR ərazisində yayımlanması üçün müvafiq tezlik ayrılmışdır. Sərəncama müvafiq olaraq Naxçıvan MR Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin 20 oktyabr 2006-cı il tarixli şəhadətnaməsi ilə televiziya dövlət qeydiyyatına alınmış, nazirliyin ayırdığı xüsusi tezlik və ayrıca kanalda yayımlanma razılığı televiziya kanalına universitet ərazisindən 3 kilometr olmaqla izlənmə imkanı yaradıb.

Studiya, rejissor və montaj otaqları, redaksiya otağı, auditoriyalardan ibarət olan televiziya Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri, cənab Vasif Talıbovun diqqət və qayğısı ilə ən son texniki avadanlıqlarla təchiz edilib. Televiziyanın hazırladığı elmi-maarifçilik proqramları tələbə gəncliyin

inkışafında önəmli rol oynayır. Universitet televiziyasının 2010-cu ildə Tıblisi şəhərində keçirilən Kentavr beynəlxalq film festivalında iştirakı və uğurlu təmsil olunması tələbə və müəllimlərimizin operator, rejissor və montaj işinə, sənədli filmlərin çəkilişi üçün qoyulan tələblərə daha məsuliyyət və həvəslə yanaşmasını tövsiyə edir.

Universitet televiziyası qloballaşan dünyamızın tələblərindən biri sayılan telekərpü vasitəsilə professor-müəllim heyətinin aktualıq kəsb edən mühazirələrini, universitetə dəvət almış xarici qonaqların arzu və tövsiyələrini geniş auditoriyaya çatdıraraq özündə yenilik, inkışaf və inteqrasiya kimi anlayışları birləşdirir. Əsas yaradıcı heyəti universitetin Jurnalistika ixtisasının müəllim və tələbələrindən ibarət olan televiziyada qısa müddət ərzində aparıcılar, montajçı və operatorlar, müxbirlər, redaktor və texniki heyət formalaşmışdır.

“Universitet Televiziyası” fəaliyyət göstərdiyi müddətdə bir sıra sənədli filmlər istehsal etmişdir.

- Akademik İsa Həbibbəylinin həyat və fəaliyyətindən bəhs edən *"Vəhdətin dayaq nöqtəsi"*
- Mərhum dosent Abbas Mehdiyevin 70 illik yubileyinə töhfə olan *"Müdrilik fəlsəfəsi"*
- Tələbə rəssam Arzu Novruzovun yaradıcılığına həsr olunmuş *"Rənglər dünyası"*
- "UTV"-nin bir illik fəaliyyətini özündə əks etdirən *"Ecazkar mavi işıq"*
- 1997-2016-cı illər ərzində NDU-nun "Qeyrət" nəşriyyatının direktoru vəzifəsində işləmiş, tarix elmləri namizədi, mərhum şair-publisit Vaqif Məmmədova həsr olunmuş *"Vətən sığır ürəyimə"*
- Universitetin reallaşdırdığı, beynəlxalq əhəmiyyətli "Elektron Naxçıvan" layihəsindən bəhs edən *"Dünyaya virtual pəncərə"*
- Azərbaycan Respublikasının əməkdar mədəniyyət işçisi, universitetin "Fortepiano" kafedrasının müdiri, professor Səidə Məmmədovanın anadan olmasının 70 illiyi münasibətilə çəkilən *"Bir ömrün simfoniyası"*
- *"Naxçıvan Dövlət Universitetinin inkışaf yolu"* filmi.

Bu gün də televiziyanın efirində əlamətdar tarixi günlərlə bağlı verilişlər çəkilir, universitet mühitində baş verən proseslər tamaşaçı auditoriyasına çatdırılır.

Universitet heyəti ilə birlikdə onu xarici səfərlərdə müşayiət edən tələbə operator və müxbirlər İran İslam Respublikasının Təbriz, Urmiya, Türkiyənin İqdır, Qars, İzmit, Kocaeli və digər şəhərlərindən, Rusiyanın Moskva, Novosibirsk, Cənubi Koreyanın Seul, Busan və Kimçonq şəhərlərindən çəkdiqləri görüntüləri və görüşləri videolentin yaddaşına köçürməklə yerli televiziya auditoriyasını məlumatlandırmaqda və bu görüşləri tarixin yaddaşına çevirməkdədirlər. Universitet televiziyasında formalaşan jurnalistlər Naxçıvan Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsi, eləcə də digər telekanallar üçün yetkin kadr sayılmaqla gələcək fəaliyyətlərinin təməlini möhkəmlətməkdədirlər.

Məlum olduğu kimi, universitetin Cənubi Koreya Respublikasının Koreya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyi (KOICA) ilə birgə həyata keçirdiyi “Naxçıvan Dövlət Universitetində elektron təhsil şəbəkəsi və rəqəmsal multimedia infrastrukturunu” layihəsi uğurla tamamlanmışdır ki, layihənin ikinci mühüm tərkib hissəsi məhz rəqəmsal multimedia infrastrukturunu ilə bağlı idi. Layihə çərçivəsində “Universitet” televiziyasında yaradılan yeni infrastruktur videodərslərin hazırlanmasına və distant tədrisin tətbiqinə geniş imkanlar açıb. Bu məqsədlə televiziya müasir texnologiyalarla təchiz olunub, burada virtual studiya quraşdırılıb. Yeni qurulmuş sistem idarəetmə, server otağından və vətəndə studiya otaqlarından ibarətdir. Sistemin qurulmasında əsas məqsəd universitetdə distant təhsilə keçid və elektron universitetin yaradılması ilə bağlıdır. İdarəetmə otağında kontentlər – videodərslər xüsusi proqram vasitəsilə “HD” formatda çəkilib yaddaşa yazılır, universitetin internet portalındakı müəllimlər üçün ayrılmış “Elektron mühazirə” bölməsinə yerləşdirilir. Artıq 2018-ci ilin yanvarından universitet 4 xarici dil müəllimliyi (ingilis, rus, fransız, alman) ixtisasları üzrə distant təhsili həyata keçirir. Hazırda “Universitet” televiziyasının və “Nuhçıxan” radiosunun Naxçıvan şəhərində HD mpeg-4 rəqəmsal formatda yayımlanır. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov 24 fevral 2015-ci il tarixdə layihənin aşılış mərasimində iştirak edərək qonaqlarla birgə 5 km radiusunu əhatə edən “Universitet” televiziyası və “Nuhçıxan” radiosunun yayımlarını, koreyalı mütəxəssislərlə birgə hazırlanana kontent nümunəsini izləyib. Ali Məclisin Sədri Media Mərkəzində olarkən universitetdə jurnalistika ixtisası üzrə kadr

hazırlığı ilə bağlı verdiyi tapşırıqlar Universitet televiziyasının gələcək fəaliyyət istiqamətini müəyyənləşdirməkdədir.

"NUHÇIXAN" RADİOSU

Naxçıvan Dövlət Universitetində "Nuhçıxan" radiosu 20 iyul 2011-ci il tarixdə fəaliyyətə başlayıb. Radionun yaradıcı heyəti universitetin jurnalistika ixtisasının müəllim və tələbələrindən ibarətdir. Radioda əsasən elm, maarifçilik, mədəniyyət yönümlü proqramlar hazırlanır, ali məktəb həyatında baş verən yeniliklər müntəzəm olaraq işıqlandırılır. Gələcəyin jurnalistləri olacaq tələbələr üçün bu radio əsl formalaşma məktəbidir. "Nuhçıxan" radiosu universitetlə yanaşı 5 km ərazidə də yayımlanır. Texniki baxımdan müasir avadanlıq və vasitələrlə təchiz olunan radio-televiziya studiyasında tələbələrdə həm texniki, həm də yaradıcılıq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi üçün hər cür şərait yaradılıb. Teleradio studiyasının otaqları istər televiziya, istərsə də radio kanalları üçün müasir cihazların istehsalı üzrə ixtisaslaşmış şirkətlərin ən son yayım avadanlıqları, işıqlandırma sistemləri, eləcə də keyfiyyətli səs və yayım signalının əldə olunması məqsədilə zəruri texniki avadanlıqlarla təchiz olunub.

Əsas ideyamız tələbələrin jurnalistə lazım olan vərdişləri özünün qazanmasıdır. Çünki yayım mediası ortamında məhz tələbələrə yönəlmiş bir kanalın olması böyük avantajdır. Universitet televiziyası və radiosunun digərlərindən fərqi ondadır ki, elm, təhsil, tədris proseslərini hədəf kimi götürür.

Bu gün müstəqil Azərbaycan dövləti əsası ümmumilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş hüquqi-demokratik dövlət quruculuğu yolu ilə daha parlaq gələcəyə doğru inamla addımlayır. Azərbaycan mediası bu inkişafın ön sıralarında qərar tutmaqdadır. Əslində başqa cür ola da bilməz. Çünki yaşlı mətbuatın da, elektron medianın da yükü və qayğısı kimi, məsuliyyəti də bu gün həmişə olduğundan qat-qat ağırdır. Universitetdə mövcud olan media mərkəzi də dövlətin xüsusi qayğısı sayəsində Azərbaycan, Naxçıvan mediasının ənənələrini özünə fəaliyyət istiqamət kimi götürür və fəaliyyət göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qulu Məhərrəmov "Televiziya haqqında etüdlər"
2. E Quliyev "Televiziya iki əsrin ayrıcında" Bakı 1993
3. Şəhla Şirəliyeva "Naxçıvan Muxtar Respublikasında televiziya və radionun inkişaf yolu" Naxçıvan 2013
4. Erik Fichtelius "Jurnalistikanın on qızıl qaydası" AJB nəşri Bakı 2001
5. Ənvər Qafarlı "Televiziya jurnalistikasının əsasları" Bakı 2009
6. www.ndu.edu.az

ABSTRACT

Saadat Aliyeva

MEDIA CENTER OF NAKHCHIVAN STATE UNIVERSITY

TV is considerably influencing people's social-cultural life as an electronic Mass-Media, playing an important role in human life and subdynamic system of society, being constantly eager for the development of extensive technical progress. Now, gaining sympathy of all groups of society as a new perceptual bearer and lifestyle, TV is considered as a means of unique information, enjoyment and rest. University TV and "Nuhçıxan" ("Nuhchikhan") radio, keeping ahead educational criterions, arrange their work in respect to the daily demands. They both aim to maintain the application of theoretical knowledge learnt in education process and give students creative opportunities by relaising modern demands of technology age.

РЕЗЮМЕ

Сеадет Алиева

МЕДИА-ЦЕНТР НАХЧЫВАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Телевидение, как электронная масс-медиа, занимающая важное место в жизни общества, полудинамичная система постоянно стремящегося к развитию бурного технического прогресса общества, оказывает сильное влияние на социально-культурную жизнь людей, как на полудинамическую систему общества, которая постоянно продвигает развитие захватывающего технического прогресса. Сегодня телевидение, как носитель нового образа мышления и жизни, представляет собой уникальный источник информации, развлечений и досуга, получивший популярность во всем обществе. Университетское телевидение и радио «Нухчихан выполняет свою работу в соответствии с требованиями дня. Преобразуя современные требования технологического века в реальность, она направлена на применение учащимися на практике теоретических знаний, полученных в процессе обучения и создание для них творческих возможностей.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sure Seyid

FƏRMAN XƏLİLOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
fermanhalilov@yahoo.com

UOT:070

“ŞƏRQ QAPISI” QƏZETİNİN İLK MÜXBİRLƏRİNDƏN BİRİ: SEYİD SƏBRİ

Açar sözlər: *Seyid Səbri, Naxçıvan, “Şərq qapısı” qəzeti, gizli imza, müxbirlik*

Key words: *Seyid Sabri, Nakhchivan, “Sharqgapisi” newspaper, secret signature, correspondent*

Ключевые слова: *Сейд Сабри, Нахчыванский театр, газета «Йени фикур», Нахчыванская городская школа, театральные деятели*

S.Səbriyə aid olan arxiv sənədlərində onun mətbuatla əlaqəsi və müxbirlik fəaliyyəti haqqında heç bir məlumata rast gəlməmişik. Halbuki o, 1921-ci ildən Naxçıvanda nəsrə başlayan “Şərq qapısı” qəzetinin müxbirlərindən biri olmuş, nəinki təkcə bu qəzətdə, hətta Tiflisdə çıxan “Yeni fikir” qəzetində də bir sıra yazılarını dərc etdirmişdir.

S.Səbrinin ədəbi-mədəni və siyasi mühitə daxil olmasında müasiri Ərbab Məhəmməd Əkbərovun xüsusi rolu olmuşdur. Bunu S.Səbrinin aşağıdakı sözlərindən anlamaq çətin deyil: “Mən ibtidai məktəbdə oxuduğum zaman həmin Ərbabın vasitəsilə dükanə (Ərbabın dükkanı nəzərdə tutulur – F.X.) cəlb olunub buraya gələn qəzet və jurnalları xalq arasında yaymağa (satmağa) başlamışdım... Dükanın mahiyyəti iki mənə, iki amal daşıyırdı. Bunlardan biri ailə dolanışığı, ikincisi isə o zamanın ziyalı və inqilabçıların bir növ ziyarətگاهی kimi sayılırdı. Onlar tək-tək və ya üçlükdə bu dükanda görüşər, danışar və məsləhətləşərdilər. Bu iki-üç nəfərin söhbət və məsləhətləri digər iki-üç nəfərə Ərbabın vasitəsilə çatdırılırdı” [7, s. 4].

Anlaşılan budur ki, Ərbabın yanında gördüyü və söhbətlərini eşitdiyi “ziyalı və inqilabçılar” bolşevik meyilli sosial-demokratlar imiş və onların söhbətləri S.Səbrinin xoşuna gəlirmiş. Çünki özünü fəhlə və kəndlilərin havadarı elan edən bolşeviklər və onlara bənzəyən sosial-demokratlar proletar yazıçısı M.Qorki demişkən, “həyatın dibindən” çıxan seyid səbrilər üçün cəzbedici idi. S.Səbrinin sonralar yazacağı əsərlərinin mənəvi qidası da məhz bu nöqtədən başlamışdır.

Göründüyü kimi S.Səbrinin mətbuat aləmi ilə tanışlığı da Ərbabın sayəsində olmuşdur. O, Ərbabın məsləhət gördüyü qəzet və jurnalları satarkən mətbuat aləminə daxil olmaya bilməzdi. Öz yazdıqlarından da aydın olur ki, Ərbaba yaxın olan “ziyalı və inqilabçılar” mətbuatın mahiyyətini ona çox yaxşı dərk etdirmişdilər. Onlar hətta “xalq kütlələrini qəzet və jurnallara təşviq edib alışdırmaq üçün sosial-demokrat firqəsi tərəfindən Bakıda buraxılan “Elannamə”ni də S.Səbriyə nişan vermiş, onu öz işini şüurlu şəkildə yerinə yetirməyə həvəsləndirmişdilər. S.Səbri uzun müddət şəxsi arxivində saxladığı həmin “Elannamə”nin mətnini dərc etdirdiyi bir yazısında vermişdir: “Bununla ümumi möhtərəm vətəndaşlara elan olunur ki, iş bu iyul ayının 10-dan etibarən Naxçıvanda Gömrük qabağında klub açılır, hansının ki, qapısında vurulacaq qırmızı bayraq. Bu kluba üzv olmaq o kəslərə müyəssərdir ki, sosial-demokrat firqəsinə üzvdürlər. Üzvlük haqqı ayda 50 qəpikdir. Hər axşam saat 8-dən 12-yə qədər klub açıq olub ictimai-siyasi və elmi söhbətlər və öz həyatımıza və övzayi-zəmanəyə dair mühazirələr oxunub və habelə hər cürə qəzetə və kitablar oxunacaqdır” [7, s. 4].

Satılmaq üçün S.Səbriyə verilən qəzet və jurnallar bunlar idi: “Sədayi-həqq”, “İqbal”, “Açıq söz”, “Dəbistan”, “İrşad”, “Şəlalə”, “Tuti”, “Məzəli”, “Molla Nəsrəddin” [7, s. 4].

Bu mətbuat orqanlarında çox maraqlı və maarifləndirici, demokratik ruhu ilə diqqətçəkən məqalələr, felyetonlar, ədəbi-bədii materiallar, həmçinin xəbərlər, elanlar və bildirişlər dərc olunurdu. Həm bu qəzet və jurnallardakı yazılarla tanış olması, həm də Naxçıvanda açılan klubda

“ictimai-siyasi və elmi söhbətləri”, “övzayi-zəmanəyə dair mühazirələri” dinləməsi S.Səbrini mətbuat aləminə elə bağlayır ki, o, Naxçıvanda sovet hakimiyyəti elan ediləndən bir il sonra “Şərq qapısı” qəzetinin nəşrə başlaması üçün görülən tədbirlərin fəal iştirakçısı və ilk müxbirlərindən biri olur [8, s. 265].

S.Səbrinin “Şərq qapısı” qəzetinin 50 illiyi münasibəti ilə çap etdirdiyi məqaləsində bu məsələyə tam aydınlıq gətirilmiş, özünün canlı iştirakçı və şahid kimi qəzetin nəşrə hazırlanma şəraiti, böyük çətinliklər bahasına varlığını qoruya bilməsi, bu işdə fəallıq göstərən şəxslərin xidmətləri haqqında maraqlı məlumatlar verilmişdir.

İndiyədək “Şərq qapısı” qəzetinin nəşri tarixi haqqında xeyli xatirə materialları və məqalələr yazılmış, hətta bu mövzuda xüsusi monoqrafiya da [8] yazılmışdır. Lakin buna baxmayaraq, S.Səbrinin həmin mövzuya aid məlumatları bu gün də öz orijinallığını və elmi dəyərini itirməmişdir. Odur ki, bu məlumatlar “Şərq qapısı”nın nəşri tarixinə dair araşdırmaların nəticələrinə yeni faktlar əlavə etmək baxımından əhəmiyyətlidir.

S.Səbrinin verdiyi məlumata görə, “Şərq qapısı” qəzetinin ilk mətbəəsi naxçıvanlı Məşədi Hüseynalı Budaqovun mehmanxanası (çayxanası) olmuşdur. “Abbas Gülməmmədov redaktor təyin olunduqdan sonra (A.Gülməmmədov 1925-ci ildə redaktor təyin edilmişdir – F.X.) Köy birliyinə məxsus tikilmiş bina boşaldılaraq mətbəə və redaksiyanın ixtiyarına verilmişdir”. Əvəz Sadıqın redaktor olduğu zaman (1926-1927) redaksiya “ölkə partiya komitəsinin binasına” yerləşdirilmiş, 1928-ci ildə isə “mətbəə redaksiyadan ayrılaraq” sonralar Cəlil Məmmədquluzadənin adı verilən küçəyə köçürülmüşdür [7, s. 4].

S.Səbrinin “Şərq qapısı”nın ilk texniki heyəti və müxbirləri haqqındakı məlumatları da maraqlı və əhəmiyyətlidir. Onun yazdığına görə qəzeti buraxmaq üçün mürəttib olmadığından bu işi icra etmək və mürəttiblik “sirrini” yerli kadrlara öyrətmək üçün İrəvandan iki mütəxəssis – Xəlil Rəhimov və Xəlil Hüseynov Naxçıvana dəvət olunmuşdur. Onlar “mətbəəni sahmana salmaqla” yanaşı, Abbas Məmmədquluyev, Hacı Həşimov, Lətif Hüseynzadə, Əmir Məmiyev, İslam Orucov kimi gənclərə “şriflləri yerlərinə yığma və dağıtma qaydalarını” da öyrətmişdilər. Yeri gəlmişkən, S.Səbrinin bəhs etdiyi məsələyə toxunan “Şərq qapısı”nın idarəsi hələ 1924-cü ildə oxuculara belə bir məlumat vermişdi: “O zaman (1921-ci il – F.X.) məmləkət yalnız mətbəə məsailindən tək bir Amerikanka, bir cüzi də hürufata malik idi. Söz yox ki, qəzetə nəşri çətin olardı. Nə etməli, heç olmamışdansa, yenə nöqsanlı idi deyə qəzetə nəşrinə şüru edildi” [2, s. 3].

S.Səbri qəzetin ilk müxbirlərindən olan Sadıq Bağirov, Məmmədəli Əsədullazadə, Molla Mahmud Çakər, Əkbər Abbasov, Həsən Səfərli və Müseyib Mehdiyevin də adlarını çəkir. Ən maraqlısı isə budur ki, o, 1925-ci ilin avqust ayında Naxçıvanda birinci müxbirlər qurultayının keçirildiyini bildirir. Bu məlumatın izi ilə gedib “Şərq qapısı” qəzetinin 23 avqust 1925-ci il tarixli 44-cü nomrəsində həmin qurultayın çağırılması və gedişinə dair ətraflı məlumat verən “Birinci ümumnaxçıvan müxbirlər qurultayı” sərəlvhəli yazını aşkara çıxardıq. Yazıdan aydın oldu ki, avqust ayının 15-də çağırılan və iki gün davam edən bu qurultayın, S.Səbrinin çox doğru olaraq qeyd etdiyi kimi “gündəliyindəki əsas məsələ kütlə arasında qəzetin qiymətləndirilməsi, onun geniş yayılması, oxunub izah olunması və müxbirlər hərəkətinin genişləndirilməsi idi” [7, s. 4].

Qurultayda çıxarılan qərarlardan biri belə idi: “Qəzetimizin tirajını artırmaqdan ötrü abunə işinin genişlənməsi yolunda çalışmağı bütün müxbirlərə tapşırmaq” [1, s. 1].

Naxçıvan müxbirlərinin birinci qurultayının qarşıya qoyduğu vəzifələri digər həmkarları kimi işgüzarlıqla yerinə yetirən S.Səbrinin də “nüsxəsi bir qəpiyə olan qəzetin” (“Şərq qapısı”nın – F.X.) əhaliyə, idarə və təşkilatlara” [7, s.4] satılmasında və yayılmasında özünəməxsus xidmətləri olmuşdur (o hələ məktəbli olarkən bu istiqamətdə xeyli təcrübə toplamışdı). Araşdırmalar göstərir ki, bu səlahiyyət S.Səbriyə rəsmi şəkildə də verilmişdir. Bunu təsdiq edən sənəddə yazılır: “Şəhadətnamə. İşbu Şəhadətnamə verilir “Şərq qapısı” qəzetinin idarəsi tərəfindən yoldaş Seyid Səbriyə ol barədə necə ki, qəzetimizin müxbir və müvəkkili olduğu üçün qəzetimizə borclu olan müəssisələrdən və şəxslərdən borc pullarını (abunə haqlarını) yığmaq məzkurə həvalə olunur. Ona binaən hər bir hökuməti müəssisədən və xüsusi yoldaşlardan öz borclarını yoldaş Seyid Səbriyə vermələrini xahiş edirik. “Şərq qapısı” qəzetinin müdiri Əvəz Sadıqov. № 63. 23/VIII -1926-cı il” [7, s. 4].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi S.Səbrinin “Şərq qapısı”nın müxbiri olması istər öz etirafında, istər xatirə materiallarında, istərsə də elmi ədəbiyyatda təsdiq edilmişdir. Onun mətbuatda dərc olunan yazıları haqqında ilk məlumat isə tədqiqatçı Qulam Məmmədliyə məxsusdur. Q.Məmmədli 1983-cü ildə çap etdirdiyi “Azərbaycan teatrının salnaməsi (1920-1930)” kitabının ikinci cildində S.Səbrinin “Yeni fikir” qəzetində dərc olunan iki yazısının yığcam məzmununu oxuculara çatdırmışdır [3, s. 217, 218].

Əldə olan fakt və məlumatlardan aydın olur ki, indiyədək S.Səbrinin mətbu yazılarının heç biri tədqiqata cəlb edilib təhlil olunmamışdır. Bunun səbəbi onun nə vaxt, harada, hansı məqaləsinin dərc etdirməsinin müəyyənləşdirilməməsidir. Halbuki ayrıca götürülmüş mövzu kimi yox, heç olmasa “Şərq qapısı”nın nəşri tarixindən bəhs edərkən bu məsələyə də aydınlıq gətirmək olardı. Ümumiyyətlə, təkcə S.Səbrinin deyil, “Şərq qapısı” qəzetinin ilk müxbirlərinin xidmətləri tədqiq olunmağa layiq olan bir mövzudur.

1925-ci ilədək S.Səbrinin “Şərq qapısı”nda dərc olunan heç bir yazısına rast gəlməmişik. Bəlkə ona görə ki, qəzetin həmin ilədək bütün nömrələri ortada yoxdur. Əldə olan nadir nüsxələrin bir qismi isə naqışdır: ya cırılıb, ya da solduğu üçün oxunmur. İnanmaq olmur ki, “Şərq qapısı”nın nəşr olunma prosesinin detallarınadək izləyən və bilən, onun əməkdaşları ilə yaxından tanış olan, hələ məktəbli ikən mətbuat aləminə bağlanan S.Səbri 1925-ci ilədək bircə yazısını da bu qəzetdə dərc etdirməsin. Lakin fakt faktlığında qalır. S.Səbrinin “Şərq qapısı”nda hələlik bizə bəlli olan ilk yazısı qəzetin 22 fevral 1925-ci il tarixli 15-ci nömrəsində dərc edilən “Dərülmüəllimin” sərəlvhəli yazıdır. Yazının sonunda “S.S.” imzası qoyulmuşdur. Qəzetin 1925-ci il nömrələrində bu imza ilə daha 5 yazıya rast gəlmişik. Bu imzaların S.Səbriyə aid olması qənaətindəyik. Fikrimizi əsaslandıraraq:

1. Ərəb əlifbası ilə “Seyid” sözünün ilk hərfi “sin”, “Səbri” sözünün ilk hərfi isə “sad” ilə işarə olunur. İmza yerində yazılan hərflər də eynilə bu cürdür.

2. “Şərq qapısı” qəzeti varlığının ilk onilliyində özündən əvvəlki mətbuat orqanlarının bəzi ənənələrini davam etdirmişdir. Qəzetdə dərc olunan tənqidi yazılarda satirik mətbuatın, xüsusilə “Molla Nəsrəddin” jurnalının təsiri daha çox hiss olunur. Bu təsir imza məsələsində də özünü göstərir. Məsələn, qəzetin 1924-1926-cı ildə çıxan nömrələrində “Gənc fəhlə”, “Dəvəçi”, “Ətcə bülbül”, “Bitərəf”, “Komsomol”, “Tazə müxbir”, “Əliqabarı”, “Bacadan baxan”, “Şeyatin”, “Məhkəməçi”, “Xəbərçi” “Tiryəlxana çubuğu”, “Sərçə”, “Laməzhəb”, “Sərsəri”, “Hövlək”, “İttifaqı sevən”, “İnqilabçı”, “A.N.”, “E.Y.”, “N.”, “İ.B.”, “Ə.H.”, “Ş.”, “S.D.”, “T.Ş.”, “Q.G.” kimi gizli imzalara rast gəlmək olur. S.Səbri də bu ənənəyə uyğun olaraq “S.S.” imzasından istifadə etmişdir.

3. “S.S.” imzası ilə qəzetin 11 mart 1925-ci il 19-cu nömrəsində dərc olunan “Hansı vasitələrlə qəzetimiz intişar tapar” adlı yazıda müəllif toxunduğu məsələyə redaksiyanın mövqeyindən yanaşır. Yəni abunəçilərin sayının artırılmasının zəruriliyindən bəhs edir. O vaxt S.Səbridən başqa “Şərq qapısı”nda bu mövqedən danışmaq səlahiyyəti olan və ad və soyadını “S.S.” kimi göstərə biləcək müxbir və əməkdaş yox idi.

4. Qəzetin 17 mart 1925-ci il tarixli 20-ci nömrəsində “S.S.” imzası “Tazə həkim” sərəlvhəli bir yazı dərc olunub. Yazının məzmunu S.Səbrinin bir qədər sonra (1925-ci ilin iyun ayında) qələmə aldığı “Cəhalət pərdəsi” adlı birpərdəli vodevilinin məzmunu ilə eynidir.

5. Səbri 1952-ci ildə Bakıda nəşrə başlayan “Kirpi” jurnalında çap olunmaq üçün göndərdiyi “Məsləhət” adlı şeirində həmin imzanın ona məxsus olduğunu özü açıq şəkildə etiraf edir: “Müxlisinizdir yazan “Sin” ilə “Sad”dır adım” (6, s. 32)

Həmin şeirin “Kirpi” jurnalında çap olunan variantına rast gəlməmişik.

Beləliklə, göstərdiyimiz dəlillərə əsaslanaraq qətiyyətlə belə qənaətə gəlmək olar ki, “Şərq qapısı” qəzetinin 1925-ci ilə aid nömrələrində “S.S.” imzası ilə gedən yazılar S.Səbriyə məxsusdur. Qəzetin 1925-ci ilin oktyabr ayından 1926-cı ilin sentyabr ayınadək çıxan nömrələrində S.Səbriyə məxsus olan yazılardan 6-sı “Seyid Səbri”, 4-ü “Səbri” imzası ilə dərc edilmişdir. 1926-cı ildə onun “Seyid Səbri” imzalı iki yazısı isə Tiflisdə nəşr olunan “Yeni fikir” qəzetində [4, 5] işıq üzü görmüşdür.

1927-ci ildə Bakıya təhsil almağa getdiyi üçün S.Səbrinin “Şərq qapısı”ndakı müxbirlik fəaliyyəti bitir. Sonralar bəlkə də o, artıq müxbir kimi yox, yaradıcı bir şəxs kimi həm “Şərq qapısı”nda, həm də digər qəzet və jurnallarda yazılarını dərc etdirmişdir. Hər halda biz bu müddət ərzində onun 1971-ci ildə “Şərq qapısı”nda dərc edilən yuxarıda xatırladığımız məqaləsindən başqa

heç bir yazısına rast gəlməmişik. S.Səbrinin “Şərq qapısı” qəzetindəki müxbirlik fəaliyyəti bir tərəfdən onun publisist kimi formalaşmasına, digər tərəfdən isə bədii əsərləri üçün mövzu seçməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Birinci Ümumnaçıvan müxbirlər qurultayı, Şərq qapısı qəz., 1925, 23 avqust.
2. İdarə. İki bayram. Şərq qapısı qəzetinin 1924-cü il 26 iyul tarixli 33 (54)-cü nömrəsinə əlavə.
3. Məmmədli Q. Azərbaycan teatrının salnaməsi (1920-1930). II hissə, Bakı, Yazıçı, 1983, 299 s.
4. Səbri S. İblis. Yeni fikir qəz., 1926, 4 iyun.
5. Səbri S. Oqtay Eloğlu, Yeni fikir qəz., 1926, 23 may.
6. S.Səbri. “Şeirlər dəftəri (1921-1968)” / Naxçıvanın elm, mədəniyyət, ədəbiyyat və maarif xadimlərinin şəxsi arxivi, Seyid Səbri. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu, Q-1, qovluq 2.
7. Səbri S. Yaddaşından bir neçə söz. Şərq qapısı qəz., 1971, 2 iyul.
8. Seyid Surə. Şərq qapısı qəzeti və Naxçıvanda ədəbi mühit. Bakı: Elm və təhsil, 2010 208 s.

ABSTRACT

Farman Khalilov

ONE OF THE FIRST CORRESPONDENTS OF “SHARG GAPISI” NEWSPAPER: SEYID SABRI

Seyid Sabri Asadli (1896-1974) was one of the first correspondents of “Sharggapisi” newspaper which began publication in Nakhchivan in 1921.

In this article, for the first time, S.Sabri’s activity as a correspondent is the topic of investigation.

The author reveals S.Sabri’s writings published in “Sharggapisi” newspaper in the years of 1925-1926 and clarifies the role and importance of the very newspaper in his formation as a correspondent.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sure Seyid

ÇİNARƏ İSMAYILOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:070

KİV VƏ AUDİTORİYANIN QARŞILIQLI ƏLAQƏ İMKANLARI

Açar sözlər: *auditoriya, kütləvi informasiya vasitələri, informasiya, oxucu, dinləyici, tamaşaçı, jurnalistika*

Key words: *auditorium, mass media, information, reader, listener, audience, journalism*

Ключевые слова: *аудитория, средствами массовой информации, информация, читатель, слушатель, зритель, журналистика*

Kütləvi informasiya vasitələri (KİV) və auditoriya arasında qarşılıqlı əlaqənin hansı səviyyədə olduğuna aydınlıq gətirməmişdən öncə bu ifadələrin kəsb etdiyi mənalara diqqət yetirmək lazımdır. KİV–informasiyanın kütləyə çatdırılması vasitəsi olub müasir sivilizasiyanın ən xarakterik cəhətlərindən biridir. Kütləvi informasiya vasitələrinin köməyi ilə insanlar qısa bir zamanda dünyada baş verənlər haqqında məlumat ala bilirlər (7). Klassik və müasir zaman anlamında KİV fərqli məzmun kəsb etməkdədir. Belə ki, Kütləvi informasiya vasitələri özündə əsasən qəzetləri, jurnalları, radio və televiziyanı cəmləşdirir. Müasir KİV isə öz növbəsində yeni məzmun kəsb etməkdədir. Belə ki, artıq bu sıraya səsyazmalar, internet və bəzi hallarda kino da daxil edilmişdir.

Ümumiyyətlə, auditoriya nə deməkdir, ilk öncə bu sözün mənasına baxaq. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində auditoriya sözü latın mənşəli söz kimi göstərilmiş və mənası bu şəkildə izah olunmuşdur: auditoriya–mühazirə, məruzə, nitq və sairə dinləyənlər (1, s.164). Bəs, auditoriya termini KİV üçün hansı məzmun, məna kəsb edir? Auditoriya, ümumiyyətlə, “oxucu”, “dinləyici”, “tamaşaçı kütləsi” anlamına gəlir. Əlbəttə, oxucu, tamaşaçı, dinləyici, bir sözlə, auditoriya olmasaydı jurnalist əməyi hədəf gedərdi (5, s.68). KİV ilə auditoriya arasında “qarşılıqlı əlaqə” dedikdə, KİV “məhsulunun” auditoriya iştirakçıları tərəfindən necə qəbul olunduğu mənasında başa düşülür. KİV özlüyündə auditoriyanı, auditoriya isə KİV-i formalaşdırır. KİV üçün ünvanlandığı auditoriyanın marağı, auditoriya üçünə onun maraqlandığı KİV-in fəaliyyət istiqaməti maraqlıdır. Məsələn, uşaq auditoriyasının maraq göstərdiyi uşaq mətbuatı, televiziyası, yaxud da uşaq mediasının aid olduğu auditoriyanın maraqlarını öyrənməsi. Yeni qəzet ideyasını irəli sürən hər kəs ilk növbədə elə öz ideyasında konkret oxucu auditoriyasını nəzərdə tutur (4, s.424).

Elmi ədəbiyyatlarda auditoriya üç qismə bölünür:

1) hədəf auditoriyası–nəşri və ya teleradio kanalını məqsədli şəkildə hədəf götürüb materiallarını ünvanladığı konkret sosial qrup, toplum;

2) real auditoriya–toplumun hər hansı nəşri və ya teleradio kanalını davamlı (və sabit) izləyən hissəsi;

3) potensial auditoriya–münasibəti haqqında dəqiq bilgi olmayan, lakin hər hansı konkret nəşrə və ya teleradio kanalına maraq (və rəğbət) göstərməsi güman edilən insanlar qrupu. Maraq və istəkləri təmin olunduqda bu qrup real auditoriyaya çevrilə bilər (2, s.252).

Təsadüfi deyildir ki, KİV tipologiyasını şərtləndirən əsas amillər sırasına məhz auditoriyanı xarakterizə edən əlamətlər də daxil edilmişdir. Auditoriyanın xarakterinə görə KİV bu cür təsnif olunur:

a) informasiya münasibətlərinin bütün subyektlərinin daxil ola bildiyi potensial auditoriyaya ünvanlanan nəşrlər və teleradio proqramları;

b) ərazi ümumiliyi olan nəşrlər, proqramlar: vilayət, rayon, şəhər və başqa KİV-lər;

c) etnik icmalara: azsayılı xalqlara, etnoqrafik və digər qruplara ünvanlanan nəşrlər və proqramlar;

ç) əməyin bölüşdürülməsi əsasında yaranan *ictimai qruplara* ünvanlanan media məhsulları (buraya tək-cə istehsalat, təhsil, ordu və s. yox, həm də zehni və fiziki, təşkilati və icraçı əmək qrupları aiddir);

d) müxtəlif *yaş qrupları*: uşaqlar, yeniyetmələr, gənclər, yaşlı adamlar üçün; kiçik qruplar (ailə, həmyerlilər, klub və xeyli başqa cür qruplar) üçün nəşrlər, televiziya və radio proqramları;

e) müxtəlif sosial təbəqələr və qruplara: cinsi (qadın, kişi), dini (provaslav, katolik, müsəlman və s.), başqa əlamətlərinə görə seçilən əhali qruplarına aid nəşrlər və verilişlər (2, s.322).

KİV uzunmüddət fəaliyyət göstərmək, eyni zamanda, geniş auditoriyaya malik olmaq arzusundadırsa, əlbəttə, auditoriya maraqlarını əsas hesab etməlidir. Təsadüfi deyildir ki, dünyanın ən geniş oxucu auditoriyasına malik nəşrlərindən olan “Vaşinqton post” (“Washington post”) qəzetinin əsas fəaliyyət prinsiplərində də məhz bu məsələ öz əksini tapmışdır:

- qəzet həm yaşlı, həm də gənc nəslin maraqlarını əhatə etməlidir;

- qəzetin əsas məqsədi şəxsi maraq sahiblərinə deyil, oxucularına və geniş kütləyə xidmət etməkdir (2, s.226).

Bazar münasibətlərinin, vicdanlı rəqabətin olduğu yerdə auditoriyaya etinasızlıq KİV-in ölümü deməkdir (6, s.314). Media fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir edən amilər sırasına auditoriyaya yaxınlıq (həssaslıq) da daxil edilmişdir ki, bu da təsadüfi deyildir. Belə ki, auditoriya maraqlarına xidmət etməyən KİV öz məhsulunu “sata bilməyəcəkdir”. Auditoriyaya, onun istək və maraqlarına biganəlik həmişə acı nəticələr verir, ən pisi odur ki, mediaya inamı azalır (2, s.254). Bu kimi acı nəticələrlə qarşılaşmamaq, oxucu, dinləyici, tamaşaçı kütləsini itirməmək üçün KİV qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də məhz auditoriyanı öyrənməkdir. Araşdırmalar təsdiq edir ki, KİV-lə auditoriya arasında əsas məsələ qarşılıqlı anlaşma və əks-əlaqəyə nail olmaqdır (2, s.252). Ümumiyyətlə, KİV fəaliyyətinin başlıca prinsiplərindən biri də auditoriya ilə təması genişləndirməkdən ibarətdir. Müxtəlif üsul və vasitələrlə auditoriyanın tələb və təklifləri ilə maraqlanan, sosial maraqları əsas hesab edən KİV nailiyyət əldə edəcəkdir. İnformasiyanın əlçatımlılığının asan olduğu bir dövrdə auditoriya ilə ünsiyyət qurmaq daha asan və rahat olmuşdur. Bəs auditoriya maraqlarının öyrənilməsi hansı formada həyata keçirilir. Mətbuatda oxucu sorğuları, oxucu məktubları, radioda dinləyici məktubları, televiziya verilişlərinə ünvanlanmış tamaşaçı rəyləri vasitəsilə auditoriyanın tələb və təkliflərini öyrənmək mümkündür. Konkret olaraq televiziya auditoriyasının öyrənilməsindən bəhs etsək, buraya: 1) tamaşaçı gündəliyi; 2) telefonla müsahibə; 3) üz-büz fərdi sorğu; 4) anket sorğusu; 5) tamaşaçı konfransı kimi metodlar daxildir (3, s.129).

Yaşadığımız informasiya cəmiyyətində KİV də yeni məzmun kəsb etməkdədir. Belə ki, hər hansı bir verilişin tamaşaçısı sadəcə, həmin veriliş, yaxud TV kanalının elektron ünvanı vasitəsilə öz fikir və rəylərini bildirə bilər. ATV kanalında yayımlanan “ATV-kulis” verilişi bu mənada maraqlı nümunədir. Belə ki, istər müsahibə, istərsə də e-mail formada auditoriyanın marağı öyrənilir və beləliklə verilişlərin reytingi müəyyənləşdirilir. Canlı yayımlanan TV verilişlərinin demək olar ki, böyük əksəriyyətinin elektron ünvanları mövcuddur və əlbəttə ki, bu da auditoriyanın anında verilişə rəyini, münasibətini bildirməsinə imkan verir.

Auditoriyasını öyrənməklə KİV proqram siyasətinə yenidən baxmış olur, oxucu, tamaşaçı, dinləyici marağını əks etdirməyən “məhsullardan” imtina edir, yeni, maraqlı layihələr həyata keçirir. Və, əlbəttə ki, bu da KİV-in uğurlu fəaliyyətinin stimuludur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
2. Məhərrəmli Q.M. Jurnalistikanın əsasları, Dərslük, Bakı, Qanun, 2012, 436 s.
3. Məhərrəmli. Q.M. Televiziya jurnalistikasının əsasları, Metodik vəsait, Bakı, Bakı Universiteti nəşr., 2005, 144 s.
4. Məmmədli C.Ə. Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi, Dərslük, Bakı, Zərdabi LTD, 2012, 616 s.

5. Məmmədov A., Xan-Sayadoğlu, Mirzəliyev C. Jurnalist bunları bilməlidir.... KİV işçiləri üçün stolüstü məlumat kitabı. Bakı: Azərbaycan, 2005, 500 s.
6. Məmmədov C.Ə. Jurnalistikaya giriş. Dərs vəsaiti, Bakı, Bakı Universiteti nəşr., 2001, 385 s.
7. https://az.wikipedia.org/wiki/Kütləvi_informasiya_vasitələri

ABSTRACT

Chinara Ismayilova

THE POSSIBILITY OF INTERACTION BETWEEN MEDIA AND AUDIENCE

In the article the concepts of the mass media and the auditorium is explained. At the same time the communications with the auditorium and the mass media is find out. It has been known that, mass media must find out the demand and supply of the auditorium. In the article author tells about the learning paths of the auditorium.

РЕЗЮМЕ

Чинара Исмаилова

ВОЗМОЖНОСТЬ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ МЕЖДУ СМИ И АУДИТОРИЕЙ

В статье описываются концепции СМИ и аудитории. В тоже время была изучена связь между аудиторией и средствами массовой информации. Как известно СМИ должны изучать требования и предложения аудитории. Автор написал про пути обучения аудитории в статье.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Surə Seyid

SAMİR TARVERDİYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:070

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ MİLLİ DEMOKRATİK MƏTBUAT

Açar sözlər: mətbuat tarixi, demokratik mətbuat, maarifçilik, milli mətbuat, azad söz, publisistika

Key words: press history, democratic press, enlightenment, national press, publicity

Ключевые слова: история прессы, демократическая пресса, просвещение, национальная пресса, публичность

XX əsrin əvvəlləri ictimai şüurda gedən keyfiyyət dəyişmələri Azərbaycanda və eləcə də dünyada beynəlxalq siyasi münasibətlərdə köklü dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu dövrdə təşəkkül tapan ictimai-siyasi proseslər müstəmləkə zülmü altına düşmüş xalqların milli şüurunu oyatmaqla onları mübarizəyə səfərbər edirdi. I Dünya müharibəsi nəticəsində imperiya ərazisində yaşayan xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi üçün əlverişli siyasi mühit yarandı. Azərbaycanda müharibənin yaratdığı iqtisadi və sosial-siyasi gərginlik burada dərinləşən milli-demokratik prosesi, muxtariyyət ideyasını və son nəticədə müstəqilliyə olan meyli xeyli gücləndirdi. Azərbaycan ziyalılarının bu proseslərdə iştirakı daha çox mətbuat və ideoloji sahədə xalqın azadlığı uğrunda mübarizə formasında özünü büruzə verdi. Zamanın tələbinə uyğun olaraq cəmiyyətdə siyasi maariflənmə prosesinin başlanması, demokratik ideyaların yayılması bir başa mətbuatın fəaliyyəti ilə bağlıdır. Azərbaycan xalqının qururverici nailiyyəti olan 1918-ci il 28 may tarixində Azərbaycan istiqlaliyyətinin elan olunması uzunmüddətli ictimai-siyasi, milli mübarizənin məntiqi yekunu oldu.

Tariximizin bu şərəfli və təlatümlü dövründə Azərbaycan milli mətbuatı öz səhifələrində əsasən istiqlal ideyalarını təbliğ etməklə bu proseslərin fəal iştirakçısı olmuşdur. Bu illərdə Azərbaycan cəmiyyətində gedən tarixi-ideoloji proseslər mətbuatda ətraflı işıqlandırılırdı. Azərbaycanla bağlı bütün ictimai-siyasi və sosial problemlərə dövrü mətbuatda toxunulsada, siyasi məsələlər prioritet istiqamətlərindən hesab olunurdu. Bu dövrdə mətbuatın mühüm bir hissəsi siyasiləşərək parlamentdə təmsil olunan partiyaların mövqeyini açıq şəkildə müdafiə edirdi. Bu mübarizədə qalib gəlmək üçün milli demokratik mətbuat daha çox siyasi publisistikaya geniş yer verirdi. Belə ki, mətbuatda verilən yazılar əsasən Azərbaycan xalqının əldə etdiyi milli müstəqilliyi qorumaq, istiqlal düşüncələrini dərinləşdirmək, milli demokratik şüuru möhkəmləndirmək, ona qarşı çıxan qüvvələrə layiqli cavab vermək məqsədinə köklənmişdi.

AXC dövrü jurnalistikası ideya-siyasi mövqeyinə görə cümhuriyyət ideyalarını daşıyan, təbliğ edən milli demokratik mətbuata və xalqı parçalamaq, qarşıdurma yaratmaq, sinfi mübarizə və s. ideologiyaları təbliğ edən bolşevik mətbuatı kimi tipoloji istiqamətlərə ayrılırdı.

AXC dövrü milli demokratik mətbuatın mövzularına əsasən: milli müstəqilliyi qoruyub saxlamaq, milli ordu yaratmaq, ölkədə demokratik parlament seçkiləri keçirmək, bolşevik təhlükəsini rədd etmək, Qarabağda erməni millətçilərinin törətdikləri müharibə yanğını söndürmək, ölkə daxilindəki separatçılığı, Bakı nefti uğrunda xarici imperialistlərin apardıqları didişmələri göstərmək və s. daxil idi.

Milli demokratik mətbuatda siyasi publisistikaya geniş yer verilirdi. AXC dövrü milli demokratik mətbuatın siyasi problemlərlə bağlı aktiv çıxış edən yazarlar içərisində M.Ə.Rəsulzadə, Ü.Hacıbəyli, C.Hacıbəyli, M.Hadi, Ö.F.Nemanzadə və başqaları xüsusi fərqlənirdi.

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan milli, siyasi şüurunun inkişafında mətbuatın aparıcı mövqeyini dəyərləndirərək yazırdı: “Mətbuatın təsisi ilə Qafqasiyada siyasi, ictimai və milli bir fikir təşəkkül ediyordu. Həyatı-milliyə üçün pək mühüm olan bir taqım məsələlər müzakirə ediyordu. Qəzetlərin

bu günkü milliyyətlər təşəkkülündə oynadıqları rol məlumdur. Bu rolunu onlar Rusiya türkülüyü üçün dəxi ifa ediyordular” (7).

Azərbaycan milli mətbuatının fəaliyyət istiqaməti əsrin əvvəllərində Ə.Hüseynzadə tərəfindən irəli sürülmüş “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” kimi mükəmməl bir ideya əsasında və sonralar təkmilləşmiş azərbaycançılıq ideologiyasını təbliğ edirdi. Bu konsepsiyayı həyata keçirən Azərbaycan mətbuatı milli və mənəvi dəyərləri qoruyub saxlamaqla çağdaş dünyanın mütərəqqi elm və mədəniyyət nailiyyətlərindən məqsədyönlü şəkildə faydalanmağı təbliğ edirdi.

1918-1920-ci illər Azərbaycan milli dövrü mətbuatında istiqlal düşüncəsini möhkəmləndirən siyasi çıxışların ən parlaq nümunələri M.Ə.Rəsulzadəyə aiddir. Onun çıxışları mükəmməl milli ideoloji konsepsiyadan bəhrələnirdi. Xalqın milli azadlıq ruhunda tərbiyələnməsində müstəsna xidmətləri olan M.Ə.Rəsulzadə AXC-nin yarandığı ilk günlərdə yazdığı “Azərbaycan paytaxtı” adlı tarixi-publisistik məqaləsində çox maraqlı bir məsələyə toxunurdu. O yazırdı: “Mən mətbuatı çox aradım, lakin Bakı barədə bir yazıya rast gəlmədim. Bu həvəs mənə cəsarət verdi ki, müxtəsər də olsa, Bakının tarixi haqqında bir kaç yarpaq qaralayım. Şübhəsiz ki, bu sətirlərdə veriləcək məlumat Azərbaycan paytaxtının şan və heysiyyəti və hücriyyəti ilə olmayacaq... Düşünürdüm ki, naqis də olsa, bir şey olsun. Biz naqisini başlarıq, mütəşəbbüs gənclərimiz də çalışar vətən eşqi, məmləkət məhəbbəti ilə səy edər, bu başlanğıcı təkmil edərlər...” M.Ə.Rəsulzadənin ardıcıl mətbu çıxışları Azərbaycan xalqının tarixi keçmişini, yaşadığı ərazinin coğrafi hüdudlarını təsvir edir, vətən və millət sevgisi təbliğ edərək, demokratik dəyərlər aşılayırdı. Onun siyasi məqalələri ideya dolğunluğu və məzmun zənginliyi ilə bərabər ciddi şəkildə ümumiləşdirilmiş həyati faktlara əsaslanırdı. 1918-ci ilin sonunda Azərbaycan Milli Şurasının açılması münasibəti ilə yazdığı “Hanki ümidlə” başlıqlı məqaləsində milli demokratik dövlətin prespektivinə kütlə içərisində ümid hissləri aşılayırdı. “Samoupravlenie” məqaləsində isə saxta sinfi mübarizə ideyası altında xalqı parçalamağa çalışan müxtəlif siyasi partiyaların pozuculuq fəaliyyətinə kəskin münasibət bildirir. Məclisi-Müəssisatda Azərbaycan bolşeviklərinin xəyanət və Rusiya bolşevik hökumətinin milli demokratik dövlət üçün nə dərəcədə təhlükəli olması “Azərbaycan” qəzetində bu şəkildə təqdim olunur: “Əfəndilər! Məsələ qətiyyənlə pək mühümdür. Zənn etməyiniz ki, mənim könlümə Rusiya bolşeviklərinə qarşı o qədər böyük inad vardır ki, suiniyyətlə alışıraq onlarla anlaşmaq istəməm. Xeyir, həmişə mühakimə etmək mümkündür, bir taqım şəraitə-siyasiyə ilə uzlaşmaq, barışmaq olur” (4).

M.Ə.Rəsulzadə dövrün siyasi hadisələrinə aktiv şəkildə münasibət bildirmişdir. Onun siyasi çıxışlarının əksəriyyəti “Azərbaycan” qəzetində nəşr olunmuşdur. Bu çıxışlar xalqı səfərbər etmək, iqtisadi-siyasi problemlərin müvəqqəti olmasını sübut etmək, müstəqilliyin ağır sınaqlarına dözmək, optimist ümidləri itirmək və s. kimi məsələlərə həsr olunurdu.

M.Ə.Rəsulzadənin əqidə dostu olan M.B.Məmmədşadın da Azərbaycanda milli azadlıq düşüncəsinin formalaşmasında siyasi baxışları böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. AXC-nin yaradılmasında, müstəqillik və dövlət quruculuğu işlərinin təbliğində “Açıq söz”, “İstiqlal”, “Bəsirət”, “Azərbaycan” qəzetlərində silsilə şəkildə dərc etdirdiyi publisistik məqalələrində M.B.Məmmədşad milli istiqlalı qorumaq uğrunda bütün siyasi qüvvələri birliyə çağırırdı.

M.B.Məmmədşad müntəzəm olaraq dünyada və Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələrin ciddi müşahidəsini aparır və onlar haqqında ətraflı, maraqlı publisistik məqalələr yazırdı. Onun “İstiqlalımız və istiqbalımız”, “Əhd ediyorum”, “Haqq təşkilatları”, “Siyasi əhval”, “Azərbaycan və Türkiyə”, “Bizdə sinif mübarizəsi”, “Dostlarımız və düşmənlərimiz” və “Müttəfiqlər” sərlövhəli bədii publisistik məqalələri daha aktual məsələlərə həsr edilmiş, oxucunu Azərbaycanın milli-azadlığı, müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə səsləyirdi.

Azərbaycan siyasi şüurunda istiqlal düşüncəsinin möhkəmləndirilməsi uğrunda M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədşad ilə yanaşı Ü.Hacıbəylinin də xüsusi xidmətləri olmuşdur.

Üzeyir Hacıbəylinin publisistikasında siyasi istiqlal ideyası aparıcı xətt kimi seçilir. “Partiyamıza” adlı yazısında gorkəmli jurnalist yazır: “Bir şəxs və ya bir partiya bir millətin azadlığı əleyhinə çalışarsa və o milləti digər millətin və ya bir neçə nəfər xudsər adamların hökmü altında qul etmək istərsə, o şəxs və ya o partiya bugünkü inqilabat nöqtəyi-nəzərindən insaniyyətə düşməndir. Adını sosialist də qoymuş olsa, hürriyyətpərəst də qoymuş olsa, yalandı. Onun əsl adı insaniyyət düşmənidir” (8). Yazı müəllifi xalqı başqa millətlərin iradəsinə tabe etməyə çağırır

siyasi partiyaları kəskin tənqid edir və Azərbaycan xalqının azad yaşamaq hüququnu jurnalist mövqeyindən fəal şəkildə müdafiə edir: “Bəs kimin insafı yol verər və kimin vicdanı qəbul edər ki, Rusiyadakı bütün millətlər, istibdad dövründə də Azərbaycan türklərinə nisbətən istirahətlə yaşadıkları halda, bu gün təkmil hüquqlarına nail olsunlar da, amma Azərbaycan türkləri bu hüquqdan məhrum edilsinlər!”. “Tarixi günümüz” məqaləsində istiqlalın mühüm bir hadisə kimi milli-mədəni inkişafı rolu və əhəmiyyəti qiymətləndirilir: “Bu gün o gündür ki, Azərbaycan türklərinin milli məclisi, milli şurası açılıb. Azərbaycan təkmil bir hökumət şəklinə girir” “Təəssürat” başlıqlı yazıda demokratik cəmiyyətin səciyyəvi cəhətləri təsvir edilir: “Padşahlı məmləkətlərdə məclisi-məbusanı padşah açar, amma Azərbaycan Cümhuriyyətinin məclisi məbusanını bir nəfər vətən övladı açdı” (4).

Üzeyir bəy Hacıbəylinin publisistik yaradıcılığının 1918-1920-ci illər dövrü Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Üzeyir bəy Hacıbəyli Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin orqanı olan “Azərbaycan” qəzetində güclü publisist qələmi ilə çıxış etmiş, sonra isə qəzetin redaktoru kimi fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti parlamanının ilk iclası 1918-ci il dekabr ayının 7-də olmuşdur. Ü.Hacıbəyli bu tarixi hadisəyə “Azərbaycan parlamanı” adlı çox qiymətli məqalə həsr etmişdir. Üzeyir bəy yazırdı: “Gözlər var ki, dünənə qədər əsir və qul olan bir milləti bu gün azad və sərbəst görmək istəməzlər; Qulaqlar var ki, bir əsrdən artıq məhkum qalan bir millətin bu gün müstəqil və azad olmasını qəbul etmək istəməzlər” (4).

“Təəssürat” başlıqlı yazıda “Rus-slavyan” cəmiyyətinin “Vahid Rusiya və Azad Azərbaycan” şurasına münasibət bildirilir: “Hər halda biz, vahid Rusiya qurmaq işlərinə heç bir vəchlə xələl yetirib, mane olmaıq, bu şərtlə ki, bu işdə bizim istiqlalımıza zərər dəyməsin” və yaxud “Kim nəyin fikrində imiş” məqaləsində də istiqlalımıza qarşı çıxan qüvvələr tənqid edilir. Məqalə müəllifi milli azadlıq və milli dövlətçiliyə qarşı çıxan mətbuat orqanlarını tənqid edərək yazır: “Yedinaya Rusiya”dan başqa həqiqi əsərlərin məşhur “Znamya truda”sı, fəhlə “tərəfdarlarının “İskra”sı, erməni milli komitəsinin “Naşa vremya”sı “qəhrəman” daşnakların “Vperyod” adında küçə vərəqəsi, hətta müsəlman puluyla çıxan “Kaspi” qəzetəsi dəxi bu mətləb xüsusunda ağız-ağıza verib biri şikayət edir, biri söyür, biri ağlayır, biri ah-nalə çəkir, biri qarğış edir...”. “Bir iltimas münasibətilə” başlıqlı məqalədə Rusiya-Azərbaycan münasibətlərində Azərbaycanın istiqlalı məsələsi qoyulur: “Rus milli komitəsi Azərbaycan xarici vüzəratına müraciət edib ölkəmizdən qaçmış və Şimali Qafqaz hüdudunda qalmış olan əlli min nəfər rus kəndlilərinin təkrar torpağımıza qayıtmağı və qaytarılmağı iltimasda bulunur. Komitə deyir ki, “Azərbaycan hökumətini rus kəndlərinə qarşı hüsnü bildiyimizə görə təvəqqe edirik ki, haman kəndlilərə Azərbaycan torpağında yer verilsin; onlardan əlavə Qafqazın sair yerlərindən gələn ruslara dəxi Azərbaycanda məskən salmaq imkanı rəva görülsün”. Təəccüb işdir. Rus milli komitəsi bir tərəfdən bizi və bizim hökumətimizi tanımağı əsla qəbul etməyir. Naşiri-əfkar olan “Yedinaya Rusiya” qəzetinin hər nömrəsində hökumətimizi ilan kimi çalır, azadlığımızın düşmənləri cərgəsində durub, Azərbaycan istiqlalına qarşı bədqulluq edir, rəisülvüzəramız tərəfindən təklif olunan vəzirlik yerinə qeyri-qabil qəbul bilib, “atkaz” edir, bir tərəfdən də bu tanımadığı və qəbul etmədiyi hökumətə müraciət edib, əlaqə bağlayır və dürlü-dürlü iltimaslarda bulunur”.(4)

Rusiyanın Azərbaycana münasibətdə qeyri-səmimi siyasət yeritdiyini jurnalist bütün cılpaqlığı ilə açıqlayaraq yazır: “Aşkar deyilmir ki, rus milli komitəsinin amal və arzusu Azərbaycanda yaşayan rusların mənafeyini gözləmək olmayıb, bəlkə politikaçılıqdır ki, o politika sayəsində bizləri təkrar Rusiyaya bitişdirib istiqlalımızın məhvinə səbəb ola və əlli min nəfər rusu Şimali Qafqaz hüdudundan qaytarıb, torpağımızda yerləşdirməkdə məqsəd yenə də politika yeritməkdir ki, onun təfsiri uzundur, amma zənn edirəm ki, bunu anlamaq üçün təfsirə möhtac olmaq dərəcə kəmağıl deyilik”.(8)

“Başlanır” məqaləsində erməni daşnaklarının Azərbaycan əleyhinə fəaliyyəti pislənərək Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsi ortaya qoyulur. Xüsusilə, “Şuşa, Cavanşir, Zəngəzur və Cəbrayıl mahallarından ibarət olan Qarabağı xarici imperialist qüvvələrin dəstəyi ilə işğal etməyə çalışan Ararat hökuməti, o cümlədən daşnakların “Vperyod” qəzeti kəskin tənqid olunur: “Daşnaklar qəzetləri vasitəsilə Qarabağ ermənilərini Azərbaycana qarşı müsəlləh üsyana təşviş və

təhrik edirlər. Və deyirlər ki, qorxmayın siz, üsyana başladıqdan sonra erməni hökuməti bəhanə tapıb sizə köməyə gələr”. Müəllif məsələyə bir qədər də aydınlıq gətirərək yazır: “Bəli, bunu biz də bilirik və burasını da yaxşıca bilirik ki, madam ki, erməni milləti içində daşnak partiyası mövcuddur, nəinki Qarabağda, bəlkə Ümumqafqazda müsəlləh ixtişaş davam edəcəkdir. Millətin gözlərini, daşnakların siyasətini görməmək dərəcədə örtmüş olan bu partiya, erməni millətini tamam və kamal məhv və kobud etdirməyincə şeytan əlindən əl çəkməyəcəkdir”.

Azərbaycan torpaqlarının ən əski zamanlardan Azərbaycan türklərinə mənsub olduğunu, ermənilərin bu yerlərdə gəlmə olduğunu özünəməxsus jurnalist peşəkarlığı ilə qeyd edir: “Bizim öz yerlərimizə sahib olmaq əməlimizi daşnaklar “imperializm məqsədi” deyə adlandırırlar. Çünki Pənah xanın, İbrahim xanın, Mehdiqulu xanın yerləri ermənilərin yeri imiş! Və o qədər mübahisəli imiş ki, onun həllini Paris konfransından gözləmək lazım gəlirmiş!”.

Üzeyir bəy Hacıbəylinin Azərbaycan xalqının azadlığını, müstəqilliyini istəməyənlərə cəsarətli, qəti cavabı bu olmuşdur: “Azərbaycan torpağından çıxıb getsinlər!”.

XX əsrdə üç dəfə doğma Azərbaycan, gözəl Qarabağımız erməni məkrinə və fitnəsinə düşər olmuşdur. Bunun ikisi (1905 və 1918-ci il hadisələri) Üzeyir bəyin gözləri önündə baş vermişdir.

Böyük sənətkarımız Üzeyir bəy Hacıbəyli 1919-cu ildə “Azərbaycan” qəzetində yazırdı ki: “1918-ci ilin mart hadisələri qabaqcadan düşünülmüş siyasi aksiyadır. Erməni quldurlarının - istər Andronikin, istərsə də onu göndərən daşnakların arxasında gizli bir əl vardır. Yoxsa Qarabağ ermənilərinin Azərbaycan hökumətinə tabe olmamaq qəsdilə göstərməkdə olduqları inad həyasızlıq dərəcəsinə çatmazdı”. Üzeyir bəy daha sonra qeyd edirdi: “Bugünkü vəzifəmiz o qara günləri yaddan çıxarmamaq və buna görə də həmişə, hər an hazır olmaqdır! Belə hazırlıq ki, bu hadisələr bir də təkrar edilsə müdafiəsinə qadir olaq!” (8).

Ü.Hacıbəyli hələ 1919-cu ildə “Azərbaycan” qəzetində dərc etdirdiyi “İçimizdəki denikinlər” adlı məqaləsində yazırdı: “Bir Denikin var ki, bizi xaricdən təhdid edir, bir çox denikinlər də var ki, içimizə dolub, ən xətərli yerlərdə gizlənib, bizi daxildən qorxudurlar... Candan əziz olan istiqlalımızı əlimizdən almaqla canımızı almaq istəyirlər. Buna görə istiqlalımızı əldən verməmək üçün bu fəvqəladə zamanda fəvqəladə işlər də görülməlidir ki, o işlərin ən mühümü özümüzü xarici Denikin ilə bərabər, daxili denikinlərdən qorumaq təşəbbüsüdür” (8).

Araşdırmalar göstərir ki, bu dövr Azərbaycan siyasi jurnalistikasının, publisistikasının uğurları birbaşa Azərbaycanın istiqlalı, dövlət müstəqilliyi ilə bağlıdır.

Təbiidir ki, jurnalistika həm də siyasi mübarizə meydanıdır. Azərbaycan jurnalistikası da bu illərdə onun gücündən, imkanlarından istifadə etməklə kütlələrin siyasi şüuruna təsir etməyə, onlarda müəyyən istiqamətdə dəyişikliklər etməyə, yeni təsəvvürlər yaratmağa səy göstərmişdir.

Azərbaycan jurnalistikası amansız çar üsulu idarəsindən, totalitar rejimindən, müstəmləkə şəraitindən keçib gəlmişdi. Şərəfli mübarizə yolunda ağır məhrumiyyətlər görmüş, siyasi reallığın ağrıları yaşamış və çətin şəraitdə fəaliyyət göstərə bilmək təcrübəsi qazanmışdı. Bu təcrübə siyasi müstəqilliyini bəyan etmiş Azərbaycan dövlətini, müəyyən mənada qorumaq və yaşatmaq məsuliyyətini onun üzərinə qoyurdu. Ölkədə siyasi və iqtisadi vəziyyət ağır idi. Gənc Azərbaycan dövləti bir tərəfdən beynəlxalq dəstək qazanmaq, dünya dövlətləri tərəfindən tanınmaq, ölkənin siyasi müstəqilliyini möhkəmləndirmək, ərəzi bütövlüyünü qorumaq, digər tərəfdən isə ölkədə iqtisadi-mədəni inkişaf proqramını həyata keçirmək üçün gərgin şəkildə fəaliyyət göstərirdi. Çünki imperiya bu dövlətə heç bir siyasi və iqtisadi irs saxlamamışdı. Müstəmləkədən miras qalan yalnız sosial-iqtisadi və mədəni problemlər idi. Cümhuriyyət dövrünün jurnalistikası belə bir şəraitdə fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün mətbuatı özünün inkişaf meyilləri və tipoloji xüsusiyyətlərinə görə jurnalistikamızın inkişafı üçün səciyyəvi olan bütün xüsusiyyətləri özündə əks etdirdi. Belə ki, Xalq Cümhuriyyəti dövrü jurnalistikası tarixi şəraitin mürəkkəbliyindən asılı olaraq çoxşaxəli və çoxfunksiyalı fəaliyyət göstərir və milli dövlət quruculuğu prosesində aparıcı mövqedə dayanırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov Ş. Mənəvi irsimiz və gerçəklik. Bakı, 2004
2. Hüseynov Ş. Mətbu irsimizdən səhifələr. Bakı, 2007
3. Hüseynov Şirməmməd. Milli haqq və ədalət axtarışında. Bakı, 2004
4. Quliyeva Qərənfil. Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan mətbuatı (1918-1920-ci illər) Bakı, 2011
5. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı, 2001
6. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990
7. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, 2 cildə, I c. Bakı, 1990
8. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/sentyabr/132988.htm>

РЕЗЮМЕ

Самир Тарвердиев

НАЦИОНАЛЬНАЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ ПРЕССА В ПЕРИОД АЗЕРБАЙДЖАН ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Перелистывая периодическую печать, которая действовала в 1918 – 1920-х годах, становится ясно, что Азербайджанская Народная Республика создавалась в очень сложной и трудной обстановке. Журналистика периода АДР по идейно-политическому положению отражала в себе два основных направления: 1 - национально-демократическая печать, которая несла, распространяла и пропагандировала демократические идеи; 2 - большевистская печать, которая искусственно раздувала социальные проблемы, пропагандировала вредную идеологию, хотела разъединить народ и создать противостояние. Естественно, журналистика периода АДР в связи со сложной исторической обстановкой имела несколько функций и многогранную деятельность. Журналистика периода АДР в процессе создания национального государства играла ведущую роль. Чтобы всесторонне изучать, анализировать журналистику того периода, о которой идёт речь, в первую очередь обязательно нужно исследовать и деятельность каждого журналиста в отдельности, и деятельность разных печатных органов.

ABSTRACT

Samir Tarverdiyev

NATIONAL DEMOCRATIC PRESS IN THE TERM OF THE DEMOCRATIC REPUBLIC OF AZERBAIJAN

While listing the periodical press activity during 1918-1920 years becomes clear that, the Azerbaijan People's Republic created in a very complicated and difficult situation.

Azerbaijan People's Republic periodical journalize showed two main principles for its ideological position. The national democratic press carrying, spreading and propagating the people's ideas was the Bolshevik press which overstayed the Social problems artificially breaking people, created counteraction and broke the national unity as the class struggle.

Naturally, that the People's Republic periodical journalism had the multifunctional activity circle depending on complicated of its historical situation. The People's Republic periodical journalism stood in a leading position during the national state construction process.

For totally learning of that periodical journalism analyzing it in detail is important to search independently the activity of separately journalists and press organizations at first.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Surə Seyid

BƏHRUZ QULİYEV
AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutu

UOT:070

SIYASİ JURNALİSTİN PEŞƏ ETİKASI VƏ ƏXLAQİ-HÜQUQİ MƏSULİYYƏTİ

Açar sözlər: *siyasi jurnalist, peşə etikas, əxlaqi-hüquqi məsuliyyət, ictimai şüur, siyasi jurnalistin peşə şüuru, mənəvi-psixoloji keyfiyyətlər, siyasi jurnalistin vəzifələri*

Key words: *political journalist, professional ethics, moral and legal responsibility, public consciousness, professional consciousness of political journalist, moral and psychological qualities, duties of political journalist*

Ключевые слова: *политический журналист, профессиональная этика, морально-правовая ответственность, общественное сознание, профессиональное сознание политического журналиста, моральные и психологические качества, обязанности политического журналиста*

Siyasi jurnalistin peşə etikas beynəlxalq və milli prinsiplər əsasında tənzimlənir. Hələ 1983-cü ildə Fransanın paytaxtı Parisdə YUNESKO-nun rəhbərliyiylə dünyanın dörd yüzdən artıq jurnalistini birləşdirən beynəlxalq və regional təşkilatların iştirakı ilə ümumdünya, regional və milli etik kodeks üçün ümumi bazis rolunu oynayan "Jurnalistin peşə etikasının beynəlxalq prinsipləri" qəbul edildi.

Bu prinsiplərə aşağıdakılar daxil idi:

1. İnsanların informasiya əldə etmək hüququ.
2. Jurnalistin obyektiv reallığa sədaqəti.
3. Jurnalistin sosial məsuliyyəti.
4. Jurnalistin peşə səmimiyyəti.
5. Kütləvi informasiya vasitələrinin hamı üçün anlaşılıqlı olması və onun işində ictimaiyyətin iştirakı.
6. İnsan ləyaqətinə və özəl həyata hörmət.
7. İctimai maraqlara hörmət.
8. Ən ümumi dəyərlərə və mədəni müxtəlifliyə hörmət.
9. Müharibənin və bəşəriyyətə qarşı digər təcavüzkarlıq hərəkətlərinin aradan qaldırılması.
10. İnformasiya sahəsində yeni qaydaların yaranmasına yardım etmək [1]. Jurnalistlərin əksər qrupları, o cümlədən siyasi jurnalistlər sosial-əxlaqi məsuliyyət daşımaqla yanaşı, düzlüyə və obyektivliyə riayət etməli, vicdanlı və düzgün olmalı, milli və ümumbəşəri dəyərlərə hörmət etməlidirlər.

Siyasi jurnalistin yaradıcılıq fəaliyyətinin əsas məhsulu mətdir. Siyasi publisistik üslubun spesifikliyi iki müxtəlif istiqamətli-Pmeylin standartlaşmaya və ekspressivliyə meylin vəhdəti ilə müəyyən olunur. Standartlaşma meyli publisistikanın rəsmi - işgüzar və elmi üslubun ciddiliyinə və informativliyinə cəhdi ifadə edir. Ekspressivlik meyli isə şərhin canlı olması, ifadə formasının cazibədarlığı ilə fərqlənir ki, bu da daha çox bədii ədəbiyyatın və danışiq nitqinin dili üçün xarakterikdir.

İctimai şüurdan fərqli olan fərdi şüur daha geniş əsasda formalaşır və insanın şəxsi və ictimai həyat şəraitini əks etdirir. Siyasi fərdi şüur müxtəlif vəziyyətlərdə mövcuddur. Buraya siyasi baxışlar, əqidə, hiss və tələbatlar daxildir.

Müasir siyasi jurnalistin fəaliyyətində mühüm amil kimi özünənəzarət, özünütəşkil və özünüidarə çıxış edir. Buna görə də peşəkar siyasi jurnalistin fəaliyyətinin zəruri şərti onun özünüdərkli və öz əməllərini qiymətləndirmə bacarığıdır. Siyasi jurnalistin öz proses və davranışlarını şüurlu idarə etməsi ən səmərəli təşkil, tənzimləmə və nəzarət üsullarıdır. Özünüidarəetmənin strukturunda qanunauyğun olaraq üç proses: özüntəşkil, özünə nəzarət və özünü

tənzimləmə prosesləri fərqlənir. Peşəkar siyasi jurnalist borcunu vicdanla yerinə yetirən bir şəxsiyyət kimi çıxış edir.

Beynəlxalq Jurnalistlər Federasiyası jurnalistlər üçün qəbul etdiyi "Jurnalistlərin davranış prinsipləri haqqında Bəyannamə"də bütün jurnalistlərin, o cümlədən siyasi jurnalistlərin peşə davranışının standartlarını müəyyənləşdirdi:

"* Jurnalist həqiqətə və cəmiyyətin həqiqəti bilmək hüququna hörmət etməli;

* İnformasiyanı qərəzsiz toplamağa, qərəzsiz şərh və tənqid hüquqlarını qorumağa borcludur;

* Mənbəyi məlum informasiya yaymalı, onu saxtalaşdırmamalıdır;

* İnformasiya alarkən yalnız vicdanlı metodlardan istifadə etməlidir;

* Ziyankar informasiya verməməli, belə informasiyaların təkzib olunmasına çalışmalıdır;

* Peşə sirrini, dövlət sirrini qorumalı, gizli informasiyanı yaymamalıdır;

* Diskriminasiya çağırışlarına yol verməməli, bunun məsuliyyətini dərk etməlidir;

* Yalançı və əsassız informasiyalar verməməlidir;

* Jurnalist bu qaydalara vicdanla əməl etməli, beynəlxalq və ölkələrinin qanunvericilikləri çərçivəsində hərəkət etməlidir" [2].

Bəyannamədə siyasi jurnalistdən obyektiv məlumat vermək, həqiqəti yazmaq, vicdanlı olmaq, əxlaqi-hüquqi məsuliyyətli davranmaq tövsiyə olunur.

XX əsrin ikinci yarısında yeni informasiya texnologiyaların meydana gəlməsi insanın və cəmiyyətin həyatına ciddi təsir göstərdi. Buna görə siyasi jurnalistikanın və jurnalistin fəaliyyətinin hüquqi və əxlaqi tənzimlənməsi sahəsində də yeniliklər baş verdi. Belə bir şəraitdə siyasi jurnalistin özü sosial dəyişiklərlə üz-üzə duraraq əvvəllər təsadüf etmədiyi siyasi problemlərlə qarşılaşdı: bu problemlər ya avtomatik qərar qəbul edilməsini, ya da operativ zahiri nəzarət tələb edirdi. Siyasi jurnalistin özündə peşə borcu və vicdanı kimi nəzarət mexanizmlərinin mövcudluğundan məqalələrin keyfiyyəti bilavasitə asılıdır.

Hələ sovet dönəmində jurnalistika siyasi kommunist partiya formasında inkişaf edirdi. "Jurnalistin davranışının tənzimləyicisi olan partiya intizamı peşə borcunun əsas tələbi hesab olunurdu. Jurnalist etikası termininin özü iyirminci illərdə yalnız plagiatın və lənətlənmiş keçmişin qalıqlarının tənqidi zamanı ifadə olunurdu... Yaradıcılıq prosesilə əlaqədar peşə əxlaqının təhlili praktiki olaraq yox idi. 1928-ci ildən jurnalistikada peşə etikası problemi müzakirə olunmurdu. Bütün onlar yalnız jurnalistin partiya məsuliyyətinə müncər olunurdu, bu isə 50-ci illərin sonlarına qədər davam etdi. Tədricən əxlaqın siyasətin hökmranlığından azad olması baş verirdi. Buna görə də 60-cı illərdə etik problemlərə diqqət kəskin surətdə fəallaşdı. 70-80-ci illərdə sovet elmində peşə etikasının ümumi problemlərinin tədqiqi genişləndi. Bunlar etikanın sosioloji təhlilinə imkan verdi" [3, 12].

XX əsrdə siyasi jurnalistikanın dünya miqyasında milyonların şüuruna və qəlbinə təsir etməsi siyasi jurnalistin peşə etikasının Qərbdə də diqqət mərkəzində durmasına gətirib çıxartdı. Xüsusilə XX əsrin ikinci yarısında bu məsələ global xarakter aldı. "Bununla da siyasi kütləvi informasiya vasitələrinin XX əsrin 60-70-ci illərində dünya miqyasında əxlaqi və hüquqi tənzimlənməsi problemi qarşıda önə çıxdı" [3, 8-11].

ABŞ-da Vyetnam müharibəsi başa çatmasından və Ustergeyt qalmaqalından sonra bu problemə diqqət artdı. Amerikalı jurnalistlər peşə etikasına aid yazdıqları kitablarda və məqalələrdə amerikalı mentaliteti üçün xarakterik olan utilitarizm və pragmatizm psixologiyasından bəhs edirdilər. "Onların müəllifləri əxlaqi prinsipləri və davranış standartlarını o əsasda kəskin fərqləndirirdilər ki, prinsiplərə riayət etməkdən standartlara əməl etmək asan idi... belə yanaşma praktikalərin istəklərinə cavab verirdi. Buna görə də problemi fəlsəfi cəhətdən qavramağa iddialı olan bir çox müəlliflərə xas idi..." [3, 60-61]. Göründüyü kimi, beynəlxalq prinsiplər insanlara düzgün informasiya almaq, obyektiv reallığı izləmək, ən ümumi dəyərlərə, mədəni müxtəlifliyə hörmət etmək hüququ bəyan edirdi. Ölkə daxilində bu elementar qaydalara riayət olunması siyasi məqsəduyğunluqdan asılı idi.

Sovet dönəmində siyasi jurnalistin peşə etikası müstəqil bilik sahəsi deyildi. İnzibati-komanda partiya - dövlət sistemi şəraitində mətbuat və peşə etikası spesifikliyi və özünəməxsusluğu ilə fərqlənmirdi. Bu dövrdə peşə əxlaqına ümumi mənəvi prinsiplərin konkretləşməsi kimi baxılırdı,

buna görə də hər hansı peşə etikası üç sahənin ümumi etika hər hansı fəaliyyət növü nəzəriyyəsi və onun konkret təcrübəsinin qovşağında inkişaf edirdi. Müəlliflərin bəziləri peşə etikasının tətbiqi xarakterinin mücərrəd - mexaniki anlaşılmasına qarşı çıxırdılar.

Siyasi jurnalistin spesifik mənəvi-psixoloji keyfiyyətləri müəyyənləşdirildi:

- * Təcrübəlilik, peşəkarlıq, səriştəlilik, geniş erudisiyalılıq;
- * Ensiklopedik biliyə malik olmaq, ətraflı məlumatlılıq, ictimai həyatın bütün sahələrinə, yerli və beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələrə bələdlilik;
- * Nətiqlik məharəti, fikirləri aydın və sadə dillə ifadə etmək, ədəbi yaradıcılıq istedadına malik olmaq;
- * Müraciət etdiyi mövzuya yaxından bələd olmaq;
- * Hadisələri və insanları iti müşahidə edə bilmək qabiliyyəti;
- * Danışqı və davranış etikası, özünü apara bilmək qaydalarına əməl etmək bacarığı;
- * Müstəqil düşüncə sahibi olmaq və prinsiplilliyə malik olmaq;
- * Doğruçu, düz, obyektiv, saf mənəviyyətli olmaq;
- * Qanunlara və əxlaq normalarına riayət etmək;
- * Mehriban, səmimi münasibətə malik olmaq, nəzakətlik qabiliyyəti;
- * Tapşırıqları operativ, vicdanla, məsuliyyətlə yerinə yetirmək, mühüm informasiya əldə etməyi bacarmaq qabiliyyəti;
- * Yüksək, ali jurnalist təhsili almaq;
- * Hərtərəfli istedadla malik olmaq qabiliyyəti;
- * Nitqində və yazısında məntiqli, mülahizələri iti, sözləri kəskin olmalı;
- * Nikbin, inadkar, özünə inamlı, müsahibi səbrlə dinləməyi bacarmaq qabiliyyəti;
- * Hadisələrə, proseslərə, insanlara obyektiv tənqidi yanaşa bilmək qabiliyyəti;
- * Müasir düşüncəli və sözü yerində işlətməyi bacarmaq qabiliyyəti;
- * Abırlı, həyalı, zövqlü olmaq keyfiyyəti;
- * Beynəlxalq və yerli qanunları, adət-ənənələri, əxlaq və davranış normalarını bilmək qabiliyyəti;

* Ətraf aləmi, cəmiyyəti, təbiəti, insanları, ictimai, iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni prosesləri duya bilmək bacarığı [4, 65-66]. Göründüyü kimi, siyasi jurnalistin peşə borcu onun peşə-mənəvi şüurunda əks olunur. Peşə borcunu dərk edən jurnalist özünün siyasi mövqeyini müəyyənləşdirir. Peşə etikasının tətbiqi xarakteri jurnalistin peşə etikası biliyi sahəsində onun müstəqil mövcudluğunu istisna etmir. Hər hansı peşə əxlaqı ümumi mənəviyyətin çox təbəqəli strukturunu komponentləri özündə əks etdirir. "Jurnalistin peşə etikasının kifayət qədər elmi biliyin bütöv sistem kimi təşəkkülü partiya inhisarının kütləvi informasiya vasitələri üzərində inhisarının və senzuranın ləğvi nəticəsində yaranmış demokratiya və aşkarlıq şəraitində mümkündür. Onda jurnalistlərdə birinci dəfə öz mövqeyini müstəqil seçmək və ürəkdən nəşr etmək imkanları meydana gəldi, jurnalistikanın mənəvi tənzimlənməsi sahəsi kəskin şəkildə genişləndi, əksinə, belə tənzimləmə üçün yalnız institusional metodların olmaması aşkara çıxdı" [6]. Müəllif siyasi jurnalistin peşə etikasının meydana əlməsini demokratiya və qloballaşma prosesilə əlaqələndirir.

Rusiya tədqiqatçısı Q.V.Lazutina "Jurnalistin peşə etikası elm və praktiki problem kimi" əsərində jurnalistin peşə etikasına əxlaq və jurnalistikanın qarşılıqlı münasibətlərinin aspektlərindən biri kimi baxır. Müəllif jurnalistika və əxlaqın qarşılıqlı münasibətlərini aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirir:

"* Jurnalist birliyi hər biri nümayəndəsinin şəxsində təbii səbəblər sayəsində ictimai faydalı davranış əxlaq qaydalarının daşıyıcısı olur; o, eyni zamanda bilavasitə cəmiyyətin əxlaqi münasibətlərinə subyektləri kimi daxil olur;

* Öz materiallarında jurnalistlər cəmiyyətin adətləri, əxlaqi sarsıntılar və meyllər haqqında danışirlar, deməli əxlaq, cəmiyyətin əxlaqi münasibətləri jurnalistikanın inikas predmetidir;

* Jurnalistlər mətbuatda cəmiyyəti əxlaqi ideallarını təbliğ edir, onun əxlaqi dəyərlərini və etik tövsiyələrini yayır, cəmiyyətin siyasi-mənəvi cəhətdən maariflənməsinə kömək edir, beləliklə, jurnalistika əxlaq vasitəsi kimi çıxış edir;

* Siyasi jurnalistlər gerçəkliyin təsvir etdikləri hadisələrini qiymətləndirərkən - mətnlərin yaradıcısı kimi bəşəriyyətin mənəvi-əxlaqi (və siyasi) təcrübəsindən və cəmiyyətdə formalaşan

mənəvi dəyərlərdən çıxış edirlər, bununla da jurnalistikada əxlaqı peşə "ölçü" vasitəsi kimi istifadə edirlər [7]. Burada əxlaqı münasibətlər - cəmiyyətin özüntənzipləmə vasitəsi kimi və dövlət-hüquqi münasibətlər - idarəetmə vasitələri kimi jurnalistikada təzahür edir.

Siyasi jurnalistika cəmiyyətin özünütənzipləmə mexanizmində müstəqil bir vəsilədir və aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

1. Cəmiyyət üzvlərinə gerçəklik haqqında, onun bütün mövcud dəyişiklikləri, siyasi, iqtisadi, mədəni, mənəvi transformasiya haqqında adekvat informasiya verir.
2. Vətəndaşlar arasında sərbəst fikir mübadiləsinə xidmət edir.
3. Cəmiyyəti siyasi kütləvi informasiyalarla təmin edir, onda müxtəlif dəyər və normalar formalaşdırır.

Məlum olduğu kimi, siyasi jurnalistlər bir çox funksiyalar yerinə yetirir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Siyasi kütləvi informasiyalar planlaşdırmaq, onlarda həyatın ən müxtəlif sahələrinin nümayəndələrinin iştirakını cəlb edir.
2. Öldə olunan siyasi mətnləri redaktə edir, onu cəmiyyətdə sivilizasiya mətn ünsiyyəti norması kimi qəbul olunan səviyyəyə çatdırır.

İctimai şüurda siyasi kütləvi informasiya axını jurnalistika məhsulu kimi yaşayır. Siyasi jurnalistin peşə fəaliyyətinin bir çox aspektləri vardır. Onlardan biri şəxsi, fərdi, kollektiv yaradıcılıq məhsulu kimi spesifik mətn tipi kimi siyasi jurnalist əsərlərinin yaradılmasıdır. Siyasi jurnalistin peşə-etik görüşlərinin əmələ gəlməsi ilə, digər tərəfdən, həm də peşə jurnalist əxlaqının formalaşması baş verir.

Q.V.Lazutina jurnalistin peşə şüurunun strukturuna aşağıdakıların daxil olduğunu göstərir:

1. Metodoloji xarakterli biliklər.
2. Texnoloji qaydalar və normalar;
3. Peşə-mənəvi yönümləri;
4. Sistemləşməmiş adi təcrübə [7].

Göründüyü kimi, jurnalistin peşə-mənəvilinin təşəkkülü sadə proses olmayıb peşə mühitilə qarşılıqlı əlaqədədir.

Siyasi jurnalistin peşə etikasını konsepsiyası müstəqil və etik biliyin bütöv sistemi kimi üç sahənin qovuşmasında: ümumi etika, jurnalistika nəzəriyyəsi və jurnalist fəaliyyətinin konkret təcrübəsinin dərk olunmasında mümkündür.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində siyasi jurnalistlər siyasi proseslərlə yanaşı, şou-biznesi, erotik və pornoqrafiyanı da işıqlandırır sosial, əxlaq-hüquqi məsuliyyət hissələrini itirdilər. Arif Əli oğlu jurnalistin peşə etikasını haqqında yazır: "Jurnalistika prinsip etibarilə şərəfli və müqəddəs peşədir. Çünki jurnalistlər bilavasitə xalqın haqq sözünü çatdıran, ictimai rəyə və şüurlara təsir imkanları olan adamlardır. Jurnalistin peşə vəzifəsinə həm də cəmiyyəti lazımi informasiya ilə təmin etmək, əhali arasında maarifçilik işi aparmaq, mədəni dəyərləri daha geniş yaymaq kimi prestijli funksiyalar daxildir. Demokratik cəmiyyət düzenində mətbuat və söz azadlığı KİV nümayəndələrinə əlavə hüquq və səlahiyyətlər verdiyi kimi, onun üzərinə həm də əlavə məsuliyyət qoyur. Bu məsuliyyəti dərk edən jurnalist həm peşə etikasına riayət etmiş olacaq, həm də peşə ləyaqətini yüksək tutmuş olacaqdır. Jurnalistika üçün ümumi olan elementar prinsiplərə riayət etmək hər bir mətbuat işçisinin sadəcə peşə borcudur. Bunlar aşağıdakılardır: - Obyektivlik – jurnalistikanın əsas baza prinsiplərindən biridir. - Mətbuatda peşə əxlaqına zidd materiallarla çıxış etmək jurnalisti hörmətdən salır. Jurnalist başqasının şəxsiyyətini alçaldan, təhqir edən yazı yazmamalı, insanları siyasi görüşlərinə, dininə, irqinə, cinsinə görə ayırmamalıdır. Jurnalistin heç kimin şərəf və ləyaqətini təhqir etməyə, həqarət göstərməyə, şəxsi həyatına müdaxiləyə ixtiyarı yoxdur. - Plüralizmə əməl edərək hər iki tərəfin fikrini öyrənməklə məqalə hazırlamaq etik baxımdan zəruridir. Müxtəlif baxışları dəqiq və qərəzsiz şəkildə işıqlandırmaq jurnalistin peşə borcudur. - KİV tənqid olunan tərəfə cavab hüququ verməlidir. Bu onun obyektivliyini, qərəzli olmadığını göstərir- KİV-in səhvi ucbatından qeyri-dəqiq məlumat yayılırsa, peşə etikasını onun dərhal təkzib olunmasını, üzr istənilməsini tələb edir. -Təqsirsizlik prezumpsiyasına əməl olunmalıdır. Xəbəri yayarkən ona öz şəxsi prizmasından şərh vermək jurnalistin funksiyasına daxil

deyildir. Şərhcı və müxbir missiyaları ayrı-ayrı anlayışlardır. -Məqalənin başlığı onun məzmununa uyğun seçilməlidir. -Redaktə zamanı mənanın qorunması, ideya təhrifinə yol verilməməsi labüddür -Əgər mənbə adının gizlin saxlanmasını xüsusi tələb etməyibsə, o zaman informasiyanı aldığı mənbə mütləq göstərilməlidir. Anonim, qeyri-real mənbələrə istinadən konkret şəxs və ya proses haqqında dezinformasiya yaymaq jurnalistin peşə etikası ilə bir araya sığmır. Beynəlxalq təcrübədə informasiya ən azı iki-üç mənbədən dəqiqləşdirilməsə mətbuata çıxarılmaz. -Təmənna ilə, maddi maraq xatirinə haqsız tənqid yazmaq, xüsusən adama şər, böhtan atmaq, təhqir etmək yolverilməzdir. - Jurnalist kivi-də və hər hansı siyasi qurumda parallel fəaliyyətə göstərməməlidir. Jurnalistin siyasi vəzifə daşması ən azı onun obyektivliyinə inamsızlıq yaradacaq, tərəfkeşlik etməyəcəyinə, qərəzli olmayacağına təminat verməyəcəkdir. - Ədəbi oğurluq (plagiat) nəinki jurnalistə və onun təmsil etdiyi mətbu orqana, ümumən qələm adamına, ziyalı şəxsə hörmətsizlik gətirən əməldir.-Jurnalistin özünə əlahiddə imtiyazlar tələb etməsi digər peşə adamlarına qarşı sayğısızlıqdır və onları aşağılamaqdır.”[5] Müəllifin fikrincə, bu normalara, etik prinsiplərə riayət edən, dəqiq, qərəzsiz, obyektiv, mədəni və əxlaqlı jurnalist, eləcə də mətbu orqan tamaşaçı, dinləyici, oxucu auditoriyasında nüfuz qazana bilər, hörməti saxlanar, inanılır, sevilər.

Bəzi siyasi jurnalistlər gizli, sirlə informasiyaları, dövlət, komməriya, şəxsi həyat sirlərini yaydıqlarına görə təkəcə sosial-əxlaqi deyil, hüquqi məsuliyyət daşıyırlar. Dövlət sirri "Dövlət sirri haqqında Qanunla", komməriya sirri "Komməriya fəaliyyəti haqqında Qanunla", istintaq sirri müvafiq olaraq əlaqəli qanunlarla, peşə sirləri bu fəaliyyətləri əhatə edən sahə qanunları ilə tənzimlənir. Xidməti istifadə üçün nəzərdə tutulan informasiyalar, fərdi məlumatlar isə "İnformasiya əldə etmək haqqında Qanunda" göstərilədir [8, 73].

Dövlət sirri geniş anlayışdır. Qanunun 1-ci maddəsində göstərilir ki, dövlət sirri dövlətin hərbi, xarici, iqtisadi, kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti ilə bağlı olub dövlət tərəfindən mühafizə edilən və yayılması Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyinə ziyan vura bilən məlumatlardır.

"Dövlət sirri haqqında" Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur. Qanunun 30-cu maddəsində göstərilir ki, "Dövlət sirri haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyini pozan vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq olaraq məsuliyyət daşıyırlar [8, 73].

Sosial, əxlaqi-hüquqi məsuliyyət artıq ölkədaxili məsələdən beynəlxalq arenaya çıxmış bir məsələyə çevrilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq surətdə kütləvi informasiya vasitələrinin redaksiyası, məsul redaktoru və jurnalistlər, müəlliflər aşağıdakı hallarda mülki məsuliyyət daşıyırlar və bu Mülki Məcəllənin 23-cü maddəsi ilə tənzimlənir:

* Əgər fiziki şəxsin şərafətini, ləyaqətini, işgüzar nüfuzunu ləkələyən və ya şəxsi və ailə həyatının sirlinə qəsd edən məlumatlar kütləvi informasiya vasitələrində yayılmışdırsa, həmin kütləvi informasiya vasitələrində də təkzib edilməlidir. Əgər göstərilən məlumatlar rəsmi sənədə daxil edilmişdirsə, həmin sənəd dəyişdirilməli və bu barədə marağı olan şəxslərə məlumat verilməlidir. Digər hallarda təkzib qaydasını məhkəmə müəyyənləşdirir.

* Kütləvi informasiya vasitələrində hüquqlarına və ya qanunla qorunan mənafeələrinə toxunan məlumatlar dərc edilmiş fiziki şəxsin həmin kütləvi informasiya vasitələrində öz cavabının dərc edilməsi hüququ vardır.

* Şərafətini, ləyaqətini və ya işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatlar yayılmış fiziki şəxsin həmin məlumatların təkzibi ilə yanaşı, onların yayılması nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək hüququ vardır.

* Əgər fiziki şəxsin şərafətini, ləyaqətini və ya işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatları yaymış şəxsi müəyyənləşdirmək mümkün deyildirsə, barəsində bu cür məlumatlar yayılmış şəxsin ixtiyarı var ki, həmin məlumatların həqiqətə uyğun olmayan məlumatlar sayılmasını tələb etsin.

* Mülki Məcəllənin fiziki şəxsin işgüzar nüfuzunun müdafiəsinə dair qaydaları müvafiq olaraq hüquqi şəxsin işgüzar nüfuzunun müdafiəsinə də tətbiq edilir" [8, 76-77].

Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətlər Məcəlləsinin 189-cu maddəsinə əsasən kütləvi informasiya azadlığından və jurnalist hüququndan sui-istifadə etməyə görə inzibati məsuliyyət müəyyən edilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

- * açıqlanması qanunla qadağan edilən məlumatları açmaq;
- * mətbu nəşrdə çap olunan materialların qanunvericiliyin tələblərinə uyğun hazırlanmasına nəzarət etməmək;
- * qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallardan başqa informasiyanı onun mənbəyini göstərmədən yaymaq;
- * istinad məlumatları göstərilməyən kütləvi informasiya vasitələri məhsullarını istehsal etməyə və yaymağa, yaxud istinad məlumatlarını qəsdən yanlış göstərmək.

İnzibati məsuliyyətə gəldikdə fiziki, vəzifəli və hüquqi şəxslər məliyyə cəriməsi edilir" [8, 67].

Cinayət məsuliyyəti yaradan bir digər hal, Azərbaycan dövlətinin başçısının - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin şərəf və layaqətini kütləvi çıxışda, külləvi nümayiş etdirilən əsərdə və ya kütləvi informasiya vasitəsində ləkələmə və ya alçaltma halıdır. Cinayət Məcəlləsinin 323-cü maddəsinə əsasən bu halda maliyyə cəriməsi və ya iki ilədək müddətə islah işləri və ya eyni müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır [8, 74]. Göründüyü kimi, bütün bunlar artıq hüquqi məsuliyyətin reallaşdığını göstərir.

Bu gün bütün dünyada və Azərbaycanda diffamasiya məsələsi artıq reallığa çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Diffamasiya haqqında Qanunun qəbul edilməsini demokratik dəyər kimi qiymətləndirir: "Diffamasiya ilə bağlı məsələlərə gəldikdə, siz yaxşı bilərsiniz ki, hətta Avropanın inkişaf etmiş ölkələrində bu məsələ ilə bağlı birmənalı mövqə yoxdur. Biz Avropa Şurası ilə münasibətlərimizdə dəfələrlə bu məsələ ətrafında fikir mübadiləsi aparmışıq. Biz bu qanunun qəbul olunmasının əleyhinə deyilik. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanda söz azadlığına görə heç kim həbs olunmur, deyə bilərik ki, bu sahədə bir növ qeyri-rəsmi moratorium qeyd olunubdur. Ancaq biz istəyirik ki, bütün ölkələr öz fəaliyyətini bu kriteriyalara uyğun şəkildə göstərsinlər. Bəzi hallarda beynəlxalq təşkilatlar Azərbaycana xüsusi diqqət göstərirlər" [9, 38]. Buradan məlum olur ki, sosial, əxlaqi-hüquqi məsuliyyət siyasi jurnalistin daxili amili olmalıdır.

Azərbaycan sosisumunda dövlət strukturları sosial məsuliyyəti əxlaqi və hüquqi gücləndirirlər. Çünki məhz siyasi jurnalistika sosial məsuliyyəti cəmiyyətin siyasi inkişafına və möhkəmlənməsinə, yardım edir. Cəmiyyət yalnız siyasi medianın sosial məsuliyyətinin artdığı bir şəraitdə inkişafa doğru sürətlə gedə bilər. Müasir informasiya cəmiyyətində azadlıq və sosial əxlaqi, hüquqi məsuliyyət vəhdət təşkil edir.

Beləliklə, peşə etikası konkret fəaliyyət növləri çərçivəsində meydana gəlir. Siyasi jurnalistikada peşə əxlaqi jurnalistin fəaliyyətilə birlikdə təşəkkül tapır. Onun formalaşması jurnalist peşəsinin kütləviləşdiyi zaman baş vermişdir. XX əsrdə siyasi jurnalist birliyinin ilk kodeksləri və peşə-mənəvi şüur yaranmışdır. Siyasi jurnalist peşə təşəkkülünün gedişində peşə əxlaqının müddəalarını əxz edərək həmkarları ilə peşə-mənəvi münasibət yaradır.

Siyasi jurnalistin peşə etikası bilavasitə onların əmək fəaliyyətində formalaşmağa başlayır. Bu əxlaq kodeksi jurnalist fəaliyyəti üsulu çərçivəsində təşəkkül tapır və jurnalist birliklərinin peşə şüurunda bu və ya digər şəkildə əks olunub. İlk kodekslərin təzahürü jurnalist peşə əxlaqının uzunmüddətli formalaşması prosesi bitməsilə nəticələndi, bu, eyni zamanda onun inkişafında yeni mərhələ oldu. Azərbaycanda demokratik şəraitdə siyasi jurnalistika inkişaf edir, siyasi jurnalistin peşə etikası və əxlaqi təbii fəaliyyət prosesi baş verdi. Milli siyasi jurnalistin peşə etikasının və əxlaqının ümumbəşəri dəyərlərə inteqrasiyası qloballaşma dövründə daha da fəallaşır. Belə ki, Azərbaycanın jurnalist korpusunun peşə əxlaqının fəaliyyəti zamanı siyasi jurnalistlər özlərini dünya jurnalist birliyinin bir hissəsi kimi dərk edirlər. Onlar dünya jurnalistikasının peşə-əxlaqi təcrübəsindən istifadə edərək milli siyasi problemlərin həllinə kömək edirlər. Peşə etikası siyasi jurnalistlərə həm nəzəri elm - problemlərin sistemləşdirilməsi, həm də praktiki tövsiyələr vasitəsi kimi təsir edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Международные принципы профессиональной этики журналиста
//<http://isthis.narod.ru/prinsip.html>
2. Beynəlxalq Jurnalistlər Federasiyasının "Jurnalistlərin davranış prinsipləri haqqında Bəyannamə"
// <http://www.google.az/search?q=bjb/sitejournalistlerin-davranis-prinsipleri-haqqinda-beyenname>
3. Профессиональная этика журналистика, Парадоксы развития, и перспективы, Москва, Мысль, 1991, 180 с.
4. Quliyev B.V. Modernləşmə və vətəndaş cəmiyyəti prosesində kütləvi informasiya vasitələrinin rolu: sosial-fəlsəfi təhlil, Bakı, Turkan NRB, 2015, 164 s.
5. Arif Əli. Jurnalistin peşə etikasına dair düşüncələr// <http://www.azkurs.org/jurnalistinakif.eli-insan-ve-m.html>
6. Аврамов Д.С. Профессиональная этика журналистика. Диссертация на соискание доктора философских наук. Москва. 2015 // <http://chelovek-nauka.com/professionalnaya-nauka-zhurnalistika>
7. Лазутина Г.В. Профессиональная этика журналиста как наука и практическая проблема // <http://evarlist.narod.ru/text/10/11.htm>
8. "Kütləvi informasiya vasitələri haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2001, 194 s.
9. Əliyev İ.H. "Mən jurnalistləri vətənpərvərliyə çağırıram". Bakı: Apastrof Çap Evi, 2010, 185 s.

ABSTRACT

Bahrüz Quliyev

PROFESSIONAL ETHICS AND MORAL-LEGAL RESPONSIBILITY OF POLITICAL JOURNALIST

The article examines the professional ethics of a political journalist from the political point of view in the professional ethics of journalists and behavioral principles reflected in their professional ethics in Azerbaijan and internationally. The author points out that national and universal values are united in the professional ethics of Azerbaijani journalists.

РЕЗЮМЕ

Бахруз Кулиев

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ЭТИКА И МОРАЛЬНО-ПРАВОВАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ПОЛИТИЧЕСКОГО ЖУРНАЛИСТА

В статье изучается профессиональная этика политического журналиста. В профессиональной этике политических журналистов отражены их поведенческие принципы и рассмотрена их морально-правовая ответственность в Азербайджане и на международном уровне. Автор указывает, что национальные и общечеловеческие ценности объединены в профессиональной этике азербайджанских журналистов.

NDU-nun Elmi Şurasının 27 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Surə Seyid

MÜNDƏRİCAT

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

1. **Hüseyn Həşimli.** Əli Səbri Qasımovun “Şəbi-Hicran, yaxud Müsibəti-Şadi” əsəri..... 3
2. **Hikmət Mehdiyev.** Mənzum dramın ədəbi-estetik səciyyəsi..... 9
3. **İman Cəfərov.** “Molla Nəsrəddin” jurnalında dünya ədəbiyyatı ilə bağlı bəzi episodların ədəbi-estetik mahiyyəti 12
4. **Şirməmməd Qulubəyli.** Ernest Heminqvey və onun “Qoca və dəniz” povesti haqqında... 19
5. **Гусейн Адыгезалов.** Теоретические основы понимания художественного текста..... 23
6. **Qəhrəman Behbudov.** Nəsimi bəy Yusifbəyli və Fətəli Xan Xoyskinin siyasi-hüquqi baxışları.....31
7. **Sədaqət Nemətova.** İnanç sistemində mifoloji obrazlar..... 36
8. **Nadir İsmayılov.** Əhməd Cavad və folklor..... 40
9. **Nəzakət Yusifova, Sevda Kərimova** Nizami Gəncəvinin estetik tərbiyə haqqında fikirləri.. 45
10. **Əzizə Əliyeva.** Ceyhun Hacıbəyli və Fransada mühacirət həyatı..... 49
11. **Ruhəngiz Əliyeva.** Məmməd Səid Ordubadi və Azərbaycan maarifçiliyi..... 54
12. **Püstə Əhmədova.** Rəsul Rza poeziyasında İmadəddin Nəsimi Obrazı..... 60
13. **Səbuhi İbrahimov.** XV əsrin görkəmli təsəvvüf və təfsir alimi baba Nemətullah Naxçıvani ..66
14. **Zülfüyə İsmayılova.** Naxçıvan pedaqoji məktəbinin məzunları arxa cəbhədə..... 70
15. **Zeynəb Məmmədova.** Təsəvvüf ədəbiyyatında “eşq” anlayışı..... 75
16. **Çinarə Rzayeva.** Alqışlar və qarğışlar: ortaqlığın təzahürləri..... 78
17. **Anar Abuzərli.** Ədəbi tənqiddə ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatlarının dəyərləndirilməsi (akademik İsa Həbibbəylinin ədəbi-tənqidi fəaliyyətində)..... 83
18. **Ramiz Qasımov.** Azərbaycan tənqidi realizmini yaradan ictimai-tarixi səbəblər..... 89
19. **Ləman Osmanova.** Azərbaycan heca şeirinin formalaşmasında şah Xətai irsinin yeri və əhəmiyyəti..... 94

DİLÇİLİK

20. **Qənirə Əsgərova.** Romantiklərin dili (Hüseyn Cavid yaradıcılığı üzrə)..... 98
21. **Qurban Qurbanlı.** Azərbaycan leksikoqrafiya ənənələrinin formalaşması tarixindən 103
22. **Elbrus Vəliyev.** Qazi Bürhanəddinin əsərlərində söz yaradıcılığı..... 110
23. **Sədaqət Həsənova.** Eldar baxış və ədəbi dilimiz 114
24. **Əkbər Əliyev.** Azərbaycan və fars dillərində isimlərin hallanması.....121
25. **Mehriban Quliyeva.** Qüdsi Vənəndi yaradıcılığının poetik dili.....125
26. **Cavid Babayev.** Morfologiyanın üslub vasitələri yaratma imkanları..... 130
27. **Turkan İsmayılova.** Networks’ affect on language learning process..... 133
28. **Pərvin Abdullabəyova.** Bədii dildə yaşıl rəngin semantikasi..... 136
29. **Fəxrəddin Eylazov.** Ərəb dilində bələğət–üslubiyyat əlaqələri..... 141
30. **Könül Qaradaşbəyova.** Pedaqoji texnologiyalar və xarici dillərin tədrisi 145
31. **Aynur Məmmədova.** Bədii tərcümədə emosional-ekspressiv ifadələrin verilməsi probleminə dair..... 150
32. **Xuraman Hacızadə.** F.Veysəllinin fonetik və fonoloji problemlərin həllindəki tədqiqatlarına dair..... 154
33. **Sərxan Əkbərov.** Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərində mənaca söz qrupları və arxaizimlərin işlənmə mövqeyi..... 161
34. **Nüşabə İsgəndərova.** Məndə irəliyə və geriye əlaqədə semantik seqmentlərin açılıb qapanması.....168
35. **Gülınar Kərimli.** Müasir dilçilikdə ədatların statusu..... 173

ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR VƏ MƏTBUAT TARİXİ

36. **Surə Seyid.** Azərbaycanın görkəmli ədiblərinin Naxçıvanda mətbuatın inkişafında rolu..... 177
37. **Yusif Hüseynov.** Molla Nəsrəddinçilər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə..... 182
38. **Əli Allahverdiyev.** Fransız mənbələri Novruz haqqında..... 189
39. **Məhsəti Əsgərova.** Fransız dili Əlcəzair ədəbiyyatında və Asiya Cəbbarın yaradıcılığına qısa baxış..... 192
40. **Khumar Mammadova.** Periods of Japanese literature..... 195
41. **Səadət Əliyeva.** Naxçıvan Dövlət Universitetinin media mərkəzi..... 200
42. **Fərman Xəlilov.** “Şərq Qapısı” qəzetinin ilk müxbirlərindən biri: Seyid Səbri..... 205
43. **Çinarə İsmayılova.** KİV və auditoriyanın qarşılıqlı əlaqə imkanları..... 209
44. **Samir Tarverdiyev.** Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli demokratik mətbuat.. 212
45. **Bəhrüz Quliyev.** Siyasi jurnalistin peşə etikası və əxlaqi-hüquqi məsuliyyəti..... 217